

બુદ્ધિપ્રકાશ : લેખસંગ્રહ

ભાગ ૧ લો

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૭૨૭ કિંમત ૪૦૦૦

ગ્રંથનામ બુદ્ધિમંડલ

વર્ગિક ૬-૬૨

શ્રી સોરાખી જમશેદજી જીભાઈ દેમારક ગ્રંથમાળા નં. ૩૨

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું

બુદ્ધિપ્રકાશ

[લેખસંગ્રહ-૪. સ. ૧૮૫૪-૧૯૦૮]

ભાગ ૧ લો

સંપાદકો

નવલરામ જ. ત્રિવેદી એમ. એ.

અધ્યાપક, મહિલા પાઠશાળા, અમદાવાદ

અનંતરાય મ. રાવળ, એમ. એ.

અધ્યાપક, ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

શ્રીમદ્ ગાંધીજીનાં
શિક્ષણાલય છોટાલાલ પરીખ
અધ્યક્ષ : ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
ભદ્ર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંચાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

પ્રત ૧૬૦૦

૧ બી આવૃત્તિ

૨૨૭૨૭

ઇ. સ. ૧૯૪૧

વિ. સં. ૧૯૬૭

કીંમત ૧ રૂપિયા

મુદ્રક:

કેશવલાલ સાં. શાહ

વીરવિનય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સલાપેસ કોલેજ-અમદાવાદ

૧૪ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ સમારક ગ્રંથમાળાનો પરિચય

ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મુંબાઈના મશહુર શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે ગુજરાતના જીવાન માણસોમાં બુદ્ધિનાં કામ કરવાની હોંશ વધારવાને તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં ઉપયોગી કામને પુષ્ટિ આપવા સારુ રૂ. ૨૫૦૦) સોસાયટીને સોંપ્યા હતા અને એવી ઇચ્છા જણાવી હતી કે તેની પ્રોમિસરી નોટો લઈ તેના વ્યાજમાંથી ઈનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાવવાં. તે પ્રમાણે આ ફંડમાંથી આજ સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી સોસાયટીએ છપાવેલાં છે:

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ (૩જી આવૃત્તિ)
૨. દૈવસદર્પણ
૩. ગુજરાતના ભિખારીઓ
૪. ભિક્ષુક વિષે નિબંધ
૫. અર્થશાસ્ત્ર
૬. સ્ત્રીનીતિધર્મ (૫ મી આવૃત્તિ)
૭. ગુજરાતના ઉત્કર્ષનાં સાધન વિષે નિબંધ
૮. દુકાળ વિષે નિબંધ
૯. સેવિંગ બેંકની અગત્ય વિષે
૧૦. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
૧૧. અર્થશાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો (૩જી આવૃત્તિ)
૧૨. જ્ઞાનવચન
૧૩. પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા

૧૪. પ્રેસિડેન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર
૧૫. મોહસિનીનાં નીતિવચનો
૧૬. માર્કો પોલોનો પ્રવાસ
૧૭. જીવતત્ત્વ
૧૮. વનસ્પતિતત્ત્વજ્ઞાન
૧૯. નવરાશના વખતમાં ગમ્મત અને જ્ઞાન
૨૦. ખેતીવાડી અને બગીચાની ઊપજ વધારનારાં ખાતર વિષે નિબંધ
૨૧. બ્રિટિશ હિન્દનો આર્થિક ઇતિહાસ, ભાગ ૧
૨૨. અગ્નિમાંદ્ર
૨૩. નીરોગી રહેવાના ઉપાય
૨૪. યજ્ઞરહસ્ય
૨૫. સૌન્દર્ય અને લલિતકળા
૨૬. વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ
૨૭. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૧
(રેડિયો, વાયરલેસ, પિક્ચર્સ અને ટેલીવિઝન)
૨૮. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૨
(મજ્જાતંત્ર, ચિત્તશાસ્ત્ર અને ભૌતિકવિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર)
૨૯. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩
(ગુજરાતની વનસ્પતિઓ)
૩૦. ગુજરાતીઓએ હિન્દી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો
૩૧. ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર
૩૨. બુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧ લો

ગુ. વ. સોસાયટી,
અમદાવાદ

તા. ૨૦-૧૨-૧૯૪૦

રસિકલાલ છા. પરીખ

નિવેદન

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તેના મુખપત્ર ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના જન્મથી માંડી અત્યાર સુધીના તેના અંકોમાં પ્રકટ થયેલી સામગ્રી-માંથી ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નું કર્યુકારવ્યું સારી રીતે બતાવી શકે તેવું સંદોહન બે ભાગમાં ગ્રંથાકારે કરી આપવાનું અમને સોંપ્યું છે. એ યોજના અનુસાર આ પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થાય છે. એમાં ઇ. સ. ૧૮૫૪ થી એટલે કે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના પ્રારંભથી માંડી ઇ. સ. ૧૯૦૮ સુધીના એટલે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હીરક મહોત્સવ સુધીનાં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નાં પ્રથમ પંચાવન વર્ષનાં અંકોમાંની લેખ-સામગ્રીનું તારણ રજૂ કર્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ થી ૧૯૪૦ સુધીના ગાળાની લેખસામગ્રીનું તારણ બીજા ભાગરૂપે પ્રસિદ્ધ થશે. સમયાવધિની દૃષ્ટિએ અસગાન લાગતા આ બે ગાળાની ચૂંટવાયોગ્ય સામગ્રી લગભગ સરખી થશે એમ માની અમે આવી વ્યવસ્થા કરી છે.

છાપવાયોગ્ય સામગ્રીની પ્રથમ કરેલી ચૂંટણી પર બબ્બે વાર કાપ મૂક્યા છતાં આ ગ્રંથ નિર્ધારેલા વીસ ફરમાની હદને વટાવી પચીસ ફરમા સુધી પહોંચી ગયો છે, પણ એક માસિક પત્રના માટે એટલો વિસ્તાર વધુ પડતો ગણાય નહિ એમ અમારું માનવું છે. અહીં આટલું સ્પષ્ટ કરી દેવું જરૂરી લાગે છે કે જુદા જુદા તંત્રીઓને હાથે જે જે વિષયોને ન્યૂનાધિક મહત્ત્વ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં મળતું મળ્યું છે તેનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ જળવાય, અર્વાચીન ગુજરાતના સંસ્કારધડતરમાં જેણે થોડાબણો મણનાપાત્ર ફાળો આપ્યો છે એવા ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નાં સેવા અને પ્રવૃત્તિ, આશય અને સિદ્ધિ જેવાં

હતાં તેવાં બતાવી શકાય, અને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નો તેમ જ તેનાં લખાણોની બીતરમાંથી તારવી શકાય તેવો ગુજરાતી ગદ્યનો વિકાસક્રમ પારખી શકવા જરૂરી એવી સામગ્રી રજૂ કરાય, એ જેવાની ચૂંટણી કરતી વેળા અમે બનતી કાળજી રાખી છે. આમ હોવાથી નાટક, સમાજસુધારો, વાર્તા, ગ્રંથાવલોકન વગેરે બધા જ વિભાગમાં નિરપેક્ષ ધોરણે અભ્યાસની દૃષ્ટિને સત્વ વગરનું કે કાચું લાગે તેવું કેટલુંક લખાણ પણ, તે વેળા ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં શું, કેવું, લખાતું તે બતાવવાના આશયથી, કહો કે મોહથી, અમે તો ચૂંટ્યું છે. આ કારણે આ ગ્રંથને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નો અર્ક કહેવા કરતાં તેનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ લેખવો વધુ ઉચિત થશે. અર્ક જ રજૂ કરવાનો આશય રાખ્યો હોત તો ચૂંટણી વધુ કડક ધોરણે કરી હોત.

છતાં આમાંના લેખોની ચૂંટણીને ઘણી રીતે મર્યાદિત કર્યા વિના રહેવાયું નથી. ઉપરકહ્યા દૃષ્ટિબિંદુથી ચૂંટણી કરવા જતાં તો ખૂબ વિસ્તાર થઈ ગયો. એ ટાળવા તથા સોસાયટીએ નક્કી કરી આપેલી ગ્રંથમર્યાદાનું પાલન કરવા, જે લેખો ત્યારપછી નાની પુસ્તિકા-રૂપે કે તેના લેખકના અન્ય લેખો જોડે ગ્રંથરૂપ થઈ ગયા છે તેને અત્ર લખ્યા નથી. નરસિંહરાવના ‘ઉત્તરરામચરિતના બાષાંતરનું અવલોકન’ તથા ‘એક ચિત્ર જોઈ સૂઝેલા વિચાર’, રમણભાઈના ‘કવિતા’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન’, કેશવલાલ ધ્રુવના ‘પ્રેમાનંદ’ ને ‘પદ્યરચનાના પ્રકાર’, તથા દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો ‘દયારામ અને હાફેઝ’, જેવા ઘણા લેખો પ્રથમ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રકટ થયેલા છતાં આ લેખસંગ્રહમાં ન લેવાયાનો એ ખુલાસો છે. આ જ કારણથી ‘પ્રેમાનંદની કવિતા સરસ કે શામળની’ એ દલપતરામે ઉપાડેલી ચર્ચા વડોદરા સાહિત્ય સભાએ પ્રકટ કરેલા ‘કવિ જ્ઞામળ’ ગ્રંથમાં છપાઈ ગઈ જાણી અમે તેને ચૂંટણીમાં લીધેલ છતાં છેલ્લી ધડીએ આમાંથી કાઢી નાખી છે. એ જ રીતે, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના અંકોમાં હાથી લખાયા કરેલા વિસ્તારી લેખોને તેમ જ સ્વયંપૂર્ણ પણે લાંબાં લખાણોને

અમારે, કેટલીક વાર તો લાચારીથી, જતાં કરવાં પડ્યાં છે. ‘જીવન-ગતિનિર્ણય’, ‘લેખનશૈલી’, ‘પંદરમા તથા સોળમા સૈકાના ભક્ત-કવિઓ’, ‘વિક્રમ સંવતના અઢારમા સૈકામાં ગુજરાતનું સાંસારિક અને ધાર્મિક દર્શન’ જેવા અનેક લેખોને અત્ર સ્થાન નથી મળ્યું તે આ કારણે. આમાંના આઠ ખંડો જે અમે પ્રથમથી નક્કી કરેલ તેમાંની ચૂંટેલી સામગ્રીનો અમારે આ આઠ ખંડોમાં જ ઘટતે રચણે સમાવેશ કરવો પડ્યો છે તે પણ આ મર્યાદાને લીધે.

એ છોડી દેવાયેલા ત્રણ ખંડો ઉપરાંત આમાંના સમાજસુધારા, વાત્સલ્ય અને ચરિત્ર એટલા ખંડોની સામગ્રી અમારામાંથી શ્રી. નવલ-રામ ત્રિવેદીએ ચૂંટી છે, અને ધર્મવિચાર, ભાષા અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, નાટક તથા વિજ્ઞાનના ખંડોમાંની લેખસામગ્રીની ચૂંટેલી શ્રી. અનંતરાય રાવળે કરી છે. અહીં છાપતી વેળા બધા લેખોની ભાષા તથા જોડણીને જરા ય ન સંસ્કારતાં અમે તે મૂળ લેખોમાં હતી તેવી રાખી છે. આપણા ગદ્યના વિકાસનો અભ્યાસ કરવા ચાહનારાઓને ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના આપણા ધક્કા ગદ્યનો સાચો ખ્યાલ મેળવવાની એથી સુગમતા થશે એમ અમે માન્યું છે. લેખો પણ જેમ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના અંકોમાં છપાયેલા તે જ સ્વરૂપે છાપ્યા છે. કેટલાક લેખો નીચે લેખકનું નામ છે અને કેટલાકની નીચે નહિ હોય તેનું કારણ આ છે. (લેખો નનામા રહેવાનું કારણ તે સમયના લેખકોનું કર્તૃત્વઅભિમાન અત્યારના જેવું સતેજ નહિ હોય તે હશે ?) વિરામચિદ્વનોની અવ્યવસ્થામાં વાકચાર્યની સુગમતાને સારુ ક્યાંક ક્યાંક ફેરફાર કર્યા છે, પણ તે જૂજ જ.

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ પત્રનાં આશય, પ્રવૃત્તિ, પત્રનીતિ, તંત્રીઓ, તેનાં લખાણોના વિષયો, તેમાંથી જોઈ શકાય તેવો ને તેટલો ગદ્યવિકાસ વગેરે મુદ્દાઓને સ્પર્શીતો એક વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત ખીન્ન ભાગના અક્ષરભાગમાં મૂકવાની અમારી ઉમેદ છે.

અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

લેખ	ઇ. સ. વર્ષ	પૃષ્ઠ
ખંડ ૧ : સમાજસુધારો		
૧ જાહેર વિગ્રહિ	૧૮૫૫	૩
૨ જાદુ વિષે	૧૮૫૬	૪
૩ વીંછી પકડવાની રીત	"	૭
૪ દેહકપ્પીકરણ સંબંધી	૧૮૫૭	૯
૫ ઊના સોગન દેવા વિષે	"	૧૧
૬ નામ પાડવાની અજળ		
સરખી રીત	૧૮૫૮	૧૩
૭ કાતરિયા વિષે	"	૧૪
૮ નાગરોનો વાધ	૧૮૫૯	૧૫
૯ ગયાં થોડાં વર્ષ ઉપરના		
જંગલી ચાલ	૧૮૬૦	૧૯
૧૦ હાલના જંગલી ચાલ	"	૨૦
૧૧ બહુચરાશ્રમાં લાંબનારાં	૧૮૭૦	૨૧
૧૨ માંડવીની પોળનું જૂત	"	૨૫
૧૩ પુનર્વિર્વાહ થયો	૧૮૭૨	૨૯
૧૪ દેશી રાજઓની સ્થિતિ	૧૮૭૪	૩૩

૧૫ નારીપ્રતિષ્ઠા અને પુનર્લગ્ન	૧૮૭૭	૪૦
૧૬ પારસી લોકોની ચઢતી વિષે	૧૯૦૦	૫૨

ખંડ ૨ : ધર્મવિચાર

૧૭ વાડીમાંનો વિચાર	૧૮૫૯	૬૧
૧૮ એક સાંજની શોભા અને સ્વપ્ન	૧૮૬૦	૬૪
૧૯ નાસ્તિક વિષે	૧૮૬૧	૭૧
૨૦ બુદ્ધધર્મની કથા	૧૮૬૫	૭૪
૨૧ ચાર્વાક મત	”	૭૮
૨૨ પૂંજ બેળું રતન ગાય છે.	૧૮૬૮	૮૩
૨૩ વિવેકબુદ્ધિ	૧૮૮૧	૮૭
૨૪ ચિત્તશુદ્ધિ	૧૮૮૭	૯૧
૨૫ જનસ્વભાવ	૧૮૯૫	૧૦૦
૨૬ મારો નાશ મારા શિવાય ખીજા	૧૯૦૦	૧૧૦
કાઈથી થઈ શકવાનો નથી.		
૨૭ આપણી હાલની ધર્મભાવના	૧૯૦૨	૧૧૩
૨૮ મન અને વર્તન	૧૯૦૪	૧૨૪
૨૯ અધ્યવસાય અને સહિષ્ણુતા	૧૯૦૮	૧૩૧

ખંડ ૩ : ભાષા અને સાહિત્ય

૧. ભાષાવિચાર

૩૦ ભાષા વિશે	૧૮૫૫	૧૩૯
૩૧ રેવરેન્ડ મિ. ટેલરકૃત ગુર્જરભાષાનું	૧૮૬૭	૧૪૨
વ્યાકરણ		
૩૨ ગુજરાતી ભાષામાંના શબ્દો વિશે	૧૮૮૭	૧૪૮
વ્યાકરણ વ્યુત્પત્તિ ઇત્યાદિ સંબંધે		
છૂટક વિચાર		

૩૩ 'છાકરો' અને તેના વર્મના શબ્દ	૧૮૮૮	૧૫૪
વિષે વિચાર		

૩૪ ચારણ અને ચારણી ભાષા	૧૮૯૬	૧૧૦
------------------------	------	-----

૨. સાહિત્યતત્ત્વચર્ચા

૩૫ નાટ્યવિચાર	૧૮૬૩	૧૭૨
૩૬ કવિતા વિષેની ચરચા	૧૮૬૪	૧૭૭
૩૭ કવિતાના અભ્યાસીઓ	૧૮૭૨	૧૭૮
૩૮ આલંકારિક વાતો વિષે	૧૮૭૩	૧૮૨
૩૯ નિભૂત કવિ	૧૮૯૩	૧૮૫
૪૦ લેખ	૧૮૯૭	૧૯૧

૩. વિવેચન

૪૧ સને ૧૯૦૦નું ગુજરાતી સાહિત્ય	૧૯૦૧	૧૯૭
૪૨ રસાત્મક સંગીત અને ગુર્જર કવિઓ	૧૯૦૩	૨૦૬
૪૩ કવિ વિષ્ણુદાસ	„	૨૧૨
૪૪ મહાકવિ પ્રેમાનંદનું સુધન્વા-આખ્યાન	૧૯૦૪	૨૧૮

૪. અંથાવલોકન

૪૫ ગુલાબ નાટકની પહેાંચ	૧૮૬૨	૨૨૧
૪૬ એક નવા નાટકની પહેાંચ	૧૮૬૬	૨૨૩
૪૭ વિનાશકાળે વિપરીત શુદ્ધિ	૧૮૮૦	૨૨૫
૪૮ કળેડાદુઃખદર્શક નાટક	૧૮૮૪	૨૨૬
૪૯ ધરાવતી	૧૮૮૮	૨૨૭
૫૦ અંથાવલોકન	૧૯૦૧	૨૩૦
૫૧ કાવ્યમાધુર્ય	૧૯૦૪	૨૩૭

૫. ચર્ચા

૫૨ હારમાળા અને મિ. હરગોવિંદદાસ	૧૮૮૫	૨૪૪
૫૩ હારમાળા	„	૨૪૯

ખંડ ૪ : પાઠ્ય

૪૪ અન્નિમાની રતુષો	૧૮૬૩	૨૪૫
૪૫ હેડમાં પુરાયેલો અન્નુવદાસ	૧૮૬૪	૨૬૦
૪૬ 'ધૃત્યાદિ'ની આત્મકથા	૧૯૦૮	૨૬૩

ખંડ ૫ : નાટક

૫૭ વડસાવિત્રી નાટક : તથ્ય અંકી	૧૮૬૮	૨૬૯
--------------------------------	------	-----

ખંડ ૬ : ચરિત્ર

૫૮ ડાકટર બાઉદાજીનું મૃત્યુ	૧૮૭૬	૨૮૩
૫૯ મલ્હારરાવ ગાયકવાડ	૧૮૮૨	૨૮૬
૬૦ સ્વર્ગવાસી કવિ પ્રતાપરાય	૧૮૯૧	૨૯૧
શિવલાલની જિંદગીની ટૂંકી નોંધ		
૬૧ મરહુમ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી	૧૮૯૩	૨૯૭
બંગાળી		

૬૨ રા. બા. ગોપાળરાવ હરિનું જન્મવૃત્તાંત	,,	૩૦૫
૬૩ રા. બા. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	૧૯૦૨	૩૧૭
૬૪ સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર લેખક નારાયણ હેમચંદ્ર	૧૯૦૪	૩૨૬
૬૫ સાક્ષરવર્ચ્શ શ્રી મનઃસુખરામ	૧૯૦૭	૩૩૧
સૂર્યરામ ત્રિપાઠી		

ખંડ ૭ : ઇતિહાસ

૬૬ શિલાદિસ પ્રબંધ	૧૮૬૯	૩૪૧
૬૭ સાબમતીની રેલ વિશે	૧૮૭૫	૩૪૫
૬૮ શ્રી જયસિંહદેવનો દોહદનો લેખ	૧૮૮૦	૩૫૪
૬૯ ગુજરાતના વલ્લભી રાજઓ	૧૯૦૩	૩૬૧
૭૦ કાઠીઆવાડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	૧૯૦૫	૩૭૦

ખંડ ૮ : વિજ્ઞાન

૭૧ ખગોળ સંબંધી જ્યોતિષના યંત્રો	૧૮૭૬	૩૮૧
૭૨ કાગળ બનાવવાના કારખાના વિષે	૧૮૮૮	૩૮૩
૭૩ ગયા સૈકામાં થયેલી નવીન શોધો	૧૯૦૧	૪૮૬
૭૪ જડમાં જીવ	૧૯૦૪	૩૯૫

બુદ્ધિપ્રકાશ

[લેખસંગ્રહ : ઈ. સ. ૧૮૫૪-૧૯૦૮]

ગ્રંથ ૧

ખંડ ૧ : સમાજ-સુધારો

*જાહેર વિજ્ઞાપિ

હુ. કાં. દલપતરાંમ ડાહ્યાભાઈ મારા પ્યારા સ્વદેશી દોસ્ત-દારોનો વેહેમ મટાડવા સારૂ આ જાહેર ખબર આપુ છું કે-દુનીયામાં મંત્ર અથવા જાદુથી કાંઈ થઈ સકે એ વાત જુડી છે. માટે નીચે લખ્યા પ્રમાણે જાદુ શાખીત કરી આપશે તેને રૂ. ૧૦૦) સો રૂપીયા કંપની નજરના દાખલ હું મારા પદરના આપીશ

- ૧ મુઠ મારાથી માણસ-પશુ-પક્ષી વીગેરે મરી જાય એ વાત જુડી છે માટે અમારા બતાવ્યા પ્રમાણે કિડી અથવા માંખીને પણ મુઠથી કોઈ મારી બતાવશે.
- ૧ અથવા જાદુ વડે કાંઈ જીજીશો ગિડાવ્યાની વાત કેહે છે તે બીલકુલ જુડી છે માટે અમારા દેખતાં અમે કહીએ તે જીજીશ પડી હોય ત્યાંહાંથી ઈલમ વડે એક હાથ જોટલે પણ આઘી પાછી ખેશવશે અથવા.
- ૧ અમારી મુઠીમાંથી ઈલમ વડે કોઈ જીજીશ ગિડાવશે અથવા
- ૧ અમારી મુઠીમાં કાગલની ચકતી આપી તેનો પૈશો કે રૂપીયો કે કાંઈ બીજી જીજીશ બનાવી દેશે તથા
- ૧ ઈલમવાલા લોકો માણસનું માંથું કાપી ધડ માથું જુદાં કરીને પાંછું સાજુ કરી બતાવે છે. એ વાતમાં જરૂર દગલખાજ છે

માટે અમારી ખાતરી થાય એમ તપાશ કરવા દેઈ એ વાત સાબીત કરી આપશે. અથવા

- ૧ ઈલમવાલા પેટમાં તરવાર મારી વાશામાં વચોવચ સોસરી કાઢાડી બતાવે છે તેમાં પણ દગલખાજ છે. માટે અમારી ખાતરી થાય એમ તપાશ કરવા દેઈ સાબીત કરી આપશે.

એ રીતે જાદુ સાબીત કરી આપશે તેને ઊપર લખેલા સો રૂપૈયા હું આપીશ. તા. ૮ અપ્રેલ સંને ૧૮૫૫ સંવત્ ૧૯૧૧ ના ચૈત્ર વદી ૬ રવીવાર મુકામ સાદરા.

દલપતરાંમ ડાહ્યાભાઈ સહી.

(પુ. ૨ જી, માહે મે, ૧૮૫૫)

જાદુ વિષે

નાંમદાર ગવરનર સાહેબ અહીં પધારા હતા, તેમની મુલાખાતે ઈડરના દરબાર પધારા હતા, તેવામાં અહીં એક મંત્રશાસ્ત્રી પર-ગાંમનો આવ્યો હતો. તેણે દરબારને જાહેર કરાવ્યું. જે તમે મંત્રની વાત માંનતા નથી, માટે મંત્રની વાત સાબીત કરી આપવાને હું તૈયાર છું. એવું દરબારના બારોટની મારફતે કેહેવરાવ્યું. ત્યારે માહા-રાજશ્રીએ ફરમાવ્યું કે એ વાતમાં અમે કવેસર દલપતરાંમ ડાહ્યાભાઈને સાંમેલ રાખીશું, તે વાત મંત્રશાસ્ત્રી કયુલ કરે તો, તા. ૨૬ ડીસેમ્બરને રોજ દીવસના ૧૦ વાગતાં બોલાવી લાવજો. પછી બારોટ મંત્રશાસ્ત્રીને પુછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું જે દલપતરાંમ જેવાં ૧૦૦ માંજુસોને સામેલ રાખે, તો પણ હું મંત્રની વાત સાબીત કરી

---

x આ જાહેરનામું કરવાનું કારણ એ છે કે હાલમાં એક બે ઠેકાણે જાદુગરે લોકોને ઠગા છે. ને વધી કોઈ ઠગાય નહીં માટે કરે છે.

આપીશ. પછી તે ઠરાવેલી વખતે મંત્રશાસ્ત્રી માહારાજશ્રીની હજુરમાં હાજર થયો અને એ વખતે જીપર દલપતરાંમને પણ અગાજિથી માહારાજે બોલાવ્યા. દલપતરાંમે જૈને પોતાના બડસાના માણસોને ત્યાંહાં બેસારાં, અને ઠરાવ કરી રાખ્યો જે મંત્રવાલાના જમણા હાથ સાંમું બે જણાયે જોઈ રહેવું, અને ડાબા હાથ સાંમું બીજા બે જણાયે જોઈ રહેવું, તે ચાહે તેવો તમાસો થાય તો પણ નજર ચુકવી નહીં, પછી મંત્રશાસ્ત્રીનો ઝાડો લેવા સારું તંબુમાં બોલાવ્યો, ત્યાંહાં દરબારશ્રી તથા દલપતરાંમ એ બેજ જણ હતા, તે વખતે મંત્રશાસ્ત્રીએ કહ્યું, કે ઈષ્ટ ઉપાસનાની જે સાચી વાત છે, તે તો હું તમને બે જણને જ એકાંતે ચમત્કાર દેખાડીશ, પણ માહારી હસ્તક્રિયાની ચતુરાઈ આ સઘળા લોકોને હું દેખાડું, તેમાં કાંઈ વાત તમારા જાણવામાં આવે તો પણ મારી આખર લેવી નહીં. પછી માહારાજે એ વાત કબુલ રાખી. અને પેલો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો, તે તોડી નાંખ્યો. પછી તે જાદુગરે હસ્તક્રિયાના તમાસા કરી બતાવ્યા, તેમાં સાકર, સોપારી, પેડો, પાન, ફુલ, વીગેરે કાઢી દેખાડાં. તેમાં એક બે વાર દરબારના કળામાં વાત આવી, એટલે દરબારે હુકારો કરો ત્યારે દલપતરાંમે કહ્યું કે નહીં માહારાજ આપણે બોલવું ન જોઈયે, પછી જાદુગરે કહ્યું, કે મેં ધણું રાજ્યસ્થાન જોયાં છે, તેમાં આટલો હુકારો કાઢીએ મને કરો નથી. માટે હું ખાતરીથી કહું છું, કે આટલી હુશિયારીવાળો રાજા બીજો કાંઈ નથી.

એ તમાસો થી રહ્યા પછી જાદુગરને તંબુમાં બોલાવીને દરબારશ્રીએ તથા દલપતરાંમે કહ્યું કે એ તો સઘળી તમારો હુશિયારી જાણી, પણ હવે સાચી વાત હોય તે બતાવો.

જાદુગર બોલ્યો કે મારી જિમર ધરીને સાક્ષાત જીગતંબાને તો મેં બે ત્રણવાર તસદી આપી છે, કાંઈ ધડીયે ધડીયે બોલાવતો નથી. તેમાં વડોદરાના દરબારમાં મેં માતાજીને બોલાવ્યાં હતાં, ત્યારે એક ઠીકરાનો મોટો ધડો પાણીનો ભરીને તેને કંકુનો ચાંદો કરો, ને

ઊપર શાલ ઢાંકીને' હું સગી દેખતાં વેગલે બેઠો, એટલે યાં થોડીકવાર પછી જુગતંબા આવીને' એ ઘડો પાતાળમાં લેઈ ગયાં, પછી તેજ ઘડો ગાંભ બાહાર એક ઝાડ પાસેથી, મેં ખોદીને કઢાવ્યો. એવો મોટો ચમત્કાર ફક્ત વડોદરામાં મેં દેખાડો હતો તેથી મને રૂ. ૫૦૦૦ ત્યાંહાંથી મળ્યા હતા. માટે આપ પણ ઈડરના માહારાજ છો, મારી ઇચ્છા પુરી કરશો, એ ચમત્કાર આપને' દેખાડું ત્યારે આપ ઈજી ઊપાસનાની વાત સાચી માંનશો કે નહીં ?

માહારાજે કહ્યું કે જમીનમાં પોલ હશે, માટે ઘડો તેમાં પેશી જતો હશે.

જાદુગરે કહ્યું કે આપ જ્યાંહાં ફરમાવશો ત્યાંહાં એ ઘડાની સ્થાપના કરીશુ. અને' ઘડો પાતાળમાં ગયા પછી એટલામાં ચાહે તેટલી જમીનમાં ખોદીને' તપાસ કરાવજો. માહારાજશ્રીએ દલપતરાંમને' પુછ્યું કે એ વાત જની સકશે ? દલપતરાંમે કહ્યું કે જાદુગરની સઘળી હીકમતો કાંઈ આપણે કળી સકીયે નહીં. પણ આ હીકમત તો મારા જાણુમાં છે ખરી. તથાપી એથી બીજી રીતે એ કરતા હોય તો કેણુ જાણુ.

પછી માહારાજે દલપતરાંમને' વેગળે બોલાવીને પુછ્યું કે શી રીતે એવું થૈ સકે ? દલપતરાંમે કહ્યું કે

કુભારને' ઘેરથી કાચો ઘડો રંગાવીને' પાકો જણાય એવો લાવે, પછી તેમાં પાંણી ભરીને' શાળ ઓઢાડે, એટલે ઘડીક રહીને' તે ઘડો ગળીને' કાદવ થૈ જાય. અને બીજો ઘડો કયાંક ડાટી આવો હોય, તે ત્યાંહાંથી કાઢી બતાવે છે. પછી મંત્રવાળાને' કહ્યું કે અમે ખૂબ તપાસ રાખીશું. અને' કાચો ઘડો મુકવા નહી દેઈએ.

જાદુગરે એ કષ્ટલ કર્યું, કે હા એ તો વાત એજ રીતે થાય છે. વાર એ વાત તમારા જાણુમાં છે, તો હવે બીજો ચમત્કાર બતાવું. પછી માહારાજશ્રીએ કહ્યું કે તમે કેહેતા હતા કે સગીથી

મોઢો ચમત્કાર એ છે. ત્યારે હવે એથી નાના બીજા ચમત્કાર બતાવશો. તે કદાપી અમારા કળામાં નહીં આવે તો પણ તતખીર એવી નેં એવી જ હશે, એમાં કાંઈ સક નથી. પણ મંત્રની વાતો કુનીયામાં જુઠી ચાલે છે. એ વાતની અમને પછી ખાતરી થઈ.

પછી તે મંત્રવાળે યાંચના કરી તેથી માહારાજે પાઘડી, શેલું આપ્યું.

આ વાત લખવાનું કારણ એ છે, કે આ ચોપાન્યું વાંચનારાં એને અમે ચેતાવીયે છીયે કે મંત્રની વાતોથી તથા કિમિયાગરથી કાંઈ ડગાશો નહીં. એ વાતો કેવળ જુઠી છે, અને જેટલી સાચી વાતો છે, તે બિપર હજારો રૂપૈયા ખર્ચીને અંગ્રેજ લોકોએ પોતાના હાથમાં લીધી છે, કાંઈ બાકી રહેવા દીધી નથી.

(વર્ષ ૩ જુન, માહે માર્ચ, ૧૮૫૬)

વીંછી પકડવાની રીત

આ શહેરમાં એક ખાતરીને વીંછી પકડવાનો મંત્ર આવડે છે, તેથી વીંછી પકડીને લોકોને અચરત પમાડે છે. તેની પરીક્ષા લેવા સારું એક માણસે પોતાના ઘરમાં નીકલેલો મોહોટો વાંછી ચીપીયે પકડીને ડોગલામાં ધાલી, તે ડોગલામાં વીંછીને ખાવા સારું માટી નાંખીને તે ડોગલું સોસાઈટીની પુસ્તકશાળામાં લાવ્યા, પછી તે ખાતરીને બોલાવ્યો. તેણે આવીને તે ડોગલું બિઘાડીને મંત્ર બણી બણીને વીંછીના આંકડા ઉપર દસ બાર કુંકા મારી તેથી વીંછીના આંકડાનું ગુંજલું વલાંજું, નેં કાંટો વાંકો વલી ગયો. પછી જેમ ચકલું પકડે એજ રીતે તેણે પકડીને મુઠી વાળી. અને પાસે

ખેઠેલા આદમીયોના હાથમાં પણ આપ્યો નેં કહ્યું કે આ મંત્રનું જોર સધા પોહોર સુધી રહેશે, પછી જે પકડે તેને એ આંકડો મારશે, એમ કહીને વહી કહ્યું, કે જે ધલમની વાત સાચી માનતા નથી, તે ધણી આ રીતે પકડે ત્યારે ખરી વાત. તેના જવાબ કાં દલપતરાંમ ડાયાલાઈએ આપ્યો, કે દુનીયામાં મંત્ર એ વાત તો કેવલ જુદી છે. પણ હીકમતો ધણી પ્રકારની છે. તે સઘળી કળામાં આવે એવી નથી.

પછી તે વીંછીને પાછો ડોગલામાં ધાલીને પુસ્તકશાળામાં તે ડોગલું રાખીને તેને રજા આપી. પછી બીજે દહાડે ડોગલામાંથી કા. દલપતરાંમે, ચીપીયે વતી બાહાર કાઢાડીને તેના આંકડા ઉપર દસ બાર પુકા મારી, તે પુકાના જોરથી વીંછીના આંકડાનું ગુંજલું વલાણું તેને લાકડાનો કકડો અડાડે ત્યારે એમનું એમ ગુંજલું તેણે માફે પણ કાંટો મારી સકે નહીં. પછી તેને મુંઠીમાં પકડો, નેં સોસાઈટીના બધા કારકુનોના હાથમાં આપ્યો. ત્યારપછી બીજે દહાડે એ ખાતરી પુસ્તકશાળામાં આવ્યો અને એ સઘળી હકીકત તેણે કહી સંભળાવી. પછી પોતાને ઘેર વીંછી નીકલે, એટલે મંત્ર ભણાવતા એ રીતે પુકા મારીને વીંછી પકડે તેથી તેને મંત્ર ઉપરથી ભડેસો બીલકુલ જોડી ગયો. એટલે પાછો પુસ્તકશાળામાં આવીને દલપતરાંમ પાસે મંત્ર ભણી દેખાડે. તે વીંછી પકડવાનો મંત્ર આગ કી પીઠ મુંજકા બાળ ॥ હે બીલું હમકું કાટે તો खोज मोज दीनचस्तीरकी आण ॥ ॥ સાધનવીધી ॥ મુસલમાનની ઘોર પાસે જઈને ગુંગલનો ધૂપ કરવો, ને એકસો નેં આઠવાર મંત્રનો જપ કરવો નવટાંક મીઠાઈ ફકીરનાં છોકરાંને વેહેંચવી એટલે મંત્ર સઘાયો ॥ નેં કહ્યું કે આ મંત્ર અમારી સાત પેઢેડીથી ચાલે આવે છે, તે મંત્રનો અમને મોહોટો ભડેસો હતો, પણ અમારા મનને નકી થયું, કે પુકાનું ઝેહેર તેને ચડે છે, તેથી વીંછી પકડાય છે, બીજું કાંઈ કારણ નથી. અને રાખ ધશી ધશીને વીંછીનું ઝેહેર ઊતારે છે, તે પણ હીકમત છે, કાંઈ મંત્રનું કારણ નથી. વીંછીના ડંક ઉપર નાઈટરીક આશીડનું ટપકું મુકાથી/

અથવા ડાંમ દેવાથી ઝેહેર ઊતરી જાય છે તે આશીઝ બનાવાની રીત સખીશું.

જે રીતે વીંછી પકડાય છે એમ જ સરપ પકડવાનો પણ કાંઈક પ્રકાર છે, પણ તે અમારા જાણવામાં બરાબર નથી, તે સરપ કરડો હોય તેનું ઝેર ઊતારે છે, તે પણ હીકમત છે. અને તે એલમવાળા પોતાના ધરમાં સરપ રાખે છે, તે સરપ કાઢાડીને બતાવે છે, કે આ સરપ કરડો હતો, માટે મેં એને ધલમથી બોલાવો; પણ કરડનાર આવ્યો, એ વાત જુઠી છે. અને એ સરપે આવીને ડંક્ષ સુશી લીધો એવાં એવાં જે ગપ ચાલે છે તે ખોટાં છે.

(વર્ષ ૩ જુ', માહે જૂન, ૧૮૫૬)

દેહકટ્ટીકરણ સંબંધી

હિંદુલોકમાં દેહકટ્ટીકરણનો સંપ્રદાય પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે. હાલ પણ તેમાં મચેલા થર્પને ધણાખરા એવું જાણે છે કે, પોતાના દેહને દુઃખ દેવું એ મહા મ્હોટું પુણ્ય છે. પણ સમજી માણસો સમજે છે કે, એવું કરવામાં કંઈ પુણ્ય નથી, બિલકુલ પાપ છે. જે માણસ એવું કરે છે, અથવા બિજાની પાસે કરાવે છે, તે મહા કુર કેહેવાય. જે એકલો પુણ્યવાન છે તેના ઊપર વિશ્વાસ રાખવો; પુણ્ય મેળવવાની તથા પાપની નિવારણતા પામવાની રીત એ જ છે. માણસથી પુણ્ય લેવાય ખરું, પણ કરાય નહીં. અને પુણ્યવાન તારનારનું પુણ્ય જોને મધ્યું તેને બિજું શું જોઈયે ?

દક્ષિણ દેશમાં જેભુરી નામે એક ગામ છે, તેની પાસે ખડોબા જોને કેટલાએક લોક દેવ કરી માને છે, તેનું એક મંદિર છે. ત્યાંહાં વારે વારે મેળો બરાય છે, તે કેટલાએક અજાણ્યા માણસ ખડોબાને

સંતુષ્ટ કરવાને પોતાની માનતા પૂરી પાડવા સારૂ જીપર કહેલા સંપ્રદાય પ્રમાણે ઘણું દુઃખ પામે છે; એટલે એક યંત્ર જેને મરાઠી બોલીમાં “ બગાડ ” કહે છે, તેમાં સાંકળ બાંધી તેનો આંકડો માનતા માનનારના વાંસામાં ધોતી ધાલી યંત્રને વાળીને ફેરવે તેથી તે માણસ ટંકાય ને ચારોગમ ફેરવાય. અને મહાધર્મ કરી માને છે. તેજ કારણને લીધે બિન્ન ધૂર્ત માણસ પોતાની જાંગમાં તલવાર મારે; ને બિન્ન પોતાની જીભને સોષ્યાથી વિંધી નાંખે. પણ એ રીતે અત્યાર પંજો કાઢ કરે તો તે અપરાધી ઠરશે, એવો નવીન કાયદો સરકારે કાઢાડ્યો છે. તે સંબંધી નીચે લખ્યા પ્રમાણે, જલ્લા જલ્લાયે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ પત્ર થાય છે.

સને ૧૮૨૭ ના ૧૨ મા કાયદાની ૧૯ મી કલમ પ્રમાણે થયેલું
જાહેરનામું

જેમ કે એવું દિસે છે કે, કેટલાએક હિંદુઓ પોતાની માનતા પૂરી કરવા સારૂ જેજુરી વગેરે મંદીરો, મેળાઓ અથવા બિન્ન તેહવારી દિવસોમાં પોતે પોતાને વાંસે આંકડી બેરવીને ટિંકાય છે. અને પોતાની જાંગ તથા વાંસાઓમાં તરવારો ધોતી ધોતીને કેટલેક ઠેકાણે ધા પાડે છે; અને એ જીપરથી એવું બની આવે છે કે તેઓ પોતાના શરીરને નુકશાન પોંચાડે છે. અને કાઢ કાઢ વેળાએ આંકડીમાંથી નિકળી પડતાં પોતાના અવયવ ભાંગી જાય છે, અથવા મૃત્યુના પરિણામને પોંહોંચે છે. એ રીતે પોતે પોતાને હાથેજ પોતાના જીવનો ધાત કરી લે છે. એ તો બહુજ અયોગ્ય કર્મ છે; અને આ જગલી, દુષ્ટ તથા અજ્ઞસમજીત આલ જોવાથી મેલાઓમાં જનારા ગૃહસ્થોને ભારે સંતાપ તથા કંટાલો જીપજે છે. એ જીપર ખ્યાન લગાડી સરકારે તજવીજ કરાવાનો હુકમ કીધો, તેથી માલુમ થયું છે કે, જુલજુ આંકડીક કર્મ અથવા તરવારે સ્વધાતિક કર્મ બંધ થયાથી સુધરેલી મંડળીમાના ગૃહસ્થો બહુજ રાજી છે. માટે એ જ

કાંમ બંધ કરાવાનો હુકમ (સરકારથી) ચાલુ થયો છે. તે વાસ્તે ફરમાવ્યું છે કે, જે માણસો જીલ્લા આંકડીયે હિંચકે છે અથવા હિંચકાવાની મદદ આપે છે, તેઓએ ઊભયતાં આ કર્મ બંધ કરવું, અને તમામ પોલીસ અધિકારીઓને હુકમ છે, આ ચાલ બંધ કરાવવી અને જે કંઈ અગત્ય જેવું હોય તે સંબંધી વડી સરકારને જણાવવું.

૨ સઘળાઓએ જાણવું જોઈએ કે, જે કોઈ આ જાહેરનામાથી વિરુદ્ધ ચાલતા મેલાયુક્ત કે, તેહવારી દિવસે મંદિર વગેરે કોઈ ઠેકાણે એટલે ગામ કે ગામ બહાર જીલ્લા આંકડીક કર્મ કે તરવારથી સ્વધાતિક કર્મ આચરશે કે ઊસકેરશે અથવા કરવામાં મદદ તથા સહાયતા આપશે તો કાયદામાં દરેલી શિક્ષા તેના ઉપર લાગુ થશે.

ડાંકન ડેવિસન માસ્ટર

(ગાનદીપક ચોપાનીયા ઉપરથી)

(પુ. ૪થું, માહે જન્યુઆરી, ૧૮૫૭).

ઊંના સોગન દેવા વિષે

હજી સુધી કેટલાએક ભોળા રાજાઓ બંદોશો રાખે છે કે, ધખાવેલો લોકદાનો જોજો સાચા સોગન ખાનારો ઊપાડી સકે છે, અને જીલ્લો હોય તે ઊપાડી સકતો નથી. તેથી ધખખખતો જોજો અથવા મોળું ઊપડાવીને કેટલાએક મુકરદમાના ફેસલા કરાવે છે, પણ તે ગિચારા ભોળા રાજાને તથા તેના કારભારીઓને માલમ નથી કે, એમાં દગલગાળ છે.

અને જેમ કોઈ સમે નવરાતરની આઠમે બે થતી હોય ત્યારે ગામડામાં ત્યાંહાંના બ્રાહ્મણ અને માતાનો જીવો, કોળી, અથવા

ભરવાડ હોય તેઓ વચ્ચે તકરાર થાય છે, ત્યારે ભુવો કેહે છે કે, કોઈ દિવસે તીથી તો વધે નહી, એ રીતે મહારી માતા મને કેહે છે. માટે બ્રાહ્મણુ ન્ને સાચો હોય તો ઊપરાઊપરો ત્રણ વાચા અથવા વધાવા આપે; પછી તે બ્રાહ્મણુ એ રીતે વાચા, વધાવા આપી સકતો નથી, અને તે ભુવો આપી સકે છે. તે ઊપરથી ભરવાડ જેવા અથવા કાળી જેવા ગિચારા અસાની લોકા ભુવાનો પક્કો પક્કો ભરશે. રાખીને તિથી ઠરાવ કરે છે. તે જોઈને ઊંચી જાતના લોકોને હસવું આવે છે. અને પેલા લોકોની મશકરી કરે છે. અને કેહે છે કે, જ્યોતિષની વાતની કશી, એ બીચારા જંગલી લોકોને માલમ નહી તેથી તેઓ શું કરે !

એ જ રીતે જાના સોગન દેવાની રીત સાંભળીને, એ રાજની તથા કારભારીયોની સમજી લોકા મશકરી કરે છે, તે તેઓને માલમ નહીં હોય;

જાના સોગનની સાચી વાત હોત તો અદાલતમાં બાર બાર વર્ષ સુધી મુકરદમાં લાંબા ચાલે છે, તેમાં ફેસલો પા કલાકમાં થાત અને દફતરમાં પણ ઝાઝું લખાણ થાત નહીં. અને આટલા કારકુનો પણ રાખવા પડત નહી. ને હમેશાં અદાલતની આગળ એક હોળી ધખાવીને તેમાં દસવીસ ગોળા ધખાવી રાખત એટલે એક દિવસમાં બસે બસે કાંમના ફેસલા થાત અને સૈકડો રૂપૈયાના પગાર આપીને આશીષ્ટ રાખવા પડે છે તે રાખવા પડત નહી.

કોઈ સમે પોલીટીકલ સાહેબની કચેરીમાં આવીને કોઈ બોજો માણસ બોલે છે કે, ગોજો ધખાવો તો હું સોગન ખાજી, તે સાંભળીને કોઈ કારકુન તેને રમુજ દાખલ કેહે છે કે, રશનાઈના ખડીયામાં આંગળી બોજો, તે જો કાળી નહી થાય તો તમે સાચા એટલે એ માણસ તે વાત કબુલ કરતો નથી.

ભુવો આ કેવી મુરખાઈની વાત છે કે, અગ્નિમાં પરમેશ્વર છે,

ને શું પાણીથી પરમેશ્વર વેગળા રહેતા હશે ? માટે જો સાચો માણસ ગોળો ઊપાડી સકતો હોત તો તે ખડીયામાં પણ આગળી બોળીને ડાગ વિનાની કાઢાડી સકત. પણ નક્કી વાત જણાય છે કે, ગોળો ઊપાડવાની તતખીર દગાબરેલી છે, તે એ રીતે કે પીપળાના પાંદડાં પાંચ અથવા સાત લીલાં હાથમાં મુકીને તે ઊપર ગોળો મુકે છે, ને તે થોડીક વારમાં નાંખી દે છે, તેથી તે પાંદડાં પણ સઘળાં દાઝતાં નથી ફક્ત એક બે દાઝે છે, આ વાત અમે નજરે જોએલી છે, અને સારી પેઠે તપાસ કરેલો છે.

(પુ. ૪ થું, માહે ફેબ્રુઆરી, ૧૮૫૭)

નામ પાડવાની અજબ સરખી રીત

અમારા કારખાનાના એક કારકુનની વહુને આ વર્ષના ચર્ધત્ર વદ ૧૧ શનીવારની પાછલી રાતે દીકરો અવતર્યો, તે કારકુને અમારા સદ-વિચારવાળા પંડિતને પુછ્યું કે, એ દીકરાનું નામ શું રાખવું. ત્યારે તે પંડિતે સર્વ પ્રકારે વિચાર કરીને કહ્યું કે, “ સખીચંદ ” રાખવું. તેનું કારણ એ છે કે, જન્મ સમે કુંભ રાશીએ ચંદ્રમા હતો માટે જોશી લોકોની પેટભરાઈ વાસ્તે નામનો પેહેલો અક્ષર “ ગ ” અથવા “ સ ” જોઈયે. અને જન્મનું વર્ષ જણવા સારું “ અ ” અને “ ઈ ” એટલે અ આરે ઇ ઈ-પેહેલો તથા ચોથો સ્વર લાવ્યાથી ચઝિદાની શાલ જણાઈ આવશે. અને છઠું વ્યંજન “ ચ ” લાવ્યાથી વર્ષના છઠ્ઠા મહિના ચૈત્રમાં જન્મ થયો છે, એવું યાદ રહેશે માટે “ સખીચંદ ” નામ પાડવું.

આપણા દેશમાં ફક્ત જોશીઓની પેટભરાઈ વાસ્તે નિરૂપયોગી નામ પાડવાનો આદ છે, તેમજ બીજા દેશોમાં પણ એવી યુક્તિ

કાંઈયે કામ લગાડી નથી કે, તે નામ જીપરથી જન્મનું વર્ષ, મહિનો ને તિથિ જણાઈ આવે. માટે એવો ચાલ હોય તો ધણું સાઈ.

જીપરનું નામ ખૂબ સફાર્થી ઠરાવી શક્યા નથી તેનું કારણ એ છે કે, ચાલતી રૂઢીમાં મળતું આવવા સાઈ વેતરણ રાખી છે.

(પુ પમું, માહે મે, ૧૮૫૮)

કાતરિયા વિષે

અમદાવાદમાં રેશમના વણુનારાના કારખાનામાં કાંઈ કારણને લીધે રેશમનો તાણો કપાઈ જતો હતો. તેથી ફેટલાએક દિવસ કામ બંધ રાખતા, ને વળી પછુ ફરીથી ચલાવે તોપણ એજ રીતે તાણો કપાઈ જતો હતો, તેથી તે કારીગર લોકો તહરે તહરેના વેહેમ લાવીને કાંઈ મંત્રજંતના જાણુનારને બોલાવીને દોરા, ચીઠી, ધુપ, ધ્યાન કરાવતા હતા. અને પોતાના કિસત્રીબાઈ જીપર તથા આડોશી પાડોશી જીપર એવો વેહેમ લાવતા હતા કે, મારા ધંધામાં ખલેત્ર કરવા સાઈ તેણે કાતરિયો (તાણો કાપી નાખે એવો જાદુ) કાંઈ પાસે મુકાવ્યો છે. એવું જાણીને તે જીપર દ્રેષ રાખતા હતા. અથવા કાંઈકે તો ધારતા હતા કે, આ ગુમાસ્તો રાંખ્યો છે, તેના હાથ અપશુકના છે, અથવા ધર અપશુકનું છે, અથવા આ ધરમાં ફલાણું માણસ મરી ગયું છે, તે જૂત થઈને આપણો તાણો કાપી નાંખે છે. એવું ધારીને હનુમાનની મળી લાવીને ચોપડતા હતા. તથા અનુષ્ઠાન વગેરે કરાવતા હતા, અને તેવામાં કાંઈ કારણથી જો તે કામ બરાબર ચાલતું થાય તો મંત્ર જાણુનારનો ભરસો આવતો હતો. પણ એ વિષે હાલ ફેટલાએક કારીગરોયે ખૂબ તપાસ કરીને સોધી કાઢું છે, કે એક જાતનાં પાંખાળાં જીવડાં મકના કાણુને આકારે બાવળના લાકડામાંથી પેદા થાય છે, તે રેશમના તાણુને કાપી નાંખે છે. તેથી

તેનાં કારખાનાં અટકી પડે છે, ને જ્યારે તે ધરમાંથી એ જીવડાં મરી ખૂટે છે ત્યારે તાણાને કશી હરકત થતી નથી. અને કોઈ વખતે બલાડી પણ કોઈ માણસ ના હોય ત્યારે પોતાના પગના નોહોરવતી તાણાના તાંતણા તોડી નાંખે છે. તે હરરોજ અથવા એકાંતરે દાહાડે તોડી નાંખે છે, તે જ્યારે જોવામાં આવે ત્યારે ખાતરી થાય છે કે, આ કામ બલાડી કરે છે; ને જોવામાં ના આવે તો અનેક તહરેનાં વેહેમ લાવે છે, માટે રેશમના કારીગરોને બલામણુ કરિયે છિયે કે, એ વિષે તમારે ખૂબ તપાસ રાખવો, અને બીજી તહરેનાં વેહેમ કશા રાખવા નહી.

(પુ. પમું, માહે જુલાઈ, ૧૮૫૮)

નાગરોનો વાઘ

આપણા લોકોમાંથી ઘણાખરાને એક અજાણ્ય જોવી ચાલ પડી ગઈ છે કે, આપણા પૂર્વજોએ કોઈ રીતભાત ગમે તે કારણથી અથવા શોખને લીધે દાખત્ર કરી, ને તેથી ગમે એટલું નુકશાન થતું હોય તથાપિ તેને વિષે જરાપણુ વિચાર કરવો નહિ. તેના તરફથી સાધારણુ જવાબ એજ મળે છે કે “જેની આપણે જરૂર નહિ, અને જે આપણાથી બની શકવાનું નહિ, તે વિષે લાંબા લાંબા વિચાર કરવા, એમાં મૂર્ખાઈ છે” ખરી વાત! આવા વિચાર જે દુનિયા જીવરના સર્વ માણસોએ કરવા હોત તો આજ સુધીમાં જે જરૂરિયાતના શોધ થયા છે તેને માથે મોટું આંબલા જેવડું મીંડુ વળત. આકાશમાં મુસાફરી કરવાનું કામ કોઈ દિવસ બની શકવાનું નથી એવો વિચાર કરી ખેશી રહ્યા હોત તો, બલ્લનનો શોધ દુનિયાની નજર આગળ છુપોતો છુપો અંધારાની અંદર આળોટવાં કરત; અને

આસ્ત્રિયા તથા ઇંદ્રલીની વચ્ચે લગાઈ થઈ તેમાં ઇંદ્રલીના પક્ષકાર ફેંચ લોકામાંથી એક જણ બલૂનમાં બેસીને આસ્ત્રિયાના લશ્કરની ચરચા જોઈ પોતાનાં માણસોને માર્હિત કરતો તે ક્યાંથી બન્યું હોત !

આ લખવા ઊપરથી નવા શોધ કરવાના વિચારમાં ગુંથાવાને હાલમાં તમને અમે બલામણુ કરીએ છીએ એમ નહિ સમજવું; આ તો અમે ચાર લીટીઓ લખીને વિવક્ષાનો લાભ લીધો. આવા બારિક શોધના વિચાર કરવાનું કામ, શોધક પુરૂષોને સોંપીને આપણે આપણી કડાકુટ કરીએ.

અમે નીચે, નાગરોને થોડી સૂચના આપીએ છીએ તે ઊપર જો તેઓ ધ્યાન પોંહોંચાડશે તો તેમાં મોટા મોટા બારિક વિચાર કરવાને તેમના મગજને તરફી પડે એવું નથી.

બાઈઓ તમારી સ્ત્રીઓ બીજી કેટલી એક જાતની સ્ત્રીએ કરતાં વધારે કામળ, સમજુ અને થોડીધણી બણેલી હોય છે તેથી તમે કાંઈ તેમના ફાયદાને વાસ્તે ફેરફાર કરો તો તેથી તેઓને મિજાજ ખશી જાય, ને તમારા ઊપર ગુસ્સે થાય એવું નથી. ત્યારે તમે અધેણીની ક્રિયા કરવાને દાહાડે ખરેખર તેમને શું કરવાને કાયર કરો છો ? તમે સારી પેઠે જાણો છો કે અબળા જાત ધણી નાબુદ હોય છે તેથી તેમનાથી કાંઈ અડચણ વેઠાતી નથી તેમાં વિશેષે કરીને ઊપર લખવા પ્રમાણે તમારી સ્ત્રીઓ તો વધારે કાયર થાય એમાં નવાઈ જેવું નથી. જેને મહિના રહે છે તેને ચેન પડતું નથી, કશા ઊપર ભાવ રહેતો નથી, આજ આ વસ્તુના ઊપર અભાવ થાય છે, ને કાલે બીજી ઊપર, અને જો ટુંકામાં દહીએ તો જેમ જેમ મહિના થતા જાય છે તેમ તેમ, બેચેની અને કાયરપણામ વધારે થાય છે. અવતરવાની પાસેના દિવસોમાં તો તેઓ છેક બેહાલ થઈ જાય છે; અને તે વખતે તમારે તેમની ધણી ખરદાશ્ચી લેવું જોઈએ તેને બદલે કેટલું બધું દુઃખ આપો છો ! તમે જ્યારે અધેણી

ની ક્રિયા કરો છો ત્યારે જાણે કે તમારે તમારી પુંજ લોકોને બતાવવાનો વિચાર હોય, તેમ બિચારી નાજુક અબળાના ઊપર ધરેણાનો ભાર બરો છો, પણ લોકો તો તમારો નાગો બબડો તુરત સમજી જાય છે. ત્યારે તમારે તેમને અમસ્તી તસ્દી શા વાસ્તે આપવી જોઈએ? વાઘ કરવાને વાસ્તે તમને ક્રિયા શાસ્ત્રમાં ફરમાયું છે, કે જો તમે આ દુષ્ટ ચાલ બંધ કરો તો શાસ્ત્રથી ઊલટું ચાલ્યા કેહેવાય?

વાંચનારાઓમાંથી ઘણાખરાના જાણુવામાં હશે કે સ્ત્રીને વાઘ બનાવવાને વાસ્તે તેના મોં ઊપર સિંદુરથી આકાર કરે છે તેથી તેનો ચેહેરો બિહામણો થઈ પડે છે. પછીથી માંડે તાંડે કરીને બીખી આણેલા ધરેણાથી તેને લાદી નાંખે છે. અણુ ચાલતે, જોવાને વાસ્તે બે આંખો માત્ર ખુલ્લી રાખે છે, બાકીનો સર્વ ભાગ ઊપરાઊપરી ધરેણાથી ઢાંકી નાંખે છે. જ્યારે ધાલવાને વાસ્તે ઠીક પડતું નથી ત્યારે દોરીઓથી બાંધી લે છે. આવી રીતે આખું શરીર ધરેણાથી ભરી નાંખે છે. ધરેણું પેહેરવાની વખતે નાગી કુથળી કરવાને વાસ્તે સ્ત્રીઓ ભરાઈ હોય, તેમાંથી માંહોમાંહે વાત કરે કે “અલી ફલાણીના જેટલું ધરેણું ના થયું” આ સાંભળીને તેનાં સગાંવાહાલાં, વળી માગી લાવીને તાણી બાંધે છે. અને જેમ વધારે મળે તેમ વધારે આબરૂ ગણે છે. એવું કેહેવાય છે કે સવામણ સોનું પેહેરાવવું જોઈએ! આહા! શી સારી શાલા. પેલી સ્ત્રી બિચારી કાયર થઈ જાય છે, જો તે બેસમજ હોય છે તો ઓરિયો વિતે છે એવું સમજીને, દુઃખ તો પડે છે, પણ ખુશી થાય છે. બીજી સમજી હોય છે તેને તો આ દિવસ કાળ જેવો લાગે છે. આવી રીતે ભારબરદારી જનવર બનાવી દીધા પછી પંદર કે સોળ હાથનો પાટ (લુગડું) વિંટાળે છે તેથી વળી વધારે અમુઝાઈ મરે છે.

ઉનાળાના સખત દિવસમાં સાધારણ આદમી, તાપથી અકળાઈ મરે છે, તો આ નાજુક અબળા જાતિ, તેમાં વળી છેલ્લા દાહાડા

અને ધરણના બંધનથી બાંધી લીધેલી, મોટા પાટ પેહેરાવેલો, તેથી પવન તો લાગી શકે નહિ, અરે ! તેને કેટલી બધી અમુઝણ થતી હશે ! આવી રીતે કરીને થોડી વાર એક કેર બેસારી મુકે તો છુટકો થાય, પણ એમ નહિ કરતાં, શોભા બતાવવા સાઈ તેને ફેરવે છે, એક પગલું મુકવાની શક્તિ હતી નથી તેને બે ચાર સ્ત્રીઓ (અરે રાક્ષસણી) બાઝીને બેળે બેળે ચલાવે છે, તેથી તે બિચારી છેક મરણ તુલ્ય થઈ જાય છે. અને અધુરામાં પુરૂં ક્રિયા કરવાને વાસ્તે તેને ભુખી રાખેલી હોય છે, એટલે શી બાકી રહી; અમદાવાદમાં એટલું સાઈ છે કે પાલખી (ઠાઠડી)માં બેસારીને ધણી ઝડપથી ફેરવીને ઘેર લાવે છે. ઘર આગળ બે ત્રણ કાતરો લઈને તૈયાર થઈ રહ્યા હોય તે, પેલા દોરાના બંધ કટકટ કાપી નાંખે છે. પછીથી કેટલીએક વારે બિચારીને શાતા વળે છે.

વાધની ઠાઠડી જોવાને વાસ્તે લોક એકઠા થાય છે, તેમાંથી ખીજા જ્ઞાતની સ્ત્રીઓ તો હબક ખાઈ જાય છે અને કેહે છે કે “પરમેશ્વર ! નાગરની તાતમાં અવતાર આપોશ નહિ” આટલું બધું શા વાસ્તે ? ફક્ત એક વાધની દુષ્ટ ચાલને વાસ્તે. અમારા સાબળવામાં આવ્યું છે, કે કેટલીએક નાનુક અબળાઓના આવી અવસ્થાથી પ્રાણ ગયા છે ! બેશક, પ્રાણ જાય એવું જ કામ છે, ત્યારે નાગર લોકો આવા સમજી, મુત્સદી, અને સુધરેલ યધને આવી દુષ્ટ અને નાશકારક ચાલને શા વાસ્તે વિદાયગિરી આપતા નથી ? પોતાની સ્ત્રીઓને દુષ્ટમાં જોવાને તેઓ રાજી હશે ? અલખત ! જો એમ ના હોય તો તેઓએ વાધ કરવાની ચાલ કાઢાડી નાખી હોય. સ્ત્રીઓની મૂર્ખાઈથી આ ચાલ વધી પડી છે, તેમાં પુરૂષો ઉત્તેજન આપે છે તેથી તે પણ તેવા જ ઠરચા. વિવાહ કે તેહેવારને દિવસે લુગડાં, ધરણાં હમેશા કરતાં સારાં અને વધારે પેહેરવાનો શિરસ્તો છે તેમજ અધેણીની ક્રિયાનો દિવસ આનંદકારી છે, તેથી લુગડાં ધરણાં રાજના કરતાં વધારે પેહેરવાનો ચાલ પડેલો, તેમાં પૈસ-

વાળાની ઓરત પાસે વધારે ધરણું હોય તે વધારે પેહેરે, તેનો વાદ કરવાને ગરીબની મૂર્ખ સ્ત્રીઓ કંકાસ કરે ત્યારે માગી લાવીને આપે, એમ કરતાં કરતાં આ લાદી નાંખવાનો ધારો પડ્યો છે એનું બીજું કશું કારણ હોય એવું અમને લાગતું નથી. અમે સુધરેલા નાગરોને, આ જે સૂચના આપી છે, તે ઊપર ધ્યાન પોહોંચાડશે એવી આશા છે.

(પુ. ૬ મું, માહે ઓકટોબર, ૧૮૫૬)

ગયાં થોડાં વર્ષ ઊપરના જંગલી ચાલ

૧. રાજના ધરને જ મેડી હતી, રૈયતના ધરને મેડી ચણવા દેતા નહિ.
૨. રાજાઓ ધાડ પાડીને પોતાનાં તથા પારકાં ગામ લૂટતા હતા.
૩. નબળી દશામાં લોકો છોકરાંને વેચતા હતા.
૪. પરણાવાનો અર્થ લાગે માટે રજપુતો દીકરિયોને મારી નાંખતા.
૫. ગૌશીતળા કાઢનારને દેખીને લોકાં છોકરાં મંતાડતા અને ત્રાસ પામતા હતા.
૬. ગુનેહગારને ધિક્કધિક્કતા ગોળા ઝલાવતા હતા.
૭. કેટલાક રાજના મુરદા સાથે હજમ, ખવાસ વગેરેને જખર-જરતીથી જીવતા બાળતા હતા.
૮. કેટલીક ગામડિયો ધણીના મુરદા સાથે બળી મરતી હતી.
૯. કાનામાત્ર વિના બોડિયા અક્ષરથી ખત પત્ર લખાતાં હતાં.

(પુ. ૭ મું, માહે માર્ચ, ૧૮૬૦)

હાલના જંગલી ચાલ

૧. સો વર્ષ પછી લોકો હશીને વાતો કરશે, કે ખાળનાં પાણી જવાની નીકને ઠેકાણે અને શેરીમાં રસ્તા વચ્ચે પત્રાળી માંડીને આપણા લોકો જમતા હતા એવો નકારો ચાલ હશે.
  ૨. સાત વર્ષનાં અજ્ઞાની બાળકને પરણાવતા હતા.
  ૩. ધરબાર વેચીને પણ નાતવરા કરવાનો ચાલ હશે.
  ૪. પુરૂષ એ ત્રણવાર પરણતા, અને છોડી ન્હાની રાંડે તોપણ તેને આખી ઉંમર રંડાપો ગાળવો પડતો હતો.
  ૫. વગર બાણેલા રાગ અમલ કરતા હતા.
  ૬. ભૂતની અને જાદુની વાતો સાચી માનતા હતા.
  ૭. દેવની માનતા કરવાથી દીકરા આવે એવું માનતા હતા.
  ૮. ગૃહસ્થની સ્ત્રિયો પણ વગર બાણેલી હતી.
  ૯. કિમિયાની વાતો સાચી માનતા હતા.
  ૧૦. ધરમાં કચરો અને આંગણામાં કાદવ થતો હતો.
  ૧૧. વ્યસની, દરિદ્રી, દુરાચારી અને મૂર્ખ હોય તોપણ તે કુળવાન ગણાતા હતા.
  ૧૨. દીકરીને પરણાવીને માઆપ પૈસા લેતાં હતાં.
  ૧૩. ઠાકોર ખાટલા ઊપર બેઠા હોય તો ચાકર લોકો ઊંધા ખાટલા નાંખીને બેસતા હતા, કેમકે ઠાકોરની બરાબર ઊંચે બેસણે બિજાણે બેસાતું નહિ.
- આ બાબતો સંભારીને એ વખતના લોકો કેહેશે કે ૧૦૦ વર્ષ ઊપર ઘણા ભોળા લોકો હશે ? અને તે કાંઈ વિચાર કરતા નહિ હોય કે શું ?

(પુ. ૭ મું, માહે માર્ચ, ૧૮૯૦)

અહુચરાજમાં લાંધનારાં

પાટણવાડાના સુવાળ પ્રગણામાં અહુચરાજ માતાનું મુખ્ય અને મોટું સ્થાનક છે. તેની માનતા અહુ ચાલે છે. આત્માના કલ્યાણની ઉમેદવારીથી કોઈ ત્યાં જતું નથી, પણ મંસારી સુખ પામવાની ઇચ્છાથી લોકો ત્યાં જાય છે.

કોઈ તો દીકરો પામવાની આશાથી, કોઈ ધન, કે સ્ત્રીની આશાથી અને કોઈ રોગ મટવાની આશાથી અહુચરાજની આધારાખે છે. શ્રાવક લોકો જે મેશ્રી લોકોના દેવાને માનતા નથી, તેઓ પણ અહુચરાજની આધારાખે છે. અને મુંબઈ સુધીના લોકો અહુચરાજએ જાય છે.

કેટલાક લોકો કોઈ આશાથી તે અહુચરાજના દેવળમાં લાંધણી કરવા ખેસે છે. તેઓના દરએક જણને રોજ સવારમાં માતાના પૂજારી કમાળીઆ પુછે છે કે તને આજ રાતે કોઈ સ્વપનું લાગ્યું હતું? પછી જે કોઈને કોઈ સ્વપનું લાગ્યું હોય તો તે કહે છે કે હા, આજ રાતે સ્વપનામાં મેં હાથી, ઘોડો કે એક સ્ત્રી દીઠી હતી. ત્યારે કમાળીઆ કહે છે કે તે સ્વપનું તને માતાજીએ દીધું. માટે હવે તું તારે ઘેર જ, તને માતાજીનો હુકમ થયો, હવે તારૂં ધારેલું કામ પાર પડશે. પછી પેલો માણસ પોતાને ઘેર જાય છે. અને કોઈ વખતે તો “કાગડાનું ખેસવું, ને તાડનું પડવું” એ કહેવત પ્રમાણે દૈવજ્ઞેગથી તેની ધારણા પૂરી થાય છે, તો તે વાત લોકોમાં અહુ ફેલાય છે, તેથી માતાની માનતા વધે છે. અને જે તેની ધારણા પાર પડે નહીં, તો તે વાત કોઈ સંભારતું નથી, નશીબને માથે નાંખે છે.

કોઈ હઠીલું માણસ ઘણી લાંધણી કરે, અને કહેશે કે હું આંધળો છું તે માતાજી દેખતો કરશે, તો જ હું ઘેર જઈશ, નહિ તો લાંધણી કરીને અહિં મરીશ. તો એવા માણસને કમાળીઆ લોકો ગમે તેટલું સમજાવી કહાડે છે, અને જે તે ન જ સમજે તો તેને એકાંતે ખોલાવીને

ધમકી દઈને, ઠોંસા ભારીને કહાડી મુકે છે. કાંઈ વખતે તો તે માણસને છેડે રાતે ચુપકીથી ચોખ્ખા અને સોપારી બાંધીને સવારમાં કહે છે કે તારાં લુગડાં તપાશી જો. પછી તેની ગાંઠે ચોખ્ખા, સોપારી જોઈને કહે છે કે જા, હવે માતાજીએ તને ઘેર જવાની રમ્મ આપી. હવે જ મહિનામાં તારું કાપ સિદ્ધ થશે, એમ સમજાવી તેને વીદાય કરે છે.

કાંઈને તો કમાળીઓ કહે છે કે માતાજીએ મને સ્વપનામાં કહ્યું, કે ફલાણુ માણસને તું કહેજે કે હવે તું ઘેર જા, તારું કામ સિદ્ધ થશે. એવી તતખીરો કરતાં પણ જતા નથી એવા હઠીલા કેટલાએક હોય છે, તે ત્યાં લાંઘણો કરીને વગર મોતે મરે છે.

ગયા માગશર મહિનામાં અહિંના નગરશેઠનો એક આકર કાંઈ એવી આશાથી બહુચરાણે ગયો, અને કાંઈ દેખે નહિ એવી જગ્યામાં સંતાઈને લાંઘવા બેઠો, તે ત્યાંજ મરી ગયો તેનું મરદુ ગંધાર્ધ ઉઠ્યું ત્યારે લોકોને ખબર પડી. પછી ત્યાંના અમલદારે તેને ડટાવ્યો. તે પછી એક મહિને તપાસ કરતાં કરતાં અમદાવાદમાં તેના કુટુંબીઓને એ વાતની ખબર પડી.

આ વાત સાંભળીને અમને ઘણી દીલગીરી ઉપજી તેથી આટલું લખવું પડે છે, કે લોકોએ એવા વહેમ રાખવા નહિ. કાંઈના દેવ વિષે અમે કશું લખતા નથી. પણ જે પ્રકારના વહેમથી લોકોના અમુલ્ય પ્રાણનો નાશ થાય, તેવા વહેમ મટાડવા વિષે લખવું તે અમારું કામ છે.

દેવની પ્રાર્થના કરીને, તેને ખુશી કરીને તેની પાસેથી કાંઈ માગવું જોઈએ; પણ તેના ઉપર લાંઘણો કરીને તેને સતાવીને, તેની પાસેથી જોરજુલમથી લેવું તે ઠીક નથી. જોરજુલમથી દેવ કાંઈને કશું આપે જ નહિ. આપણે ઘેર કાંઈ બીજારી આવીને કરગરીને માગી લે, તો આપણને દયા આવે છે; અને ખુશીથી તેને કાંઈ આપીએ છીએ; પણ ફકીર, નાનકુશાઈ વગેરે આવીને લાંધે છે, ત્રાગું કરે છે, અને એવી રીતે જોરજુલમથી પૈસા લઈ જાય છે તે આપણને કેવું ખોટું લાગે છે ! તો દેવને પણ તેવુંજ લાગે.

બહુચરાણની જગ્યા પાસે એક માનસરોવર નામે કુંડ છે, તે વિષે એવી વાત ચાલે છે કે તેમાં ન્હાવાથી તે પાણીના ચમત્કારથી એક રાજની દીકરી હતી, તે પુરૂષપણાને પામી હતી; તથા ઘોડીને ઘોડો, અને કુતરીને કુતરો થયો હતો. એવી વાત ફેલાયાથી આખું ગુજરાતમાં જેટલા નપુંસક થાય છે, તેઓ પુરૂષાતનની આશાથી જઈને બહુચરાણના પાવર્ધયા થાય છે, તેથી આશરે બે હજાર પાવર્ધયા હાલ હશે, તેમાંનો એક પણ પુરૂષાતન પામ્યો નહિ; તોપણ લોકોનો વહેમ મટતો નથી.

લોકો ખરી ખોટી વાતનો તપાસ કરતા નથી, જે ગપ ચાલી તે ચાલી, પછી તે સાચી હોય કે જુઠી હોય; મંલવિત હોય કે અસંભવિત હોય, તોપણ ખરેખરી માને છે. આ તે કેવું ભોળાપણું કહેવાય !

હાલ ઠેર ઠેર સરકારી નિશાળો થઈ છે; ચોપાનિયાં, વર્તમાનપત્રો કેટલો પોકાર કરે છે, તોપણ સર્વે લોકોના વહેમ મટતા નથી અને ઉલટા શિખામણ દેનારાઓને ગાંડા ગણે છે. દક્ષણમાં એક દેવની માનના લોકો એવી રીતે કરતા હતા કે લોઢાના આંકડાવરે વાંસાની આમડી વીંધીને દેવની આગળ ઝાડે અધર લટકતા હતા, તે ચાલ થોડાં વર્ષ ઉપર અંગરેજ સરકારે બંધ કરાવ્યો. તેમજ કાશીમાં જઈને લોકો કરવત મુકાવીને આપઘાત કરતા હતા, તે ચાલ પણ સરકારે બંધ કરાવ્યો. અને સતી થવાનો ચાલ પણ ધર્મની બાબતને લગતો હતો, તથાપિ સરકારે બંધ કરાવ્યો. તો હવે આવી રીતે લાંબણો કરીને, કે બીજી રીતે લોકો આપઘાત કરતા હોય તે ચાલ પણ બંધ થવા જોઈએ.

બહુચરાણની જગ્યા ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં છે, માટે ત્યાંના અમલદારને અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે, તે દેવસ્થાનમાં લાંબવા ખેસવાનો ચાલ છે તે છેક બંધ કરવો જોઈએ.

જેમ જેમ વિદ્યાનો ફેલાવ થતો જાય છે, તેમ તેમ લોકોના વહેમ ઓછા થતા જાય છે ખરા, તોપણ હજી આ દેશની ચતુરાંશ

પ્રજા પણ પૂરી સુધરી નથી. આજથી ત્રીશ વર્ષ પહેલાં દેવસ્થાનોમાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ધણાં ખુન થતાં હતાં, એટલાં આજ થતાં નથી.

કોઈ તો શિવની પીંડી ઉપર કમળપૂજા કરતા હતા, તે એવી રીતે કે શિવની પીંડી ઉપર પોતાનું માથું મુકીને, પોતાને હાથે પોતાનું ગળું કાપતા હતા, અને એવું જાણતા હતા કે, એમ કરવાથી મહાદેવ પ્રસન્ન થાય છે. વળી કોઈ તો દેવળના ધ્વજગરા ઉપર ચડીને ત્યાંથી શરીર પડતું મુકીને મરતા હતા. કોઈ બાવા જીવતા સમાત લેતા હતા (એટલે જીવતા ડટાતા હતા) અને ગામના લોકો બેળા ચર્મને ધર્મનું કામ જાણીને ખુશીથી તેને ડાટતા હતા.

કોઈ હિમાલય પર્વતમાં જઈને મરતા હતા. કોઈ ગંગાજમાં પડતું મુકીને મરતા હતા. અને કોઈ સંચારો કરીને (ખાવું પીવું તજીને) મરતા હતા. તે ચાલ હજી છેક બંધ પડ્યો નથી, પણ ઓછો થતો જાય છે.

સમજી માણસોએ એવા બોળા લોકોને સમજાવવા જોઈએ. આપણા દેશમાંથી હરેક વહેમનો નાશ થાય તો ધણું સારું.

કોઈ આશાથી દેવની માનતા કરે છે, તે પણ વહેમજ છે. દેવ લાંચીઆ નથી કે લાંચ લઈને કામ કરે. અને જો તેમ કરતા હોત, તો પૈસાવાળાનાંજ કામ થાત. ગરીબ ખીચારો કેટલી માનતા કરી શકે? પોતાનું કામ પાર પડે તેની ખુશીમાં દેવના નામથી પુન્ય દાન ગરીબોને કરવું તે જીદી વાત છે.

(પુ. ૧૭ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૮૭૦)

માંડવીની પોળનું ભૂત

અમદાવાદ શહેરમાં માંડવીની પોળ મધ્યે કાકાબળિયાની પોળમાં એક પટવો અને તેની જુની સ્ત્રી થોડીક મુદત ઉપર મરી ગયેલાં, તેની નવી સ્ત્રી અગીયાર વર્ષની રંડાઈ, તેથી પટવાનેા જીવ ગતે ન જતાં ભૂત થઈને તેના ઘરમાં ભરાયો.

તે ભૂત હાલ છ સાત મહિના થયા તે ઘરમાં ઘણું તોફાન કરવા માંડ્યું હતું, તેની તરેહ તરેહની ચમત્કારી વાતો આખા શહેરમાં ફેલાઈ હતી. તે ઘરની વિધવા ઘરને તાળું વાશીને બહાર જાય, એટલે ભૂત તેની માંયલી સાંકળો વાશીને નાચતું કુદતું હતું, તથા ઘરમાંથી ખાવાની જણુશો ખાઈ જતું હતું. ખારીએથી ધોળે દહાડે ઘંટો ફેંકતું હતું. પેસાળ કરીને રસ્તે જતાં આવતાં માણસો ઉપર છાંટતું હતું. ઘરમાં ઝાડે ફરી જતું હતું. અને તરેહ વાર શબ્દોથી બોલતું હતું.

પછી જ્યારે તે ખાઈ આવીને તાળું ઉઘાડે, ત્યારે અંદરની સાંકળો વાશેલી જોઈને ઘણી વાર સુધી ભૂતની પ્રાર્થના કરે, ત્યારે ભૂત અંદરથી સાંકળો ઉઘાડતું હતું. પછી બે ચાર માણસોને સાથે લઈને તે ખાઈ ઘરમાં જઈને સારી પેઠે તપાસ કરીને જુએ, તો ક્યાંઈ ભૂત જોવામાં આવતું નહોતું. અને ઘરમાં ઉતરેવડો ફેરવી નાંખેલી, જગા ખરાબ કરેલી, અને કોઈ વખતે આગ લગાડીને લુગડાં સળગાવેલાં જોવામાં આવતાં હતાં.

એટલું જોઈને વળી મેડી ઉપર ચડવા જાય, ત્યાં ભૂતે દાદરાની માંયલી સાંકળ વાસેલી હોય તેથી દાદરો ઉઘડે નહિ, અને ભૂત દાદરા ઉપર નાચવા માંડે, પછી તે ભૂતની ઘણી પ્રાર્થના કરે ત્યારે ભૂત દાદરાની સાંકળ ઉઘાડતું હતું, પછી મેડી ઉપર જઈને જુએ તો ભૂત ક્યાંઈ જોવામાં આવતું નહોતું.

એવો બનાવ જોઈને સર્વ લોકો અચરત પામતા હતા, અને તે ઘરમાં રહેનારી વિધવા ખાતરીથી કહેતી હતી કે મારો ધણી ભૂત થયો છે તે આ ઘરમાં રહે છે. ભૂત ઘરમાં રહીને આરણ્ય ઠોકતું હતું, તેથી જે કોઈ ભૂતની વાત સાચી માનતો નહોત, તેને ત્યાં જઈને જોવાથી ખાતરી થતી હતી કે ભૂતની વાત ખરી છે. જ્યારે એ ઘરમાં ભૂત ભરાયું હોય ત્યારે કોઈ માણસ બહાર રહીને ભૂતને બોલાવે, કે જે પ્રકારે ખાતરી કરવી હોય તે પ્રકારે કરે. પછી ઘર ઉધાડીને ચારે તરફ તપાશી જુએ તો ક્યાંઈ ભૂત જોવામાં આવતું નહોતું. આવો બનાવ જોઈને ભૂતની વાત ખોટી છે એવું કાણ કહી શકે ?

એ ભૂતની ખાતરી કરવા જવાની સૂચના મને પણ થઈ હતી, ત્યારે મેં કહ્યું કે જ્યારે બોલાવા આવશો ત્યારે હું આવવાને તૈયાર છું. એવામાં ગયા મેં માસની છેલ્લી તારીખને દહાડે તે ઘરની વિધવા દિવસના ૧૧ વાગતાં ઘરને તાળું વાશીને બહાર ગઈ, અને પછી ઘરમાં ભૂત પ્રગટ થયું. તહરેવાર શબ્દોથી બોલવા લાગ્યું અને ઘરમાંથી ઈંટા ફેંકવા લાગ્યું. તે તમાસો જોવાને આશરે ૫૦૦ માણસો એકઠાં થયાં. એવામાં અમદાવાદ સમાચારના અધિપતિએ જઈને તે ઘરનાં આરણ્ય ઉતારવા તજવીજ કરવા માંડી. ત્યારે ઘરની વિધવા આવી પહોંચી તેણીએ કહ્યું કે મારાં આરણ્ય વગેરેને નુકશાન કરશો નહિ. મારાં ઘરમાંથી તે ભૂત જવાનું નથી. “ કારણ કે તે બાઈની ખાતરી હતી કે તેનો ધણી ભૂત થઈને ઘરમાં ભરાયો છે. ”

પછી અમં સમાં વાળા લલ્લુભાઈએ જઈને કુલપવર માળ-એટ મી. ફરનાનડીસ સાહેબને તે વાત જાહેર કરી. તે સાહેબે પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર રાવ. ગજનન વીઠલને બોલાવીને તે ભૂતનો તપાસ કરવા જવાનું કહ્યું. તેમણે જઈને જોયું તો ઘરની અંદરથી આરણ્ય બંધ કરેલાં હતાં. તેથી સીપાઈઓને કહ્યું કે બાપરા ઉપર ચડીને ઘરમાં ઉતરીને તપાસ કરો.

સીપાઇએ જાપરા ઉપર ચડીને અગાશીમાં ઉતરીને અગાશી-માંની બારીનાં બારણાં તોડીને અંદર જઈ તપાસ કરી આવીને કહ્યું કે અંદર તો કુછ નહિ હે. પછી બારણાં ઉઘડાવીને ફાજદાર સાહેબ પડે તપાસ કરવા ઘરમાં પેઠા.

ઘરમાં તથા મેડી ઉપર સર્વ ઠેકાણે જોયું પણ કંઈ દીકું નહિ. ત્રીજે માળ વાંસડાને અરધો મેડો બાંધેલો હતો, તેના ઉપર નકામાં હાંદલાં, લાકડાં વગેરે પડ્યાં હતાં, તે ઉપર જઈને તપાસ કર્યો. ત્યાં ખબર પડે નહિ, એવી રીતે ભૂત સંતાઈ પેકું હતું. તેને ફાજદાર સાહેબે ચોટલે ઝાલીને પકડ્યું “ કરણુધેલાને ભૂત નડતું હતું તેને હરખાળ મકવાણે આવી રીતે જ પકડ્યું હશે. ” આપણા લોકો કહે છે કે ભૂતના વાળ કોઈને હાથ આવ્યા હોય, તો ભૂત હમેશાં તેને તામે થાય છે. તેટલા સારૂ કેટલાએક લોકો ભૂતના વાળ મળવાની ઉમેદ રાખે છે. પણ ફાજદાર સાહેબે ભૂતને ચોટલે ઝાલીને બહાર કાઢ્યા પછી, તેના વાળની લાલચ રાખી નહી. જો ફાજદાર સાહેબે સીપાઇઓને ભરસે રહીને પોતે તપાસ કર્યો ન હોત, તો બોળા લોકોને ભૂતનો વેમ મળ્યુત થાત. અને જેઓ ભૂતની વાત માનતા નથી તેઓ તો કહેત કે ફાજદાર સાહેબે પૂરે તપાસ કરેલો નહોં હોય.

ન્યારે તે ભૂત પકડાયું ત્યારે તે એવી ખૂમો પાડવા લાગ્યું કે અરે મને જંતર મંતર કરીને અહીં કોણુ લાગ્યું ? હું અહીં ક્યાંથી આવી ? પછી તે ભૂતને દશકરોઈના મામલતદાર પાસે મોકલ્યું. નેમણે તે ભૂત દીવાનું છે, કે ડાહું છે તેનો તપાસ કરવાને હડીશંધ ઇસ્પી-તાળમાં મોકલ્યું. ત્યાં થોડાક દહાડા રાખીને તેને છોડી મુક્યું.

ભૂતે કબુલ કર્યું કે એક સોની મારો ઉસ્તાદ છે તેણે મને તે ઘરમાં ધુસવાની કળા શીખવી હતી. તે ભૂત એક શ્રાવકની છોડીને આકારે સોળ વરસની ઉમરનું હતું. તે પડે ધુણવા શીખેલું, અને એજ પોળમાં સાસરું છે પણ સાસરે જતું નથી. કંઈ ધેલજાવાળું દેખાય છે.

આ ઉપરથી શેહેરની ખાયડીઓમાં વાતો ચાલી કે, ફેજદાર સાહેબે એક ચુડેલ પકડી છે. તેના પગ અવળા છે, અને વાંસો પોલો છે. તે વાત ખીચારી કેટલીએક બોળી ખાયડીઓ સાથે સાચી માને છે. પણ તેનો ખરો અર્થ એ છે કે ચુડેલના પગ અવળા હોય, એટલે તે દુનીયાદારીથી ઉલટી રીતે ચાલે. અને વાંસો પોલો, તેની મતલબ એ છે કે તેના મદદગાર કાચા હોય છે, તેઓ પછીથી ઉભા રહેતા નથી. ઉપર લખેલા ધરની એક બારી પાડોશીની બારીને લગતી હતી, તેમાં થઈને ભૂત ધરમાં જઈ જરાતું હતું.

આ ઉપરથી અમે સર્વ લોકોને જાણાવણુ કરીએ છીએ કે કાઠના ધરમાં એવી રીતે ભૂત જરાઈ પેસતું હોય અને તે પકડાતું નહોતું તો તે વાત સરકારમાં જાહેર કરવી. પણ કેટલાએક લોકો એવું ધારે છે કે સરકાર ભૂતને શું કરી શકશે ? એમ જાણીને મંત્ર-તંત્ર જાણનારા હોંગી લોકોને બોલાવીને સેંકડો રૂપિયા ખર્ચ કરે છે. તેમ કરવું નહીં. અને જો ભૂત કાઠ માણસમાં પેશીને ધુણતું હોય, કે અવાચક કરી નાખતું હોય, તો તે માણસને ધરપીતાળમાં લઈ જવું. ત્યાં મંત્રેલી શીશી સુધાડશે એટલે તરત ભૂત ધુણતું બંધ થશે. અને બેજાન થઈ ગયેલું હશે તેને જાન આવશે. માટે ખીજા ઉપાય ફેકટ છે.

પાડોશીના ધરમાં ભૂત આગ લગાડતું હોય, અને તે ધરધણી સરકારમાં જાહેર ન કરે તો પાડોશીઓએ મળીને સરકારમાં અરજી કરવી, નહિ તો તેના ધરની સાથે કાઠ વખતે પાડોશીઓને પણ નુકશાન થશે. માટે એ વાતની આગસ કરવી નહિ. થોડાક વર્ષ ઉપર રામજી મંદરની પોળમાં એક શ્રાવકના મોટા ધરમાં ભૂત આગ લગાડતું હતું, તેને આવેા ઉપાય બતાવવાથી જ ભૂત નાશી ગયું હતું.

દોહરો

બડકણ બોળા બાધને, બાસે સાચું ભૂત;
તપાસતાં તે તો ઠરે, ભૂત નહીં પણ તૂત. ૧

(પુ. ૧૭ મું, માહે જુલાઈ, ૧૮૭૦)

પુનર્વિવાહ થયો

વીશા ખડાયતા વૈષ્ણવ વાણીઆની નાતમાં
તા. ૨૬ આગષ્ટ સને ૧૮૭૨, અમદાવાદમાં.

ભરૂચ જીલ્લાના ફેરવાડા ગામમાં વિશા ખડાયતા વાણીઆની દીકરી નામે જીવકોર તે ૧૧ વર્ષની ઉંમરે બાળરંડા થઈ. અને તેનો આપ પણ ગુજરી ગયો. તેની મા છે, પણ તેને બાઈ કે બહેન નથી. તે બાઈને એક ગાયકવાડી ગાંમમાં પરણાવી હતી પણ રંડાયા પછી પીયરમાં રહેતી હતી.

તે બાઈએ ફેરવાડાની કન્યાશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. પછી તે કન્યાશાળાની શિક્ષક પોતે થઈ. એ બાઈની જરણીવાની એટલે ૧૮-૧૯ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે તેને એવો વિચાર થયો કે આખી ઉંમર વિધવાપણું ભોગવવા કરતાં મારી નાતનો સારો વર મળે તો તેની સાથે પુનર્લગ્ન કરવું તે ઠીક છે.

એવામાં તેની જ નાતનો નડીયાદનો વતની લલુભાઈ મથુરદાસ જેની ઉંમર આશરે ૨૩ વર્ષની છે, તે ભરૂચ જીલ્લાના કતપોરની સરકારી નિશાળનો મહેતાજી છે. તેની સાથે તેણે કાગળ પત્રનો વહેવાર ચલાવ્યો અને તે બંને જણાંએ એવો ઠરાવ કર્યો કે આપણે પુનર્વિવાહ કરવો.

હવે પેલી બાઈને એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની તરફથી એવો હુકમ થયો કે તમારે અમદાવાદની શીમેલ નાર્મન સ્કુલમાં જઈને વધારે અભ્યાસ કરવો.

તે કામ વાસ્તે અને પુર્નલગ્ન કરવા વાસ્તે તે બાઈએ અમદાવાદ આવવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેની મા, તથા તેના સગાઓ અટકાવ કરશે એવા અંદેશાથી તે બાઈએ તથા સદરહુ મહેતાજીએ અમદાવાદની પુર્નવિવાહોત્તેજક સભાના મેંબરોની મદદ માગી. તેથી અહિંથી તેની મદદે માણસો ગયાં. તે વાત બાઈનાં સગાંને તથા ફેરવાડાના લોકોને

જાણુવામાં આવી. તેથી સગાંએ બાઈને નિશાળમાં જતી અટકાવી, ને નોકરીતુ રાજનામું મોકલાવ્યું, ને ગામના લોકોએ પેલાં માણસો ઉપર મોટું હુલડ કર્યું. તે બાઈનો ચોટલો જળરક્તથી થોડાવા નાંખ્યો. બાઈને કેરવાડાથી થોડે દૂર બાઉવા ગામનાં ગેરકાયદેસર કેદ રાખી.

આ બાબતની ફરીયાદ ભરૂચના આશીષ્ટ માજિસ્ટ્રેટ મી. વાહીટ વરચની આગળ થઈ. તેથી તે સાહેબે તે બાઈને સમન કર્યો તેના સગાઓ ઉપર વારંટ કહાડ્યાં. હુલડ થતું અટકાવવાને પોલીસના ૧૦ ઘોડેસ્વાર તથા ૨૦ પાયદલ તે વારંટ બજાવવા અને જીવકોરને છોડાવવા ગયાં. જુઆ ગામમાં એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં તે બાઈને સંતાડી હતી ત્યાંથી સરકારી માણસોએ શોધી કહાડી. ને ભરૂચ તેડી ગયા. એ બાઈને તા. ૧૧ જુલાઈથી તા. ૬ આગષ્ટ સુધી ઘરમાં પુરી મુકી હતી, અને તે મોતના પંજમાંથી બચી છે, કેરવાડાના જપતીદાર કારકુન વાડીલાલ કાળીદાસે તે બાઈને દુખમાંથી છોડાવવા મહેનત કરી હતી.

તેના બે સગાઓને તોમતદાર ઠરાવી સેશન કમીટ કર્યા, અને તે બાઈ તથા મહેંતાજી અમદાવાદમાં આવીને મ્યુનીસીપલ ખાતાના શેક્ટરી રાજેશ્રી રઘુનાથરાવ જનારદનને ઘેર ઉતર્યાં. અને લગ્ન કરવા વાસ્તે અહીંની પુનવિવાહોત્તેજક સભાની મદદ માગી. તેઓએ કહ્યું કે તમારી નાતથી દૂર રહેવાની તમારી હીમત હોય, અને તમારા મનની ઉલટ હોય તો લગ્ન કરો. તે કામમાં અમે સામીલ થઈશું. થોડી ઘણી નાણાંની મદદ જોઈશે તો કરીશું. ભારે મહેંતાજીએ કહ્યું કે અમારે નાણાંની મદદ જોઈતી નથી અને અમે કાંઈ બીજુંક નથી ધંધાસર જીએ, પણ લગ્નક્રિયા કરાવી આપવામાં તમારે સામીલ થવું.

પછી જોશીને બોલાવીને લગ્ન જોવરાવ્યું. જોશીએ શ્રાવણ વદ ૭ રવિવારનું ગોષ્ઠીનિક લગ્ન આપ્યું, તે દિવસે રાજેશ્રી રઘુનાથરાવજીને

ધેર તેમનું લક્ષ્મી વિધિ પ્રમાણે થયું. તે સમયે રા. રઘુનાથરાવજીએ સારા સારા માણસોને ખેલાવ્યા હતા.

દીપ્ત્યુટી કલેક્ટર મહેરબાન એફ, એફ, ફરનાંડીસ સાહેબ. રાવબહાદુર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ અહીંની સમાલકાજ કારટના જડજ સાહેબ. રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ ખેડાના સેકન કલાસ સચારડીનેટ જડજ. રાવબહાદુર ખેચરદાસ અંબાઈદાસ. રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ. રાજેશ્રી રણછોડલાલ છોટાલાલ વગેરે આસરે ૧૫૦ ગૃહસ્થો ત્યાં ખિરાન્યા હતા. કેટલાએક સાહેબ લોકોએ તથા નેટીવ ગૃહસ્થોએ આવા કામમાં મદદ મળવાને એક રૂંડ રૂ ૪૦૦ ને આસરે કર્યું છે. અને તે વધારવાનો પ્રયત્ન જારી છે.

ગોરે ગોત્રજ પૂજા કરાવીને ચોરીમાં મધુપર્ક ગોત્રાચાર વગેરે કરીને કન્યાદાન અપાવ્યું, એક બ્રાહ્મણે+ કન્યાદાન દીધું. તે સભામાં વડનગરા નાગર ગૃહસ્થો, સાઠોદરા, વીસળનગરા, ઔદીય, મોઢ, શ્રીમાળી, રવાળ, રાયકવાડ અને ટોળકીયા વગેરે નાતોના બ્રાહ્મણો, તથા શ્રાવક, મેશ્રીવાણ્ણીઆ, કણુખી, અને મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણો, તથા પરભુઓ હતા. કંસારભોજન થયા પછી તે લક્ષ્મી બાબતને એક દસ્તાવેજ વરકન્યાની સહીઓનો સ્ટાંપના કાગળ ઉપર કરેલો હતો તે સભામાં વંચાયો. અને સાક્ષીઓ કરાવી. ગાંધર્વ લોકો નરધાં સતાર લખને ગાન કરતા હતા. બ્રાહ્મણો ભણતા હતા અને સહિના મનમાં મોટો ઉત્સાહ જણાતો હતો. અને એવા શબ્દો નિકળતા હતા કે આ ચાલ સઘળી નાતોમાં ચાલે તો ઘણું સાફ.

બાપએ પાનેતર તથા નવો ચૂડો પહેર્યો હતો, પગમાં કલ્હાં તથા ધુધરીઆળાં પુલ પહેર્યાં હતાં, કેટલાએક કહેતા હતા કે આવડી તો કુંવારી કન્યાઓ કેટલીએક નાતોમાં હોય છે. મોટે આ વરકન્યાનું જોડું પરણવા લાયક જ છે. એ વખતે સ્કાલર કેશવલાલે કરેલી કવિતા વંચાઈ હતી તે આમાં જગાની તંગીને લીધે દાખલ થઈ શકી નથી,

+ કહેવત છે કે જને માખાપ હાજર ન હોય તેને “ગોર માખાપ”.

આ વાત તે દહાડે તથા તે પછી આખા શહેરમાં ચરચાઈ, ધણાખરા ધરડા લોકો તથા જુના વિચારના માણસો તે વાતને ધિક્કારે છે. અને કેટલાએક કહે છે કે એક માસ ઉપર અહીંની ઔદીચણ વટલીને રાવતને ગઈ, તે કરતાં આ બાઈએ સાં રૂં કર્યું.

આ રીતે પ્રથમ એક કપડવણુજના મોઢા બ્રાહ્મણે અહીં આવીને પોતાની નાતીલી સાથે પુનર્વિવાહ કર્યો હતો. તેને એક દીકરી અવતરી તે તેની જ નાતનો એક બ્રાહ્મણ પરણી ગયો. તેને થોડો ધણો દંડ લઇને નાતે નાતમાં દાખલ કર્યો.

બીજો રવાર બ્રાહ્મણ નામે સુરજરામે પુનર્વિવાહ કર્યો છે તે અહીં છાપખાનામાં નોકર છે. તથા મ્યુનિસીપલના સેક્રેટરી રઘુનાથ-રાવજીએ પણ પુનર્વિવાહ કરેલો છે.

બાઈ જીવકારને દુખમાંથી છોડાવવા સાં રૂં કરવાડાના એક શ્રાવક સાહુકારે ધણી મહેનત લીધી હતી, તેથી ત્યાંના મહાજન વગેરે તમામ લોકો તેના ઉપર ધુસે ચયા છે, તેથી તેને હાલ કેરવાડા છોડવું પડ્યું છે.

પરંપરા પછી બીજો દિવસે, બાઈને જખરદસ્તીથી કેદ કરનાર બે માણસો ઉપર ભરૂચ સેશન કોર્ટમાં કામ ચાલવાનું હતું ત્યાં જવા સાં બંને જણ નિકળ્યાં. તે કેશ તા. ૨૯ મીએ ચુક્યો તેમાં દરેક કેદીને છ માસ સખત મજૂરીની કેદ તથા રૂ. ૫૦૦ દંડની શિક્ષા થઈ છે. દંડ ન આપે તો બીજી કેદ બોગવે અને દંડ તેમની મિલકતમાંથી વસુલ કરી બાઈ જીવકારને તેણે સહન કરેલા દુખના બદલામાં આપવો એવું જડજો કરાવ્યું છે. આથી પુનર્લભ કરેલા નવા જોડાને રૂ. ૧૦૦૦) મળશે. આ સિવાય જીવકાર વીશ હજાર રૂપીઆની મિલકતની વારસ છે તે પણ કાયદા પ્રમાણે તેમને મળશે, જેઓ પુનર્લભ કરે છે તેમને કાયદા તરફથી કંઈ નુકસાન થતું નથી. વારસાના તમામ હક કાયમ અને નવી પ્રજા થાય તે પણ કાયદેસર ગણાય છે.

આગળ એવા ચાલ હતા કે બાળ વિધવા કાંઈ અવળું સવળું કરે તો તેના સગાઓ તેને મારી નાખતા હતા, પણ હવે આ ઉપરથી સંતિની ખાતરી થઈ, કે સોળ વર્ષ ઉપરાંત ઉમરની વિધવા પોતાને ગમે તેમ કરે પણ મા બાપે કે સાસરીઆંએ તેને કાંઈ શિક્ષા કે જબરદસ્તીથી અટકાવ થઈ શકે નહિ. તેઓનું જોર ફક્ત એટલુંજ ચાલે કે તેને પોતાના ઘરમાંથી કહાડી મુકે, એવો આ રાજનો કાયદો છે.

(પુ. ૧૯ મું, ઓક્ટોબર, ૧૮૭૨)

દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ

ગયા ડીસબરમાં ગુ. વ. સોસાયટીએ ધનામો આપીને બાષણ કરાવ્યાં હતાં, તેમાંનું બીજા નંબરનું બાષણ આ નીચે લખેલું છે.

દેશી રાજ્યોની હાલની સ્થિતિ, અને તે સુધારવા

શાશ્વત ઊપાય કામે લગાડવા તે વિષે

દરેક રાજની સ્થિતિ ત્યાંના રાજકર્તા ઉપર આધાર રાખે છે. રાજ સારું હોય તો રાજની સ્થિતિ સારી હોય છે. અને નકારે હોય તો રાજની સ્થિતિ નકારી હોય છે. વાસ્તે પ્રથમ રાજની સ્થિતિ વિષે બોલવું જોઈએ.

હાલમાં દેશી રાજ ગૂજરાતના મોટા ભાગ ઉપર પરસરેલું છે તેમાં મુખ્ય અને મોટું ગાયકવાડ મહારાજનું રાજ ગણાય છે. પછી કચ્છના રાવ સાહેબનું, (પછી જુનાગઢના નવાબ સાહેબનું તેઓ જાતે મુસલમાન છે પણ તેમને આ દેશમાં ધણાં વર્ષ થઈ ગયાથી તે દેશી રાજ ગણાય છે) પછી બાવનગર, જામનગર, પોરબંદર, ધાંગધરા, રાજકોટ, રાધનપુર, પાલણપુર, ધરમપુર અને રેવાકાંઠા વગેરે કેટલેક ઢેકાણે દેશી રાજ છે.

હાલના ધણા ખરા દેશી રાજ વિદ્યાભ્યાસ પુરો કરતા નથી અને અફીણ વગેરેના કેફમાં રાત દિવસ ગુલતાન રહેછે. તેથી તેઓ શરીરે સુસ્ત અને ક્ષીણ થઈ જાય છે એટલુંજ નહીં પણ અકલ ધટીને મૂઠ થઈ જાય છે, ચોપદારો સવારથી તે બપોર સુધી પોકાર મારે ત્યારે તેઓ પહોર દહાડો ચઢતાં ઉઠે. ઉઠ્યા પછી દાતણ પાણી કરે એટલામાં હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સરદારો જે કસુંબા ઘોળવાને અને તે ઉપર મીઠાઈ ખાવાને માટે ટમટમી રહ્યા હોય તેનાઓની મંડળી તેમની આસપાસ ભરાય અને આ બુદ્ધિ તથા તનદુરસ્તીને નાશ કરનાર વસ્તુના ખોળા એક બીજાને હેત દાવામાં પાવાને મચી જાય છે. આવી રીતે હંમેશાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાને બદલે અમૂલ્ય વખત ગુમાવેછે, વળી તેઓમાં ધણી રાણીઓ પરણવાનો ચાલ છે. તેથી તેઓ અંદર અંદર ઝેર રાખેછે, અને રાજના દિવસ કલેશમાં જાયછે—અને કાંઈ વખત અકાળ મૃત્યુ પણ થાયછે.

દુર્વ્યસનને લીધે તેઓની બુદ્ધિ મારી ગઈ હોયછે, તેથી તેઓ રાજનીતિમાં કાંઈ સમજતા નથી અને ઈનસાફની વાતમાં પણ તેવા જ બીન માહીતગાર હોયછે, તેથી પ્રજા સુખી છે કે દુઃખી? ઈનસાફ થાયછે કે ગેર ઈનસાફ, તે વિશે તેઓને કંઈ ખબર પડતી નથી, તેઓ ફક્ત પોતાની પેદાશની ચિંતા રાખેછે. પણ રૈયતની કંઈ ફીકર રાખતા નથી. તેમના કારભારીઓ પણ અભણ, પ્રપંચી, અપ્રમાણિક અને સઘળી વાતે પહોંચેલા હોયછે, તેથી તેઓ રાજાઓનું કંઈ ચાલવા દેતા નથી, અને પ્રજાને પોતાની મરજી પ્રમાણે પીડે છે. વળી પોતાની સત્તા સદા સરખી રહે તેને માટે તેઓ રાજાને વિદ્વાનાં દર્શન કરવા દેતા નથી. તથા બીજો સુધારો કરવા દેતા નથી. આવી રીતે તેઓ બીન અંકુશના થઈ અન્યાય, અને અધર્મ આચરતાં બિલકુલ ડર રાખતા નથી. ધણી જગાએ કાયદા હોતા નથી એટલે સ્વેચ્છા પ્રમાણે અમલ ચલાવવાનું અને જ્યાં છે (કાયદા) ત્યાં તેને અમલમાં આણનારા આવા કારભારી, અને બીજા માણસ

હોયછે, એટલે અંધરમાં શું બાકી? તેઓ એમ સમજેછે કે જે તે પ્રકારે નાણું મેળવીશું તે આપણું છે, કારણ કે તેમને ઝાઝા વર્ષ કારભારમાં રહેવાનો ભરોસો નથી.

કેટલાક રાજ્યો ઈજ્જરદારના તાબામાં રૈયતને સોંપેછે, એટલે બાકી શી? તેઓ રૈયત ઉપર ખેડદ જીલ્લમ ગુમરેછે, બળાતકારે નાણું કઢાવેછે, વગર પૈસે વેડ કરાવેછે, વગેરે ઘણી પ્રકારના જીલ્લમ કરી પોતાનું ગજવું તર કરવાની કાળજી રાખેછે. તેથી કેટલીક વાર લોકો અંગ્રેજ સરકારના રાજમાં આવી વસેછે. કેટલાક પોતાના બાપદાદાનું વતન છોડી શકતા નથી તેઓ લાચારીથી ત્યાં રહેછે.

વળી એક રાજ્યને ઝાઝા કુંવરો હોય તો તેમને કેટલેક હીસે જીવાઈમાં ગામ આપવાનો રીવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. આમ થવાથી થોડા વખતમાં તેવાં દેશી રાજ લય પામવાનો સંભવ રહે છે.

એ વિશે ચુંવાળના રાજ્યનો એક દાખલો છે. વિરમગામ પરગણા તરફ ચુંવાળીશ ગામનો એક જીલ્લો છે તે ચુંવાળ પરગણું કહેવાયછે. તે એક કોળી રાજ્યને તાબે હતું. ત્યાંનો એવો ચાલ છે કે એક રાજ્યને બે ત્રણ દીકરા હોય ત્યારે મોટા દીકરાના બે ભાગ અને બાકીનાનો એકેકો ભાગ, એ રીતે ભાગે પડતાં ગામો વહેંચી લેછે, તેથી એ પરગણામાં હાલ કોઈ મોટો રાજ રહ્યો નથી. કેટલા-એક તો એક ખેતરના ઘણી થઈ ગયાછે, તે ખેડુતની માફક મહેનત કરી ખેડી ખાયછે.

દેશી રાજની પડતી મુસત્રમાનના આવ્યા પછી એકદમ વધી ગઈ એમાં કંઈ શક નથી. તેઓએ દેશી રાજને તારાજ કરી નાખ્યું છે અને કંઈ નુકશાન બાકી રહ્યું તે યુરોપની પ્રજાએ આવી પૂર્ણ કર્યું. મોટા રાજના નાના નાના વિભાગ થઈ ગયા. તથા કુસંપના બીજે તેમનું મૂળ કાઢવા માંડ્યું. કલેશ અંદર અંદર વધતો ગયો, તેમ તેઓની શક્તિ ખિલકુલ નરમ થઈ ગઈ, અને આજ તેઓ અંગ્રેજ સરખા મહા યોદ્ધાને ખિલકુલ વશ થઈ પડ્યાછે. તેઓમાં કોઈ-

પણ પ્રકારની ફરી ગાજી ઉઠવાની શક્તિ રહી નથી. અને હિંદુસ્તાન જેવા મોટા દેશમાંના મોટા પ્રાંતના રાજ્યોને ત્યાં પૂર્વે જે ભારે લશ્કર રહેતાં, તે સઘળાને અદલે આજ થોડા સિપાઈઓ જોઈએ છીએ, એ ઘણી જ દિલગીરીની વાત છે. તેઓની આવી દુર્દશા જોઈ, સ્વદેશભિમાની પુરૂષોનાં દિલ ઘણાં દુઃખાયછે. તેઓમાં શરાપાણું તો ખિલકુલ છેજ નહીં. અંગ્રેજ સરકારની તેમના ઉપર એટલી બધી સત્તા ચાલેછે કે તેઓને તે જેમ નચાવેછે તેમ નાચેછે. તેઓની જાહેરાત રીતે ફજેતી થાય તોપણ એક શબ્દ સરખો બોલી શકતા નથી. વળી કાઈ વિષયાદિ હંદમાં લીન થઈ ગયાછે, કાઈ હાથી, વાઘ વગેરે જનવરોની સાટમારીયો ઇત્યાદિમાં પોતાના જીવને મગ્ન રાખેછે. કેટલાક જીલમ કરેછે. આ અધાથી તેઓએ આગળના રાજ્યોની કીર્તિને અને નામને શ્યામતા લગાડી દીધીછે.

દેશી રાજ્યમાં વિદ્યાનુ મૂળ હજી સુધી ખરાખર કાઈપણ જગાએ રોપાયું નથી. કાઈ કાઈ ઠેકાણે વિદ્યાવૃદ્ધિ સારૂ નિશાળો નિકળીછે ખરી, પણ તે ફક્ત નામની જ છે. કારણ કે તે થોડી છે અને સારા પાયા ઉપર ખિલકુલ આવેલીઆ નથી. રૈયતના જનમાલનો પુરો ભય હજી સુધી મટ્યો નથી, ચોરનો ભય ઘણો જ છે. તથા ખીજા ધુતારાઓનું એવા રાજ્યમાં ઘણું જોર ચાલે છે. ખેડુત લોકોની સ્થિતિ દયા આણુવા જેવી છે. વાણીઆઓ તેઓનાં ઘર ઊંચાં આવવા દેતા નથી. તેમને વ્યાજમાં તે વ્યાજમાં ડુબાવી દેછે. વેપાર પણ ઘણો મંદ ચાલેછે. વેપારી વાણીઆઓ ઘણા પોચા મિત્તજના એટલે તેઓ પણ રાજના સિપાઈઓ તરફથી ઘણો જીલમ સહન કરેછે. ન્યાયમાં કેવળ અંધા-ધુધી ચાલેછે. ન્યાયને મતલબી અને લાંચીઆ અધીકારીઓ વેચે-છે, એટલે ઊભય પક્ષમાંથી જે માણસ વધારે લાંચ આપે તેની તરફેણમાં ફેસલો કરેછે. વળી તે મિચારાઓને અપીલ કરવાની હિંમત નથી હોતી. તેમ છતાં કદાપિ કાઈ અપીલ કરે તો તેને ઘણી મુદત સુધી ધક્કા ખાવા પડેછે. તેથી તેઓ કંટાળી જાયછે, અને ફરીથી

એમ કરવાની હિંમત રાખતા નથી જુઓ. કેટલી બધી અંધાધુંધી ? જે માણસનો ખરો હક હોય તેને રૂપિયા ખરચતે પણ પોતનો હક મળે નહીં ત્યારે તેને રાજ તથા રાજ્ય ઉપર કેટલો બધો ક્રોધ ચઢે ? પણ તે શા ઉપયોગનું ? પોલીસનો તો મિલકુલ બંદોબસ્ત છે જ નહીં. અમલદાર કરતાં સિપાઈઓ પ્રખતે ઘણું દમે છે. શેહેરે સુધ રાઈ વિષે પણ બંદોબસ્ત નથી. રાજ્યો, તેમના પ્રધાનો, કારભારીઓ અને તેમની પ્રજા કેવળ અભણ એટલે વર્તમાનપત્રો, ચોપાનીઓ અને સારી સારી ચોપડીઓ તેમના વાંચવામાં આવતી નથી. પુસ્તક-શાળાઓ પણ નથી, તેથી મિલકુલ વિદ્યાવૃદ્ધિ નથી. વિચારસુન્ય રાજ્યો ન્યાં ખરચવું ઘટે ત્યાં પાઈ ખરચતા નથી, અને ન્યાં ન ખરચવું ઘટે ત્યાં હજારો રૂપિયા ખરચી નાખે છે. વળી ઘણા રાજ્યો એટલા બધા વેહેમી છે કે તેમનાં કૃત્યોથી સઘળા માણસોને તિરસ્કાર સાથે હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી.

હાલમાં કેટલાએક રાજ્યો પોતે સમજી છે, અને તેમના કાર-ભારીઓ પણ વિચારવાળા છે. તેઓ અંગ્રેજ સરકારનો ચાલ જોઈ ધીમે ધીમે સુધારો કરવા લાગ્યા છે ખરા પણ જોઈએ તેટલો સુધારો હજી થયો નથી. વળી દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ રેસીડેન્ટ સાહેબ અને પોલીટીકલ એજેન્ટની મદદથી સુધરવા લાગી છે ખરી તો પણ તેઓના રાજ્યમાંથી ઝાઝું અંધારું મટતું નથી.

અઘાપિ સુધી પણ દેશી રાજ્યમાં કુસંપનું બળ વધતું ચાલેજ-છે, આજ પણ તેઓની ગરાસ બાબતની તકરાર ચાલતી જ છે, કોઈ પણ દેશી રાજ્ય એવું નહીં હોય કે જેની તકરાર રેસીડેન્ટને ત્યાં નહીં જ ચાલતી હોય. રાજના ઘણા નાના ભાગો પડવાથી સીમાડા સંબંધી તકરારો પડે એમાં નવાઈ જ શાંતી ?

દરેક દેશી રાજ્યોની શાવટ કોઈ વેપારી રાખતા નથી. કેમકે તેઓ એમનાં નાણાં પાછાં વાળવામાં કંઈ કાળજી રાખતા નથી, પણ કેફમાં મગ્ન રહે છે, તથા વિષયાદિક કર્મોમાં આખો દિવસ ગુજારે છે.

વખતે કાઈ ધીરે તો દોહું બમણું અને તમણું વ્યાજ અને ગામો લખાવી લેછે.

ઉપર પ્રમાણે સઘળાં દેશી રાજ્યો દુર્દશામાં આવી ગયાંછે તેમને સુધારવા સારૂં નીચે પ્રમાણે ઊપાય લેવા જોઈએ.

રાજ્યોએ રાજાવદા પ્રકરણ તથા ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસ ઊપર સૌથી વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. એટલે રાતદિવસ તે ઊપર જ મનન કરવું જોઈએ. તથા રાજ ચલાવવાના રૂડા, અને રૈયતને લાભકારી કાયદા બાંધવા અંબધીનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. કેમકે સારા કાયદાથી રાજમાં સમાધાની રહેછે. જે રાજમાં કાયદાનું બંધારણ સારૂં છે, તેની રૈયત વધારે આબાદીમાં રહે છે. ને તેની કીર્તિ ઘણી વધેછે, માટે તેમ કરવા જુદા જુદા દેશોના અને જુદા જુદા જમાનાના કાયદા તેમણે વાંચવા જોઈએ. અને તેઓનો મુકાબલો કરી અને નિષ્પક્ષપાત માણસોની સલાહ લઈ તેમાંથી ફાયદાકારક કાયદા દાખલ કરવા જોઈએ, અને તે પ્રમાણે ન્યાય કરી રમ્યતને સુખ આપવું જોઈએ. બીજું તેમણે ઇતિહાસ એટલે તવારીખનો ખૂબ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કાળમાં કયા કયા દેશોમાં કયા કયા રાજ થયા, તથા તેમણે કેવી રીતે રાજ ચલાવ્યું, અને તેથી તેઓની તથા તેમના રાજની પછવાડેથી કેવી હાલત થઈ, તથા નામના થઈ, તેમની કાર્કિર્દીમાં કેવી કેવી હરકતો આવી પડી, તથા તે ટાળવાને તેમણે શાશા ઊપાય કામે લગાડ્યા. અને તે ઊપાયોથી ફાયદો થયો કે નહીં ? તથા લશ્કર વગેરેનો શી રીતે બંદોબસ્ત કર્યો હતો તે જાણવું તથા ઊપરથી સાર કાઢવો એ આજેહુબ આરશી છે.

રાજ્યોનું મુખ્ય કામ રૈયતનું માંહોમાંહેના જૂલમથી રક્ષણ કરવું એટલુંજ નહિ પણ બીજા લોભી રાજ્યો તથા બળવાખોરોની ટોળીઓ અને લુટારૂઓનાં ધાડાંથી પણ રક્ષણ કરવું એ છે. માટે તેમણે નાનપણથી જ યુદ્ધકળાનો અભ્યાસ કરતાં રહેવું જોઈએ, એટલે સારી રીતે

પોતાના શરીરને કસવું જોઈએ. શ્રમ અને સંકટ સહન કરતાં તથા તે સિવાય ઘોડા ઉપર બેસતાં તોપો અને બંદુક ચલાવતાં તથા સમયસૂચક આયુધોનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ, વળી એવા કામમાં કુશળ માણસને પોતાના લશ્કરમાં સરદાર ઠરાવી તેમની મારફતે લશ્કરને ક્વાયતમાં ખુબ પ્રવીણ કરવું જોઈએ આપણામાં કહેવત છે કે “બળ કરતાં કળ ચઢે” તે ખરૂં છે. જુઓ આપણે અંગ્રેજોની ઘણી લડાઈઓ વિશે સાંભળ્યું છે કે તેમના મુઠીભર લશ્કરે સામાવાળાનાં મોટાં મોટાં લશ્કર હરાવ્યાં છે.

તેમણે પંડેજ રાજકારભારમાં તપાસ રાખવો જોઈએ, કેમકે રૈયતના હક સંભાળવા તથા તેમને વાળખી હક આપવો એ કામ એાધું અગત્યનું નથી. જે રાજમાં ધનસાફનો કાંટો સમતોલ છે ત્યાંની રૈયત ઘણી સુખી હોયછે. અને તેથી તે રાજની સલામતીનો પાયો મજબૂત થાય છે. વળી ધનસાફ એ દેશની આબાદી સલાહ સંપત્તી જળવી રાખવાનું મજબૂત હથિયાર છે. તથા તે કૃપાળુ પરમેશ્વરનો તેજસ્વી મુગટ છે.

ઉપરના કારણને સારૂ અભણ અને પ્રપંચી કારભારીઓ તથા ખીજ નોકરોને દૂર કરવા જોઈએ, અને સઘળા વિદ્વાન અને નિષ્પક્ષ-પાતી માણસોને નોકરીમાં રાખવા જોઈએ. રાજ પોતે બધાં ખાતાંઓમાં બરાબર ધ્યાન રાખી શકતો નથી માટે આવા માણસોની અવસ્ય જરૂર છે, વળી પોતાના રાજમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ સારૂ વિદ્વાન અને અનુભવી માણસોના હાથ નીચે નિશાળો પુસ્તકશાળાઓ અને ખીર્જ કારખાનાં કાઢી નીતિથી ખર્ચ કરવું જોઈએ. રાજમાં વિદ્યા-વૃદ્ધિ થવાથી રૈયતની આબાદી ઘણી સારી થાય છે. તેમજ પોતાના રાજમાં હુજર અને ધંધો રોજગાર વધેછે.

પોતાની પ્રજાને ઈજારદારના કેટ તળે ન આવવા દેતાં પ્રમાણિક માણસથી ઘણી ચોકસાઈ સાથે વસુલાતનું કામ કરાવવું જોઈએ. કારણ કે એ પણ રાજ્યોનું મુખ્ય કામ છે.

ઊપર કહી ગયા કે રાજના નાના નાના ભાગ થઈ જાયછે, તે રાજ્યોના છોકરાઓને ગામ આપવાનો ચાલ છે તેથી થાયછે. કાઈ કહેશે ત્યારે તેઓનું ગુજરાન શા ઉપર ચાલે ? તો તેનો ઉત્તર એટલો જ કે તેમને ગામ તો બિલકુલ આપવાં નહિ પણ દર વર્ષે અમુક રકમ અથવા સાલીઆણું બાંધી આપવું જોઈએ. અગર જો તેઓ હોંશિઆર હોય ને તેમની ખુશી હોય તો રાજમાં હોદ્દાની જગો તેમને આપવી જોઈએ, કે તેથી આગળ ઉપર ધણોજ ફાયદો થાય.

ઊપર રાજની સ્થિતિ સુધારવાના જુજ ઊપાય કહ્યા તે હાલના રાજ્યોને લાગુ પડશે નહિ. કારણ કે તે લોકોથી હવે કાઈ પણ પ્રકારનો અભ્યાસ વગેરે થઈ શકે નહિ. આપણામાં કહેવત છે કે “ પાકા કોઠીએ કાંના બંધાય નહીં ” તે પ્રમાણે હવે તેઓનામાંથી દુરાચરણ વિગરેનો ઝાઝો નાશ થઈ શકે નહીં. તોપણ રાજકીય બાબતમાં નિપુણ અને અનુભવી તેમજ નિષ્પક્ષપાતી અને વિદ્વાન માણસોને તેઓના દરબારમાં રાખવા જોઈએ. તેમના હમેશના બાણીની અસરથી તેઓ સુધરે એવો સંભવ છે. ૬૦ સં ૦ ૬૦

(પુ. ૨૨ સું, માહે મે, ૧૮૭૪)

નારીપ્રતિષ્ઠા અને પુનર્લગ્ન

ચાલુ વર્ષના જાનેવારી તથા માર્ચ માસના શુદ્ધિપ્રકાશમાં ‘એક મિત્ર’ એવી સહીથી કાષ્ટએ આ મારા લઘુ પુસ્તકમાંના પુનર્લગ્ન સંબંધી અંશને ખંડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય એટલે તે ઉપર વિદ્વાનો પોતાને યોગ્ય લાગે તે અભિપ્રાય આપે, તેનો જવાબ આપવો કે તે અભિપ્રાયની પરીક્ષા મૂળ લખનારેજ કરવી એ શિષ્ટ-સંપ્રદાય નથી. આ પુસ્તક સંબંધે તો પુનર્લગ્નનો તથા ૧૬૫૫ છટથી

ચર્ચાએ હેતુથી મેં નિરક્ષિમાન વિદ્વાનોને ટીકા કરવા નોતરેલા છે, અને હું તે ટીકાનો પરિહાર કરવા બંધાયલો છું (જુઓ પ્રસ્તાવના); એટલે સાંપ્રત ચર્ચા મેં મારી વિરૂદ્ધના લખાણથી નાખુશ થઈ બચાવ માટે ગોઠવી કાઢી છે એમ નથી, પણ મારા સિદ્ધાન્તમાં જે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક નથી એટલુંજ બતાવવાને લખેલી છે. જેને મૂળે ગ્રંથસંદર્ભજ નથી સમજતો તેવા અનધિકારી લોક ગમે તે લખે તેને ઉત્તર આપવા કોઈ વિચારવાનું તો પ્રવૃત્ત થાય નહિ; પણ જ્યારે શાન્ત મનથી તે દલીલ સાથે કોઈ વિવાદ કરે, ને તેમાં પણ તેવા વિવાદનું સમાધાન કરવાની મૂલ લખનારની પ્રતિજ્ઞા હોય, ત્યારે તો આ રીતિની ચર્ચા ચલાવવી એ કેવળ સત્યનિર્ણય માટેજ છે એટલે કોઈપણ રીતે વિદ્વન્મર્યાદાની બહાર નથી.

પોતાની ચર્ચાના આરંભમાં પુનર્લગ્નના રીવાજની વિરૂદ્ધ થનાર નવા લખનારમાં પ્રથમ હોવાનું માન ટીકાકાર મને આપે છે, પણ એમ કરવામાં જે કાંઈ માન હોય તો તે માનને માટે નહિ, પણ સારાસાર નિર્ણય કરવાને માટેજ હું ‘એક મિત્ર’ એવી સહી ન કરતાં જાહેર રીતે બહાર આવેલો છું.

‘એક મિત્ર’ જે લખાણ કર્યું છે તે ગ્રંથનો પૂર્વાપર સંબંધ સમજ્યા વિના કર્યું છે એમ હું પદે પદે બતાવીશ. મારા પુસ્તકમાંથી ઉતારે છે કે “જેઓ પરિપૂર્ણ પ્રેમથી જોડાયેલાં છે તેમને તો વિયોગ થયા પછી—મરણાંગતે પણ—ફરી પરણવાનો વિચાર પાપ જેવો લાગે.” આ મારી દલીલ ઉતારી તે ઉપર તકરાર માંડે છે તેમાં લખે છે કે “પૂર્ણ પ્રેમ કાને કહેવો તે સમજનારની સંખ્યા આપણામાં ઘણી થોડી છે, આપણી ધાર્મિક કેળવણી એવા પ્રકારની નથી કે તેથી તેવા પ્રેમની આપણા લોકને ખબર પડે, અને કદાચ પડે તોપણ આપણી સ્ત્રીઓ જેઓનો મોટો ભાગ (ઘણું

કરીને સધળો) કેળવણીથી બિલકુલ અભણ છે તેમને તો તેની જરાએ ખબર પડે એમ નથી. ” આ તકરાર કાણુ માન્ય નહિ કરે ? મેં તો તે વાત સ્વીકારીનેજ આખો અંથ લખ્યોછે; પણ ચર્ચા કરનારને એમ લાગ્યું કે મેં કાઈ કલ્પિત સૃષ્ટિનાં માણસ માટે અંથ બનાવી પૂર્ણ પ્રેમની ગપો ગોઠવીછે !! તેમના લખવાનું તાત્પર્ય તો એમજ જણાયછે કે પ્રેમ સમજાય તો બલે પુનર્લગ્ન ન હો, પણ નથી સમજતો માટે જોઈએ. એમજ હોય તો એ વાત ખુલીજ છે કે પ્રેમ સમજવવા પ્રયત્ન કરવો કે પુનર્લગ્ન સમજવી સમજવી તે પ્રેમને ન વધવા દેવો ? પણ એમણે જે વાક્યપર ટીકા કરીછે તે વાક્યજ એમના સમજવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. મેં એમ લખ્યું છે કે ‘પૂર્ણ પ્રેમથી જોડાયલાં હોય તેમને તો પુનર્લગ્ન પાપ જેવું લાગે,’ ત્યારે સ્પષ્ટજ છે કે જે તેવા પ્રેમથી નથી જોડાયલાં તેમને બલે તે પાપ જેવું ન લાગે, ને તેથી તેવાં બલે તેના આચાર કરે, એમાં મને આધ નથી. વળી અંથના સંબંધનું પણ અનુશીલન કર્યું જણાતું નથી. અંથમાં પ્રથમ સ્ત્રીનો સ્વભાવ બતાવી, તેને અનુકૂળ કેળવણીના નિયમ પ્રેમ ખીલવે તેવા સમજવી, તેવી પ્રેમી સ્ત્રીઓનાં લગ્નનું ધોરણ કરાવી, પુનર્લગ્નનો સવાલ ઉઠાવેલો છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને પૂર્ણ પ્રેમ સમજવવાનાં સાધન તથા લગ્ન કરવામાં તે પ્રેમનો અનુભવ થવાનો પ્રસંગ બતાવી, ને પછી લખ્યુંછે કે “ જેઓ પૂર્ણ પ્રેમથી ” વગેરે. કહ્યા પ્રમાણે કેળવાયલી, ને બતાવ્યા પ્રમાણે પરણેલી પ્રેમી સ્ત્રીઓ હોય તેમને ટીકાકારના કહેવા મુજબ પણ પુનર્લગ્ન નજ કરવાનું હોય. વળી આવો અંથ-સંદર્ભ રાખી લખાણ કરવાનું જે રહસ્ય છે તે તો ‘ એક મિત્ર ’ના ધ્યાનમાં પણ આવ્યું નથી. રહસ્ય એવું નથી કે ગમેતેમ હો પણ પુનર્લગ્ન ન કરે, પણ એવું છે કે હાલની સ્ત્રીઓની કેળવણી અને પરણવાની રીતિ સુધારો કે પુનર્લગ્નનો અનિષ્ટ આચાર એની મેળે બંધ પડશે. આ પ્રમાણેના હેતુથી લખેલા વાક્યનું તાત્પર્ય, અંથના વિષયનો સંબંધ,

તથા સર્વ ગ્રંથનું રહસ્ય ન સમજવાથી ટીકાકારે જે શંકા ઉઠાવી તકરાર કરી છે તે કેવળ નિરવકાશ ઠરે છે.

આવી સમજ પાડ્યા પછી ‘એક મિત્ર’ કેવળ મારા મતને મળ્યા વિના રહેશે નહિ એ ખુદી વાત છે; પણ તેઓ હજી એક બીજી રીતે ખસી જવા પ્રયત્ન કરેછે. પૂર્ણ પ્રેમ સમગ્રય તો પુનર્લગ્નનો અવકાશ નથી એવી મતલબનું કાંઈ લખીને ટીકાકાર જણાવે છે કે “કદાપિ પૂર્ણ પ્રેમ સમગ્રય તો પણ પુનર્લગ્ન પાપરૂપ લાગે નહિ.” પ્રથમ જે દલીલ તેમણે આપી તે નકામી હતી, પણ આ જરા વધારે વજનદાર છે ખરી. પૂર્ણ પ્રેમ સમગ્રય તોપણ પુનર્લગ્ન પાપરૂપ ન લાગે, તો મેં પણ ક્યાં લખેલું છે કે પાપરૂપ કે પાપજ લાગે? હું એમ કહું છું કે “પાપજેવું” લાગે; અર્થાત્ તે કરવામાં પાપજ લાગે એમ નહિ, પણ જેમ માણસ પાપ કરતાં કંટાળી પાછું હઠેછે, તેમ પ્રેમી માણસ પુનર્લગ્ન કરતાં પણ પાછું હઠે. જ્યારે આ પ્રમાણે મારા શબ્દોનો અર્થ છે, ત્યારે પુનર્લગ્ન એ પાપ ખરું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને ટીકાકારે જે વ્યર્થ અને નિર્જીવ આડંબર કર્યોછે તે નકામો છે. એ આડંબરમાં પણ “પાપ” એટલે શું તે પોતે બીલકુલ સમજ્યા નથી; એટલે પુનર્લગ્ન પાપ કહેવાય કે નહિ એ તકરાર હું અત્રે દાખલ કરવી વાજબી ધારતો નથી. મારે જે પ્રતિપાદન કરવાનું છે તે માટે તો એ વાત હાલ કાંઈ વજનનીજ નથી. તેઓ લખે છે કે “પાપ એ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ જે સારું નહિ તે, અનીતિ, બદકામ છે. અને ખાસ અર્થ ઈશ્વરી નિયમ તોડવો તે છે.” ‘સારું’ અથવા ‘નીતિ’ કોને કહેવી ને ઈશ્વરી નિયમમાં શાનો શાનો સમાવેશ કરવો એ જણાવ્યા વિના આ વાત લખવાથી પાપ શબ્દ સમજવાનો નથી. વળી પાપનું રૂપ પોતે આ પ્રમાણેનું માનતા હોય તો, ‘સારું,’ ‘નીતિ,’ ‘ઈશ્વરી નિયમ’ એ બધાં અવિચલ, નિત્ય, સર્વ સ્થળે ને સર્વકાળે એકજ એમ તો માનતા હોવાજ જોઈએ. જે એમ હોય તો આ સિદ્ધાન્ત બતાવવો,

અને એમ લખવું કે “ એક વખત જે કામ પાપરૂપ લાગે તેજ કામ બીજી વખત તેવું લાગે નહિ ” એનો શા અર્થ ? શું વસ્તુઓ પાપ પુણ્યનું કે ઇશ્વરી નિયમનું રૂપ માણસના મનને જેમ ફાવે તે રીતે ગ્રહણ કરે છે ? જો એમજ હોય ને પાપ પુણ્ય માણસના મનની કલ્પનામાંજ હોય તો ભલે મારા ટીકાકારને પુનર્લગ્ન પાપરૂપ ન લાગે મને તો લાગેછે. જ્યારે માણસનું મનજ પાપનો નિયમ કરનાર ઠરેછે ત્યારે પૂર્ણ પ્રેમવાળાંને પણ પુનર્લગ્ન પાપ જેવું લાગે તેમાં ‘ એક મિત્ર ’ને શી લેવા દેવા છે ? આમ જે પાપ શબ્દ પર ધણું વજન મુકી આડંબર કર્યો છે તે શબ્દનું રૂપ નિર્ણય કરવાને ટીકાકારની પોતાની પાસે કાંઈ સાધન નથી, અને એ સંબંધના સર્વ લખાણુથી તેઓ મારી વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ સાબીત કરી શક્યા નથી.

પણ એમની પાપ સંબંધી ગરબડ આપણે માનીએ તોપણ હાનિ નથી. એમ તો લખ્યુંજ નથી કે પુનર્લગ્ન પાપ છે; પણ પાપ જેવું લાગે, ને તે પણ અમુક સ્થિતિનાં માણસને એમ લખેલું છે, એટલે તે પાપ કહેવાય કે નહિ એ તકરારને કાંઈ સંબંધ નથી. તપાસવાની મુખ્ય વાત તેઓ જણાવે છે કે “ પૂર્ણ પ્રેમ સમજ્યા છતાં પણ પુનર્લગ્ન પાપરૂપ (જેવું) ન લાગે, ” તે છે. પૂર્ણ પ્રેમ એ શબ્દોનો જો અર્થ થાય તો માલુમ પડી આવે કે પુનર્લગ્ન સંભવે કે ન સંભવે. એ અર્થ સમજાવવાની પણ ટીકાકારે તસ્દી લીધી છે. “ આ સંસારમાં આપણી પ્રીતિ અનેક પ્રાણી અને ચીજો સાથે જોડાયછે, અને વળી ઉખડી જાયછે; તેમ છતાં તેવાંજ પ્રાણી અને ચીજો સાથે આપણે તે પ્રીતિ જોડીએછીએ તે પ્રમાણે એક વખત એક પુરૂષની સાથે લગ્ન કર્યા પછી તે દૈવ્યોગે ગુજરી ગયો તો બીજા પુરૂષ સાથે લગ્ન કરવું એમાં શું પાપ એ સમજી શકાતું નથી..... પોતાનો પ્રિય ઘોડો મરી જાય છે તો બીજો લાવે છે, ચાકર નાશી જાય તો બીજો રાખેછે, ડગલો બગડી જાય તો બીજો કરાવેછે...તો બીચારી અભાણુ બાળા જે પાપ અને પુણ્યમાં બીલકુલ સમજતી નથી

તેના દૈવ્યોગે પતિ ગુજરી જાય તો બીજો પતિ કરવો એ તેને પાપ-રૂપ (જેવું) લાગવાનું કાંઈ કારણ નથી.....પ્રેમ એ અપ્રમંડિત નથી, તેના બીજી બધી વસ્તુઓની માફક ભાગ થઈ શકે છે, તેમજ તે એક ચીજ ઉપરથી ખસી બીજી ચીજ ઉપર લાગુ થાય છે.” જો પ્રેમનું લક્ષણ આવુંજ હોય તો સ્ત્રીઓ બીજા પુરુષ કરે, ને પુરુષો બીજી સ્ત્રીઓ કરે તેમાં પાપ નથી એટલુંજ નહિ, પણ એજ સ્વાભાવિક નિયમ હોવો જોઈએ ને એમાંજ પુણ્ય હોવું જોઈએ. વળી ડગલો બગડે તો નવો કરાવાય તેમ ધણી કે ધણીયાણી માંદાં સામ્રાં થયે કે અશક્ત થયે બદલી આણવામાં પણ મહાપુણ્ય હોવું જોઈએ!! ધરનાં પ્રાણી કુતરાં બીલાડાં, કે ચીજો હાંડી ટેબલ ગ્લાસ તે ઉપર આપણને જેવો પ્રેમ (!) હોઈ છુટી જાયછે તેવોજ જે માણસ માણસ વચ્ચે થતો હોય, તે માણસો જરૂર તે પ્રાણી અને તે ચીજોની માફક પોતાનાં પ્રીતિપાત્ર માણસને બદલવાને કેવળ લાયકજ છે. સ્ત્રીઓને ફરી પરણાવવાની મેહેનત કરતાં તેમના ધણીને જે માણસ સાધારણ રમકડાં જેવા ને તેથી ગમે ત્યારે બદલાય એવા મનાવવાની દલીલ કરે છે તે જરૂર પ્રેમમાં પારંગત હોવો જોઈએ, ને તેણે બતાવેલા પ્રેમસ્વરૂપ પ્રમાણે જગત ચાલવા માંડે તો કલ્યાણમાં પણ બાકી ન રહે!! પ્રેમનું આ સ્વરૂપ સાંભળીને રામ સ્ત્રીતા પણ સ્વર્ગમાં થયરશે; ચીતાપર બળી મુએલી રજપુતાણીઓનાં પ્રેમમાં સ્તબ્ધ થયેલાં પ્રેત અબકી ઉઠશે; કાલિદાસ, ભવભૂતિ, જયદેવ, મનુ, આપસ્તંબ, વગેરે કવિ અને ઋષિઓની દિવ્ય કલ્પના ફફડી મરશે; અને શંકર, કૃષ્ણ, તથા વલ્લભ અક્ષરધામથી પડતું મુકશે. પ્રેમ શબ્દજ આવી ટીકા કરનારે સાંભળ્યો જણાતો નથી, તો તેના સ્વરૂપ કે અનુભવની તો વાતજ ક્યાં? પોતે કબુલ કરેજ છે કે “ પૂર્ણ પ્રેમ સમજનારની સંખ્યા આપણામાં થોડી છે,” છતાં તે સમજવવાની પોતે આવી વ્યર્થ મેહેનત કરે છે! આ દલીલ જ્યારે આવી નિર્માલ્ય છે ત્યારે તેનો ઉત્તર કાંઈ ઘટતો નથી, પણ પૂર્ણ પ્રેમ સમજવાની ખંત રાખતા

મારા ટીકાકારને દિહ્માત્ર પણ તે દર્શાવવો એમ ધારી જરા વિવેચન કરેલું. માણસને જે ક્ષણિક લાગણીથી કોઈ ચીજ પ્રાણી કે માણસ તરફ ખેંચાણ થઈ આવે છે એનું નામ પ્રેમ નહિ પણ મોહ. મોહની વૃત્તિ ધણી અધમ છે, ને પ્રેમની ધણી દૈવી છે. મોહ એટલે અજ્ઞાન, દુઃખ, આ જગત; પ્રેમ એટલે જ્ઞાન, આનંદ મોક્ષ, પ્રેમ મનોમનનો અને આત્મા આત્માનો યોગ છે; તે અનંત અને અખંડ છે; હજારો સ્થળે જણાય પણ બેદાતો નથી; છુપાઈ રહે પણ ટળતો નથી, અને વપરાય પણ ઓછો થતો નથી. આવા કોઈ પ્રેમની પરાકાષ્ટા તે પૂર્ણ પ્રેમ, અને તેથી સંકળાયલાં કોઈ જીવંત પડે કે પુનર્લગ્ન કરે એ બોલવુંજ બોલનારના જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપર ઉપહાસ પેદા કરે તેવું છે.

આવો પ્રેમ સમજનાર જે હોય તે ફરીથી નથીજ પરણતાં એ સિદ્ધ વાત છે. ટીકાકાર સંભાવના કરે છે કે પૂર્ણ પ્રેમ સમજનાર યુરોપમાં કોઈ નહિ હોય, છતાં ત્યાં પુનર્લગ્નનો રીવાજ કેમ ચાલે છે? પૂર્ણ પ્રેમ સમજનાર યુરોપમાં જ હોય એમ નથી. નઠારામાં નઠારી ઝુંપડીમાં પણ તે હોય, અને સારામાં સારા મેહેલમાં સમૂલો ન હોય. પણ બધેએ પ્રેમ ન સમજતાં હોય તેના લાભને માટે પુનર્લગ્નનો રીવાજ ચાલે છે. મેં પણ મારા ગ્રંથમાં વારંવાર એનું એજ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે પુનર્લગ્ન ન થવાદે તેવી પ્રેમવૃત્તિ વધારવી એજ માણસનું શ્રેય ને કલ્યાણ છે; છતાં જે તે વૃત્તિ ન સમજી કરી બેસે તેને નાત બહાર મુકી તિરસ્કાર વગેરે અતાવી દુઃખ દેવામાં કાંઈ ફજ નથી (જુઓ પા. ૬૮) વળી ટીકાકાર શંકા કરે છે કે નાની બાળકીઓ જે પરણે છે તે પ્રેમ શી રીતે સમજી શકે કે જેથી તેમનું તેવા પ્રસંગે પુનર્લગ્ન અટકે? આ શંકા પણ ગ્રંથસંદર્ભે સમજ્યા વિનાની છે. લમ સંબંધી પ્રકરણમાં “બાળક”ને પરણવાનીજ સાફ મના કરેલી છે, તો આ શંકા ક્યાં રહી?

આગળ ચાલતાં ટીકાકાર એવો આરોપ કરેછે કે જ્યારે માણસને લક્ષ્મીની આવશ્યકતા છે એમ સિદ્ધ કર્યુંછે, ને પ્રેમપોષક સ્ત્રીને ઉત્પાદક પુરૂષ વિના નજ ચાલે એમ બતાવ્યું છે ત્યારે એક ધણી મુએ બીજો લાવવાની મના કરવી એ હસવા લાયક છે. લક્ષ્મીની આવશ્યકતા બતાવીછે માટે સર્વેએ નિરંતર પરણેલાં ને પરણેલાંજ રહેવું એમ કોઈ સ્થળે બતાવ્યું નથી. કે બતાવવાની ઇચ્છા પણ નથી. આમ જો મારો હેતુ હોત તો પાને ૧૪ મે ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા અને તે સંબંધે પ્રેમ અને લક્ષ્મીની જરૂર બતાવી છે તે વ્યર્થ પડત. વળી લક્ષ્મીની આવશ્યકતા જણાવી છે તે નિરંતર લક્ષ્મીનું લક્ષ્મી ગમે તેની સાથે કરી રાખવું એવા હેતુથી નહિ, પણ પ્રેમવૃત્તિને ચિંતવન કરી દૃઢ ભક્તિ લાગે તેવા કોઈ પદાર્થ મળે એવા હેતુથી, એમ પણ વારંવાર પ્રતિદાન કરેલું છે. મેં લખેલુંજ છે કે “ માણસના હૃદયની સ્વાભાવિક સ્વાર્થશુદ્ધિ ધસાઈ જવા માટે એકજ વસ્તુ ઉપર સજડ જોડાઈ રહેલા અખંડ પ્રેમની મદદની જરૂર છે. ઉદાર અને ઊંડા પ્રેમનો જાતે અનુભવ કરતાં કરતાં આપણે પ્રેમવૃત્તિને એવી સખલ કરી શકીએ છીએ કે પ્રાણીમાત્ર તરફ તે સમાન અને સુદૃઢ રહેછે. આવી રીતિનો પ્રેમ એકવાર ઉત્પન્ન થયા પછી તેનો આનંદ એટલો મધુર અને હૃદયવેધક લાગેછે કે તે આનંદની અવર્ણ્ય ખુબીથીજ તે પ્રેમ નિરંતર જગૃત રહ્યાં જાય છે.” જ્યારે એક વસ્તુપર લાગે તો પ્રેમ “ નિરંતર જગૃત રહ્યાં જાય છે,” ત્યારે લક્ષ્મીની આવશ્યકતા માન્યા છતાં ફરી લક્ષ્મી ના કહેવામાં કોઈ બાધ નથી, પણ ઉલટી ખુબી છે. આગળ પણ ટીકાકાર આવીજ અણસમજથી તકરાર કરે-છે કે લક્ષ્મીની આવશ્યકતા માની તો પુનર્લક્ષ્મીની માનવીજ જોઈએ. પણ લક્ષ્મી કરાવવામાં કેવલ પ્રેમનેજ જગાડવાની અમારી ઇચ્છા છે, ને તેમ થયું કે પુનર્લક્ષ્મીને અવકાશજ નથી એમ વારંવાર આ ચર્ચામાં પણ જણાવવામાં આવેલું છે. મુખ્ય વાત પ્રેમવૃત્તિ ખીલાવી તેનો અનુભવ કરવો એ છે ને ટીકાકાર લક્ષ્મીને જો ગૌણ વાત છે તેને પ્રધાન સમજી વગર કારણ જુલાવામાં પડેછે.

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ એમ થાય એ માટે પ્રેમને ખીલાવવાની જરૂર મેં જણાવી છે. તે ઉપર ટીકાકાર પ્રશ્ન કરે છે કે આવી વૃત્તિને યોગ્ય પ્રેમ તે એકજ માણસના સ્મરણથી પેદા થશે, કે પુનર્લક્ષ કરી વારે વારે પ્રેમસ્થાન નવાં કરી પ્રેમમાં રહ્યાથી ? અને નિર્ણય કરે છે કે પુનર્લક્ષ કર્યાથી આવી વૃત્તિ થશે. આ સ્થળે પણ વિચારમાત્ર પ્રેમના સ્વરૂપનોજ છે. ખરા પ્રેમની ભક્તિમાં પડેલાં માણસની એકનેજ વળગેલી વૃત્તિ જલદી સર્વને સમાન તેવી થશે, પણ જે વારંવાર કુંભારના હાંલાની પેઠે પ્રેમસ્થાન બદલ્યાં કરેછે તેનામાં તો આવી વૃત્તિ થવાની હશે તોપણ કુખી જઈ સ્વાર્થવૃત્તિ પ્રધાન થશે. રહ્ય એ છે કે જ્યારે એક પ્રેમની તન્મયતા થાય છે ત્યારે તેવા તન્મય થનારનું જીવવું સુધાંત પણ પરાધીન છે એવું જ્ઞાન થઈ 'સ્વ' એ શબ્દજ તેના પક્ષે નિરર્થક થઈ જાય છે. એટલે તેવાં માણસ આખી દુનીયાંને પણ સ્વ અથવા અહં અથવા આત્મા ખરાખરજ અર્થાત્ એક પ્રેમસ્થાન માનવા યોગ્ય બને છે. જે માણસ એક પ્રેમસ્થાન ભાગતાં બીજું શોધેછે તેની તો પ્રેમ સંબંધની કાંઈ કાંઈ પોતાની આકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાની અર્થાત્ સ્વ અથવા અહંનું મનન કરવાની સ્વાર્થબુદ્ધિ ખુલી છે એટલે તેનામાં આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ એ વૃત્તિની વાતજ ક્યાં ? એક પ્રેમજદ્દ પારકાને માટેજ પોતાનું જીવતર સમજે છે, વારંવાર પ્રેમસ્થાન બદલનાર પોતાને માટે પારકાં છે એમ સમજે છે ને તેથી પરમાર્થ ને સ્વાર્થના ભેદ પેદા થઈ આવેછે.

પ્રેમપોષક લગ્ન થયા પછી અર્થાત્ પ્રેમનું અખંડબળ અનુભવી સ્ત્રીકાર્યા પછી, પુનર્લગ્નનો વિચાર આવે તો તે પોષણ, વિષયવાસના, વગેરે પ્રેમની ખામીથી પેદા થયેલી સ્વાર્થબુદ્ધિ સિવાય બીજી કોઈ વૃત્તિથી આવવાનો નહિ. જે નિરંતર લગ્નની ને લગ્નનીજ અવસ્થામાં રહેવું એવો હેતુ હોત તો હું પુનર્લગ્નની આવશ્યકતા માનત, પણ તેમ નથી અર્થાત્ લગ્નનો માયનો કેવળ પ્રેમ સંબંધ વિના બીજો

નથી, એટલે તેમ હોયું એ પશુવૃત્તિ માત્રનેજ ઉત્તેજન છે એમ સમજી મેં લખેલું છે કે પુનર્લગ્નથી માણસની પશુવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે. લગ્નને જો પ્રેમજન્ય માનો તો પુનર્લગ્નનો અવકાશ નથી; પ્રેમજન્ય ન માનો તો પશુવૃત્તિને ઉત્તેજન પ્રુલ્લંબ છે એટલે કે એનું એજ ફલિત થાય છે કે પુનર્લગ્નથી પશુવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે. આ રીતિના મારા લખાણમાં ટીકાકારને શી નવાઈ લાગી હશે કે તેમણે છેક ઇશ્વરની સૃષ્ટિના હેતુ સુધાંતની તપાસ કરવાનો શ્રમ કર્યો છે ? ટીકાકાર કહે છે કે માણસમાંની પશુવૃત્તિ ઇશ્વરની સૃષ્ટિ છે, ને ઇશ્વર-સૃષ્ટિ સુખકારક છે માટે પશુવૃત્તિ પણ તેવી છે, ને તેને અટકાવવી એ ઇશ્વરના નિયમ વિરુદ્ધ વાત છે. હું ટીકાકારને પુછું છું કે “માણસ-માં ઇશ્વરે જે જે ગુણ અને વૃત્તિઓ મુકેલી છે તે તે બધી ઉપયોગી ” હોય તો કોષ, મોહ, લોભ વગેરે પણ ઇશ્વરે મુકેલીજ વૃત્તિઓ છે એટલે તેમને અટકાવવી એ પણ ઇશ્વરનો ગુનો જ મનાવે જોઈ એ. સોમલ ખાવાથી પણ સુખ થવું જોઈ એ. ટીકાકારને એટલી સમજ નથી કે ઇશ્વરસૃષ્ટિ બલે સુખમય હો, પણ સર્વ સર્વને સ્થાને સુખમય થઈ શકે. એજ વાત વળી ફરી વિચાર કરતાં ટીકાકાર માન્ય કરે છે કેમકે લખે છે કે “બીજી વસ્તુઓ તથા ગુણોને નિયમમાં રાખી વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે છે તેમ પશુવૃત્તિને પણ નિયમમાં રાખી વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ પાપ નથી. ” જ્યારે પરિણામે આમ માનવું પડે છે ત્યારે ટીકાકાર જેમ લગ્નની નિત્ય આવશ્યકતા અર્થાત્ સ્ત્રી પુરૂષે કદાપિ રાંડેલું રહેવુંજ નહિ એવું ખતાવે છે તેમ બનતું હોત તો પશુવૃત્તિ નિયમમાં કયે અવતાર આવવાની ? આમ કેવળ અનવસ્થા થઈ રહે છે ને લગ્ન, પુનર્લગ્ન, પુનઃ પુનર્લગ્ન એમ કયાં અટકાશે તે જણાતું નથી. એજ નથી જણાતું ત્યારે પશુવૃત્તિ અર્થાત્ પ્રેમ સિવાયની બીજી જે વૃત્તિથી આ અનવસ્થા ચાલે છે તે બંધ રાખવાની તો વાત પણ કયાં ? ટીકાકારને તો આવી અનવસ્થા ઇષ્ટ છે, ત્યારે એમ શા માટે બોલે છે કે પશુવૃત્તિને

નિયમમાં રાખી પુનર્લગ્નનો વ્યવહાર થાય તો પાપ નથી ? તેમના સિદ્ધાન્તમાં પશુવૃત્તિનો નિયમ કરવાની વાતજ ઘટતી નથી, કેમકે તે સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પોષણાદિકનો બદોબસ્ત કરી વિષયાનંદ લેવો એજ માણુસના જીવ્યાનું કૃણ કરે છે. અમારે તો પ્રેમરૂપ લગ્ન માન્યું કે તરત પશુવૃત્તિ નિયમમાં આવી અને આખા જીવિતને માટે પણ ઈશ્વરરૂપ પ્રેમની ભક્તિ ને તેથી મોક્ષ સુધીની વ્યવસ્થા સહજ બની રહી. પણ આમ થવામાં પુનર્લગ્નનો અવકાશ ન આવ્યો ને નજ આવવાનો. એવી તુચ્છ વાત અંદર આણી છેક ઈશ્વર અને ધર્મ સુધી ધક્કો લગાડી માણુસના જીવિતનો હેતુ નિષ્કૂળ જેવો મનાવવો પડે એવો સિદ્ધાન્ત અંગીકાર કરવાની મરજ પણ નથી. મારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ રીતે પુનર્લગ્ન માત્ર પશુવૃત્તિજન્યજ હોઈ શકે છે એટલે જો તેને નિયમમાં રાખવી હોય તો લગ્ન પછી ખીજું લગ્ન થાયજ નહિ. ટીકાકારનો આશય કદી એમ હોય કે એકાદ પુનર્લગ્ન થવા દેવું એમાં પશુવૃત્તિ વધવાની નથી, તો એનો જવાબ તો એજ છે કે પશુવૃત્તિ અહીંયાં વધશે ને અહીંયાં નહિ વધે એવો કાંઈ ક્યસરેહિંદ મહારાણીનો હુકમ નથી કે તેમ વ્યવસ્થા કરાય. વસ્તુગતિ જોતાં તો ખીજું લગ્ન થવું એનું નામજ પશુવૃત્તિ કરે છે એટલે તમારે પણ જો તેને નિયમમાં રાખવાનું મન હોય તો પુનર્લગ્નની વાત મૂકી દેવી જોઈએ.

ન્યારે પુનર્લગ્નમાં પશુવૃત્તિ અર્થાત્ પ્રેમ સિવાય કાંઈ વૃત્તિ કારણ કરી ત્યારે પુનર્લગ્ન કરનાર વિષયવાંછનાવાળું પણ કાં નહોઈ શકે ? ને તેવું હોય તે લગ્ન સંબંધમાં આવવાને અયોગ્ય પણ કાં ન મનાય ? આવા ઉપસંહારરૂપ વિવેચનમાં લખેલું એક વાક્ય ટીકાકાર ઉપાડી લે છે ને એમ કહે છે કે પુનર્લગ્ન કરનાર તમામ સ્ત્રીઓને લખનાર વિષયી માને છે એ નિર્દયતાનું કામ છે. એમ માનવું એ ખરેખર નિર્દયતાજ છે, પણ મારું લખાણ સમન્યા વિના ટીકાકાર મારા અંથપર જે નિર્દયતા વાપરે છે, તે કરતાં એ નિર્દયતા વિશેષ

નથી. પશુવૃત્તિથી પુનર્જન અને એમ બતાવી તે પશુવૃત્તિનો એક-દેશ જે વિષયવાંછના તેને તપાસતાં મેં લખ્યું છે કે “ જે સ્ત્રી વિષય-વાંછનાથી જ ભરેલી છે તે કામની પણ સ્ત્રી થવાને લાયક નથી.” આમ લખવામાં તમામ પુનર્જન વિષયવાંછનાથી જ બન્યાં એ અર્થ ક્યાંથી આવ્યો? એની એ જ પશુવૃત્તિનો વળી બીજો અંશ લઈ એમ સંભાવના મેં કરી છે કે વખતે પોષણાદિક માટે પણ પુનર્જન હોય. તેના જવાબમાં પાને ૧૭ મે બતાવેલી ચોજનાની સૂચના માત્ર જ પુનર્જન વિષે છેવટ લખતાં મેં કરેલી છે, તે ચુકી જઈને ટીકાકાર પુછે છે કે “ વિધવાઓને પોતાના પોષણ માટે કેટલાં વળખાં મારવાં પડે છે.”? આ શંકા ઉઠવાનું પણ કારણ નહતું, છતાં ટીકાકારે અંત્યસંદર્ભ ઉપર લક્ષ આપ્યું જ નથી એટલે ગમેતેમ લખવાને છુટા છે.

પુનર્જન ન થવાથી જગતમાં ઘણો અનાચાર થયો છે એમ ટીકાકાર સૂચવે છે, એટલે હું પુનર્જન થવા દેવામાં પાપ માનું છું તે વગર કારણ છે, એટલું જ નહિ પણ તે થવા દેવામાં પુણ્ય છે એમ સમજનારા મારી વાતને હસી કાઢે છે. હું એમ નથી કહેતો કે વિધવાઓ ગુના નહિ કરતી હોય, પણ પરણેલી સ્ત્રી કરતાં વિધવાને ગુનો કરવાનું સવિશેષ કારણ કાંઈ નથી તેમ હું માનું છું. ઉલટું વિધવાને તો આખરે શરીરરક્ષણ વગેરેને લીધે અનાચારથી જ દૂર રહેવાનું એક સવિશેષ કારણ છે જે પરણેલી સ્ત્રીને નથી. પરણેતર એ હજારો પાપનું ઢાંકણ છે એવું કહેવાય છે તે વિચારવા જેવું છે. પરણેલી સ્ત્રીઓ બલિચાર ક્યાં નથી કરતી? તેમને પણ ધણી સિવાય બીજાથી ગર્ભ ક્યાં નથી રહેતા? પણ વિધવાના સેંકડે એ ચાર દાખલા અને તે જણાઈ આવે અને પરણેલીના સેંકડે પોણાસો અને તોપણ જણાવાના નહિ એટલે વિધવા એકલીને જ અનાચાર-વાળી ઠરાવવાની શ્રુમ પાયા વિનાની છે. મૂળ વાત પરણેલી કે વિધવા પર નથી, પણ માણસના સ્વભાવ અને મળેલી કેળવણી તથા

ઉત્તેજનપર છે. જે વિધવા પ્રેમયુક્ત સારી કેળવાયલી અને સારા કુટુંબમાં રહેનારી હશે તો તેનામાં પરણવાની ઇચ્છા કે અનાચાર કાંઈ જણાવાનું નહિ; ને સધવા ગમે તેવા મનોહર ધણીને પરણેલી હશે તોપણ કેળવણી, પ્રેમ, અને શુદ્ધ કુળ વિનાની હશે તો પદે પદે અનાચાર કરી સર્વને કલંક લગાડશે. માટે પુનર્લગ્ન થવાથી દુનીયાંની અનીતિ મટાડવાની વાત, અને તે ન થવા દેવાથી તે વધવાની વાત એ ઉભય કલ્પિત છે અને બન્ને પક્ષે સમાન છે. વિધવા ધણી કયાં પછી અનાચાર કરે તો કાણ પુછનાર છે? આમ તમે જે તે રીતે અનાચારને શુદ્ધ આચારનું ખોટું રૂપ પકડાવો છો, ને દુનીયાંને ખરાબ દાખલો ઉભો કરી આપો છો, પણ અમે તેવો કાંઈ ઢોંગ કરતા નથી. પ્રેમથી થાય તેજ લગ્ન માનીએ છીએ. અર્થાત્ પ્રેમ ન હોય તો ફાવે તેમ વર્તે તેને ડોળથી શુદ્ધતાનું રૂપ આપવાની ઠગાઈ કાંઈ કામની ગણતા નથી.

છેવટ એવી તકરાર આણી છે કે પુરૂષ એ ચાર સ્ત્રી કરે તો સ્ત્રી કેમ એ ચાર પુરૂષ ન કરે? આ શંકા પણ ગ્રંથસંદર્ભે સમજ્યા વિનાની છે કેમકે મેં ઉભયને પુનર્લગ્નની ના પાડેલી છે. (પા. ૬૭). (નડીયાદ. ૭ મે ૧૮૮૭.) લિ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

(પુ. ૩૪ મુ., માહે જૂન, ૧૮૮૭)

પારસી લોકોની ચઢતી વિષે

આ નાની જાતની હાલની સ્થિતિ જોતાં જરા આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આ સ્થિતિએ તે લોકો પોહચવાને શાં શાં કારણો બન્યાં છે તેનો વિચાર કરવાથી ફાયદો થાય એમ છે, અને ખાસ કરીને પછાત પડેલા હિંદુ લોકોએ તો તેમનું ધણી બાબતોમાં અનુકરણ કરવાથી ધણો ફાયદો થવાનો સંભવ છે.

હાલમાં શ્રીમંત વેપારીઓ પારસી; મોટા હોંશિયાર ખેરીસ્તરે પારસી; પાર્લામેન્ટના સભાસદ પારસી, મુખ્ય ઈજનેરો પારસી; વિદ્વાન દાકતરો પારસી; મોટા માજિસ્ટ્રેટો પારસી; કંપનીવાળા પારસી; આગગાડી ઉપર પારસી; એમ જ્યાં જુવો ત્યાંહાં પારસી ને પારસી; એવી સ્થિતિ થવાના મુખ્ય કારણો કયાં છે તેનો જોડો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. કોઈ પણ બાબતમાં ફક્ત બાહ્યસ્વરૂપ ઉપરથીજ ઉપલગ વિચાર કરીને તેના અન્ત બહિરસ્થિતિ વિષે સિદ્ધાન્ત કરવો યોગ્ય થશે નહિ. અન્ત બાહિરસ્થિતિનાં મૂળ કારણો અને તેનાં પરિણામ શોધી કાઢવા માટે હમેશા યત્ન કરવો જોઈએ.

તેમનો દીર્ઘ ઉદ્યોગ હોંશિયારી, અને દેશકાલ વર્તમાનને અનુસરી પોતાનું વર્તન રાખવાનું ચાતુર્ય, ઇત્યાદિ તેમના અંગના ગુણોથી મુખ્યત્વે કરીને તેમને હાલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ જણાઈ આવે છે. કોઈ ધર્મ સંબંધી તથા ઇતર ત્રાસને લીધે તેમના પૂર્વજો આ દેશમાં આવી વસ્યા છે. એટલે અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટસના લોકના પૂર્વજોને પરદેશ ગમન વાસ્તે જે કારણો બન્યાં હતાં તેમાંનાં કેટલાંક આ લોકોને પણ લાગૂ પડે છે. પણ એઉંએ સ્વિકાર કરેલા દેશોની રાજકિય સ્થિતિમાં જમીન અસ્માનનું અંતર હતું. સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં (યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં) જઈ વસનારા મૂળ અંગ્રેજ લોકોને પારસીઓ જેવી જબરી હરકતો નહોતી; તેમને વસવાને રસાળ જમીન પુષ્કળ હતી; તે દેશના રાજની હરકત બિલકુલ હતી નહીં; તે દેશના મૂળના રહેવાસી લોકો દુર્બળ, અનાડી, જંગલી અને અશિક્ષિત હતા. તથા ત્યાં વસનારા અંગ્રેજોને ઇંગ્લાંડ દેશના લોકોની થોડી ધણી મદત પણ હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેવી સ્થિતિ તે વખતે ન હોવાને લીધે પ્રથમ આવેલા પારસીઓનું કામ તેવું સહેલું નહતું, અમેરિકા દેશ જેવી અત્રે રસાળ જમીન સહેજ મળવા જેવી ન હતી, હિંદુસ્તાનમાં ગમે તે પ્રકારની પણ રાજ્ય વ્યવસ્થા હતી, તેથી મન-ગમતું વર્તન કરવાને હરકત હતી; વળી હિંદુસ્તાનના રાજકર્તાઓ

અને બીજા તેમના કરનાં બલિષ્ઠ અને સુશિક્ષિત હતા. અને તેમને ઇરાનના બાદશાહ અગર પ્રજાની મદત બિલકુલ હતી નહિ, એ ઉપરથી પ્રથમ આવેલા પારસીઓ, અમેરિકન લોકો પ્રમાણે અત્રે દુરતજ કેમ ફાવ્યા નહિ તેનું કારણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. બીજા બહારથી મદત મળવાનો સંભવ ન હોવાને લીધે જેથી પોતાની લોક-સંખ્યા વધે અને પોતાના સમાજ તરફથી કાલાંતરે મદદ મળીને ચઢતી દશા આવે એવા દૂરદર્શીપણના વિચારથી તેમણે શાંતતા જેમાં હોય એવા થવાને સ્વિકાર કરેલો હોવો જોઈએ એમ જણાઈ આવે છે. અને આ અનુમાનને, તેમણે મુસલમાની બાદશાહી અમલમાં, અને બીજા રાજ્યોમાં, અને આગળ પેશવા તથા ગાયકવાડ એમની કારકીર્દીમાં રાજ્ય કારભારમાં પોતાનો પગ આગળ ખસેડ્યો નહિ એથી પુષ્ટી મળે છે. તેમની તે વખતની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં તેમનામાં ધણા વિદ્વાન લોકો હતા એમાં સંશય નથી. એક વખતે નવસારીના એક વિદ્વાન દસ્તુરજીને અકબર બાદશાહએ બોલાવીને ધણા સત્કાર પૂર્વક તેનો મત ધર્મ સંબંધી બાબતમાં લીધો હતો એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ ઉદાહરણ બાદ કરીએ તો તેમનામાં કોઈ પણ જૂના જમાનામાં નામાંકિત થએલો અથવા પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો જણાતો નથી.

અંગ્રેજ રાજ્ય થતા પહેલાં, છેક ઘોટાળાની વખતે જ્યારે સહુ પોતપોતાનો ફાયદો કરી લેવામાં તત્પર હતા તે વખતે, તેમના પૈકી કોઈનો પણ રાજ્યકારભારમાં સારી રીતે પ્રવેશ કેમ થયો નહિ એ વિષે વધારે જાણે વિચાર કરવાની જરૂર છે; અને તે તક અંગ્રેજ અમલમાં તેમને કેમ મળી એ વિષે સ્પષ્ટ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે.

મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆતમાં તેમની લોક સંખ્યા ઘણી થોડી હોવી જોઈએ. તેમનું રહેવાનું ઠેકાણું અને તે વખતની રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર દિલ્લી એ બંને વચ્ચે ઘણું અંતર હતું. તે વખતનો

પ્રવાસ ત્રાસદાયક અને જોખમ ભરેલો હતો. તે લોકોની જાત રાજ-કર્તાઓથી ભિન્ન હતી. તેથી તેમનામાં મહત્વાકાંક્ષા હોત તોપણ હમેશા રાજ્યકારભારી લોકો સાથે હળીમળીને રહી વ્યવહાર રાખવાનો રસ્તો નહોતો; અને તેથી રાજ્યકારભારમાં પ્રવેશ થવાને સવડ નહતી એમ જણાઈ આવે છે. તેમજ તે વખતે રાજ્યકારભારમાં પ્રવેશ થવાને મુખ્યત્વે કરીને શૌર્ય ભરેલા ગુણોની વિશેષતઃ જરૂર હતી. પણ તે ગુણોનો આ લોકોમાં ઘણું ભાગે અભાવ જ દેખાતો. હાલમાં પોલીસ ખાતામાં કેટલાક પારસી કામદારો છે. પણ ફ્રેજખાતામાં તેમના પૈકી કોઈ રસાલદાર, સૂબેદાર, જમાદાર અથવા સિપાઈ હોવાનું જાણવામાં નથી. મુખ્યત્વે કરીને આ એક અમૂલ્ય ગુણના અભાવને લીધે જ પહેલાના વખતમાં તેમની ચઢતી થઈ નહિ. નહિતો આ એકંદર ગરબડના વખતમાં આ ચંચળ જાતી એકાદું નહાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા પામી ન હોત એમ સંભવતું નથી. નહીં તો પાસેનાં રાજ્યોમાં પણ તેમનો પ્રવેશ ન થવા માટે સદર કારણો લાગુ પડે છે.

વડોદરા જેવા છેક નજીકના રાજ્યના કારભારમાં પણ પ્રવેશ કરવા તે શક્તિમાન થયા નહતા. આ રાજ્યમાં તો તેમની ગુજરાતી ભાષા ચાલતી હતી; તેમના પૈકી કેટલાક લોકો ગાયકવાડ સરકારની પ્રજા ગણાતી હતી; અને કેટલાક ગાયકવાડીમાં વતનદારો હતા. તેમના જેવા આ દેશમાં આવેલા આરબ લોકો છેક અશિક્ષિત હોવા છતાં, અને તેમના જેવા હોંશિયાર અને ચંચળ નહિ છતાં, તેમના એક શૌર્યના ગુણને લીધે તેઓ આ શૈકાની શરૂઆતમાં વડોદરા રાજ્યમાં એટલા મહત્વને પહોંચ્યા હતા કે તેમના શિવાય પાદકું પણ ફરતું નહોતું.

શાહુકાર લોકો પાસેથી રાજ્ય કારભાર માટે અને લકાઈઓ માટે ગાયકવાડ સરકારને જે પૈસા કરજે લેવા પડતા હતા તેના માટે શાહુકાર લોકો આરબો શિવાય ખીજા કોઈની જામિનગિરી કબૂલ રાખતા ન હતા. આગળ તેમને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકવા વાસ્તે અંગ્રેજ

સરકારની મદદ લઈને ગાયકવાડ સરકારને તેમની સાથે એક નાની સરખી લઢાઈ કરવાની જરૂર પડી હતી.

હાલના જેવી તે વખતે કલમ બહાદુરોની જરૂર હતી નહિ. કેવળ લખવાનું કામ કરનારા માણસોને પણ તે વખતે શૂરત્વની થોડી ધણી જરૂર હતી. તે વખતના અંડર સેક્રેટરી (નાયબ દીવાન)ને શૌર્યના ગુણ શિવાય એકલી કલમ બહાદુરી પોતાનું વજન દરબારમાં કાયમ રાખવા માટે પૂરતી થઈ હોત કે નહિ એ વિશે શંકા આવે છે. ત્યારે તે વખતે આ પારસો લોકોની ચઢતી થવાને બિલકુલ જોઈએ તેવાં સાધનો ન હતાં એમ કહીએ તો ચાલે.

આ સૈકાની શરૂઆતમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સાથી શ્રેષ્ઠ અને બળવાન થયું. અને આસ્તે આસ્તે ચારે તરફ શાંતિ થવા માંડી. અંગ્રેજ રાજ્યમાં ફાઈ પણ દેશી લોકોની ચઢતી થવા માટે તેમના અંગે શૌર્યના ગુણો હોવા જોઈએ એમ જણાતું નથી. કદાપિ તે ગુણો છેક નહિ હોય તો ચઢતીનો માર્ગ ધણો સુલભ થાય છે એમ દેખાય છે. આ લોકોમાં શૌર્ય ન હતું, અને તે કદાપિ હોત તોપણ અંગ્રેજ રાજ્યમાં તેની બિલકુલ જરૂર પણ નહતી. અને આ ખોટ પૂરી પાડવા માટે, અને પોતાની ચઢતી થવાને માટે જોઈતાં સાધનો અને શક્તિ સંપાદન કરવા આર, શાંતિની વખતે સાખ્ય કરી લેવાનો સુલભ માર્ગ તેમણે શોધી કાઢ્યો. પૈસો એ શક્તિનો ભંડાર છે. અને તેના વડે લોકોમાં અને દરબારમાં વજન અને મહત્વ મેળવી શકાય છે; પરોપકારનાં કૃત્યો બની શકે છે, પોતાના જાતિભાઈઓ ઉપર તથા બીજા લોકો ઉપર પરોપકાર કરવાની શક્તિ આવે છે. પોતાના જાતિભાઈઓને મદદ મળવાથી તે સમાજનો તથા વ્યક્તિ માત્રનો સુધારો થાય છે, એથી પસા એ અજબ ચીજ છે એમ દેખાશે. તે તમારી પાસે છે એટલું માત્ર જ્ઞાન બીજાને થાય તો, તમારામાં બીજી યોગ્યતા નહિ હોય તોપણ અને તમારી પાસેથી તે માણસને કાંઈપણ ફાયદો ન હોય તોપણ, તે મનુષ્ય તમારી સાથે સ્વાભાવિક રીતેજ નમ્રતાનું વર્તન રાખે છે.

સંપત્તિનો એવો પ્રભાવ છે કે, અપણા જૂના રાજ્યોએ મૂર્ખપણાની એન બાજુમાં તથા નિષ્કાળજીથી ચોતાનો ખજાનો ઉઠાવી ન લીધો હોત અને પૈસાનો સંચય કરી મૂક્યો હોત તો, તે જરૂરના પ્રસંગે તેમને ઉપયોગી થઈ પડત, કદાપિ તેમના રાજ્યો કામમ રાખવા માટે કારણભૂત થયો હોત, અને હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસજ કદાપિ ફરી જાત. સદાશિવરાવ બાજી પેશવાએ મોટી ફાજ સાથે લઈને અહમદ-શાહને નશીયત કરવા માટે પાનિપત ઉપર ચઢાઈ કરી. તે વખતે દિલ્લી પહોંચ્યા નહિ એટલામાંજ ખજાનો ખૂટી પડ્યો. ત્યારે બીજા માંડલિક રાજ્યોની સલાહ ન છતાં પણ, દિલ્લીમાંના સુંદર બાદશાહી મહેલ છૂટીને તખ્ત દીવાનખાનામાં ચાંદી સોનાનાં પત્રથી જડેલું હતું તે ઊંચેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અને ફાજના પગારની વ્યવસ્થા તે વખત પૂરતી કરી, આગળ પૈસાની ખોટને લીધેજ ભરતપુરના જાટ લોકોના રાજ સાથે તહ કરવો પડ્યો હતો. એટલી બધી ન્યાં પૈસાની ખોટ હોય ત્યાં કોઈ આકસ્મિક કારણોને લીધે લઢાઈના કામમાં દેર થાય તો શી રીતે બચાવ થાય, એની કલ્પના કરવાનું ધણું કઠણ નથી; અને આગળ અપજશ આવ્યો તેનું મુખ્ય કારણ શોધવાનું પણ ધણું કઠણ નથી. સિપાઈઓના મોટા બળવાની વખતે તેમની પાસે પૈસા નહોતા એટલી એકજ વાત ખ્યાનમાં લઈને, કેટલાક હોંસીઆર અંગ્રેજ લોકોએ, બળવાનો એટલો મોટો ઊઠાવ અને જોર છતાં પણ, તેમાં કોઈ અર્થ નથી એવો પ્રથમથીજ નિર્ણય કરી મૂક્યો હતો. સર જન લોર્ડેન્સે પંજાબમાં પૈસો પાણી જેવો રેડ્યો ન હોત તો દિલ્લી એટલી જલદીથી સર થાત કે નહિ એ વિશે શંકા આવે છે. કિંબહુના, હિંસ્તાનમાં ઈંગ્રેજ રાજ્ય તેમની અગાધ સમૃદ્ધિથી શરૂ થવાને શક્ય થયું, અને તે કાયમ રાખવા માટે અગાધ સંપત્તિજ મુખ્યત્વે કરીને કારણ છે એમ કહેવામાં ધણો બાધ આવશે એમ લાગતું નથી. આ પારસી આખ્યાનમાં ઉપરની એક બે ઐતિહાસિક પ્રસિદ્ધ વાતોનું ખ્યાન પૈસાનું મહત્વ બતાવવા માટેજ કરવામાં

આવ્યું છે. અને તેજ માર્ગ પારસી લોકોએ કેવી રીતે સ્વીકાર્યો, અને તેનું મહત્વ તેમણે પૂર્ણ રીતે કેવી રીતે જાણ્યું, તે બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેમણે પોતાની ઉન્નતિ થવા માટે સંપત્તિવાન થવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો તેમાં તેમના ધૈર્યથી અને દીર્ઘ ઉદ્યોગથી તેમને ઘણા યશ મળ્યો છે. ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓની મદદથી પરદેશ સાથે વેપાર કરીને તેમના પૈકી કેટલાક લોકોએ ઘણી સંપત્તિ મેળવી છે. સ્વજાતિ બાંધવોને મદદ આપીને ધંધા વધાર્યા છે. મોટાં મોટાં કારખાનાં કાઢ્યાં, અને પૈસાના બળથી તેમણે સારી કેળવણી મેળવી છે, અને રાજ્ય કારભારના મોટા મોટા અધિકાર તેમને મળ્યા છે. તેમજ મુખ્ય ધંધામાં તેમનો સારી રીતે પ્રવેશ થયો છે, અને હળવે હળવે હાલમાં દેખાઈ આવનારી તેમની ઊંચ સ્થિતિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. તેમનામાં બે પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો, બે બેરોનેટો, અને આઠ સીવીલસરવન્ટ (સન'દી નોકરો) થયા છે. અને પીટીટ, ટાટા, કામા, વાડીઆ ઇત્યાદિ વેપારી રાજાઓ નિવડ્યા છે. આટલી નાની જાત જોઈને તેની આજ ચારે તરફ કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ છે એ ઓછી વાત નથી.

કાંઈ કેહ્યે કે અધિકારી વર્ગની હદપાર ખુશામત કરીને સર ભાવનગરી પાર્લામેન્ટના સભાસદ થયા તેમાં મોટું તે શું થયું ? બે ગૃહસ્થોએ પોતાના લાખો રૂપિયા ખર્ચ કર્યાથી તેમને બેરોનેટના ખીતાબ મળ્યા તેમાં શી નવાઈ છે ? તેમની પાસે ઘણા પસા હતા તે ગમે તેમ ખર્ચાને બેરોનેટ થયા તેમાં આશ્ચર્ય માનવા જેવું શું છે ? પણ અમે આટલુંજ પૂછવા માગીએ છીએ કે આપણી આટલી મોટી લોક સંખ્યા હોવા છતાં પણ આપણામાં દાદાભાઈ અને સર ભાવનગરી કેણુ થયાછે ? આપણામાં સર જમસેદજી, સર દીનશા કેટલા છે ? આપણામાં ટાટા, વાડીઆ, કામા એમના જેવા નામીયા કેટલા છે ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર નકારમાંજ આપવો પડશે.

સામાજિક સુધારો પહેલો કે રાજકીય સુધારો પહેલો થવો જોઈએ, એ વાદમાં કોઈ હાંસલ જણાઈ આવતું નથી. તમે સમાજમાં ગમે તેટલા સુધારા કરવાનો પ્રયત્ન કરો, વ્યાખ્યાનો અથવા ભાષણો કરો, પણ કોઈપણ બહોળી દ્રવ્યની મદદ શિવાય ફતેહ થનાર નથી. તમે ગમે તેટલી ખૂઓ પાડો; પણ તમારી વિપરિત દશાને લીધે, તમારૂં કોઈ સાંભળશે નહિ, અને ઉલટું હાથી ઉપર ફૂતરૂં બસે છે તે પ્રમાણે કંઠશોષ માત્ર થઈ તમે નિરર્થક ઉપહાસ્યને પાત્ર થશો. એકાદો શ્રીમંત માણસ જે પ્રમાણે કોઈ ગરીબ મનુષ્યના બોલવા તરફ કદી પણ પૂર્ણ લક્ષ આપતો નથી, તેજ પ્રમાણે તમારી સારી સ્થિતિ શિવાય કોઈ પણ તમારા તરફ ધ્યાન આપશે નહિ. કુદરતી નિયમ વિરૂદ્ધ તમારા કહેવા પ્રમાણે વાતો બની આવવાની ઇચ્છા કરવી એ મૃગજળ પ્રમાણે મિથ્યા છે. ઉન્નતિના કારણોમાં દ્રવ્ય સંપાદન મુખ્ય છે. ધણા ભાગે દ્રવ્યથી જ માન મળે છે, કીર્તિ થાય છે અને મહત્વ વધે છે. તેથી પારસી લોકોના યોગ્ય દાખલા લઇને હિંદુ લોકોનું તે પ્રમાણે વર્તન થવાની જરૂર છે, હિંદુ લોકોનું વેપાર તરફ અને ખેતીના સુધારા તરફ લક્ષ જવાની ધણી જરૂર છે. પૈસા સંબંધીની સ્થિતિ સુધારવાના આ બે મુખ્ય રસ્તાઓની દિશા છેક ભૂલી જઈને, નોકરીના ધંધામાં લોકોનું લક્ષ્ય વિંધાએલું હોવાથી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તે જાણીતા લોકોના ધ્યાનમાં છેજ. માટે ધીરતા, અને દીર્ઘ ઉદ્યોગથી ઉપરની બે વાતો તરફ ધ્યાન પહોંચાડીને પોતાનો ઉત્કર્ષ કરી લેવા માટે દેશ બાંધવોને વિનંતિ છે.

ખંડ ૨ : ધર્મ-વિચાર

વાડીમાંનો વિચાર

પુલ ઝાડોએ કરીને બરેલી, અને તરેહ તરેહના ફુલથી શણ-ગારાયલી રળિયામણી, અને ખુબસુરત વાડીમાં પેસતાં જ સુશોભિત દેખાવથી મને ઘણો આનંદ થયો. ખુબીવાળી કળીઓની આસપાસ ભમરા ગુંગર કરેછે. જુદી જુદી જાતનાં પક્ષી આમથી તેમ ઊડે છે, એક ઝાડ ઊપરથી બીજા ઝાડ ઊપર બેસેછે; કેટલાંએક પોતાના મધુર રાગથી સઘળા સુંદર દેખાવને ઓપીને શોભા આપેછે, કોઈ પણ બાજુથી દીલગીરીનો દેખાવ દેખાતો નથી; કોઈ કંઠોર શબ્દ કાનને કરડી ખાતો નથી, એક ચિત્ત થતાં અડચણ કરે એવી ચીજ ચોતરફ તપાસતાં દેખાતી નથી, સર્વ પ્રકારે શાન્તપણું પોતાનો ગંભીર ચહેરો દેખાડે છે ! વળી મારા સિવાય બીજું કોઈ માણસ નજરે પડતું નથી, તેથી હું સ્તબ્ધ થયો પણ જરાક આગળ વધ્યો એટલામાં એક ખુબીવંત અને ખીલેલા ફુલ ઊપર મારી નજર પડી; એના સરખું બીજું દષ્ટિએ આવું નહિ, એના રંગની શોભા શી કહું, પાંખડીઓ ફેવી ખીલેલી, રત્નજડિત કામમાં તેજદાર હીરો જેમ શોભા આપી ચક્રચક્રી રહે છે તેમ એ ફુલ શોભી રહ્યું છે. એની નીચે જરા એક આંખ ફેરવી જોજી છું તો પાંચ છ કરમાઈ ગયેલાં એજ જાતનાં પુલ જોયાં; તેઓને મેં મારા હાથમાં લીધાં, અને તબવીજ કરી તપાસું છું તો તે માંહેહું એક આગલે દિવસે ખરી

પડેલું નજર આવ્યું, બીજું તેથી આગળનું અને ત્રીજું વળી તેથી આગળનું હતું. એ પ્રમાણે, જેમ ખરા પડયાં હતાં તેમ તેઓના દેખાવમાં પણ તફાવત હતો. બીજા દિવસનું બાકીના ડંકરતાં વધારે સારું હતું, તેની તરફ જેઈ મારા મનમાં એક ઉંડો વિચાર આવ્યો, કે આજ જેમ પેલું ખીલેલું પુલ શોભી રહેલું છે તેમજ આ પણ કાલે શોભી રહેલું હશે, એનો સઘળો દેખાવ એવોજ હશે, કાંઈ મારા સરખાની નજર એણે એમજ ચોરી લીધી હશે, જેમ આ મને ખુશખોઈ આપે છે તેમ એણે બીજાને આપી હશે, આ જેમ મને ખ્યાર થઈ પડ્યું છે તેમ તે બીજાને થઈ પડ્યું હશે, અને દુકામાં, એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતું હશે, આજ એનો કાંઈ ભાવ પુછે એવું નથી તેમજ જેમ જીનુ થતું જશે તેમ આ બીજાની પેઠે અળખામણું લાગશે, અને રેહેતાં રેહેતાં જેમાંથી એ પેદા થયું તેમાંજ સમાઈ જશે, એનો એક રજકણુ પણ ઓળખાશે નહિ. અરે ઇશ્વર શી તારી ધેનગત. આ બિચારા ખીલેલાનું પણ કાલે એમજ થશે ? આજ એ પોતાના ખુબસુરતપણાના તોરથી હસ્ત હોય એમ દેખાય છે, કાલે કાણુ જાણે કેવા હાલ થશે. આવી રીતે વિચારતાં મારું મન ધલરાય છે, અને બીક લાગે છે, ધૈર્ય તો ધૈર્યતા તજીને ધશી ગયું, તોપણ હિંમત પકડી મેં પુછ્યું, કે અરે બિચારા પુલ તુ ચાર ધડીની શોભા સારૂ શીદ સન્ન્ય. પણ રેહે રેહે, ઘણું સારૂ થયું જો તું સન્ન્ય નહિ હોત તો મને શિખામણુ મળતાં મુશ્કેલ થાત. ત્યારે શું મારે મારા પોતાના વિષે પણ એમજ સમજવું; મારા જેવા બીજા લાલ ચતોડી જેવા છે તેમનું પણ એમજ થશે ? રાજ, રાણી, કુંવર, કુંવરી, શેઠ, શેઠાણી; અને બીજા અદ્ધર ચાલનારા એમજ ચાલી જશે ? એમને પૈસો, ટકા; બાગ, બગીચા, ચાકર, નકર, માલ, મિલકત, અને સર્વ અસખાળ એમજ છોડી દેવો પડશે ? હાલમાં બડેજાઓ મહેરબાન કરે છે તેમાંથી કાંઈ પણ સાથે નહિ જાય ? અરે શું એકલાં જ

જવાનું છે ? મારા રાજના દશ લાખ સ્વારોમાંથી ચોક્કસ સાડા એક પણ સાથે નહિ જાય ? આંહી પણે જવું હોય છે તો આખું ગામ ગાજી જઈ છે તો એટલી બધી આઘી મુસાફરીમાં એક બે તો સાથે જશે. એમ છેક એકલાં તો ખોટું દેખાય ! હશે ત્યારે આવું છતાં પણ એકલાં જ જવું પડશે, તો ગળા માંહેલી હીરા મોતીની માળા, કાનની કડી, હાથની પોંહેંચી, આંગળીની વિટી, એ તો સાથે જ રહેશે; ચાકર નફરનું કામ પડશે તો તે માંહેથી ખુદદા કરીને રાખશે, શું છે ને શું નહિ અમસ્તુ સાથે કાણ વિંટાળે, એ તો એકલાજ સારા. વળી ખુટશે તો આગળ થઈ પડશે. અરે હું વિચાર કરતાં બૂલી ગયો, ખરે જ એ શણગાર સાથે જશે કે નહિ ? નહિસ્તો વળી, કશું એય નહિ જવાનું. ત્યારે જીવો રમુજ, એ બિચારા કુમળાથી કશું કામ કેમ કરાશે ? અરે જોણે અહિંથી લેઈને પણે કશું મુક્યું નથી તેનાથી ખીજી તે કેમ થશે. જરા કંઈક થયું તો ખંમા ખંમાના અવાજ ઊઠતા, તેનાથી તે શું થશે ? જે ખીજના ઊપર હુકમ બળવતો, તેનાથી એકલાં તે કેમ જવાશે. એની ખરખર કાણ લેશે ? આવું ફેટેતામાં એક અવાજ. ઊઠ્યો કે, “ એનો બાપ. ” રામ રામ રામ પેહેલેથી એણે જાણ્યું હોત કે મારે એકલાં જવાનું છે, કાંઈ સાથે આવવાનું નથી તો એ મિથ્યા મેળવવા મેહેનત કરત નહી. જો એ જાણત કે મને વિતવાની છે, તો ખીજને વિતાડતાં વિચારત. કોઈને મારી નાંખવાનો હુકમ આપવામાં આધુ પાછું જોયું નથી તે જોત. કોઈની આંતરડી કળપાવતાં કશોય વિચાર કર્યો નથી તે કરત. કોઈની માલમિલકત ખુંચી લેતાં ઊડલંગપણું આદર્યું, તે ના આદરત. અને દુકામાં, તેણે જે જે અવિચારનાં કામો કર્યાં તે કરતાં કાંઈ પણ ડર રાખત. પણ હવે શા કામનું. બની તે બની કશો ઉપાય રહ્યો નહિ પણ હવે મારે વિચારવું, આજ સુધી જે થયું તે વિષે મનમાં પસ્તાવો કરી હવેથી જોઈ વિચારીને વર્તવું. અરે જોને ઘેર લાખો ઘોડેસ્વાર ચોક્કસદાર, પાયદળનો તો પાર નહિ, પૈસો તો ઘરમાં થન-

થન કરી રહેલો, એવા સરખા એકલા ચાલશે તો હું કિશ્ન ગણતરીમાં. હું અહિં કંઈ આડો અવળો ચાલુ તો કુટી મારે તો ત્યાંહાંની શ્લિ વાત કરવાની. જો વિચાર કરી જોઉં તો આટલોજ ઊઠેલો વિચાર બસ છે. મારે ખૂબ વિચારીને ચાલવું જોઈએ. હું સારી પેઠે જાણુ છું કે આ દુનિયામાં અમર તો કોઈ નથી, ગયા તે ગયા ને રહ્યા તે જવાના. નામ તેનો નાશ છે. ત્યારે માફ તાફ, શા વાસ્તે કરવું જોઈએ. નીતિથી ચાલવું, ઈશ્વરથી ખીહીતા રહેવું. જો જરા આઠા ચાલ્યા તો જોઈ લ્યો પછી, ઔષધથી તૈયાર છે, લેવા જવી પડે એવી નથી. આમને આમ વિચાર કરતો પાછો ઘેર આવ્યો. ઉપરની કંઈ વાત લુહી ગયો નહિ. એ, વિચાર હમેશ યાદ આણવાનું દુરસ્ત ધારણું, અને કોઈ જે આડો ચાલે તેને બનતા સુધી સમજાવવા ચુકવું નહિ એવો પક્કો ઠરાવ કર્યો.

(પુ. ૬૯, માહે જૂન, ૧૮૫૬)

એક સાંજની શોભા અને સ્વપ્ન

શિખરણી હંદ

રૂડે સાયકાળે, નિરખિ નભ ચુક્તી અતિ નવી;
પુરી તૂમી પામી, ગુમ બની ગયો એ અતુલવી;
વહે વાયુ થોડે, જમ સરસ કો મંદિર મહી;
દિવા કેરી જોતો, ઝગમગ બળે છે સ્થિર રહી. ૧

જાણે શર્દ રૂતુમાં, આશ્વાન માસની પૂર્ણમાસ્યાની સાંજની વખતે, કુંજમાં (બાગમાં ઉંચા બંગલા ઉપર) બેઠો છું. આસપાસથી સુવાસિત પવનની લેહેરો આવે છે; આંખાના ઝાડ ઉપર કોમળો ટોકા કરી રહી છે; ફળ અને ગુલાબ, ભુઈ વગેરેનાં ફુલઝાડો.

ચોતરફ પવનથી ઝોકાં ખાય છે; પશ્ચિમ તરફ સૂર્ય અસ્ત થાય છે તેથી વાદળ સોનેરી રંગનું થઈ રહ્યું છે; ગામનાં દેવસ્થાનોમાં શંખ-નાદ અને ધંટનાદ થાય છે; ચોદડિયાં, વાજાં, અને નોખતો વાગે છે; પાસેની જગ્યામાંથી ગોડી રાગના અવાજ સાથે નરધાં અને સારંગીના લલીત સૂર આવે છે; અને ટુંકામાં ચોકડદમ મનરંજન દેખાવ થઈ રહ્યો છે.

એ બધા મનહર વિષયોથી મન ઊપર આનંદની હેલી થવા માંડી; આંખોએ આકાશ નિહાળવા માંડ્યું તો ત્યાં પશ્ચિમ દિશાએ સૂર્ય ગમન કરે છે; થોડીક વારમાં આણી પાસ તારાતગમગવા માંડ્યા; આકાશનો અસમાની રંગ તારાના પ્રકાશથી વિચિત્ર દિશવા લાગ્યે; ચંદ્રે પોતાના શીતળ કિરણને મોકલી દીધા; તમામ વસ્તુ ઊપર ચંદની ખિલી અને જોતા જોતામાં બધું આકાશ છુટા તારાથી છવાઈ ગયું; અને આણી મેર સૂર્ય બિલકુલ અસ્ત થઈ ગયો.

હંસ છંદ

મગર માણસ શીખ આ લઈ લ્યો ખરી,
ઝટ સૂર્ય આથમિ જાય તેમ જશે મરી;
પર ઊપકાર કરે રહે કિરણો ખરા,
તજિ તોર લ્યો બજિ નાથને દિન છે જરા.

સર્વત્રગ્રાપી ઈશ્વરની આવી સુંદર લીલા નિરખી ચિત્ત સ્તબ્ધ થઈ ગયું. અને વિચારનાં મોજાં મન ઊપર આવવા લાગ્યાં જે—

આહા કેવી અગમ શક્તિ ! જેની કલ્પના મહાંતથી પણ ન થઈ શકે, એવું જે આ વિશાળ બ્રહ્માંડ તે એ પ્રભુ તું બનાવી નિયમમાં રાખે છે, એટલું જ નહિ પણ તેના ઊપર અખંડ દૃષ્ટિ રાખે છે, એ દિનાનાથ, તું કેવો કલ્પક અને શંકેતકર્તા છે ? તારી કૃતિ સવને રમણિય લાગે છે, તારી કૃતિની હદ અતર્ક્ય છે. તારી આખી સૃષ્ટિ સાથે સરખાવતાં આ પૃથ્વી તો રેતીના કણ જેટલી પણ નથી ! જો પૃથ્વી કંઈ માત્રમાં નથી તો હું શું ? તોપણ સર્વજ્ઞ

ધણ તું મને જીવે છે અને મારી સંભાળ રાખે છે. આહા આ જાણી
ઓ અગ્ર જીવ, તારે ઓછો સંતોષ ન પામવો જોઈએ. વિચારમાં
ને વિચારમાં આંખ ઢળી ગઈ. ને સ્વપ્નવશ થયો.

પછી બારીમાં વિજળીનો ચમકારો ભાર્યો. ચંદન, અર્કચા
અને અત્તરની ખુશબો આવવા માંડી ને જોઉં છું તો એક સુંદર
સ્ત્રી માણસ પડી, અને જોતાંવાંતજ સમજ્યો કે એ ભાસ એના
ચર્ચકમળનોજ થયો.

દોહરો

કમળવદન મૃગલોચની, ચંદ્રાકાર કપોળ.

મંદ મંદ હસિ મલપતી, બોલે મધુરા બોલ.

એ સ્ત્રીના એક હાથમાં મણીજડીત સોનાનો કાંટો હતો અને
બીજામાં તેવીજ સુંદર છાંય હતી, એના પછી એક તેજસ્વી પુરૂષ
રઘવાયો રઘવાયો આવી દંડવત પ્રણામ કરી ઉભો રહ્યો.

આ અચાનક બનાવ જોઈ હું વિસ્મય પામ્યો ને ટક ટક
જોઈ રહ્યો.

પેલી સ્ત્રીનું આવવું થયું તેના પેહેલાં તરેહવાર રૂપ અને
રંગની કેટલીક જણસો આવી હતી, તેમાંની થોડીક એણે પેલે કાંઠે
ધાલી, કેટલીક ધણીજ ભારે થઈને કેટલી તૃણવત પણ ના થઈ.
આ તમાસો જોવા હું મારા રોહીને બોલાવી લાવ્યો, અમારું મન
પેલી હલકી જણસો મેર દોડ્યું. તે જણસો તોલમાં તો હલકી
હતી પણ અજ્ઞાનીને મધલાળ લગાડે એવી હતી. તેના બપરનો
દેખાવ ઈર્ષ્યાયણા જેવો ધણો સારો હતો. અમે સર્વે સ્વાભાવિક
રીતે પેલી હલકી ચીજો લેવાને જતા હતા. અમારો ઇરાદો પેલી સ્ત્રી
સમજી ગઈ, પછી કૃપાદષ્ટિથી અમસામું જોઈને બોલી “ઓ
અજ્ઞાની બાળકો તમે રૂપથી ન મોહી જશો, તમે એના ગુણ જાણવા
પહેલો યત્ન કરો પછી સારી પેઠે માહિતગાર થઈને પાલવે તે લ્યો”
એવું કહી એક દીવ્ય ચરમું દેખાડ્યાં ને વળતી બોલી “તમને એ

વસ્તુઓના ખરા ગુણ દોષ આ ચક્ષમાં પેહેરશો ત્યારે માલુમ પડશે”
અમને રસ્તો બતાવ્યા પછી પેલા તેજસ્વી પુરૂષ સામું જોયું, એટલે
એણે પુછ્યું કે—

ઓ સુખકર માતા, તારા હાથમાં શાની છાજ છે ?

સ્ત્રી—ફળની.

પુરુષ—કૃપા કરીને થોડાં મને આપશો ?

સ્ત્રી—એ આપવાનું મારી એકલીના હાથમાં નથી, એ કંઈ જેવાં
તેવાં નથી, હું એકલી આપી શકતી હોત તો આ વખત ના
ચૂકત, પણ ભાઈ, એ તો તારા હાથમાં છે, તું એ ભોગવવા
યોગ્ય થા, એટલે તારા હાથમાં આવશે.

પુરુષ—શું કંઈ તો યોગ્ય થાકે ?

સ્ત્રી—તને ચક્ષમાં મળ્યાં છે, તેનો તું ઘટતો ઉપયોગ કરજે એટલે
એ ફળ શાથી મળે છે ને શી રીતે ખવાય છે તે તને સુઝશે.

પુરુષ—સુઝશે એટલે એ ફળ મારા હાથમાં આવશે ?

સ્ત્રી—ના, ઘણા જણને સુઝ્યું (થોડું ઘણું દેખાયું) તો છે પણ
હજી વા ખાય છે. એ ફળ ખાવાં ઘણાં અઘરાં છે, પણ કંઈ
ફિકર નહિ, તું અરભડી જઈશ નહિ. એ ફળ લેવાને ને
ચાખવાને જેવો તું આજ અધીરો થઈ મન બતાવે છે, તેવું ને
તેવું નિરંતર રાખીશ ને અંતઃકરણથી ઉદ્ધોગ કરીશ તો, તું
લાયક થઈશ ને એમાંનું પણ એટલે ફળ પામીશ.

હોહરો

અક્કલ ને ઉદ્ધોગથી, કિયું કામ નહિ થાય; ?

ચક્રમક લોહું ટીચતાં, આગ જરૂર જળાય.

પુરુષ—એમાંય પાછાં ન્હાનાં ને મોટાં છે કે ?

સ્ત્રી—હા, એની તો અગણિત જાત છે, એને આપનાર તે મૂર્ખ છે !

પુરુષ—માતાજી માફ કરજો હો, હું અણસમજથી ભૂલમાં બક્યો છું.

એ રીતે પ્રશ્નોત્તર થયા પછી પેલી સુંદરિયે પાછી પેલી જાણસો તોળવા માંડી, પેલો પુરૂષ જાણે સમજતો ના હોય, તેમ અચળ દષ્ટિયે એના સામું જોઈ રહ્યો. થોડીવારમાં પેલી જાણસો તોળી રહી, પછી પેલાના હાથમાં એક ન્હાનું ફળ, ને નિસરણી આપી અદ્વય થઈ ગઈ. પછી અમે પેલા પુરૂષને પુછ્યું કે એ કાણ હતી, તમે કાણ છો, ને એણે શું કર્યું તે અમે તો કંઈ સમજ્યા નથી વાસ્તે મહેરબાની કરી અમને એનો ભેદ કાઢો. અમારી અરજ એણે કબુલ કરી નીચે પ્રમાણે હુકામાં ખુલાસો કરી, એ પણ જતો રહ્યો.

સત્ય સ્ત્રી રૂપે આવ્યું હતું, એના હાથમાં અદ્વલનો કાંટો હતો, એણે જે વસ્તુઓ કાંટે ઘાલી તેમાંની અતિશે ભારે થઈ તે—વિદ્યા, ચોખ્ખાઈ, દયા, ક્ષમા, નમ્રતા, નીતિ, ઉદ્યોગ, પ્રમાણિકપણું, ધૈર્ય, સંતોષ, હિંમત, પ્રેમ, ઉદારતા, આદિ લેઈને સદ્ગુણ, તૃણવત્ થઈ તે—મૂર્ખાઈ, અપવિત્રપણું, ક્રૂરતા, ક્રોધ, અહંકાર, અનીતિ, આળસ્ય, કૃપણતા, અયોગ્ય કામ, મોહ, લોભ, મદ, ઈર્ષ્યા આદિ દુર્ગુણ. એ રીતે કાંટે ઘાલી મને એ સર્વેનું ખરૂં રૂપ દેખાડ્યું. એણે ચરમાં કહ્યાં તે વિવેકનાં, જેથી સારાસાર જણાઈ આવે છે. કૃપા દષ્ટિથી નિસરણી આપી, એવી પ્રેરણા કરી કે તું સદૃશાસ્ત્રરૂપી નિસરણી ઊપર ચઢ, એટલે તું પ્રભુની પરાભક્તિરૂપી ફળ પામીશ કે જેથી અદ્વય મુક્તિફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેણે નિસરણીની સાથે જે ન્હાનું ફળ આપ્યું તે સંસાર સુખનું હતું એ રીતે ખુલાસો કરી આગળ લખ્યા પ્રમાણે તે જતો રહ્યો. પછી અમે સર્વેયે વિચાર કર્યો કે, આપણામાંના કેટલા-એકને પેલી તૃણવત ચીજોયે ભુરફી નાખ્યા છે, પણ તેમણે હવે ચેતવું જોઈયે. અને આપણે બધાએ પરાપકાર દષ્ટિથી હરેક પ્રકારે એ વાસ્તવિક, ઉપયોગી અને સર્વોપરી વાત જુદા જુદા આકારમાં બધાંને નિરંતર જાણ કરતાં રહેવું. ધણાખરા લોકોને એ ખરાબ અને તૃણવત વસ્તુઓએ મોહની ફાંસીમાં નાખી દીધા છે. આહા !

ફેટલા બધા લોકોને એ ચીજોએ ખોટો છંદ લગાડ્યો છે. આ વિચારથી પેટમાં ધાસ્કો પડ્યો અને આંખ ઊઘડી ગઈ.

આસપાસ મારા પ્રિય મિત્રમાંથી કોઈને પણ ના દીઠો તેથી અને ઊપલા વિચારથી માગ ગાળા નરમ થઈ ગયા. અને પેટમાં લખલખ થવા માંડ્યું. પછી એ વૈદિક ચમત્કારની ખુબી વિષે અઢળક વિચાર આવ્યા. જેમ જેમ એ વિષે વધારે મન દોડાવું, તેમ તેમ એની ખુબીમાં વૃદ્ધિ થતી જાય, અને મન તૃપ્તી પામવા માંડે. ઓ મારા ખ્યારા દેશિયો તમે પણ આ બાબત વિચાર કરો.

દોહરો

પાટો અગ્રપણા તણો, કરજો દુર કરિ જોર;
એ પાટે અવળું દિશે, રાતે બિહી મોર.

એ વાત તો ખરી છે કે તમને જ્યાં સુધી અજ્ઞાનપણાઈથી અંધારાએ ઘેરી લીધા છે, ત્યાં સુધી બિલાડી મોર જેવી લાગશે પણ.—

દોહરો

લેઈ દીવો વીવેકનો, જઈ જોજો તે કામ;
ખરેખરો ગુણ દેખશો, સરશે સગળાં કામ.

તમને સારે રસ્તે જવાને જ્યાં સુધી ટેવ નથી પડી ત્યાં સુધી કીક તો નહિ લાગે, કેમકે અજ્ઞાની જીવને દુર્ગુણ ગૃહસ્થ કરવા સારા લાગે છે. નીતિ શિખવવા સારૂ સ્થાપેલી ધણી નિશાળો આપણે જોઈએ છીએ. અને અનીતિ શિખવવા સારૂ એક નિશાળ દેખતા નથી તોપણ દુનિયા ઊપર નીતિવાન કરતાં અનીતિવાન ધણા નિકળશે.

દોહરો

ચેત ચેત ઓ અગ્નિચિત, રે' દુરગુણથી દૂર;
વશુ નિર સીચે વૃક્ષ એ વધે તું જાણુ જરૂર;

એમ છે તો તમે દુર્ગુણને છાંયડે પણ ના ઊભા રાહો. હરેક કામમાં મંડ્યા ને મંડ્યા રહેવાથી તેમાં જરા રૂચી લાગેછે; રૂચી લાગે છે એટલે તે સેહેલું માલુમ પડેછે; સેહેલું માલુમ પડેછે એટલે કરવું ગમેછે. અને એમ ને એમ આખર એ સુખકર્તા થાય છે. માટે તમે સદ્ગુણી થવાને મંડ્યા ને મંડ્યા રાહો અને થાઓ. અદ્વલને કાંટે તોળતાં તંખલાજેવી માલુમ પડેલી ચીજો તમને લલચાવશે, પણ પેલા પુરૂષનું ખરેખર કેહેવું માની, તેથી લોભાશો નહિ. જગતકર્તા પરમેશ્વરે આપણને જે મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે તે દુર્ગુણી થવા નહિ, પણ સદ્ગુણી થઈ પ્રભુને ઝોળખવા. વાસ્તે આપણો ધર્મ છે કે પેલી અજ્ઞાન દૃષ્ટિયે દેખાતી હલકી પણ ઊત્તમોત્તમ ચીજોને ગૃહણ કરવી.

આપણે મનુષ્યાવતારમાં જ્યારે સદ્ગુણી થઈ પરમેશ્વરનું જ્ઞાન નહિ મેળવિયે તો પછી ક્યારે મેળવીશું ?

માલિનીવૃત

- તજ તજ અગનાની, ઊંઘ અજ્ઞાન ફેરી,
- સજ સજ નિતિ વસ્રો, ખાઈ જાયે ન ખેરી;
- રજ રજ કર્મ કર્તા, રાખજે રામ ભીતી,
- ભજ ભજ પ્રભુ ભાવે, જૈશ એથીજ જીતી.

તમે સર્વે સંપ કરીને દુર્ગુણ રૂપી ફોજને હઠાવો અને ખાલી પડેલી જગ્યામાં સદ્ગુણોની પધરામણી કરાવો. એટલે મુક્તિરૂપી ઉમદા ફળ તમને મળશે અને એ ફળ મેળવશો ત્યારે જ કૃતાર્થ થશે, નહિતો જન્મ ધરીને માનું જોખન બગાડયું એમ કેહેવાશે. (મંસુ૦)

(પુ. ૭ મું, માહે કેશ્વરઆરી-એપ્રિલ, ૧૮૧૦)

નાસ્તિક વિષે

નાસ્તિક એ પ્રકારના છે. એક તો સેશ્વરવાદી, અને બીજા નિરીશ્વરવાદી. સેશ્વરવાદી કહે છે કે જગતનો બનાવનાર તો કોઈ એક છે ખરો, પણ મનુષ્યાદિક એક પ્રાણીના શરીરમાંથી પ્રાણ ગયા એટલે આત્મા એ વસ્તુ કંઈ નથી. અને જેમ એક દીવામાંથી હજારો દીવા થાય છે, તેમ એક પ્રાણીમાંથી અનંત પ્રાણી નવા પેદા થાય છે. જેમ દીવો ઓલવાય જાય ત્યારે તે જ્યોત નાશ પામે છે, પણ બીજે ઠેકાણે ક્યાંઈ જઈને તે દેખાતી નથી. તેમજ શરીર નાશ પામે ત્યારે તેનો આત્મા પણ નાશ પામે છે.

નિરીશ્વરવાદી કહે છે કે, જગત અનાદિકાળથી એની મેળે સ્વાભાવિક રીતે ઉપજે છે અને નાશ પામે છે, તેનો પેદા કરનાર કોઈ નથી. અને આત્મા પણ નથી.

સારા આસ્તિકની સોચત નહોતી, અને નાસ્તિકપણાના વિચાર થવા લાગે તો તે માણસ થોડી મુદતમાં નાસ્તિક થઈ જાય છે. અને એ વાત તેના મનમાં નક્કી ઠરી, એટલે તેનામાં આસ્તિકપણું આવવું ઘણું મુશ્કેલ છે. જગતમાં જુદા જુદા ધર્મ છે. તે ધર્મવાળા એક બીજાના ધર્મને જુદા પાડવા સારૂ ભૂલો બતાવે છે, તે બંનેની ભૂલો નાસ્તિક લોકો યાદ રાખે છે. અને પછી તમામ ધર્મ કલ્પિત અને જુદા છે, એમ નિશ્ચે કરે છે. સૃષ્ટિના આરંભથી આજ સુધી આખા જગતમાં, નાસ્તિક મત ચાલતો આવે છે. કોઈક વખતે તેઓ પોતાના વિચાર જાહેર કરી શકતા નથી. અને કોઈક વખતે તો પોતાના વિચારનાં પુસ્તકો લખીને જાહેર કરે છે. વળી આસ્તિક લોકો સાથે સંવાદ પણ કરે છે.

હિંદુસ્તાનમાં તથા બીજા દેશોમાં કોઈ કોઈ સમે રાજાઓએ નાસ્તિકોને મારી નાંખ્યા હતા, અને તેઓનાં પુસ્તકોનો નાશ કર્યો

હતો. કારણ કે છાનાં કુકર્મ કરનારા રાગ્નના ભયથી ડરતા નથી, પણ પરમેશ્વરના ભયથી કેટલાએક ડરેછે. અને જ્યારે લોકો સગળા નાસ્તિક થાય, ત્યારે પરમેશ્વરનો ડર મટી જાય, માટે નાસ્તિક મત ફેલાવા દેવો નહિ, એવો રાગ્નએનો તથા બીજા કેટલાએક લોકોનો વિચાર હતો. અને હાલમાં પણ ઘણા લોકોનો એવો વિચાર છે. તથાપિ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં લોકોને છુટાપણું ધણું મળેછે. માટે નાસ્તિકો પોતાનાં પુસ્તક જાહેર કરી શકેછે. અને દુનિયામાં દિવસે દિવસે નાસ્તિક મતનો વધારો થતો હોય એવું જણાયછે.

આપણે કહિયે કે નાસ્તિક લોકો કુકર્મથી ડર નહિ. તે સાંભળીને નાસ્તિક કહે છે કે, કુકર્મ કરનારા આસ્તિકમાં ઘણા હોયછે. એમ કહીને તેના દાખલા બતાવેછે. અને નાસ્તિકને સારે રસ્તે ચાલવાનો આધાર એટલોજ હોયછે કે, સહિ લોકો સારાં આચરણથી ચાલે તો સહિને સુખ ઉપજે. સદાચરણવાળાની આબરૂ વધે, માટે સારી રીતે ચાલવું. આ ભવમાં સુખ મળે તે સ્વર્ગ મળ્યું. અને આ ભવમાં દુઃખ પડે તે નરકપ્રાપ્તિ થઇ. તે સિવાય મુવા પછી સ્વર્ગ કે, નરક મળનાર નથી, એમ તે લોકો માને છે. માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતા નથી. અને કેટલાએક તો ઉપરથી આસ્તિકપણું દેખાડે-છે. અને અંતરમાં નાસ્તિક હોયછે, તેઓ ફક્ત મોઢેથી પ્રાર્થના કરેછે.

અમદાવાદમાં લાંડારી વીરચંદ્રજી પાસે નાસ્તિકનો ગ્રંથ એક સંસ્કૃતમાં હતો. એના મતને ચાર્વાક પણ કેહેવાય છે. એ ગ્રંથમાં નાસ્તિક અને આસ્તિકનો સંવાદ હતો, તેમાંનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે.

શ્લોક:

પિથ સ્નાદ ચ જ્ઞાત્વલોચને, ચદતીર્ત પુનરેવ તન્ન ઠે;
નહિ મીરુ ગતં નિવર્તતે, સમુદયમાત્રમિદં કલેબરમ્ ॥૧॥

અર્થ

હે સુલોચની સ્ત્રી, તું પી, અને ખા, કેમકે જે વસ્તુ તારા

હાથમાંથી ગઈ તે પછી તારી નથી. હે બીહીકણુ જે માણસ ગયું તે પાછું આવતું નથી. આ શરીર તો સંજોગ માત્ર છે. મતલબ કે, જેમ મોરચુથુ, પાણી, તાંબુ, ઠીકરું, અને બીજી ધાતુ વગેરેનો જોગ થયાથી વિજળીનો ગુણ ઉપજેછે, અને જ્યારે એ વસ્તુઓ વેરી નાખિયે, ત્યારે તેમાંથી વિજળી પણ નાશ પામેછે. તેમજ હાડકાં, લોહી, ચરબી, ચામડી અને પ્રાણ વગેરેનો જોગ થઈને ઘટે તેમ ગોઠવાય, એટલે તેમાં આત્મા ઉત્પન્ન થશે. અને જ્યારે તે નકામું થશે અથવા તેની ખરાબી થશે એટલે તેનો આત્મા પણ નાશ પામશે.

એ ગ્રંથમાં છેલ્લો શ્લોક લખ્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે.

શ્લોક:

સંદિગ્ધે પરલોકેડસ્મિન્ બુધૈર્માવ્યં સુમાવ્યતઃ

નાસ્તિ ચેદાસ્તિકાનાં કિમસ્તિ ચેન્નાસ્તિકો હતઃ ॥૧૧॥

અર્થ

સ્વર્ગ હશે કે નહિ એવો સંશય થાય ત્યારે આ દુનિયામાં પડિતોએ સારા વિચારથી ઠરાવ કરવો. તે એવો કે કદાપિ સ્વર્ગ નહિ હોય તો સ્વર્ગ છે એવું માનવાથી શું નુકશાન છે? અને સ્વર્ગ હશે તો, સ્વર્ગ નથી એવું માનનારો માર્યો જશે.

જેન મતવાળા એવું માને છે, કે જગત કોઈએ કરેલું નથી, પણ સ્વર્ગ નર્ક છે ખરાં. અને જે માણસો મોક્ષે ગયા તે સગળા પરમેશ્વર થયા. અને આપણે મોક્ષે જઈએ તો આપણે પણ પરમેશ્વર થઈએ. તેમજ વેદાંતી કહેછે, કે આત્મા પરમેશ્વરમાંથી થયોછે, અને મોક્ષે જશે ત્યારે પાછો પરમેશ્વરમાં જળી જશે, એમ કહેછે માટે તે બંને મતવાળાઓને કેટલાએક લોકો નાસ્તિક કહેછે, પણ સ્વર્ગ નરક માનેછે માટે તે નાસ્તિક કહેવાય નહિ. અમે કોઈના ધર્મની તારીફ કે, નિંદા લખતા નથી. પણ સ્વર્ગ, નરક સાચાં માનીને દુર્ગુણનો ત્યાગ કરવો, અને સદાચરણથી ચાલવું, એ

વિષે વારે વારે લખિયે છિયે, અને જ્યારે વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે એટલી તો ખાતરી થાય છે કે, કાંઈયે ધણી બુદ્ધિ વાપરીને આ જગતની રચના રચેલી છે. એની મેળે સ્વાભાવિક બનેલું જણાતું નથી. આંખોનું કામ બારિક છે. માટે તેમાં રજ પડે નહિ તે સાફ આંખો આડાં ઢાંકણાં કર્યાં. અને કપાળ ઉપર વર્ષાદના છાંટા પડે તો તેના રેગાડા આંખમાં ઉતરે નહિ, તે સાફ ભરમે કરીછે. તે સ્વાભાવિક થયું હોત તો એવી બુક્તિ બનત નહિ. વળી સૃષ્ટિપ્રાપ્ય-ધ્વજસ્ત્રાનની ચોપડી વાંચવાથી આ બાબતનો વિસ્તાર માલમ પડશે. ગમે તેવા નાસ્તિકની સોબત થાય તોપણ નાસ્તિક થયું નહિ. પરમેશ્વરથી ડરીને તે રાજ થાય એવે રસ્તે ચાલવું. બુદ્ધ, ચોરી, હત્યા, વગેરે પાપ કરવું નહિ.

(પુ. ૮ મું, માહે જુલાઈ, ૧૮૧૧)

બુદ્ધધર્મની કથા

વેદધર્મનો ઉત્થાપક જે બુદ્ધ થયો તે સૂર્યવંશનો ક્ષત્રિય હતો. દશરથ રાજાનો પુત્ર રામ, રામનો લવ, લવનો પદ્મ, પદ્મનો ઋતુપર્ણ, ઋતુપર્ણનો વસુપાણિ, વસુપાણિનો શુદ્ધોદન, શુદ્ધોદનનો બુદ્ધ થયો. બુદ્ધ યુવાવસ્થામાં સન્યાસી થઈ ગયો એટલે બુદ્ધનો વંશ ચાલ્યો નહિ. શુદ્ધોદન રાજાથી માયાદેવી નામની બાર્યાને વિષે બુદ્ધે જન્મ લીધો. બુદ્ધની બુદ્ધિમાં બાળપણથી જ વિચારશક્તિ હતી. બુદ્ધને બાર વર્ષ થયાં એટલે મૌનબ્રધનસંસ્કાર કરાવીને રાજાએ ગુરુકુલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યો, થોડા વર્ષમાં એ વેદ વેદાંગાદિ અનેક ગ્રંથો બાણીને ઘેર આવ્યો, પછી એક રાજાની કુવરીને બુદ્ધ પરણ્યો. બુદ્ધને સાંખ્ય દર્શનના સન્યાસિયો પાસેથી વૈરાગ્ય સંબંધી તથા તત્ત્વવિચાર સંબંધી જ્ઞાન મળ્યું અને ચાર્વાક મતના નાસ્તિકો પાસેથી

નાસ્તિકતાના વિચાર મળ્યા, એ એહુ પક્ષમાં પોતાની બુદ્ધિ બેળીને બુદ્ધે નાસ્તિક શાસ્ત્ર રચ્યું. એણે સ્ત્રી પરણીને સંસારનું સુખ થોડું જોઈને પછી સાંખ્યમતના સન્યાસિયો પાસે સન્યાસ દીક્ષા લીધી, પણ તેમના કઠ્ઠા પ્રમાણે તે વર્ત્યો નહિ, વિક્રમ સંવતની પૂર્વે પાંચસે વર્ષ ઉપર એણે મગધ દેશમાં જઈને પોતાનું નવું જ્ઞાન પ્રકટ કર્યું. અને વેદાનુસારી સાંખ્ય દર્શન સાંમાં તેણે શીઘ્રમાં માંડ્યાં.

સાંખ્યદર્શનના સન્યાસિયોના આચારથી બુદ્ધે પોતાના ધર્મના યતિયોનો આચાર કાંઈક ભિન્ન ઠરાવ્યો, તે ઠરાવ પ્રમાણે બુદ્ધધર્મના યતિયો અઘાપિ વર્તે છે. બુદ્ધ ધર્મના યતિયો ભિક્ષુ, સૌગત, શાક્ય, શાકોદન, તથાગત, શૂન્યવાદી એવાં નાંમથી ઓળખાય છે. એ યતિયો માથું મુંડાવે છે, હાથમાં કમંડળુ ધારણ કરે છે, ધાતુ વડે રંગેલાં લુગડાં પગની ધુંટી લગી ઓઢે છે. હાથમાં કે બગલમાં ચમરની એક સાવરણી રાખે છે, શૌચક્રિયા ધણી કરે છે. ભિક્ષા માગતાં પાત્રમાં માંસાદિક જે આવે તે સર્વ શુદ્ધ માની ભક્ષણ કરે છે. જીવદયા માટે ચાલતાં પણ સાવરણી વડે વાળતા જાય છે. ઔદયચર્યાદિક સ્વધર્મક્રિયામાં દૃઢ રહે છે. ધર્મ, બુદ્ધ અને સંઘ એ ત્રણને રત્ન કહે છે. તેઓ પોતાના ધર્મમાં આવી પડેલા વિઘ્નનો નાશ કરનારી તારા દેવીને માને છે. બુદ્ધનેજ દેવ કરીને માને છે. એમનાં દેવાલય ગોળાકાર હોય છે, તેઓમાં બુદ્ધની પ્રતિમા પધરાવેલી હોય છે, એ ધર્મના લોકો એ પ્રતિમાઓને પૂજે છે, બુદ્ધ ધર્મના યતિયોને રહેવાના ઘરને વિહાર કહે છે. એ ધર્મના ગૃહસ્થો યતિયોની વંદના કરે છે. બુદ્ધનાં સર્વજ્ઞ, સુગત, તથાગત એવાં નામ છે.

બુદ્ધે પોતાના શાસ્ત્રમાં ચાર તત્ત્વ નિર્ણયાં છે. દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર તત્ત્વો કઠ્ઠાં છે, તેઓમાં પેહેલા દુઃખ-તત્ત્વના વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એવા પાંચ સ્કંધ ઠરાવ્યા છે. રૂપસાદિ વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાન સ્કંધ કહે છે. પૂર્વધર્મના

વિપાકથી (ફળથી) સુખદુઃખનો જે અનુભવ થાય છે, તેને વેદના કહે છે. નામ જાતિ આદિકને સંગ્રહ કહે છે. પાપ થકી થયેલા પરિણામને સંસ્કાર કહે છે. પરમાણુઓનો સમૂહ થઈને જે દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, તેને રૂપ કહે છે. એ પંચ સ્કંધ ક્ષણિક છે.

બીજી સમુદય તત્વ તે દુઃખ તત્વનું કારણ છે. જેથી રાગ, દ્વેષ મોહાદિકનો સમૂહ ઉદય પામે છે. આ હું અને મારું એ સંબંધથી (એટલે અહંતા અને મમતાથી) પ્રાણિયોમાં રાગ (પ્રીતિ) ઉદય થાય છે, અને આ પર અને આ પારકું એ સંબંધથી દ્વેષ ઉદય થાય છે. એ રીતિયે તૃણાને લીધે પ્રાણિયોમાં રાગ દ્વેષાદિકનો સમૂહ જેથી ઉદય થાય છે, તેને સમુદય તત્વ કહે છે. દુઃખ તત્વ અને સમુદય તત્વથી સંસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. એનાં વિરોધી (એટલે વૈરાગ્ય હેતુક) માર્ગ અને નિરોધ તત્વ છે.

ત્રીજી માર્ગ તત્વ તે એ જે અહિંના સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે, કાંઈ આત્મીય નથી, એવી જે વાસના તેને માર્ગતત્વ કહે છે. ધણી થોડા સમયનું ક્ષણુનામ છે. ક્ષણુમાં થઈને વિણુસે તેને ક્ષણિક કહે છે. સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક કહ્યા, તેઓમાં આત્મા પણ આવી ગયો. બૌદ્ધ મતમાં આત્માને ક્ષણિક અને પુદ્ગલ માને છે. જે વસ્તુ એક મગથી પુત્ર એટલે પોષણ પામે, અને બીજી મગથી ગલ એટલે ગળે, તેને પુદ્ગલ કહે છે, વેદમતવાળા તથા જૈનમતવાળા આત્માને ક્ષણિક અને પુદ્ગલ માનતા નથી, તેઓ આત્માને નિત્ય કહે છે. જે વસ્તુ ઊપજે નહિ, તથા વિણુસે નહિ, અને એમાંથી કાંઈ ખરે નહિ તેને નિત્ય કહે છે. બૌદ્ધમતવાળા કહે છે કે દીવાના જ્યોતિષની પેરે સર્વે પદાર્થ એક મગથી જોડાય છે, અને બીજી મગથી વિણુસે છે. જે ક્ષણુમાં પરમાણુઓનો સમૂહ મળેલો રહે છે તે ક્ષણુમાં તે પદાર્થ દેખવામાં આવે છે. વિણુસ્યા પછી દેખાતાં નથી. આ માર્ગતત્વ આગત્યા નિરોધતત્વનું કારણ છે, કેમકે સર્વે ક્ષણિક છે એવું જ્ઞાન થતાં વૈરાગ્ય ઉપજીને ચિત્તનો નિરોધ થઈ શકે છે.

ચોથું નિરોધ તત્ત્વ તે એ જ, સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે, એવી વાંછાને રૂંધવી એને નિરોધ કહે છે, નિરોધનું નામ જ મોક્ષ છે.

બૌદ્ધમતમાં આયતન નામના બાર પદાર્થ છે. કાન, ત્વચા, નેત્ર, જીભ, નાક, એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ વિષય, અગ્નીયારમું મન અને બારમું શરીર એ બારને આયતન કહે છે. સુખ દુઃખ પુણ્ય પાપનું આયતન શરીર છે.

બૌદ્ધ મતવાળા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે પ્રમાણ માને છે. બ્રાંતિ થયા વિના ઇન્દ્રિયાદિ વડે જાણવામાં આવે (જેમ નેત્રે કરી ઘડો) એને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેછે. એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, સ્વસંવેદન, માનસજ્ઞાન, યોગિજ્ઞાન. તેમાં નેત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો વડે જે બાહ્ય રૂપાદિ વિષયનું જ્ઞાન તેને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન કહે છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન થયા પછી મનવડે જે પ્રતીતિ થાય છે, તેને માનસજ્ઞાન કહે છે. ચિત્તવડે સુખદુઃખ ઉપેક્ષાદિકનું જ્ઞાન આત્માને થાય છે. તેને સ્વસંવેદન કહે છે. યોગબળે કરી ઇન્દ્રિયો વડે સર્વ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તેને યોગિજ્ઞાન કહે છે. લક્ષણુ જોઈને લક્ષણુવાળી વસ્તુનું અનુમાન થાય છે, તેને અનુમાન કહે છે. છત્ર ચામરાદિ લક્ષણુ જોતાં લક્ષણુવાળા રાજાનું અનુમાન થાયછે. ધૂમ જોઈને અગ્નિનું અનુમાન થાયછે.

ઉપર સામાન્યપણે બૌદ્ધ ધર્મની કથા કહી, હવે બૌદ્ધ મતમાં ચાર ભેદ છે તેમની થોડી કથા કહેવાશે. વૈભાષિક, સૌત્રાંતિક, યોગચાર, અને માધ્યમિક એ નામના બૌદ્ધોમાં ચાર ભેદ છે. વૈભાષિકના મતમાં ચતુઃક્ષણિક વસ્તુ છે. એટલે વસ્તુઓ ચાર ક્ષણમાં ઉપજીને વિણીસે છે. જાતિ, સ્થિતિ, જરા અને વિનાશ એ ચારે ક્ષણ છે. પૂર્વ ક્ષણમાં જાતિ જણે છે, એટલે ઉપજાવે છે. બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ સ્થાપે છે, એટલે રાખે છે. ત્રીજા ક્ષણમાં જરા જર્જર કરી નાખે છે, એટલે પરમાણુને પૃથક પાડે છે. ચોથા ક્ષણમાં વિનાશ

વિણુસાહે છે, એટલે અદસ્ય કરી નાખે છે. સર્વે પદાર્થના જેવી જ આત્માની પણ દશા થાય છે. માટે એને પુદ્ગળ કહે છે. સૌત્રાંતિકના મતમાં વિજ્ઞાનાદિક પાંચ સ્કંધજ છે, આત્મા નથી, એ પાંચ સ્કંધજ પરલોકમાં જાય છે. સર્વે પદાર્થ ક્ષણિક છે. ચાલતો પ્રવાહ ઉછિન્ન થાય તેને મોક્ષ કહે છે. યોગાચારના મતમાં આ વિશ્વ વિજ્ઞાનરૂપ છે, એથી બાહ્ય કંઈ નથી. કાળુ ધોળુ એ જે વિભાગ દેખાય છે, તે વાસનાથી દેખાય છે. સર્વે વાસનાઓનું આધારભૂત ધર વિજ્ઞાન છે. વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન થાય એજ મોક્ષ છે. માધ્યમિકના મતમાં આ સહુ જગત શૂન્ય છે, એટલે કંઈ વસ્તુ નથી. પ્રમાણુ પ્રમેયનો જે વિભાગ છે, તે સ્વપ્ન જેવો છે. સર્વ શૂન્ય છે, એની દૃષ્ટિય જોતું એવી જ ભાવના કરવી એ મોક્ષ છે.

વિપશ્ચી, શિખી, વિશ્વભૂ, ક્રુકુહંદ, કાંચન, કાસ્ત્યપ, શાકચ-
સિંહ એવા સાત બૌદ્ધ થયા છે, શાકચ પુત્રના આચરણનો શ્લોક.

મૃદ્વી શઠશ પ્રાતઃસ્થાય પેયં મક્તં મધ્યે પાનકં ચાપરાહને,
દ્રાક્ષાલેખં શર્કરા ચાર્દ્ધરાત્રી મોક્ષશ્ચાંતે શાક્યપુત્રેણ દૃષ્ટઃ ૧૧

અર્થ—શાકચ પુત્રે કામળ શય્યા દીડી, સવારમાં ઊંડીને પેય (પીવાનો પદાર્થ) દીકું. મધ્યાન્હે ભાતું દીકું, સાયંકાળે પાનક (પીવાનો પદાર્થ) દીકું. મધ્યરાત્રે દ્રાખના ખંડ અને સાકર દીડી, અંતકાળે મોક્ષ દીકો . ૧

(પુ. ૧૨ મું, માહે ઓગસ્ટ, ૧૮૬૫)

ચાર્વાક મત

વેદધર્મને કેટલાંએક વર્ષ વીત્યા પછી અને બુદ્ધમતની તથા સાંખ્યમતની પૂર્વે ચાર્વાકનો નાસ્તિ, મત થયો હતો. ચાર્વાકમતના

નાસ્તિકોએ વેદધર્મની સાંભા થઈ, નાસ્તિક ગ્રંથો રચ્યા હતા. આર્વાકમતવાળાએ નાસ્તિક મતનો પ્રથમ પાયો રાખ્યો છે, નાસ્તિકતાના કુતર્ક પ્રથમ આર્વાકમતવાળાએ પ્રગટ કર્યા છે, એ મતની પૂર્વે સહુ વેદ માર્ગ પ્રમાણે ચાલતા હતા, પણ, તેની વિરુદ્ધ કોઈ કુતર્ક કરતું નહિ. એ મતવાળાઓનાં આર્વાક, લૌકાયતિક, નાસ્તિક એવાં નામ કહેતા હતા, આર્વાકમતના યાત્રીઓમાંથી કાલાંતરે મત બદલાઈ બૌદ્ધાદિક નાસ્તિક મત થયા છે. અતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલતો આવેલો પુરાતન વેદધર્મ છતાં પૃથ્વી ઉપર તેનો પ્રતિપક્ષી આર્વાકમત શા કારણે ઊત્પન્ન થયો, તેનું કારણ પુરાણ-પુસ્તકોમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે— પૂર્વે દેવતાઈ વારામાં દેવ અને અસુરોમાં મહાદેવ વધ્યો હતો, અસુરો કૈલાસવાસી શિવને માનતા હતા, અને શિવના રચેલા તંત્રગ્રંથ પ્રમાણે ચાલતા હતા. એ સમયે ચીનવાસી અસુરોએ ત્રિવિષ્ટપ (ત્રિપેટ)માં જઈ કૈલાસ પવંત ઉપર ચડી, શિવની પૂજા કરી, તે વારે શિવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા કે, કાંઈ વર માગો. અસુરો બોલ્યા કે, દેવ લોકોનો સુતાર વિશ્વકર્મા છે, તેણે દેવોને વિમાન ધડી આપ્યાં છે, તેઓમાં બેશી દેવલોકો ત્રિલોકીમાં ફરે છે, અને અસુર લોકોનો પરાજય કરે છે, અમે સહુ અસુર લોકો તમારા ભક્ત છીએ, માટે અમને એક સુવર્ણનું બીજું રૂપાનું ત્રીજું લોહડાનું એવાં ત્રણ પુર વિમાનના જેવાં આકાશગામી રચાવી આપો, એ પુર તમારા વિના બીજાથી બેદાય નહિ, એવું વરદાન આપો, અમે એ પુરોમાં વસી ત્રિલોકીમાં ફરી અમારા શત્રુઓનો પરાજય કરીશું. શિવે તેમનું બોલવું અંગીકાર કર્યું અને અસુર લોકોનો સુતાર મયા સુર હતો, તેને કહ્યું કે હે મયાસુર તું મારી આજ્ઞાથી દેવલોકોના વિમાનથી સરસ આકાશગામી ત્રણ પુર ધડચ, જેમાં અસુર લોકો સકુટુંબ વસે, અને ત્રિલોકીમાં ફરે. શિવનું વચન માની, મયાસુરે ત્રણ પુર ધડચાં, તેમાં વસી અસુર લોકો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ત્રિલોકીમાં વિચરવા લાગ્યા. ત્રિવિષ્ટપમાં દેવલોકો રહેતા હતા, તહિં

અસુરલોકો જઈ મારકુટ, હુંટાહુંટ કરી દેવલોકોનું ધન ત્રણ પુરમાં ભરી ચીનમાં જતા રહેતા હતા. ત્રણ પુર મળ્યા પછી અસુરોને ધણોજ મદ વધી પડ્યો હતો. મદે છકીને વેદમાર્ગ અને તાંત્રમાર્ગ છોડી યથેષ્ટાચરણ કરતા હતા. વિધિ તજી મઘમાંસ ખાઈને વિના કારણે અનેક જીવની હિંસા કરતા હતા, હુંટથી મેળવેલા ધનનો મદ તેમને ધણો થયો હતો. દેવ લોકોને તેઓ ધણું દુઃખ દેવા લાગ્યા, તે વારે સહુ દેવોએ મળીને વિચાર્યું કે, શિવજી સર્વ વિદ્યાઓનો પ્રકટ કરનાર પણ ભોળિયો દેવ છે. એણે દુષ્ટ અસુરોને વરદાન આપીને બેકાગ્યા છે. અસુરોએ શિવ પાસે એવું વરદાન માગ્યું છે કે, એ ત્રણ પુર તમારા વિના બીજાથી ભેદાય નહિ. હવે આપણે એવી યુક્તિ શોધી કાઢવી કે અસુરો ઉપર શિવ રૂંડે, અને એ ત્રણ પુર એજ ભેદે.

દેવોનો રાજા ઇંદ્ર અને તેનો ભાઈ વિષ્ણુ બોલ્યો કે અસુર લોકો વૃથા જીવહિંસા કરે છે, તે જોઈ અમને ધણી દયા આવે છે, માટે અસુરોના મનમાં કોઈ પ્રકારે જીવદયા ઉપજે એવું કરવું, અને એ લોકો વેદબ્રાહ્મ થઈને ઈશ્વરની ભક્તિ છોડે એટલે મહાદેવ કોપીને તેમનાં ત્રણ પુર ભેદે એવું કરવું. એવું ઇંદ્ર અને વિષ્ણુનું વચન સાંભળીને દેવોનો પુરોહિત ઝૃહસ્પતિ ઋષિ હતો, તે બોલ્યો, કે હું એક એવું કપટશાસ્ત્ર રચું તેમાં જીવદયા અને નિરીશ્વરવાદના કુતર્ક લખું. પછી આપણુ સહુ યતિવેસ ધારણુ કરી અસુરોને ઠગિયે. પછી એ પ્રમાણે તેઓ ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા. તે આ પ્રમાણે અહો કશ્યપના પુત્રો તમે શું આત્માને નથી જાણતા, દેહ એજ પ્રત્યક્ષ આત્મા છે, દેહ અન્ન બ્રહ્મથી નીપજેલો છે, માટે એ પણ બ્રહ્મ છે, માટે દયણુ પુરૂષોએ કોઈના દેહને હણવો નહિ, જે દેહ-રૂપ આત્માને હણે છે, તેને આ જન્મમાં દુઃખ મળે છે, વેદમાં જે પુત્રાત્મવાદ છે, તે દેહાત્મવાદથી ભિન્ન નથી, દેહ છે તે અન્નમય કોશ છે. તેને જ વેદમાં બ્રહ્મ કહે છે, દેહરૂપ આત્માને વિધિ કરીને પણ હણવો નહિ, વેદમાં અને તંત્રમાં જે વિધિયો હિંસાવાળી છે, તે

નિર્દય અને ખળ પુરુષોએ કહી છે. અરે રે એ દુષ્ટ પુરુષો કેવા છે, જેઓ હિંસા કરવાથી પુણ્ય માને છે. હિંસા કરવાથી નો પુણ્ય થતું હોય, તો ઝેરથી અમૃત થાય. દીવાથી દીવો થાય છે, પણ અંધારાથી થતો નથી, એમ દયાથી, ધર્મ થાય છે. પણ હિંસાથી થતો નથી. કેવળ પાપ થાય છે. જે લોકો પ્રત્યક્ષ દેહરૂપી આત્માને હણી અપ્રત્યક્ષ દેવ પિતૃનું યજ્ઞન કરે છે, તે લોકો ગંગાનો પ્રવાહ છોડી, સૂકા સરોવરને ચાટે છે, હે દિગ્ને તમે શ્રાદ્ધમાં હિંસા કરશો નહિ, જે દેહ મુવો તે ફરીથી થતો નથી, તો તે મરનાર આવી માંસ કેમ કરી ખાશે, કેવળ પ્લાહણુને જ હણવો એનું નામ પ્લાહહત્યા નથી, મારા મતમાં અન્ન એજ પ્લાહ છે, તેનો પિંડ દેહ છે, તેને હણવાથી, પ્લાહહત્યા થાય છે. એ પ્રકારનો એક ચાર્વાકિનો બોધ સુણીને એક અસુરે એક કૂતરાનું સૂકું કંકાલ (હાડપંજર) પડ્યું હતું, તે લેઈને તે ચાર્વાક યતિના માથા ઉપર ઉશેટ્યું, અને બોલ્યો કે, આ તારું પ્લાહ, પછી એ યતિને રીસ ચઢી ને પ્રત્યુત્તર બોલ્યો કે અરે ખળ અસુર આ મરેલાં કૂતરાના અપવિત્ર કંકાલને, તેં સ્પર્શ કેમ કર્યો, એ જાણી અસુર બોલ્યો કે, તું દેહને જ પ્લાહ માને છે, ત્યારે કંકાલમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી. પછી તે ચાર્વાક બોલ્યો કે, મરેલા દેહમાં પ્લાહતા નથી, એ સચેતન હોય ત્યારે એમાં પ્લાહતા છે, એવું એ ચાર્વાકનું વચન સાંભળીને અસુરે કૂતરાના બચાનું મુખ એ યતિને મુખે અડાડ્યું એટલે તે યતિ કાપીને બોલ્યો કે અરે દુષ્ટ આ અપવિત્ર કૂતરાનું મુખ મારે મુખે કેમ અડાડે છે. પછી અસુર બોલ્યો કે, તારા મતમાં જીવતું શરીર પ્લાહ છે, ત્યારે એમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી. પછી તે ચાર્વાક ચૂપ થઈ ગયો. પછી બીજો ચાર્વાક બોલ્યો કે, શરીરમાં જે પ્રાણવાયુ ચાલે છે, તે પ્રાણમય કાશ છે, તે પ્લાહ છે, શરીર તો સ્થૂલ દેહ છે, તે તો અપવિત્ર છે, માટે શરીર પ્લાહ નથી. એવું સાંભળીને અસુરે તે ચાર્વાકના મુખમાં કૂંક મારી, પછી તે ચાર્વાક બોલ્યો

કે, અરે યવન મારા મુખમાં તારો અપવિત્ર શ્વાસ કેમ મૂકે છે, પછી અસુર બોલ્યો કે, તારા મતમાં પ્રાણુવાયુ બ્રહ્મ છે, ત્યારે એમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી, પછી તે ચાર્વાક ચૂપ થઇ ગયો, પછી ત્રીજો ચાર્વાક બોલ્યો કે પ્રાણુમય કાશ બ્રહ્મ નથી એથી બ્રહ્મ આગળ છે. નાકે ચાલનારો ધમણના જેવો પ્રાણુવાયુ તો અપવિત્ર છે. દેહમાં જે મનોમય, કાશ છે, તે પવિત્ર છે, તે બ્રહ્મ છે, એવું સુણી અસુર બોલ્યો કે, ઓ જતિ તું ન્યારે ઉઘીશ ત્યારે અમે તને મુવો જાણી બાળી મૂકીશું, કેમકે ઉઘમાં મન લય પામે છે. એવું સાંભળીને એ ચાર્વાક તો ચૂપ થયો, પછી ચોથો ચાર્વાક બોલ્યો કે બુદ્ધિમય કાશ છે, તે બ્રહ્મ છે. પછી અસુરે કહ્યું કે બુદ્ધિ પણ ઉઘમાં લય પામે છે, પછી પાંચમો ચાર્વાક બોલ્યો કે દેહમાં જે આનંદમય કાશ છે, તે બ્રહ્મ છે, ઉઘમાં પણ આનંદ છે કેમકે હું આજ આનંદમાં સૂતો હતો, એવું જાગીને કહેછે. પછી અસુરે તે સ્વીકાર્યું. ઉપર લખેલા પાંચ ચાર્વાકના પાંચ મત એમના ગ્રંથોમાં છે.

વળી ચાર્વાક કહેતા કે, પૃથ્વી જળ અગ્નિ વાયુ એ ચારજ તત્ત્વ છે, જગત્કર્તા ધર્મશ્વર નથી, શરીરમાં જીવ નથી, જે ચેતનતા શક્તિ છે તે ચાર તત્ત્વના મિશ્રણથી થઈછે. એકલા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ પ્રમેય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. ઇત્યાદિ નાસ્તિક વાતો સાંભળીને સહુ અસુરો નાસ્તિક થઈ ગયા, અને જગત્કર્તા પ્રભુની ભક્તિ તેમણે છોડી દીધી. ચાર્વાકના મુખના કુર્તક સાંભળીને વેદોક્ત ધર્મના વિચાર અસુરોના મનમાંથી નીકળી ગયા, દયાળુ થયા પણ પરમેશ્વરની માનતા છોડી. જે દેવ બ્રાહ્મણો કપટથી ચાર્વાક વેશ-ધારી થયા હતા, તેઓ તો કામ થયું એટલે સ્વસ્થાને જતા રહ્યા, પણ તેમની શિષ્ય પરંપરા ચીનમાં રહી.

ચીનના અસુરોએ શિવધર્મ છોડી દીધો અને સહુ નાસ્તિક થઈ ગયા, એટલે શિવને રીસ ચડી. શિવે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા

માટે પોતાની સેનાના બૂત લોકોને શણગાર્યા અને ચીનમાં જઈ અસુરોનાં ત્રણ પુર ભેદીને ફેટલાએક અસુરોને ઠોર માર્યા. જેમણે શિવધર્મ અંગીકાર કર્યો, તેમને જીવતા મૂક્યા, શિવધર્મ વેદાનુસારી છે. શિવધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત આવા છે—આ જગતનો કર્તા એક ઇશ્વર છે, તે પોતાની જ્ઞાન ઇચ્છા અને ક્રિયા એ ત્રણ શક્તિ વડે જગત સૃજે છે. અને પોતાની સૃષ્ટિના જીવોનાં શુભાશુભ કર્મ તપાસીને તેમને સુખદુઃખ આપે છે, શૈવ મતને અનુસરી ગૌતમ અને કણ્વાદ મુનિયે તર્કશાસ્ત્ર રચ્યાં છે, શૈવમતાનુસારી અનેક તાર્કિક પંડિતો થયા છે, તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં નાસ્તિકમતનાં ખંડન કર્યાં છે. ચાર્વાક મત પછી કાશ્મીરે બૌદ્ધ મત થયો, તેનાં પણ ખંડન શૈવ મતના પંડિતોએ કર્યાં છે. શંકરાચાર્યના સમયમાં ગૌડ દેશમાં ઉદયનાચાર્ય થયો, જેણે ન્યાય સૂત્ર ઉપર લાખ્ય કર્યું છે, એણે બૌદ્ધમતખંડન ગ્રંથ કર્યો છે. ભરતખંડમાં વેદધર્માનુસારી જે જે રાજા થયા, તેમણે ચાર્વાકમતના ગ્રંથોનો તથા એ મત માનનારા લોકોનો નાશ કર્યો છે.

(પુ. ૧૨ મું, માહે ઓક્ટોબર ૧૮૬૫)

પૂજા ભેળું રતન જાય છે

વિદ્યા હમણાં વધે છે, અને વેમ ઝોઝા થતા જાય છે, એ કામ ઘણું સારું થાય છે, પણ ફેટલાએક આણસમળુ લોકો જેમ પૂજા ભેળું રતન ધસડી જાય એમ વેમ ભેળો ધર્મ અને પરમેશ્વરને ધસડી જાય છે, શુદ્ધ ધર્મ અને ખરો પરમેશ્વર એ બેહુ કાંઈ વેમના પેટાનાં નથી પણ ધર્માભાસ અને બનાવેલો પરમેશ્વર એ બેહુ વેમના પેટામાં છે, માટે એમને વેમ ભેળા તાણવા ન જોઈએ. સહુ માણસોને

શુદ્ધ ધર્મ અને ખરા પરમેશ્વરનું જ્ઞાન જોઈએ. માણસ જો ધર્મહીણ થાય તો તે આ જગમાં કંટક રૂપે છે. ધર્મહીણ માણસ માણસોને પીડાકારી થાય છે. જો એવા ધણા માણસો થઈ જાય તો આ સૃષ્ટિના કાયદા તુટીને લોકો અનીતિવાળા થઈને પછી લડી લડીને છેલે વારે વિનાશ પામે. સૃષ્ટિમાં ધર્મ છે તેથી તો ધણા લોકો નીતિને માર્ગે ચાલે છે, કાઈ આ જગતનો ધણી પરમેશ્વર છે તેનો રચેલો ધર્મ તજીશું અને અનીતિને માર્ગે ચાલીશું તો આપણને નરકમાં નાખી અનેક દુઃખ ભોગવાવશે એવા વિચારથી તેઓ સદાય નીતિમાર્ગે ચાલે છે. પણ એવા વિચાર જો વેમ ભેળા તણાઈ જાય તો પછી સગળી સૃષ્ટિની કેવી અવસ્થા થઈ જાય તેનો બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ વિચાર કરવો જોઈએ. હું બ્રહ્મ છું એટલે હું પરમેશ્વર છું એવું માનનારા કેટલાએ વહિંગએલા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ જેમ પોતાની ઇચ્છામાં આવે એમ ચાલે છે અને સ્વધર્મ ભંગ થવાનો તેઓ વિચાર કરતા નથી એમજ હવણાં વેમ ટાળનારા કેટલાએક વહી ગએલા સુધર્મને ભાગે છે. પ્રાચીન કાળમાં ચાર્વાક નામે નાસ્તિક થયા હતા તેઓ ધર્મ અને પરમેશ્વરને માનતા નહીં અને અનેક પ્રાણીઓની ધાત કરતા હતા, ચોરી અને વ્યભિચાર કરતા હતા, તેમને દેવોએ માર્યા અને સુધર્મ સ્થાપ્યો, હમણાં ચાર્વાક જેવાજ કેટલાએક નાસ્તિક થયા છે તેમને ધર્મ અને પરમેશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા નથી તેથી તેઓ ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે. વેમને ખોટા પાડવા એતો ઘણું સારું કામ છે, પણ ધર્મ અને પરમેશ્વરને તેમાં લેવા એ ઘણું જ મારું કામ છે, સહુ માણસોએ સુધર્મ પાળવો અને ખરા પરમેશ્વરના ભક્તિ કરવી. પરમેશ્વરે આ વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ રચીને પોતાના જનોને તારવા માટે ધર્મને મોકલ્યો છે, એ ધર્મ પ્રસન્ન થએલા માણસને તારે છે. ધર્મથી માણસ સદાયરણી અને સત્યવાદી થાય છે એવા ધણા માણસો થતાં સૃષ્ટિનો વ્યવહાર સારો ચાલે છે.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહે છે કે, ધર્મ એ આત્માનો ગુણ છે. માણસને

જે ન્યાય અન્યાય સુજે છે, તે ધર્મથી સુજે છે. જેમ અગ્નિમાં ઇંધણું નાખિએ તેમ અગ્નિ વધે છે, એમ સતસંગથી એ આત્માનો ગુણ વધે છે, સુજનો જીવ સાટે ધર્મ પાળે છે. ચોરી અને વ્યભિચારાદિક કરતાં જે પૃથ્વીનું રાજ મળતું હોય કે ઇંદ્રાસન મળતું હોય તો તેની લાલચ ધરતા નથી અને સર્વથા ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. કાઈ કહેશે કે ધર્મ તો પૃથ્વી ઉપર ધણું છે ત્યારે ક્રિયો ધર્મ ખરો તો તેનો એવો ઉત્તર છે કે પંથવાળાએ કદપેલા વગરનો જે માણસોનો એક ધર્મ છે તેનું નામજ ધર્મ કહે છે, બાકી રહેલા તો ધર્માભાસ કહેવાય છે, ધર્મ તો ઇશ્વરે સરજે છે, અને ધર્માભાસ તો માણસોએ રચેલા છે. ધર્મ સહુ માણસોને સુખકારી છે અને ધર્માભાસ પોતાના પંથવાળાનેજ સુખકારી છે. તેનાં થોડાંએક ઉદાહરણો નીચે ટાંકું છું. સહુ માણસો પરમેશ્વરના કરેલા છે માટે તેમને પોતાના ભાઈ જેવા બાણવાં પણ કાઈને કાઈ પ્રકારની પીડા કરવી નહિ. આ વિચારનું નામ ધર્મ છે અને પોતાના પંથ વિના બીજા માણસો કાફર ક્રિયા હોવાન છે માટે તેમને કતલ કરવા આ વિચારનું નામ ધર્માભાસ કહેવાય છે. પરસ્ત્રી સંગ કરવો નહિ એનું નામ ધર્મ છે, અને રાસમંડળીમાં તથા શક્તિ પૂજનમાં પરસ્ત્રી સંગ કરવો આનું નામ ધર્માભાસ છે. સહુ આત્માની દયા પાળવી આનું નામ ધર્મ છે. અને અમુક અમુકને તો વગર કારણે હણવા આનું નામ ધર્માભાસ છે. જીવતા લગી નહાવું ધોવું અને પવિત્રતા રાખવી એનું નામ ધર્મ છે, અને જીવતા લગી નહાવું ધોવું નહિ અને અપવિત્ર રહેવું એનું નામ ધર્માભાસ છે, પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી એનું નામ ધર્મ કહેવાય છે, અને નાસ્તિક થઈને પરમેશ્વર નથી એવું બકવું એનું નામ ધર્માભાસ છે. ધર્મથી માણસ પ્રુણ્યવંત થાય છે અને ધર્માભાસથી પાપી થાય છે.

માણસોને ધર્મ અને પરમેશ્વર બેલું જોઈએ એથી માણસ આસ્તિક કહેવાય છે. જે માણસમાં ધર્મ નથી અને પરમેશ્વરની ભક્તિ નથી તે માણસ પાપી છે, તથા નિર્ભય છે, તેનો કાઈ કામમાં

વિશ્વાસ રાખવો નહિ. જે માણસ પરમેશ્વરથી ડરીને પાપ કરતાં પાછો ન હટે તેને માણસમાં ગણવો નહિ. તેતો જીવતો રાક્ષસ છે. તે પોતાનાં સુખ સાઈ પરના સુખનો વિનાશ કરે છે. સહુ પરમેશ્વરના છે માટે પરને દુઃખ દેવું નહિ. તેને દુઃખ દેતાં પરમેશ્વરનો કોપ થાય છે, સ્વાર્થને વશ થઈને માણસો પાપ કરે છે. સહુને સુખ ભોગવવું એ મોટો સ્વાર્થ છે. સુખ વાસ્તે માણસો ઘણો કલેશ કરે છે, પણ અધર્મ માર્ગે કદાપિ તેને સુખ મળતું નથી. મળે છે તે માની લીધા જેવું જીલ ભરેલું મળે છે. સુધર્મથી રાગનાં રાગ્ય ચાલે છે, સુધર્મથી નાણાવાળાઓનાં નાણાં વધે છે. સુધર્મથી વિદ્યા, ધન, આરોગ્ય, સૌભાગ્ય, બળ, યશ, અને સુખ મળે છે માટે માણસોએ સુધર્મને છોડવો નહિ. વેમના ભેળો ધર્મને તાણી નાખનારા જવાનીયા છોકરા ટોળે થઈને નાસ્તિકતા ભરેલી વાતો કરે છે અને દારૂ પીને વેશ્યાઓ સાથે વ્યભિચાર કરે છે. પોતાના પ્રભુને ઉત્તમ ધર્મ છોડીને અધર્મ કર્મ કરે છે. એ ચાલ જો ઘણો વધશે તો દેશના સુધારાને બદલે દેશની ખરાબી થશે માટે હવે અંથકારોને મારી એટલી વિનંતિ છે કે તમે સુધર્મ અને પરમેશ્વર સંબંધી અથો રચો જે વાંચીને જવાનિયા વેમ ભેળો ધર્મને તાણે નહિ. રૂડા અંથકારો એ ધર્મના ચાંબલા છે, અને પરમેશ્વરના વાહલા છે.

ધર્મ અને નીતિ સંબંધી અથો કરવાની ઘણી અગત્ય છે. આજથી પાંચસે વર્ષની ભરતખંડની દેશી ભાષાઓમાં વ્યભિચારી લોકોએ ઘણાજ દુષ્ટ અથો કર્યા છે, જે વાંચીને ઘણા લોકો વ્યભિચારી થઈ જાય છે. એ અંથોનું ખંડન કરીને હવે સારા અથો કરવા જોઈ એ. ધનવંત લોકો પૈસા ખરચીને ધર્મશાળાઓ બંધાવે છે, ફૂવા ખોદાવે છે. અજ્ઞાનશાળાઓ તથા પાણી પીવાની પ્રવો કરાવે છે તેમ રૂડા કવિયો સારા અથો રચે છે. ધર ચણાવેલાં તો કાલાંતરે પડી જાય છે પણ અંથ તો અમર રહે છે. રૂડા અથો તેમ માણસોને સંસ્કારવાનું એક નાવ કહેવાય છે. કેટલાએક કવિયો ઘણા કાળથી ગયો

ઉપર અંથો રચતા ગયા છે. અને હવણા પણ કેટલાએક કવિયોએ તે ચાલ ચાલુ રાખ્યો છે પણ હવે એ ચાલને મૂળથી છેદવો જોઈએ. એ ગપો ઉપર અંથ રચવાથી લોકામાં જુઠ ફેલે છે તેથી લોકો બગડી જાય છે. માટે હવે તો ગપો વગરના અંથો થવા જોઈએ. જે અંથમાં ગપો, વેમ, ઠગાર્ધ અને બ્યભિચારની વાતો હોય તે અંથો વાંચવા નહિ. જેમાં સાચી વાત હોય તેજ અંથ વાંચવા.

(પુ. ૧૫ મું, માહે ઓગસ્ટ, ૧૮૬૮)

વિવેકબુદ્ધિ

વિવેકબુદ્ધિ સધળા ગુણની ખોટ પૂરી પાડેછે. માણસોનાં મન ખુલ્લાં મૂકવામાં આવે તો ડાહ્યા અને ગાંડા માણસના મન વચ્ચે ધણો ફેર જોવામાં નહિ આવે. ખેડિના મનમાં ધણા તરંગ, ખેવકુશી ભરેલા ખ્યાલ અને મિથ્યાભિમાન એકપણી એક ઉઠ્યાંજ કરેછે. પણ એ ખેડ વચ્ચે તફાવત એટલોજ છે કે ડાહ્યો માણસ જે વિચારો બહાર દેખાડી શકાય એવા હોય તેજ બહાર કાઢે છે, ને ખેવકૂદને તે વાતની ગમ નથી, તેથી જે મનમાં આવ્યું તે બકી જાયછે. એ ખરૂં છે કે કોઈ પરમ મિત્રની આગળ એકાંતમાં ગમે તેવો ડાહ્યો માણસ પણ ગાંડાં કાઢેછે, કારણ કે મિત્ર સાથે વાત કરવી અને મોટેથી ખોલીને વિચાર કરવો એ વસ્તુતઃ એકજ છે.

સંસારી ખટપટમાં માહિતગારી ધરાવનારા પુરૂષો એવી શીખામણુ દે છે કે, દરેક માણસે પોતાના શત્રુ સાથે એવી રીતે વર્તવું કે કોઈ દહાડો તેની સાથે મિત્રાચારી થવાનો લાગ રહે, અને મિત્ર સાથે એવી રીતે વર્તવું કે કોઈ દહાડો તે શત્રુ થઈ પડે તો તેનાથી આપણો કોઈ રીતે બિગાડ થઈ શકે નહીં. ઉપરની શીખામણુનો

પ્રથમનો વિચાર ધણો ડહાપણુ ભરેલો અને વાજબી છે, પણ પાછલા વિચારમાં દાનાઈ કરતાં ખંધાઈ વધારે રહેલી છે. એ વિચારથી, મનનો મેલ મૂકી ગુંજની વાત મિત્ર આગળ કરવાથી જે મનના ઉભરા ભાગેછે, અને તેથી જે સુખ મળેછે તેનો લાભ મળવો દુર્લભ થઈ પડેછે. આપણો મિત્ર જ્યારે શત્રુ થઈ આપણી ગુણ વાત ઉઘાડી કરશે તો તેમાં જગત તેને ખાસડાં મારશે પણ આપણો દોષ ગણશે નહીં; એમ તો કાંઈ દુનિયાં ગાંડી નથી.

વિવેકબુદ્ધિનો ખપ માત્ર બોલવામાંજ નથી પણ આપણાં સંસારીક સઘળાં કામમાં તેનો ઉપયોગ જણાઈ આવે છે. જાણે પ્રભુએ આપણને મદદગાર એક સેવક તરીકે આપી નહીં હોય તેમ આપણાં સર્વ કામમાં તે સુધેા માર્ગ બતાવે છે.

મનુષ્યના મનમાં બીજા ધણા પ્રતાપી ગુણો રહેલા છે પણ વિવેકબુદ્ધિના જેટલો કાર્ધ ઉપયોગી નથી. એનાથીજ બીજા ગુણ દીપી નીકળે છે ને એથીજ સમયને અનુસરી બીજા ગુણોનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. એના વિના ગમે તેવો સારો વિદ્વાન પુરૂષ ઓછું પાત્ર ગણાય છે, ને વાચાલ કે રસિક પુરૂષ નિર્લજ ગણાય છે. જે વિવેક નહોય તો સદ્ગુણ દોષરૂપ દેખાયછે અને જે પ્રતાપી ગુણથી માણસ પોતાનું ભલું કરે તેજ ગુણો તેનો બિગાડ કરવામાં કસર રાખતા નથી.

વિવેકબુદ્ધિથી માણસ પોતાના તેમજ પારકાના ગુણોનો રૂઢી રીતે ઉપયોગ કરી જાણેછે, એટલે સામા માણસ સાથે વાતચીત કરતાં વિવેકી પુરૂષ, તેનો તોલ કરી તેનો કેવો ઉપયોગ કરવો તે સમજે છે. એટલા માટેજ હરકોઈ જનમંડળમાં, વિદ્વાન, રસિક, કે શરવીર પુરુષના કરતાં વિવેકી માણસોજ આગળ પડી આવે-છે અને લોકને કાયદા કાનુનો બાંધી આપેછે. એક બળવાન પુરૂષ આંખે દેખતો નથી તો તેનું સામર્થ્ય જેમ નિરૂપયોગી છે, તેજ રીતે

ગમે તેવો પ્રતાપી ગુણવાળો પુરૂષ હોય પણ જો વિવેક તેનામાં નથી તો તેના બીજા ગુણ નહીં જેવા જાણવા.

આ સંસારમાં મહત્તા પામવાને વિવેકબુદ્ધિની સાથે બીજા પ્રતાપી ગુણો જોઈએ. જેનામાં વિવેકબુદ્ધિ સોળે કળા સંપૂર્ણ હોય અને બીજા ગુણો માત્ર અપ જોટલા હોય તો તે નર પોતાના સ્થાનપર રહીને સારું જગત વશ કરી શકે.

વિવેકબુદ્ધિ, માણસનો ઉત્કૃષ્ટ ગુણ છે. પણ લુચ્ચાર્ધ એ નીચ અને સાંકડા મનનું લક્ષણ છે. વિવેક જોય પદાર્થનો ઉપદેશ કરે છે અને તે પદાર્થ સંપાદન કરવાને સારૂ યોગ્ય અને વખાણવાલાયક રસ્તો પકડે છે. લુચ્ચાર્ધ માત્ર આપમતલબી મનસુખામાં જ ધુમ્મા કરે છે, અને ગમે તેવા નીચ ઈલાજથી પણ મતલબ પાર પાડવાને લેશ માત્ર પાછી પાની કરતી નથી. વિવેકબુદ્ધિના વિચાર મોટા અને વિશાળ હોય છે ને તે ચોખી આંખની પેઠે ક્ષિતિજ પર્યંત ફરી વળે છે.

લુચ્ચાર્ધ, ચુચળી આંખોની પેઠે નજીકની બારીકમાં બારીક ચીજ પણ જોઈ શકે છે, પણ દૂરની ચીજો દેખી શકતી નથી. માણસની વિવેકબુદ્ધિ જેમ જેમ પ્રગટ થતી જાય છે તેમ તેમ તેનો ભારખોજ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. લુચ્ચાર્ધ એક વખત પકડાઈ કે ભરમ ભાગી જાય છે અને જે કામ ભોળપણમાં ગણાઈને કરી શકાત તે કરવાને પણ પછી અસમર્થ થાય છે.

અક્કલનું પૂર્ણકળાએ પોહોંચવું તેનું નામ વિવેકબુદ્ધિ, અને તે મનુષ્યની ખાસ ફરજોને બતાવી આપે છે. લુચ્ચાર્ધ એ એક પ્રકારની પ્રેરણાબુદ્ધિ છે. ને તે તાત્કાલિક લાભને દેખે છે. પક્ષી અક્કલવાળાને સારી સમજણવાળા માણસમાં વિવેકબુદ્ધિનો વાસ છે ને લુચ્ચાર્ધનું રહેઠાણ પશુમાં ને પશુવત્ માણસમાં છે. વિવેકબુદ્ધિ એ અસલ છે. ને લુચ્ચાર્ધ તેની નકલ છે. કાચી બુદ્ધિના માણસ આગળ લુચ્ચાર્ધ ફાવી જાય છે.

વિવેકબુદ્ધિવાળો માણસ સ્વાભાવિક રીતે ભવિષ્ય ઉપર નીધા પોહોંચાડે; ચાલુ સમયમાં અને હવે પછીના અનંત કાળમાં તેની શી ગતિ થશે તે વિશે વિચાર રાખે; જે સુખદુઃખ તેને પરલોકમાં ભોગવવાનાં છે તે ધણું દૂર જાણી મિથ્યા લાગતાં નથી; તે પદાર્થો આધા છે એમ જાણી નજીવા ગણતો નથી; તે એમ વિચારે છે કે, આ ભવમાં જેમ સંપત્તિ વિપત્તિ ભોગવવી પડે છે તેમ જે સુખદુઃખ આ દેહ છોડ્યા પછી ભોગવવાં સર્જીત છે તે ક્ષણે ક્ષણે હું કડાં આવતાં જાય છે, અને જ્યારે ત્યારે પણ ભર્યા પૂર્યા આવી મળશે. આ સમયથી પોતાની પ્રકૃતિનું સાચું સુખ ને પોતાના જન્મનું નિદાન પ્રયોજન (ઉદ્દેશ) કાળથી પાર પાડે છે. તે પ્રત્યેક કાર્યના અંત લગી પોતાની નીધા પોહોંચાડે, ને તે કાર્યના નજીકના તથા દૂરના પરિણામનો ખ્યાલ કરે છે. પોતાના પરલોકના સિદ્ધાંતને અનુકુળ નહિ આવે એવા આ લોકના દરેક લાભને તે જતો કરે છે. દુંકામાં એટલું જ કે તેની આશા અમરપણાથી ઠસ બરેલી છે, તેની યોજના વિશાળ ને ઉદાર છે, તથા સાચો સ્વાર્થ તે શું અને તે સાધવાની વાજખી રીત તે શું તેની તેને સમજણ હોય છે. ઉપર મુજબ વિવેક એ, એક પ્રકારની કળા છે તેમજ સદ્ગુણ પણ છે. એનો સંબંધ આ સંસારના સુખની સાથેજ નથી, પણ આપણા આખા ભવ સાથે છે. જ્ઞાનીઓએ તેને ઊંચામાં ઊંચું ડહાપણ ગણ્યું છે, અને એના ફાયદા પાર વિનાના છે. એ વસ્તુ દુર્લભ નથી, પણ એને જે શોધે છે તેને આપોઆપ તે આવી મળે છે.

(પુ. ૨૮ મું, માહે ડિસેમ્બર, ૧૮૮૧)

ચિત્તશુદ્ધિ

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ ॥

સકલ ઇંદ્રિયો મધ્યે શ્રેષ્ઠ, અદૃશ્ય, અને અગોચર એવું જે મન, જેને ચિત્ત, અંતઃકરણ, લક્ષ, વગેરે અનેક નામ આપણે આપીએ છીએ, તેની શક્તિ બહુ વિચિત્ર છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ મન છે; સુખદુઃખ ભોગવાવનાર મન છે; ઇંદ્રિય વ્યાપાર સરણ રીતે ચલાવવાનું સાધન મન છે; મનુષ્યને સારા અથવા નહારા ભાગ ચલાવનાર મન છે; અને સત્યાસત્યનો યોગ્ય નિવેડો કરનાર અંતરશક્તિ મનરૂપી ન્યાયાધિશ છે. તેને સાક્ષિ પૂરાવાની જરૂર પડતી નથી. તે આપોઆપ ચોરને ‘તું ચોર છે’ અને શાહુકારને ‘તું શાહુકાર છે’ એમ કહી શકે છે. મન જ્યારે સ્વાધીન હોય ત્યારે તેના સરખો મિત્ર, તેના સરખો સલાહકાર અને તેના સરખો સન્માર્ગે ચલાવનાર ખીજો કોઈ નથી; પણ તે જ્યારે સ્વાધીન ના હોય ત્યારે મનુષ્યને વિવિધ પ્રકારે કેવું નચાવેછે—યથેચ્છ આચરણ કરાવે છે—તેની સીમા નથી. ચંચળમાં ચંચળ મનજ છે. એની દોડ અટકાવી શકાય નહિ એવી હોય છે.

સર્વ ઇંદ્રિયો મનને સ્વાધીન છે. મનની અનુકૂળતા સિવાય ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર વ્યર્થ જાય છે. મન જ્યારે અનુકૂળ ન હોય ત્યારે આંખથી પ્રત્યક્ષ જોયું હોય તે ના જોયા જેવું થાય છે, કાને સાંભળેલું ના સાંભળ્યા જેવું થાય છે, મોઢેથી બોલેલું અથવા વાંચેલું ના બોલ્યા અથવા ના વાંચ્યા જેવું થાય છે, અને હાથેવતી કરેલું કામ ના કર્યા જેવું થઈ પડે છે. મતલબ કે મન સ્વાધીનમાં ના હોય ત્યારે હાથ, પગ, કાન, આંખો, ઇત્યાદિ સર્વ ઇંદ્રિયો નકામા જેવી થાય છે, અને તેમના સર્વ વ્યાપાર ફેકટ જાય છે. જ્યારે કેઈપણ ઇંદ્રિ પોતાનું કામ કરે છે ત્યારે તેના કામને જો મનની સહાયતા મળે છે તો તે કામ

સફળ થાયછે. પણ મનની ક્રિયા ચાલવામાં બીજી ઈંદ્રિયોની તેને જરૂર પડતી નથી. પગવિના તે જ્યારે ચઢાય ત્યારે પૃથિવી પર્યટન કરી આવેછે; કાન વિના તે સુસ્વર અને મધુર ગાયનના લલકારાથી ઉપજતા સુખનો અનુભવ મેળવેછે; અને આંખોની સહાયતા વિના તે કોઈ એક રમણિક સ્થળના વિચિત્ર દેખાવ જોઈતે અંતરાત્માને સ્વસ્થ અને આનંદિત કરેછે. પણ તેજ ઈંદ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયા પ્રત્યક્ષ કરે તે છતાં મન જો કોઈ બીજી ક્રિયા કે વિચારમાં રોકાયું હોય તો તે ઈંદ્રિયોની ક્રિયાથી અંતરાત્માને ખરો સંસ્કાર થાય નહિ. ઈંદ્રિયોની ક્રિયાનું જ્ઞાન આત્માને કરાવનાર માધ્યસ્થ મન જોઈ એ. કોઈ એક મનુષ્ય પોતાના આંગણામાં બેશીને રસ્તામાં જતા આવતા લોકોને જોતો હોય, પણ તેજ વખતે તેનું મન જો કોઈ ગુઢ વિચારમાં ગુંથાયેલું હોય તો તેણે જે મનુષ્યોને રસ્તે આવતાં જતાં જોયાં હોય તેમના વિષે કોઈ તેને પૂછે કે, “ કેમ બાઈ, ફલાણા ફલાણા માણસને અહિંથી જતાં તમે જોયા કે ? ” તો જેને માટે તેને પૂછવામાં આવે તેને તેણે પ્રત્યક્ષ જોયો હોય તે છતાં તે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકશે નહિ, પણ એવો જવાબ દેશે કે “ ગયા હશે, બાઈ, પણ મારા લક્ષમાં નથી. ” આજ પ્રમાણે કોઈ માણસ કોઈ પુસ્તક વાંચતો હોય અને તેનું લક્ષ બીજા કોઈ કામના વિચારમાં અથવા રમતમાં રોકાયેલું હોય, ત્યારે તેણે જે વાંચ્યું હોય તેનો ભાવાર્થ અથવા તેના આગળ પાછળનો સંબંધ-એટલે ક્યાંથી ક્યાંસુધી વાંચ્યું તે-તેને મુદ્દલ યાદ રહેવાનો નહિ. આપણે કોઈ કામ કરતા હોઈએ તે વખતે કોઈ માણસ આવીને કોઈ હકીકત કહે તો તે હકીકત આપણે સાંભળીએ ખરા, પણ આપણું મન બીજા કામમાં ગુંથાયેલું હોય તેથી તેના કહેવાની મતલબ આપણા લક્ષમાં કંઈપણ આવતી નથી. એવે વખતે હકીકત કહેનાર વચ્ચે કોઈ પ્રશ્ન કરે અથવા આપણો અભિપ્રાય પૂછે ત્યારે આપણે તેને કહીએ કે, “ બાઈ, તમે શું કહ્યું તે મારા લક્ષમાં આવ્યું નથી, માટે ફરીથી કહો જોઈએ. ” સારાંશ એ કે સાંભળવું

એ શ્રવણેન્દ્રિ-કાન ની ક્રિયા છે, તેનો અનુભવ મનને થયા સિવાય અંતરાત્માને તેની અસર થતી નથી. અમુક માણસ દરરોજ કામકાજ કરતો હોય, પણ તે કામ જો મહત્વનું અથવા કાળજીનું હોય તો આપણે કહીએ છીએ કે, “જો, આ કામ બરાબર લક્ષપૂર્વક કરવું, હો.” માટે કંઈપણ કામ સહજ કરવું અથવા લક્ષપૂર્વક કરવું તેમાં અંતર છે. મનની સહાયતાથી કરવાનું કામ લક્ષપૂર્વક કરવાનું કહેવાય.

આવી રીતે મનનું સામર્થ્ય વિલક્ષણ છે. મનની અનુકૂળતા સિવાય આલોક તથા પરલોકના સુખનો લાભ થવાનો નહિ. મનની સ્વસ્થ સ્થિતિ, એ, મનુષ્યના સુખરૂપી મંદિરનો પાયો છે. કારણ કે મનના ચંચળપણાથી મનુષ્યના ઉપર અનેક સંકટો આવી પડેછે. જેનું ચિત્ત શાંત અને ગંભીર હોય તેજ માણસ આ જગતમાં ખરે સુખી જાણવો. મનનો નિગ્રહ અને એકાગ્રતા કરવાનું કામ બહુજ વિકટ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનામાં કહ્યું છે કે—

चचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढं ॥

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ॥

અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહેછે કે—મન, ચંચળ, ક્ષોભ કરનાર, બળવાન અને દૃઢ છે; તેને કબજે કરવું એ વાયુને કબજે કરવા જેવું મહા દુઃખે કરી શકાય એવું—અશક્ય-કામ છે.

ખરેખર, વાયુની ઉપમા પણ મનને બરાબર યોગ્ય નથી. વાયુનું ચંચળપણું મન કરતાં ઘણું ઓછું છે. અર્જુન જેવા દૃઢ નિશ્ચયી ભગવદ્ભક્તને પણ મનનો નિગ્રહ કરવાનું ઘણું અઘરું લાગ્યું છે. ખરેખર તો જ્ઞાનમાં સપડાયેલું વહાણ પવનના સપાટાથી મરજીમાં આવે તેમ ભમ્યા કરેછે, તેજ પ્રમાણે સંસારસમુદ્રમાં મનરૂપી તોફાની વાયુના સપાટાથી મનુષ્યરૂપી વહાણના હાલહવાલ ચર્ચાને દુઃખરૂપી ખડક ઉપર જઈ અથડાયા છે.

ઉપર કહ્યું છે કે મનની અનુકૂળતા શિવાય ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા

વ્યર્થ છે. અને ઇંદ્રિયો જે ક્રિયા કરે તે જ્યારે વ્યર્થ થાય ત્યારે તેમાંથી સુખ થવાની આશા શી રખાય? જે માણસને આપણે ગાંડો કહીએ છીએ તેની અને ડાહ્યા મનુષ્યની ઇંદ્રિયોની ક્રિયામાં કાંઈ વધઘટ હોયછે વાર? ના. ગાંડો માણસ પણ ડાહ્યા માણસની પેઠે ખાયછે, પીયેછે, બોલેછે, ઊંઘેછે, ફરેછે, અને બીજા ઇંદ્રિય વ્યવહાર ચલાવેછે. તથાપિ તેને આપણે ગાંડો કહીએ છીએ તેનું કારણ એજ કે, તે જે જે ક્રિયા કરેછે તેમાં વ્યવહારમર્યાદા તથા સારાસાર વિચારની તેને સમજ હોતી નથી. આ કારણથી તે કાંઈ મંડળીમાં જઈ બેઠો હોય તો ત્યાં ખાવા માંડે, ગાય, અથવા અયોગ્ય બડબડાટ કરી મૂકે; મંડળીની મર્યાદા રાખે નહિ. આનું કારણ એટલુંજ કે તેના ચિત્તને શુદ્ધિ નથી. તેનું મન તેના સ્વાધીનમાં ન હોવાથી યથેચ્છ રીતે ભ્રમ્યા કરેછે. હવે જે મનુષ્યને આપણે વિચારી અથવા સુચ કહીએ છીએ તેની બુદ્ધિ કેવળ તેના સ્વાધિનમાં હોયછે એમ નથી, પણ તે ગાંડા મનુષ્યની માફક કેવળ સ્વચ્છંદી થયેલી નથી હોતી. ઇંદ્રિયોની કૃતિ અને મનની ક્રિયા એમાં સ્વાભાવિક સમગ્ર માણસોમાં પણ અંતર જોવામાં આવે છે. આપણે કાંઈ એક માણસને ઘેર જવા નીકળ્યા હોઈએ ત્યાં રસ્તામાં કાંઈનો મેળાપ થાય અને તેની સાથે વાતે વળીએ તેથી, અથવા ચાલતાં ચાલતાં કાંઈ અગત્યની બાબત વિષેના ઊંડા વિચારમાં મન ગુંથાઈ જાય તો આપણે જેને ઘેર જવાનું ધાર્યું હોય તેના ઘર પાસે થઈને આગળ ચાલ્યા જઈએ તોપણ પ્રથમની ધારણાની યાદ રહેતી નથી. ત્યારે એનું કારણ એ છે કે, પગ એ શરીરનો ભાર વહેનાર અવયવ છે; તેનામાં તાકાત હોય ત્યાંસુધી તે શરીરને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લેઈ જાયછે, પણ ક્યાં સુધી ચાલવું અને ક્યાં ઊભું રહેવું અથવા થોભવું તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી. એ ક્રિયા મનની છે, અને મન અને ઇંદ્રિયો જૂદી જૂદી ક્રિયા કરવામાં રોકાયલાં હોય તો મનની ક્રિયા આગળ ધસી ઇંદ્રિયોની ક્રિયાને નિષ્ફળ કરેછે.

મનુષ્યના મનની જે બાહ્યવરી સ્થિતિ થાયછે તેનું કારણ તેના મનના હવસ અથવા ઇચ્છાઓ છે, જે દીકું તે જોઈએ, અથવા જોટલું મળે તેટલું થોડું, એવી સમજણથી મનને હમેશાં વધારે વધારે સંગ્રહ કરવાનો નાદ લાગેછે. ચિત્તની એવી બાહ્યવરી સ્થિતિ થઈ એટલે ન્યાય, નીતિ, ધર્મ, પરાપકાર વગેરે કાંઈ તેના સમજવામાં આવતાં નથી અથવા તે તરફ તેનું લક્ષ ખેંચાતું નથી. તેને તો માત્ર આપસ્વાર્થ સાધવાના રસ્તાજ સૂજેછે, અને એ પ્રમાણે સ્વાર્થ સાધવાને માટે તે અનેક પ્રકારે ખટપટ કરી દેહે અતિ દુઃખ વેઠે છે. મનની હરેક નઠારી ક્રિયાનું દુઃખ ભોગવનાર દેહ છે. ચોરી કરવાની નિંદ્ર ક્રિયાની ઉત્પત્તિ મનમાં થાયછે, અને મન સર્વ ઇંદ્રિયોના અધિરાજ જેવું હોવાથી, હાથ, પગ, ઇત્યાદિ સર્વ ઇંદ્રિયોની પાસે તે એ ક્રિયા છેવટે કરાવેછે. હવે વાસ્તવિક રીતે જોતાં મુખ્ય ચોર મન છે, પરંતુ તે અસાધ્ય અને અગોચર હોવાને લીધે તેને શિક્ષા કરવાને મનુષ્ય અસમર્થ હોવાથી તેની સાથીદાર હાથ, પગ, વગેરે જે બીજી ઇંદ્રિયો, તેમને ખેડીઓ પહેરાવીને અથવા બીજી કોઈ તરેહથી સત્તાધિશો શિક્ષા કરેછે. સમજી માણસ હોય તો એવી શારીરિક શિક્ષાથી તેના મનને કલેશ થાય તેથી અંતરશિક્ષા મનને થાય ખરી; પણ એવો વિચાર કરવાની સાથે એ પણ વિચારવું જોઈએ કે જે સમજી હોય તે એવી શિક્ષા થાય એવાં ચોરી વગેરે નિંદ્ર કર્મ કરે નહિ. જેના ચિત્તની શુદ્ધિ ના હોય એટલે જેનું મન પોતાને સ્વાધીન ના હોય પણ પોતે મનોવ્યાપારને ક્યજે હોય તેજ એવા શારીરિક દુઃખનો ભોગ થઈ પડેછે, અને તેનું રીકું થયેલું મન જેની પ્રેરણાથી એ દુઃખ રૂપી પરિણામ થયું, તે બચી જાય છે. માટે મનની અનુકૂળતા-ચિત્ત શુદ્ધિ-સિવાય કોઈપણ વ્યવહાર મનુષ્યને સુખકારક થવાનો નહિ.

કોઈપણ કામ જે લક્ષ્યપૂર્વક કરવામાં ના આવે તો તે નિષ્ફળ થવાનું. પરંતુ ઉપર કહી ગયા તેમ મન બહુ ચંચળ છે. પાણી

ઉપર જેમ પરપોટા થાયછે અને ફૂટી જાયછે તેમ મનમાં પણ ક્ષણે ક્ષણે અનેક તરંગ ઊઠેછે. એક વખત જે વાત સારી લાગે તે બીજે વખતે નકારી લાગેછે; એકવાર જે મુંદર દેખાતું હોય તે બીજવાર કુરૂપ દેખાયછે; એક વખત જેને મિત્ર માન્યો હોય તેને કાળે કરીને અથવા કારણપરત્વે શત્રુ સમજવામાં આવેછે; એ પ્રમાણે મનનો ખેલ બહુ વિચિત્ર છે. સ્વાભાવિક રીતેજ મનને સ્થિરતા નથી, અને મનની સ્થિરતા સિવાય આત્માનું સમાધાન નથી. જગતમાં જે જે વ્યવહાર જાણાયછે તે સર્વ ક્ષણિક અને મિથ્યા છે.

આયુઃ કલ્લોલલોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનશ્રી-

રથાઃ સંકલ્પકલ્પા ઘનસમયતઢિદ્વિધ્રમા મોગપૂરાઃ ॥

કંઠાડડશ્લેષોપગૂઢં તદપિ ચ નચિરં યસ્મિન્પ્રયામિઃ પ્રણીતં

બ્રહ્મણ્યસક્તચિત્તા ભવત ભવમયાંડમોષિપારં તરીતું ॥

માણસનું આયુષ્ય એ પાણીપરના પરપોટા જેવું છે; ક્રીયા વખતે મૃત્યુનો ભોગ થવાશે તેની તેને કંઈપણ ખબર નથી. તરૂણ-વસ્થા એ ઝાડની છાયા જેવી છે. સંપૂર્ણ અર્થ એ કેવળ ક્ષણિક છે. વિલાસ એ વર્ષાદ વખતની વિજળી પ્રમાણે માત્ર ભાસ જેવોછે; એટલે એકંદરે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ક્ષણભંગુરતા છે. આ સંસારની ઘટમાળમાં મનની સ્થિરતા એ તો જાણે છેજ નહિ. માટે આ માયાવી વિષયમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જે સુખ મળે તે કબૂલ કરી વિશેષ હાવવાયમાં મનને રોકવું નહિ, તોજ સમાધાની મેળવવાનું બની શકે. અને એ રીતે મનને અનુકૂળ-કંઈજ-કરી લેવાય ત્યારેજ પરમેશ્વરે મનુષ્યને ઈંદ્રિયો સહિત જે દેહ આપ્યોછે તે ઉપયોગી થાય. અને મન જે અનુકૂળ ના થાય તો સંસારિક સર્વ સુખનો વિનાશ થઈ ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ બંધ થાયછે.

એક પુરાણમાં એવી કથા છે કે કોઈ એક સાધુ પુરૂષના સાંભળવામાં એવું આગ્યું કે મિથિલાપુરીનો જનક રાજા 'વિદેહી' (જીવનમુક્ત) છે. આ લોકવાયકા તેને સત્ય લાગી નહિ તેથી

પોતાના મનનું સમાધાન કરવા માટે તે જનકરાજ પાસે ગયો. રાજ્યએ બહુ સન્માનથી તેની આગતાસ્વાગતા કરીને પોતાની પાસે રાખ્યો. ત્યાં દરરોજ આલતો વહિવટ તપાસતાં પેલા સાધુને માલમ પડ્યું કે આ રાજા તો દરેક જાતના સુખભોગમાં આનંદથી ભાગ લે છે, રાજકાજ ચલાવે છે, અને અપરાધીઓને દેહાંત શિક્ષાની આજ્ઞા પણ કરે છે; તો એને વિદેહી કેમ કહી શકાય ! થોડા દિવસ ત્યાં રહેવા પછી તેણે પોતાને આવવાનું કારણ રાજાને કહ્યું, તે સાંભળીને જનકે ઉત્તર આપ્યો કે—એનો ખુલાસો આવતે કાલ હું કરીશ. પછી તેણે પોતાના કાટવાળને તેડાવી હુકમ કર્યો કે આવતે કાલ આપણા શહેરમાં તરેહ તરેહના ખેલ વગેરે રચના કરાવજો. બીજે દિવસે પેલો શંકાશીલ સાધુ, રાજા પાસે આવ્યો એટલે રાજાએ એક વાડકા તેના એક હાથની હથેળીમાં મૂકી તેમાં ઉનું કરેલું ઘી એવી રીતે ભર્યું કે જો જરાપણ હાથ હાલે અથવા સરતચૂક થાય તો તેમાંથી ઘી ઢળી જાય. પછી તેને કહ્યું કે, મહારાજ, આ વાડકા હાથમાં રાખીને તમે એકલા આખા નગરમાં ફરીને પાછા અહિં આવા, અને ત્યાં સૂધીમાં જો એમાંનું જરાએ ઘી છલકાઈને બહાર ઢળશે નહિ તો તમારો શંકાનું નિરાકરણ હું તમને કરી આપીશ. પ્રથમ આવો પ્રયોગ કરાવ્યા પછી મારો ભેદ જણાવવાનો મારો નિયમ છે. ધારેલી ધારણા પાર પાડવા માટે પેલો સાધુપુરૂષ હાથમાં ઘીનો છલાછલ ભરેલો વાડકા લેઈ દરબારગઢમાંથી બહાર નીકળ્યો અને ભરખખર વચ્ચે વિવિધ પ્રકારના તમાસા વગેરે ચતા હતા તે કથા ઉપર બિલકુલ લક્ષ નહિ આપતાં વાડકામાંના ઘી ઉપરજ પોતાનું બધું ધ્યાન રોકી રાખીને કેટલીક વારે ફરી રહી પાછો દરબારમાં આવી રાજાને મળ્યો. રાજાએ જોયું તો વાડકામાંનું ઘી જોમનું તેમ હતું. જરાએ તેમાંથી ઢલ્યું નહોતું. પછી ધીનો વાડકા તેના હાથમાંથી લેઈ કારે તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો કે, તમે સ્વતઃ પ્રમાણે ફરી આવ્યા હો તો નગર ચર્ચા મને કહી સંભળાવો.

બળર અને શહેરની બાંધણી અને રચના કેવી છે, લોકો કેવા છે, કામકાજ અને વેપાર રાજગાર કેવા ચાલે છે, વગેરે જે જે તમે જોયું હોય તે યથાસ્થિત કહો જોઈએ. આના ઉત્તરમાં સાધુએ કહ્યું કે, હું તાર્ક આખું નગર ફર્યો એ વાત ખરી, પણ તેમાં શું શું અને કેવા પ્રકારનું છે તે કશું મને ખબર નથી, એટલુંજ નહિ, પણ હું કાંઈ રસ્તેથી ગયો હતો અને કોયે રસ્તે પાછો અહિં આવ્યો તેપણ મને માલુમ નથી. માર્ગે બધું ધ્યાન માત્ર આ વાડકામાંના ધી ઉપરજ હતું. રખેને ધી ઢળશે તો મારી મનકામના પૂર્ણ થશે નહિ, એ વિચારમાં ને વિચારમાં મનની એકાગ્રતા આસપાસના કોઈપણ પદાર્થ કે બનાવ ઉપર માર્ગે ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું; માટે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર મારાથી આપી સકાશે નહિ. જ્યારે તે મને ધીનો વાડકો લેઈ ફરવા જવાનું કહ્યું ત્યારે નગરચર્યા જોઈ લાવવાનું કહ્યું નહોતું, માટે હવે એવી આડી વાતો પડતી મૂકાને મારી શંકાનું નિવારણ કર. જે ગુપ્ત બાતમીદાર રાજ્યએ એ સાધુની પાછળ મોકલ્યો હતો તેણે ઇસારતમાં રાજ્યને જણાવ્યું કે શરત પ્રમાણે સાધુ બરાબર ફરી આવ્યો છે. પછી જનક રાજ્યએ તે સાધુને એકાંતમાં તેડી જઈને કહ્યું કે, મહારાજ, તમારી શંકાનું નિવારણ કરવાનું કાંઈ બાકી રહ્યું નથી; તમે કરેલો પ્રયોગજ એ બાબતની સમાધાની કરી શકે છે. વિવિધ પ્રકારના રંગરાગ અને વ્યવહારમાં મચેલા આ વિશાળ શહેરમાં તમે ફરી આવ્યા પણ ત્યાં બનતા બનાવો ઉપર જેમ તમે બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ પણ માત્ર તમારા હાથમાંના વાડકા માંહેલા ધી ઉપર તમારું બધું ધ્યાન રોકી રાખ્યું, તેજ પ્રમાણે હું આ બધો રાજવહિવટ ચલાવું છું અને વૈભવ ભોગવું છું પણ તેમાં મારા મનની આસક્તિ બિલકુલ નથી. નિયમ પ્રમાણે એ સર્વ કામ કર્યા કરું છું, પરંતુ માર્ગે લક્ષ હમેશાં પરમાત્મા તરફ રાખું છું. આવું હળમળી રહેલું નગર રાત્રીને વિષે જેમ શાંત થઈ જાય છે તેમ આ સર્વ સંસાર જે પ્રભુની માયાનો ખેલ છે તે કાળે

કરીને વિસર્જન થઇ જશે, માટે એવા નાશવંત ઉપર મનને લાગવા નહિ દેતાં અનાદ્યંત પરમેશ્વર તરફજ સદા તેને શેકાયેલું રાખવું. અને નિષ્પાપ વ્યવહાર પણ ચલાવવો એ વિદેહીપણું છે. મારો ખુલાસો આ છે, બીજું કંઈ નથી. પેલા સાધુપુરૂષને રાખનું કહેવું સત્ય સમજાયું, તેથી તે પોતાના તર્કવિતર્કને તજીને ત્યાંથી વિદાય થયો.

ઉપરના દૃષ્ટાંતથી સમજાય છે કે મનની સ્થિરતા એજ આ લોક તથા પરલોકના સુખનું એક માત્ર સાધન છે.

હાલ આપણે જોઈએ છીએ તો ઘણા મનુષ્યના મનનું સ્વાભાવિક વશણ સંસારના વિષયસુખ તરફ વધારે જણાય છે. દુર્ઘર્ષન અને દુષ્ટ સંગત એથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયસુખ તરફ મનુષ્યના મનની વૃત્તિ સહજ વળે છે તેનું કારણ, વિષય ‘આગમે સુસમાજોતિ નિર્ગમે પ્રાણસંકટમ્’ એવી તરેહનો છે. આ કારણને લીધે વારંવાર મનને તેનો કંટાળો આવે છે. એક વિષયનો ઉપભોગ કરવા માંડ્યા પછી તેમાં કાંઈ સાર જણાતો નથી એટલે તેને પડતો મૂકીને બીજાને પકડે છે; અને બીજા ઉપર કંટાળો આવે ત્યારે તે છોડીને ત્રીજાને વળગે છે. એમ કરતાં કરતાં આયુષ્યકાળ વહી જાય છે પણ સુખની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી, ઘણા વિષયોનું ગ્રહણ અને પરિત્યાગ કરવામાં જે અનેક તર્ક વિતર્ક મનુષ્યને કરવા પડે છે તેથી તેનું મન ભ્રમિત થઈ જાય છે અને ખરો માર્ગ જોળવાનું અને તે પ્રમાણે ચાલવાનું તેનાથી બનતું નથી. મનની એવી અસ્થિર સ્થિતિ ગમે તેવા સમજી માણસને પણ પતિત કરે છે. વિષયસુખથી મનનું સમાધાન કદિ થવાનું નહિ, કારણ કે તે સુખ અનેક બાબતોમાંથી ઉત્પન્ન કરવાનાં ફાંફાં મારવાં પડે છે.

(પુ. ૩૪ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૮૮૭)

જનસ્વભાવ

‘જો આવડે તો કેવળ જનસ્વભાવજ સ્વાધ્યાયનો નાનો સુનો વિષય નથી. એ અભ્યાસને આરંભે વિકટતા છે, મધ્યે આનંદ છે; પરિણામે મોક્ષ છે.’ (કાન્તા પ્રસ્તાવના) એ અભ્યાસ સાહજિક બુદ્ધિથી કે પછી પરિશ્રમવડે જોએએ કરી જાણ્યો છે, તેમને ઉપરના વાક્યનું સત્ય પણ સમજાયું હશે.

Power is none-moral એવી એક ઈંગ્રેજી ભાષામાં કહેણી છે. તેનો ભાવ એ છે કે, શક્તિમાત્ર કોઈ પણ જાતની હોય તેનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બંને થઈ શકે. તે જાતેજ કોઈને અમુક કામ કરવા ‘હા’ પાડે કે ‘ના’ પાડે એવી વસ્તુ નથી. જીલ-વડે મનુષ્ય અમૃતવાણી ઉચ્ચારી અન્ય મનુષ્યને સુખ, સાંત્વન કરી શકે, તેજ જીલ દુષ્ટ શબ્દોચ્ચાર કરી સાંભળનારના કાન દૂષિત કરે, મનને ઉદ્વેગ કરાવે, ચિત્તને સંતાપ કરાવે, અને અનેકધા અણુધાર્યાં નુકશાન કરાવે. બંદૂકથી કોઈ માંસાહારી પ્રાણીનો નાશ કરી, તેને હાથ નાશ થવાની અણીપર આવેલા કોઈ મનુષ્યને પ્રાણુદાન થઈ શકે; તેજ શક્તિ ક્ષણમાં તેજ મનુષ્યનું પ્રાણુહરણ કરી શકે. વિષથી મહાભારત રોગ શાંતી થઈ શકે; તેજ વિષ પળમાં પ્રાણુ કાઢી નાંખે; અગ્નિ મનુષ્ય માત્ર-પ્રાણીમાત્રને જઠરમાં કે બહાર રહી, પ્રાણુસિચન કરેછે; તેજ અગ્નિ જગત્નો લય કરવા સમર્થ છે. અરે! આધ્યાત્મિક શક્તિ-યોગ, એ અતિ ઉચ્ચાશય સાધનારી વસ્તુ છે, પરંતુ તેના સાધના-ક્રમને પરિણામે પ્રાપ્ત થતી શક્તિઓને માટે પણ એમજ છે-ઈશત્વ, વંશીત્વાદિ શક્તિઓથી અનેકધા સુખદાન થઈ શકે; પણ ત્યારે દુર્વૃત્તિ આત્માઓ અન્યને તેજ શક્તિઓના સાધનવડે દુઃખદાયક થઈ પડે છે, તેમાંથી જ દુષ્ટ તંત્રવિદ્યાઓ ઉદય પામી છે.

ત્યારે ઉપરનાં અને એવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો કોઈ પણ વાંચકની દષ્ટિએ સહજ આવે તેમ છે, તેમાંથી એટલું તાત્પર્ય

નીકળશે કે શક્તિમાત્રનો ઉપયોગ તેના નિયામકની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. સુલામાં પડી રહેલો અગ્નિ કાઢવું કલ્યાણ કરતો નથી, અમુક વ્યક્તિએ તેની શક્તિનો લાભ લેવા આરંભવું જોઈએ જ, તેમજ તે બળે તેવી વસ્તુઓના નિકટ સ્પર્શ સંબંધમાં આવે અને પવનાદિક તેને પ્રવૃત્ત કરે ત્યાં સુધી, કાઢી રીતે નુકશાન પણ કરતો નથી. તો આ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, શક્તિમાત્રનો નિયામક કાણ છે, એ જાણવું જોઈએ.

શક્તિમાત્રનો ઉપયોગ થતાં પૂર્વે કાઈ અન્યને ઈચ્છા થવી જોઈએ. એટલે કે અમુક શક્તિવડે અમુક કાર્ય કરવુંછે એવી ઈચ્છા કરનાર કાઈ વ્યક્તિની જરૂર છે. આવી વ્યક્તિઓના કાર્ય પરત્વે એ વિભાગ કરી નાંખીએ. પ્રથમ વિભાગમાં, જેઓને ઈચ્છા, કામના એ ઈશ્વરી બક્ષિસરૂપે મળીછે, અને તે ઈચ્છા જણાવવાની, કે તે ઈચ્છાનુરૂપ પ્રયત્ન કરવાની શક્તિની બક્ષિસ છે તેઓ બીજામાં નિર્જીવ પદાર્થો, અને હલકાં પ્રાણીઓ, જેઓને ઈચ્છા નથી; અગર કંઈકે અંશે ફેટલાકમાં જણાશે તો પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ નથી; અગર શક્તિ છે તોપણ, તેમની ઈચ્છા, કે ઈચ્છાનુરૂપ પ્રયત્ન આપણે જાણી શકતા નથી, આપણે પ્રસ્તુત વિષયમાં પ્રથમ વિભાગ સાથે સંબંધ છે, તે વિભાગમાં મનુષ્ય માત્રનો સમાવેશ થાયછે. મનુષ્યને ઈચ્છા છે અને પ્રયત્નશક્તિની બક્ષિસ છે, ત્યારે હરકાઈ મનુષ્ય જેવી ઈચ્છા કરે—અગર તેને જેવી ઈચ્છા થાય,—અને તે ઈચ્છા પૂરી પાડવા જેટલે અંશે સાધનસંપન્ન હોય, તેટલે અંશે તેનું ક્લ આપણને—જેના તરફ ઈચ્છાનુરૂપ કાર્ય સાધવા, શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તેને—સમજાય. તેથી હવે વિચાર શ્રેણીમાં બીજું પગથીયું એ છે કે, ઈચ્છા જ જ્યારે શક્તિ પાસે સાઈ કે નરતું કરાવનાર છે, તો દરેક ઈચ્છા જ એવી હશે કે જે ગમે તે માર્ગે દોરાય, અગર દરેક એક જ રસ્તે, એકજ રીતે દોરાતી હશે.

એમ લાગેછે કે ઈચ્છા પણ સ્વતંત્ર નથી. એટલે મનુષ્ય માત્રને ઈચ્છા એક જ રૂપે નથી, તેનું કારણ એમ લાગેછે કે બુદ્ધિનું તે અમુક રૂપ છે. તેથી જેવી જેવી બુદ્ધિ, તેવી તેવી ઈચ્છા તે બુદ્ધિમાંથી ઉદ્ભવે. આથી બુદ્ધિ ઈશ્વરદત્ત કે જન્મ સાથે મળેલી, તેમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓવડે અસર થવાથી તે સારી કે નરસી થાય છે, તેમાંથી સારી કે નરસી ઈચ્છા ઉદ્ભવેછે, એનોજ વિચાર કરવો રહ્યો.

બાળકના જન્મથી તે ગમે તેટલી વૃદ્ધ વયે તેના મરણપર્યંત તેની બુદ્ધિ અનેક સંયોગોમાં ઉછરેછે. સુવાસિત ભૂમિમાં પકવ, સળા વગરનો દાણો વવાવો જોઈએ. આસપાસમાં તેનો કસ ચુસી લઈ નિસ્તેજ ગુલાબ જેવું બનાવી+ દે, એવું ખીજું વૃક્ષ ન હોવું જોઈએ. તે પછી પોષક પાણી તથા ખાતર સારાં મળવાં જોઈએ તથા આખરે અમુક કહેવાતી, પકવ રિથિતિએ પહોંચતાં સુધી, તેમાં ભેળાટ કરનાર જનવરવાનરાદિકને દૂર રાખનાર સારો રખોપી અથવા ટોચો જોઈએ. આમ સંસ્કારી માતા પિતા જોઈએ; ત્રાસ જનક દુષ્ટ વૃત્તિનાં બાઈ બાંકુ વિગેરે ન હોય, સદ્ગુરુ, અને સુમિત્રની સંગત હોય અને સંગતિ કરતાં પણ વિશેષ પૂજ્ય ગુરુ, બુદ્ધિમાન મિત્રો કે પિતા તેને દોરનાર હોય, તેવું સંસ્કારી બાલક સુબુદ્ધિમાન સદ્વૃત્તિમાન નીવડે. તેની બુદ્ધિ નિર્મળ, ઉચ્ચાશયી, ઉદાર પાકે તેમાં ઈચ્છાઓ તેના જેવી જ અન્યનું કલ્યાણ કરવાની, પરોપકાર બુદ્ધિની થાય, એટલે કોઈનું પણ અહિત ન થાય-કાયિક, વાયિક, માનસિક, એક પણ પ્રકારે- તેવું આચરણ રાખવું. એવો નિષેધ ધર્મ, અને અમુક અમુક કાર્ય કરીને અમુક અમુક વ્યક્તિઓનું દુઃખ નિવારણ કરવું, તથા સુખ

+ બળિયાના બે ભાગ એ વાત ઉદ્દિભજ્જ સુદ્ધિને પણ લાગુ છે. ડેનમાર્કમાં કહેછે કે, એક વખત ખચ્ચિનાં ઝાડ હતાં. તેમને દબાવી દઈ દેવદાર થયાં; અમુક વર્ષની તેમની સત્તા પછી એકનું રાજ્ય આવ્યું; તે રાજ્યને નિર્મૂળ કરી ખીચનાં વૃક્ષો થયાં, અને હજીજી આમાં મનુષ્ય પ્રયત્ન કંઈ નથી, એ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ.

આપવું એવો *નીતિધર્મ* અને તે બુદ્ધિ સાધ્ય કરી શકે. આમ અમુક અંશે જન્મપ્રાપ્ત અમુક સંયોગોમાં ધડાએલી અને અમુક સંયોગોમાં ધડાતી જતી-ઓછામાં ઓછી ત્રણે વસ્તુ પર ઇચ્છા અને તેનાં કાર્યની ઉત્પત્તિ છે. આને તેને સંચિત, ક્રિયામાણ, એવાં ગમે તે નામ આપો, વસ્તુતઃ તેમનું રૂપ આવું છે.

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય જનસ્વભાવ પર આવીએ. મનુષ્યને ઇન્દ્રિયોમાં શક્તિ મળેલી છે, તેવી એક શક્તિ મન પણ છે. બીજાં અંગો વિગેરે જેમ કસોટીથી કસરતથી કસાઈ બળવાન કે નબળાં રહે છે તેમ મન શક્તિ પણ બળવાન કે નબળાં નીવડે છે. મન, તથા ઉપર કહેલી બુદ્ધિને પર્યાય રૂપે વાપરતાં અત્રે હરકત નથી. જન-સ્વભાવનું કલ્યાણ કરવાનું કામ કોઈ પણ ધડાયેલી બુદ્ધિનું છે. અને દરેક મન-બુદ્ધિ જેટલે જેટલે અંશે ધડાઈ હોય, તેટલી તેટલી શક્તિ તેનામાં અન્ય મનુષ્યનો સ્વભાવ કરવાની હોય છે. મનુષ્યના મનને વધારે ખંતથી જોનાર એ અભ્યાસને પરિણામે એમ જોઈ શકે છે કે દરેક મનમાં શા શા વ્યાપાર થાય છે; શી ઇચ્છાઓ કેવાં કાર્યો તેમાંથી ઉદ્ભવે છે; વળી આ પરથી સામાન્ય નિયમ હમેશને માટે ઘણા અવલોકનથી, એવા કાઢી શકે છે કે, અમુક સ્થિતિનું માણસ અમુકજ વિચાર કરી શકે, અને આવા વિચાર જે માણસને આવે, તે આવી સ્થિતિનું હોવું જોઈએ. દરજ્જા એક વખત દીવાન પદવી પામ્યો તો શું થઈ ગયું? તખ્ત ઉપરનો મલમલનો ઓઢો બગડ્યો, તો તેને થીંગડું દેવાનુંજ સૂઝ્યું!!!

* નિષેધ એટલે મનાઈ, અને વિધિ એટલે ક્રિયા, કાર્ય કરવું તે. ધર્મ એ પ્રકારે થઈ શકે—અમુક કાર્ય ન કરવાથી જો આપણે કોઈને સુખ કરતા હોઈએ તો તે કાર્ય કરવાના નિષેધમાંથી પણ સુખનું ફળ-કાર્ય-પ્રાપ્ત થયું તે નિષેધ ધર્મ; અમુક કાર્ય કરવાથી કલ્યાણ થવું હોય, તો તે કાર્ય આપણી પ્રવૃત્તિ ત્યાહ રાખવાથી થયું, માટે તે વિધિ ધર્મ; યુદ્ધને વિષે પુઠ ફેરવી, તેને મારવો નહિ એ નિષેધ ધર્મનું ફરમાન છે; અને ભૂખ્યા, તરસ્યા તરફ દયાવૃત્તિ કરી તેમનાં ફૂંખ નિવારવાં, એ વિધિ ધર્મનું દર્શાવે છે.

કંબુસ શી રીતે કંબુસાર્ધ કરે છે, પૈસો શી રીતે, કયાં સાચવી શખે છે તેની પાસેથી શી રીતે કઢાવાય છે, તેનેજ હાથે તેની કંઈ રગ દબાવી સદુપયોગ કરાવાય, એ એક સુબુદ્ધિમાન જાણી શકશે. ચોર, અમુકના ઘરમાં ધન હશે, અને તે આવે ઠેકાણે, આવી યુક્તિઓથી દોટલું કે સંચમાં સાચવેલું હશે, અને તેથી આવા પ્રપંચ કરી, અમુક જગાએથી સુરંગ ખોદી, અમુક બંદોબસ્ત અને સાવચેતીથી લઈશું તો સલામત લેવાશે એ જાણી શકે છે ત્યારે તેવીજ તેટલીજ બુદ્ધિવાળો સિપાઈ પણ એમ જાણે છે કે અમુક જગાનું ધન આ રીતે લેવાઈ શકાય, માટે તે તરફ ચોકી રાખવી, અને તે છતાં કોઈ ઉપાડી ગયું તો હવે તેને પગલે, પગલે અમુક દિશામાં જવાથી જડશે. તેમજ સદાચારી, સંસ્કારી માતૃપિતાનું શુદ્ધ બુદ્ધિનું બાળક પોતાનાં સંસ્કાર વિદ્યાદિક સાધન વડે અમુક માણસ આવી સુશીલ પ્રકૃતિનું છે, અમુક દુઃખી છે, અમુક દુષ્ટ છે, એમ જાણી તેના તરફ સુશીલતાનો દ્યાર્દ હાથ લંબાવશે, બીડ ભાગી પરોપકારમાં આનંદ પામશે, દુઃખનો વિસારે કરાવશે અને સાધારણ વ્યવહાર કુશળ કહેવાતા દુષ્ટાત્માઓની રે'ણીરે'ણી—ડાહ્યાને શિખામણ, ગંધેડાને તો ડફળાં, એમ પણ ન માનતાં, દુષ્ટને ડફળાંથી નહિ પણ તેના પર દયા લાવશે. આપણી ગેરહાજરીમાં કે અંધારામાં કપડાં કાપી ખાનાર અને બીજું અનેકધા નુકસાન કરનાર ઉંદર ઉપર મહા ક્રોધ કરી તેનાપર તોપ ચલાવવી ન ધટે. માટે તેવા રાંક અન્યાયી મૂર્ખ જે પોતાના સ્વાર્થ વગર પણ પારકાનું અહિત કરનાર દુષ્ટાત્માઓ છે તેમને પકડી, તેને શિક્ષા ન કરતાં જાળાંમાં અને થુવેરમાં ફેંકી દેશે, કે જ્યાં તેના ગ્રાણને કંઈ હરકત ન થાય, અને કશું કરડવા જાય તો થુવેરના કાંટાજ કરડવા મળે. એથી ઉલટું, નીચ માખાપનું હલકા ખવાસનું ફરજન પેલા ચોરની માફક કંઈક ખુણે ખોચરેથી મળેલા સંસ્કારથી, તો કંઈક પારકાના સદ્બાગ્યે મળેલા સદ્બુણી ગુરૂના પ્રતાપે આજ જનસ્વભાવની શક્તિ ઉપરના સંસ્કારી બાળકના બેટલીજ ધારો કે

પામે, તો તે માત્ર શક્તિજ પામે છે, પરંતુ તેના જેટલી શુદ્ધ સંસ્કારોની શુદ્ધ ધૃત્તિઓ નથી પામતું, તેથી તે શક્તિ તેને હાથે વાંદર પામે તરવાર કે બંદૂક જેની થઈ પડશે. હલકા ખવાસનું મન હલકાંજ કૃત્ય કરી આનંદ અને સંતોષ માનશે; શેકસપિથેરનો ઓરિયલ જેમ ફેલીબ્બને ઉંઘવા કે જાંપવા નહોતો દેતો તેમ કોઈ ક્ષુદ્ર આત્માને દુઃખી જોઈ તેને દુઃખ વિશેષ કરી રાજી થવામાં, હાથી સરખાને જેમ નિર્માલ્ય મગતરૂં કાનમાં પેસી પ્રાણુ હરણ કરતાં સુધી જેમ તરફડાટ કરતું કહેવાય છે તેમ પંજવવામાં, ગધેડાં અને કૂતરાંને બગાઈ વળગી, તેમના લોહીમાં જ પોતાનું પોષણ છતાં, તેમને તેમ પછાડા કરાવે છે, તેમ પારકું લોહી ચુસી તેમને દમવામાં, દુષ્ટ ઉંદરને ઘણી વખત કંઈ પણ સ્વાર્થ ન હોવા છતાં તમારાં સારાં કપડાં, રદી નહિ પણ મુત્સદ્દાના કાગળો, વિગેરે કાતર કાતર કરવાની ટેવ પડી હોય છે તેમ તમારી પુઠે અને અંધારામાં તમને નાનાવિધ નુકસાન કરવામાં અને તમે તેને ઉંદરીયામાં પકડી કંઈ વાડોમાં ફેંકીદો તો વાડ પાસેથી વળી પાછો તમારે ત્યાંજ આવે કે પછી પાસેના ખેતરમાં તેવો જ ત્રાસ કરવામાં, બિલકુલ ક્ષોભ પામ્યા વગર જરીજ રહે, તેની પેઠે દુષ્ટમન અનેક શાંત સુખી ક્ષેત્ર રૂપ શુદ્ધ ચિત્તોને નુકસાન કરવામાં તત્પર રહે છે, આ પરિણામ આવે છે. આવાં અધમ સંસ્કાર વાળાં મનુષ્યો, કોઈકજ સદ્ભાગ્યે શક્તિ પામે તો આમ દુઃખીને વધારે દુઃખી કરવામાંજ આનંદ પામે છે, સુશીલને અત્યંત ત્રાસ આપે છે, સદ્ગુણીની શાંતિનો ત્યાગ કરાવી ચિત્તમાં દુષ્ટ, ધર્મ્યારૂપ વિકારોનું વમળ કરાવે છે, સમાધિસ્થ યોગી સરખાની પણ શાંતિ તોડફા બગાઈની પેઠે ધમ પછાડા કરેછે. શક્તિ અને સંસ્કારની વિષમતાનું આ સ્વરૂપ અને ફળ છે.

આ બધામાં અત્યંત શોકજનક બેજ વાત છે; એક તો આત્મા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને જાનજ નથી કે-પોતાનામાં અમુક શક્તિ છે, તેનો સદુપયોગ થઈ શકે અને તે સદુપયોગની અમુક કિંમત છે, બીજી

તેઓ જે સમજે છે, તો એમ માને છે કે-શક્તિ માત્ર સમાન છે; ઉપયોગ પણ સમાન છે, પણ તેને વાપરતાં આવડવો જોઈએ; શક્તિ કે ઉપયોગમાં ઉંચ નીચપણું છેજ નહિ. ખુન કરતાં પણ પકડાઈ ન જવાય એ રીત આવડવી જ જોઈએ, તેજ હોંશીઆરી, અમેજ વાપરી જણીએ છીએ, સારી કે નરસી રીતે વાપરવી એજ બુદ્ધિની બહાદુરી કહેવાય-આમ માને છે. તેઓ છાણના કીડાંની માફક અધમ સંસ્કારથી જન્મી અધમતામાં જ શમે છે ત્યાંસુધી નિરંતર સેતાનનાં જુદાં જુદાં માયિક રૂપ ધારી મનુષ્યો જેવાં ફરે છે. દયા આવવા જેવું એ છે કે-એ નર્ક વાસમાંથી મુક્ત થવા જેટલું જ્ઞાન તેમને આવતું નથી ! એક ઘણી નીચ, પણ એમનેજ જાણે એવી ઉપમા આપીએ, તો એ લાગેછે કે ગલીઓ, જળર સાફ કરવાનું કામ, એમાં પણ આવડ જોઈએ છે. તમારાથી થતું હોય, તમને આવડતું હોય તો કરો જોઈએ ! આ તેમનું બુદ્ધિ કૌશલ્ય, આ તેમની આવડ તેમને અક્ષય તપો ! આને તેઓ આવડ ડહાપણ, જ્ઞાન બુદ્ધિનો આપાર, આજ કાલના ‘પોલીટીશીઅન’ની હોંશીઆરી, ગણે છે. આવો માણસ ખબરદાર, હોંશીઆર, કાબેલ, ‘પોલીટીશીઅન’ ગણાય છે. એ શબ્દની અધોગતિ પણ શોચનીય છે. તેમના બુદ્ધિ વિલાસથી એવી જાતનો વિભ્રમ ઉભો થાય છે કે—

૧ કલામાં બહુ ઉંચી જાતનાં બુદ્ધિ કૌશલ્યાદિ જોઈએ છે.

૨ લુચ્ચાઈ એ એક કળા છે.

તેથી ૩ લુચ્ચાઈમાં ઉંચ પ્રતિનાં બુદ્ધિ કૌશલ્યાદિ અમે વાપરીએ છીએ.

આ ચોખ્ખા હેતુવાલાસથી, અને વિચાર ઊણીની ભૂલથી લોભાઈ બુદ્ધિને, શક્તિને, કુમાર્ગે દોરી, અહંભાવ આણે છે કે અમે કેવા બુદ્ધિમાન છીએ ! આ તેમની વિવેક બુદ્ધિ પ્રશુ સરખી છે.

આવાં મનુષ્યોમાં બુદ્ધિ તો છેજ, એ આગળ જણાવેલું છે, પરંતુ છે તે શક્તિને કુમાર્ગે દોરી છે. વળી એ શક્તિમાં એવું રહેલું

છે કે તેનું પ્રબળ, કિંમત, અને પરિણામ છે તે કરતાં વધારે તીવ્ર-
પણે તેઓ માની લે છે. આથી તેવાં હુદ્ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય એ થઈ
પડે છે કે જે જનસ્વભાવનું જ્ઞાન તેમને થયું હોય તે વડે અમુક
માણસની શું વૃત્તિ છે તેની શું સ્થિતિ છે, તે કદપી લઇ તેના સુલેહમાં
ભાગ કરાવે; નિંદાપરાયણતા એટો તેમની સદાની પ્રકૃતિજ
છે; પરસુખે દુઃખી, પરદુઃખે સુખી, એ તેમનાં સુખ દુઃખનાં શાસ્ત્રોનાં
સૂત્ર છે; ‘વિધ્ન સંતોષી’ એ તેમનો આદ છે. ખટપટ શાસ્ત્ર (તેમની
અધમ હુદ્ પ્રકૃતિને ‘શાસ્ત્ર’નું નામ ધટતું હોય તો) એ તેમનો
અભ્યાસ છે; જુદાં તેમની તરવાર છે; નીચ વૃત્તિઓ તેમના સોબતી
છે. પણ આ બધાનું ક્ષણ કાઈ સ્વાર્થ છે એમ ધારો છો? નહિજ.

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये

सामान्यास्तु परार्थमुद्यममृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये

ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—જેઓ સ્વાર્થ તજી પરમાર્થ કરવા જ
નિરંતર તત્પર રહેલા છે, તેમને સત્પુરુષ જાણવા.

જેઓ પોતાનો સ્વાર્થ પણ જાળવીને સાથે સાથે પરમાર્થ રાખે
છે, તેમને મધ્યમ જાણવા.

જેઓ આત્મ સ્વાર્થને લીધે પરહિતમાં નુકશાન કરે છે, તે
મનુષ્યોમાં રાક્ષસ જાણવા.

પરંતુ જેઓ પોતાના સ્વાર્થ વગર પણ પરહિતમાં ધા કરે છે,
તેમને હવે કયું એથી અધમ નામ આપીશું તે સમજાતું નથી.

પરંતુ આવા લોકોની દલિલ છે કે નિરર્થક છેક આત્મસ્વાર્થ
સિવાય તો તેમનું કશું પણ નથી ચાલતું; એટલે રાક્ષસ વર્ગના ક્રમમાં
તેઓ છે. પણ તેમનો સ્વાર્થ તપાસીએ તો, અનીતિથી મેળવેલાં સાધનો
વડે વૈભવ ભોગવવાની લાલસા, સત્તાનો મદ કરી કંઈકને નુકસાન

કરવાની જ ધૃત્તિ, જુદે બહાને પણ કીર્તિ ખાટવાનો લોભ, અનેક અનીતિ કર્મ અને સત્તાના મદથી ઉદ્ભવ પામેલા અધર્મને પરિણામે બંધા-એલાં વૈરને સાંત્વન કરવાની ભૂખ, પોતાને સત્કર્મની, સદ્બુલ્લુધી, કે સદ્બુદ્ધિથી બીજા કરતાં ચઢતા થઈ, અગર બીજાના કરતાં વિશેષ સારા રહી સરખામણીનું પરિણામ કીર્તિ તે પામવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં ધર્મને લીધે, સારી સ્થિતિ ભોગવનારની અધોગતિ કરી પછી પોતે ઉંચે છીએ એમ બતાવવામાં ગર્વ માનેછે. આટલા બધા, આવા મહત્વના તેમના સ્વાર્થ હોય છે. જમીન ઉપર ઉભાં રહેલાં બે પ્રાણીઓમાં કોણુ ઉંચું છે, એવી સ્પર્ધા થાય તો, જે શક્તિમાન છે છતાં સદ્વૃત્તિવાન છે, તે પોતે ઉંચ સ્થાન શોધી ત્યાં ચઢીને બતાવશે કે પોતે ઉચ્ચ સ્થિતિ ભોગવે છે. નીચવૃત્તિ, ક્ષુદ્ર પ્રાણી, બીજાને ખાડામાં નાખી કાઢે ઉભો રહી, પોતે ઉંચે છે એમ દેખાડશે. પ્રથમની તે સ્પર્ધા છે, દ્વિતીય તે ધર્માનું રૂપ છે. પણ તે મૂર્ખ મિથ્યાભિમાનીઓ આટલાં નુકશાન અને ભાર જગત્ ઉપર કરે છે તેમ છતાં બિલકુલ તેમને ખ્યાલ આવતો નથી કે-નુકશાન કરવું એ એક કૃતરાતા પણ હાથમાં છે. તમારી પાછળ પાછળ ભસીને તમને ત્રાસ આપવો કે પછી જાનેમાને બચકું ભરવું, એતો એક કૃતરૂં પણ કરી જાણે છે. તેનાથી કંઈ શુભ થવાનું નથી. તેઓનું પણ તેજ કરે છે, તો શું તું પણ તેજ પ્રમાણે ક્ષુદ્ર છે? પણ આવા બોધ કોણુ કરે ?

‘Where ignorance is bliss it is folly to be wise’ મૂર્ખની દુનિયામાં અજ્ઞાન એજ સુખ છે; બોધ કરવો નિષ્ફળ છે એટલુંજ નહિ, પણ બોધકર્તાને અવશ્ય હાનીકારક છે. સાપને ઝાલી પંપાળી બોધ કરીએ કે-ભાઈ, ડાહ્યા થઈએ, કોઈને કરડીએ નહિ, સર્વ સૃષ્ટિનાં પ્રાણિ ધર્મરે રચ્યાં છે, સર્વને જીવવાનો હક સરખો છે માટે હવે તને હું છુટો મૂકું છું-કરી છુટો મૂકીએ તો હું ધારું છું કે લાગલો વાંકો વળી તમારા કલ્યાણ કરવાની

ઈન્દ્રિયાઓ સ્વધામ પહોંચાડી દેશે. મૂર્ખની દુનિયાં પણ એવીજ દુરા-
મહી કે દુરઆશ છે.

મનુષ્યના જીવનનો નિશ્ચય નથી. તેની ઈન્દ્રિયશક્તિઓ ક્યાં
સુધી ટકશે તેનો ભરંસો નથી; કાલે બહેરો કે આંધળો થઈ જાય,
તો ઐહિક શક્તિઓનો તો શોજ ભરંસો ! વળી એ શક્તિઓ અમર
ટકી; તેનો વૈભવ અનેકને દુઃખ દેવામાં કર્યો તોય શું ? એનું
અમર ફળ ભોગવનારને શું ? સૃષ્ટિઓ અનેક છે. એમાં પૃથ્વી એક
બિંદુ તુલ્ય છે. તે પૃથ્વી ઉપરની સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય સંખ્યાવાળી એક
રજકણુ જેટલી છે. એવાં કોટ્યાન કોટી મનુષ્યમાં એક મનુષ્ય,
તેનો કયે ઓપડે હિસાબ ? તો અરે પામર ! તારે શા જીવ્યા પર ?
નવલરામભાઈ એ કહ્યું છે કે :—

સ્થિર કરીને કોઈ આ કામ, નથી રહેવાનું;

કોઈ કરી લ્યો સુકૃત કામ, રે'શે કે'વાનું.

માટે જો કંઈ થાય તો, જે કંઈ થોડો વખત થોડી શક્તિ
છે, તેનો ઉપયોગ કરી હર કોઈને ઉપયોગી થાઓ, ભલાઈ લ્યો
એજ જીવનનું ફળ છે; એમાંજ મનુષ્યત્વ રહેલું છે.

જનસ્વભાવને નામે આરંભી, અવસાન અહિં આમ આપ્યું
છે, કારણ દરેક વાચક પોતાના અનુભવે પોતાને, અગર પોતાના
મંડળના કોઈને આવી આવી કોઈ કોઈ સ્થિતિમાં દેખશે, દુનિયા
ખરાબ દેખાય તો તે આવી વૃત્તિઓનાજ આભાસ છે. સમભાવનાના
અભાવથીજ બીજી કોઈ દોલત લુંટાતી નથી.

(પુ. ૪૨ મું, માહે મે, ૧૮૬૫)

મારો નાશ મારા શિવાય બીજા કોઈથી થઈ શકવાનો નથી.

ઉપરનું “મારો નાશ મારા શિવાય બીજા કોઈથી થઈ શકવાનો નથી” એ વાક્ય સામાન્ય-ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર માણસને ખરેખર આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું છે; પરંતુ જે કોઈ થોડો પણ ઊંડા વિચાર કરશે, તેને એ વાક્યમાં કોઈક પ્રકારનું રહસ્ય છે તેમ જણાઈ આવ્યા વિના નહીંજ રહે. સાધારણ વિચારથી સંસાર વ્યવહારમાં વિચરતાં મનુષ્યોના મોઢામાંથી આપણે અનેક વખતે ઉદ્ગારો નીકળતા સાંભળીએ છીએ કે, “ફલાણાએ મારું અનિષ્ટ-ખરાબ-કર્ચું.” “ફલાણો મારો શત્રુ છે;” “ફલાણાને લીધે મારું અમુક કાર્ય ભગ્ન થયું;” “ફલાણાનું અમે કાંઈ બગાડતા નથી, પણ તે નાહક અમારા લાભમાં આડે આવ્યા કરે છે-અમારું અહિત તાકે છે.” વગેરે પ્રકારના ઉદ્ગારોદ્વારા પોતાના દોષને લીધે પોતાને થતા નુકશાનનો આરોપ બીજાઓ પર મૂકી, સામો પક્ષજ સર્વ રીતે તેનો જાણે અહિંતકર્તા હોય એમ કેટલાકો માની બેસે છે; પરંતુ એમ માની બેસવામાં તેવાઓ કેટલીક ભૂર્ખાતા કરે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના રચેલા આ ભૂમંડળમાં. એ પરમાત્માએ ભૂમંડળની ઉત્પત્તિની સાથે એવો એક કાયદો અમલમાં મૂક્યો છે કે, તેના પ્રતિબંધનને લીધે વિના કારણ કોઈપણ માણસ કોઈનો શત્રુ અથવા વિપક્ષી થતો થતી. “કારણ વિના કાર્ય થતું નથી” એ નવીન પ્રચલિત થયેલા સિદ્ધાંત અનુસાર આ ભૂમંડળનો સર્વ વ્યવહાર અબાધિત રીતે ગતિમંદ થયા કરે છે. ત્યાં સુધી અમુક બે મનુષ્યોને અથવા વ્યક્તિને વિપક્ષી થવાને કારણ મળ્યું નથી, ત્યાં સુધી તેમ

બનતું જ નથી. દાખલા તરીકે વિપંથના બે ધર્મબોધકો જ્યારે પોતપોતાનાં ધર્મના સિદ્ધાંતો વધારે ગ્રાહ્ય અને સત્ય સત્વવાળા બતાવવામાં રસાકસીભર્યો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એ બે ધર્મબોધકોના અંતરમાં વિપક્ષીપણાનો ભાસ વાસ્તવ્ય થાય છે. બીજો એક સાધારણ દાખલો લઈ એ કે, જ્યારે અનેક માણસો અગ્નિવાહક્યંત્રરથદ્વારા હજારો મૈલની મુસાફરી કરતાં હોય ત્યારે, તે રથદ્વારા અન્યપ્રદેશે ગમન કરતાં વિવિધ પ્રદેશનાં કેટલાંક અપરિચિત માણસો એક બીજા સાથે એવા સૌમ્યથી વાર્તા કરતાં હોય છે કે, જાણે તેઓ ઘણા જુનાં સ્નેહી હોય; ત્યારે બીજાં કેટલાંક કંટાળા ભરેલી કચકચ પણ કરતાં હોય છે. આમ હોવાનું કારણ શું? અગ્નિવાહક્યંત્રરથદ્વારા મુસાફરી કરતાં બધાં મનુષ્યો લગભગ સરખાજ સંબંધ ધરાવતાં હોવા છતાં અનેક વિપ્રદેશી માણસોમાંના કેટલાંકને સામાન્ય સૌખ્ય થાય, અને કેટલાંકને કંટાળા ભરેલી કચકચ કરવી પડે તેનું કારણ શું હોવું જોઈએ, એ વાચકો સહેજ રીતે સમજી શકશે. આ ઉપરથી વિપક્ષ થવાને કોઈ તરફથી પણ જ્યાં સુધી કારણ મળ્યું નથી ત્યાં સુધી વિપક્ષ બંધાતો જ નથી; અને આપણે વિપક્ષી થઈને જેવું થવાની અથવા કરવાની ઈચ્છા ધરાવીએ તેના જેવુંજ આપણને ભોગવવાનો પ્રસંગ કુદરત લાવી મૂકે છે. હોપકૃત પાઠમાળાની ચોથી ચોપડીમાં ચાર ચોરના પાઠમાં પણ આપણને આજ પ્રકારનો બોધ કરવામાં આવેલો છે. મિઠાઈ લેવા ગયેલા બે ચોરને જ્યારે અયોગ્ય ભાવના થઈ ત્યારેજ જંગલમાં બેઠેલા બીજા બે ચોરોની ઘાનત તેમને મારી નાખવાની થઈ. એટલે જ્યારે આપણે બીજાઓનું અનીષ્ટ તાકીએ ત્યારેજ આપણું અનીષ્ટ કુદરત કરવા-કરાવવા ધારે છે. અર્થાત્ “જેવું માવે તેવું લણું” એ કહેવત મૂળજ રાજ્યથી તે રાંકે. સુધીના દરેક મનુષ્યો જેવાં જેવાં કૃત્યો કરે, તેવો. તેવો. બદલો તેમને કુદરત (ઈશ્વર) તરફથી મળવાતો જ. કોઈ તરફથી એવી શંકા હિતી કરવામાં આવે કે, કોઈ નિષ્પત્તિ અથવા તેના રાજ્યસૂત્રધારીઓ બિચારા ગરીબોને મરજી મુજબ અયોગ્ય

ત્રાસ આપે તો તેનો બદલો ખિચારા ગરીબો તરફથી શી રીતે વળી શકે? બેશક નૃપતિ અથવા તેના રાજ્યસૂત્રધારીઓના ત્રાસ અથવા બુલમનો પ્રતિકાર ગરીબ લોકો તાત્કાલિક કરવાને સમર્થ હોતા નથી એ ખરું; પરંતુ તેમના કૃત્યનો બદલો તેમને કુદરત તરફથી મળ્યા વિના રહે છે એમ તો કદી બનતુંજ નથી! આજ નહિ તો કાલે, ચાર છ માસે અથવા અમુક કામ પછી પણ અયોગ્ય રીતે ત્રાસ આપનાર રાજાને કે તેના રાજ્યસૂત્રધારીઓને અથવા હરકોઈને તેનો બદલો ભોગવવો પડવાનોજ. તે પ્રમાણે થવાના અનેક દાખલાઓ આ વિષયના સાક્ષીભૂત તરીકે ઇતિહાસના પૃષ્ઠ પર હમેશને માટે ટપકી રહેલા ઇતિહાસના અભ્યાસુઓ જોઈ શકે છે.

વિના કારણ કોઈ કોઈનો નાશ છત્છતો નથી. વાઘ, વરૂ જેવાં હિંસકપ્રાણીઓ બકરાં યા મેઢાંનો નાશ કરવા મથે છે. તેનું કારણ તેમની પોતાની જઠરાગ્નિને તૃપ્ત કરવા અર્થે તેની જરૂર છે એ છે. આ વખતે એવી એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ શકે કે, બકરાં-મેઢાં જેવાં નિરપરાધી પશુઓએ વાઘ, વરૂ જેવા હિંસક પશુઓનો કાંઈ-પણ અપરાધ કયો હોતો નથી, ત્યારે “મારો નાશ મારા શિવાય બીજા કોઈથી થવાનો નથી” એ કહેણ શું જૂઠું પડતું નથી? આ શંકાનું સમાધાન એવી રીતે થઈ શકે છે કે, આ સૃષ્ટિનો એવો સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ કે, બલીષ્ટ પ્રાણીઓએ પોતાનું જોષણ નિર્બળ પ્રાણીઓના આધારે ચલાવવું. તેની સાથે નિર્બળ પ્રાણીઓને તેમના શરીરના રક્ષણને માટે ઈશ્વરે સાધનો પણ ઉત્પન્ન કરી આપ્યાં છે. તેથી કરીનેજ આજકાલ બલીષ્ટ પ્રાણીઓના અપાટામાંથી નિર્બળ પ્રાણીઓ પોતાનો બચાવ કરી શકે છે. નિર્બળ પ્રાણીઓ પોતાની મથાયોગ્ય રહેણીકરણની મર્યાદામાં રહેતાં હોય તો તેમનું રક્ષણ અવશ્ય થવુંજ જોઈએ. પરંતુ તે જો અવિચારી-ખજાણી અહીં તહીં ભ્રમણ કરવા માટે તો ક્યારેક તેનો બદલો પણ લેવી લેવો પડે.

ઉપરના દૂકા વિવેચન ઉપરથી સાધારણ જેવા દેખાતા, પણ ધણુજ મહત્વના હક્કનું કીસ્મત ચતુષ્પાદ પ્રાણીઓને પણ લાગુ પડે છે એ આપણને નિદર્શન થયું. અન્ય લોકો પોતાનો દ્રેષ કરે, અથવા તો પોતાનું અહીત તાકે તેના કારણમાં ૯૯ ટકા તો ધણુક વખતે આપણેજ હોઈ એ છીએ. કેમકે જે પોતે સારા હોઈએ- આપણે પોતે આપણા અંતઃકરણથી કોઈનું અનિષ્ટ ઇચ્છતા ન હોઈએ તો આપણું કોઈ ઇચ્છેજ નહીં. જ્યાંસુધી આપણે કોઈને ગાળ ન દઈએ, અથવા ગાળ દેવાનું કારણ ન આપીએ ત્યાં સુધી આપણને તે કદી ગાળ દેવાની હિંમત કરી શકે નહિ જ. વિશેષતઃ અમુક પ્રકારના પણ વ્યસની લોકોએ આ વિષયના મથાળાનું વાક્ય તો પોતાના હૃદયપટમાં સદાને માટે કાતરી રાખવું જોઈએ.

(પુ ૪૭ મું, માહે મે, ૧૯૦૦)

આપણી હાલની ધર્મભાવના

ધણાકના મનમાં પુરસદને વખતે વિચાર ઉઠતો હશે કે જેને નિમિત્તે સાધુ પુરુષોએ આગલા કાળમાં અનેક પરિતાપો વેઠ્યા કહેવાય છે તે ધર્મ તે શું હશે ? જે પગવાળા અને કાળા માથાના દરેક માનવીને ધર્મ જેવું કંઈ ને કંઈ જોઈએ જ એવો કંઈ નિયમ છે ? અને જો તેવો નિયમ હોય તો હાલમાં ડગલે ડગલે નજરે પડતા અનેક પંથમાંથી ધર્મ કેને ગણવો ? અને જેને ધર્મ તરીકે ગણી લેવાનો બોધ થાય તેનું તત્ત્વ ડોળધાલુઓના વિતંડાવાદ અને તર્ક-જલમાંથી શા ધોરણે શોધી કાઢવું ? આવી શંકાઓ હાલના દેશ-કાલને લઈને જ ઉઠવા પામી છે એમ તો કંઈ ખચિત નથી. પ્રાચીન મીસરના લોકમાં “ સ્પીકસ ” નામે રાક્ષસ સંબંધે એવી દંતકથા-

ચાલતી કે તે રાક્ષસની નજીક પસાર થતા હરકોઈ માણસ યા વટે-
 માર્ગ પાસે રાક્ષસ મોસુફે રજી કરેલી શંકાઓનું સમાધાન કરવામાં
 નિષ્ફળ જનાર માણસને, તેના તરફથી મોતની ધમકી મળતી.
 મહાભારતમાં યક્ષ અને ધર્મરાજ વચ્ચેનો પ્રશ્ન પ્રસંગ જાણીતો છે,
 તેમ કઠોપનિષદમાં મૃત્યુ અને નચિકેતસનો સંવાદ પણ તત્ત્વજ્ઞાસુ-
 ઝોને નવતર નથી. આ ઉપરથી નકી છે કે ધર્મનું તત્ત્વ જે શાસ્ત્ર-
 વેત્તાઓ ગુફામાં ગળી ગયેલું જેવું માને છે, તેની શોધખોળ માટે
 અનાદિ કાળથી માણસનાં મગજ મથ્યા કરે છે. ધર્મને નામે અઘાપિ
 પર્યંત ચાલ્યો આવતો, આ મનોરાન્યનો સળવળાટ, કંઈ નમાલી
 વસ્તુ માટે સંભવે નહીં. કેમકે ભારત ભૂમિમાં, કાળ કાળને લઈને
 આર્ય ધર્મ ઉપર વિપત્તિ પડવામાં કંઈ મળ્યા રહેલી નથી. વૈદિક
 સમયમાં સનાતન શાશ્વત ધર્મના ઉપદેશપરાયણ એવા વલ્કલધારી
 બ્રહ્મર્ષિઓનાં તપોવન, ગૌશાળા અને પર્ણકુટીઓ તે વખતમાં, સૂર્યો-
 દય અને સાયંકાલે ‘સ્વાહા’ અને “વષટ્ટકાર”ના પવિત્ર વેદ મંત્રો-
 વચ્ચારને અહોનિશ પ્રતિષ્ઠવનિત કરતાં હતાં. તે વેળા વર્ણુશ્રમની
 વ્યવસ્થા શિથિલ થઈ નહોતી અને ધર્મક્ષેત્રમાં આધુનિક સુધારાનો
 પવન હજી વાવા લાગ્યો નહોતો. પણ બ્રાહ્મણવર્ગની ઉડાં મૂળ
 ધાલી રહેલી સર્વોપરી સત્તામાં કંઈક ઘટાડો કરવાને, અને મોક્ષોપાયનું
 રહસ્ય વતું ઓછું અન્ય વર્ણુને પણ પ્રાપ્ત થાય એવી તજવીજ રૂપે
 બુદ્ધનો ધર્મ જન્મ પામ્યો. લોકસમાજમાં અને રહેતે રહેતે રાજ-
 ગૃહમાં પણ તે પથરાયો. અને તેનો અદ્ભુત પ્રભાવ, ચક્રવર્તિ રાજ
 અશોકના સમયમાં સ્થાપિત થયેલી અનેક પાંજરાપોળ, મઠ અને
 સ્તૂપોમાં હજી પણ કંઈક અંશે જણાય છે. ચાલતે ચાલતે, આ બધી
 સ્થિતિ, વેદાન્તાદિ આસ્તિક દર્શનો વડે ઉલટપાલટ થઈ અને જગદ્-
 ગુરૂ શંકરાચાર્યનો દિગ્વિજય પણ થયો.

આવામાં તો તુરંત બગદાદના ખલીફ અને ઇસ્લામના મુરીદોનો
 ઉત્સાહ જન્મ પામ્યો અને ઉપદેશ કરતાં તલવારને તેઓએ

ધર્મ પ્રચારનું વધારે સારું સાધન ગણ્યું. મુસલમાન શહેનશાહતો થઈ અને સનાતન ધર્મનું આકાશ ચોમેર વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું. અકબર જેવા ઉદાર દીલના કોઇકે, થોડોક પ્રકાશ આણવાની તબ્બીજ કરી પણ અદારમાં સૈકાની રાજકીય ગડમથલમાં પાછું આ બધું ભુલાઈ ગયું. છેવટ બ્રિટિશ શહેનશાહત જન્મ પામી; અને કોઈક જંગલી કોમોમાં સુધારો આણવાને નામે ખ્રિસ્તી પાદરીઓના પ્રયત્નોની સાથે સાથે દરેક ધર્મને અભય વચન દેવાયું. એટલે હવે જેને લઇને દરેક માણસને પોતાની જાંઘળીના તડકા છાંયામાં ધારણા રહી શકે છે તેવી ધર્મરૂપી વસ્તુ ફરી હાથ કરવાની કોશીશ નિષ્ફળ જવાની નથી તે વાત પણ નકી થઈ. જેટલું તે નકી છે, તેટલું એ પણ નકી છે કે હાલ આપણી ધર્મભાવના ડગુમગુ છે. દેશમાં સુલેહની કંઈક વ્યવસ્થા બંધાયેલી જેવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દેશોનો સુધારો સામાજિક વ્યવહારમાં દાખલ થવા લાગ્યો છે. લૌકિક કેળવણી પ્રજામાં નહીં ધારેલો વધારો કરતી જ જાય છે. કળા કૌશલ્ય અને હુન્નરોની ખીલવણી, રાજકર્તા તેમજ લોકોને જાગ્રત કરતી દેખાય છે. આટલું છતાં ધર્મ માટેની આપણામાંના ધણાકની તરસ છીપતી જ નથી—બલકે કેટલાકને તો ધર્મના નામની તરસ પણ લાગતી નથી. એ શું હશે? આમ થવાનાં ધણાં કારણો છે.

એક તો એ કે ધર્મના નામનો દાવો રાખતા એવા અનેક પંથ અને ફાંટા આર્યાવર્તમાં પડી રહ્યા છે. કોઈ દેવીના ભક્ત તો કોઈ સૂર્યના ઉપાસક; કોઈ શિવનો મહિમા ગાનાર, તો કોઈ કલ્હાન ગોપી-ઓની રાસલીલામાં સામીલ રહેનાર; કોઈ વામમાર્ગી, તો કોઈ યજ્ઞ યાગાદિ કર્મમાર્ગી, અને કોઈ તો “ૐ તત્ સત્” ‘શિવોઽહમ્’ વિગેરે શબ્દોચ્ચાર વડે પોતાનું, પરમાત્મા સાક્ષી સાથે સમાનાધિકરણ્ય કરનાર બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ; કોઈ આર્યસમાજવાળા, તો કોઈ બ્રહ્મો-સમાજવાળા; કોઈ કંઈ પણ ન માનનારા નાસ્તિક દેહવાદીઓ, તો કોઈ માનવું એ એ વચ્ચે હજી તોડ કાઢી નહીં શકેલ એવા વિતર્ક-

વાદીઓ પણ છે. આવા સંન્નિગોમાં આર્યાવર્તના ધર્મને “ હિંદુ ” શબ્દ લગાડવાથી કેવળ અસ્થાને ઉપયોગ છે. હમણાં તો “ હિંદુ ” શબ્દ નિવાસ સ્થાન માત્ર વાચક છે કેમકે ૧૫-૫૦ કરોડ જેટલાં માણસો “ હિંદુ ” છતાં પણ એક જ દેવળમાં રહી પ્રાર્થના વડે પોતાનું જીવિત કૃતકૃત્ય માની શકે એવી સ્થિતિમાં દેખાતાં નથી, બીજું કારણ કે ધાર્મિક વૃત્તિ અનેક રૂપે પ્રસરતી જાણે છે. કોઈ સ્નાન સંધ્યાદિક આહ્નિક કરતા રહેવામાં, કોઈ પ્લાલ્લણેને દાન દક્ષિણા દેવામાં, કોઈ ઉચ્ચે હાથ ટેકાવી રાખી ઉભે ઉભે તપ કરવામાં, કોઈ તીર્થ યાત્રામાં, કોઈ એકાદશી અને સોમવારના અપવાસ કરવામાં, કોઈ હવેલીમાં રાજભોગનાં દર્શન કરવામાં, કોઈ કષાય વસ્ત્ર ધારણ કરી ગમે ત્યાં ગમે તે આહાર કરી લેવામાં, કોઈ કયાં કીર્તનાદિ કરાવવા કે સાંભળવામાં, કોઈ ગૌમુખીમાં હાથ નાંખી બે કલાક પર્યંત જપ કરવામાં, અને કોઈ સદાચાર અને અંતઃકરણ શુદ્ધિમાં ધર્મનું રહસ્ય માને છે. આમ હોવાથી પરતંત્ર પ્રજાવાળા પ્રાકૃતજનોને, ધાર્મિક વૃત્તિ દરેક માણસમાં કયા દ્વારે સ્ફુરવી જોઈએ તેનો નિર્ણય દુર્ઘટ થઈ પડે છે. બીજાં કેટલાંક સાધારણ કારણો છે. રોજ પેદા કરવાની ભાંજગડમાં પૂરા થતા આઠે દહાડામાં, મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી ધર્મની માફક એકે દહાડે કેવળ પ્રાર્થના કે ધર્મચર્યા માટે અલગ પડાયો હોય એવું નથી. “ બાઈબલ ” સ્કૂલો, ઉરદુ અને “ કુરાન ” સ્કૂલો અથવા અવસ્તા પહેલવી માટેની મુલ્લાં ફિરોઝ મદ્રેસા જેવી કોઈ, ધાર્મિક ઉન્નતિને ખાસ ઉદ્દેશીને શાળા હોવાની હિંદુઓને જરૂર જણાઈ નથી. અનેક સંપ્રદાયો છતાં દરેકમાં નિયમસર ઉપદેશનો ગંધ પણ પ્રવેશ કરતો નથી. ‘ આચાર્ય ’ શબ્દ હવે ઉપનામ રહેલ છે. પ્લાલ્લણે વેદાધ્યયન પરાયણ મટી દ્રવ્ય સંચય પરાયણ થયા છે. તેથી યજ્ઞમાનોની શ્રદ્ધા પણ તેજ પ્રમાણે ઉઠતી ગઈ છે. પ્લાલ્લણ વર્ગની જગ્યા પૂરી પાડનાર, બીજો કોઈ ધર્મપરાયણ અને ધર્મોપદેશતત્પર એવો વર્ગ હયાતીમાં આવ્યો નથી. તેવા કોઈ સો પચાસ માણસો

અહીં તહીં મળે તો તેમના પર અન્નપૂર્ણાનો સંપૂર્ણ પ્રસાદ વરસાવી, સરસ્વતી મંદિરમાં કેવળ સાક્ષરજીવન ગાળવાનો રસ્તો કરવાને યોગ્ય સાધન સામગ્રી ગોઠવાયલી નથી. રાજ્યો જોઈએ તેટલા ધર્મપાલક નથી. અને પોત પોતાની પ્રજાનાં ધર્મ સંબંધી મૂળ ઉંડાં હોવાની કાળજી રાખનારા તો જવલે જ હશે. આવી સ્થિતિમાં આપણા લોકોમાં ધર કુટુંબ અને વ્યવહારિક જીંદગી નીરસ અને નિર્માત્મ્ય ભાસે તો તાજીબ નથી. આ બધું બદલાઈ આપણું વ્યવહાર કાર્યમાં ધર્મનું રસાત્મક પોષણ મળતું રહેવાની અગત્ય છે. આજ અભિપ્રાયથી ધર્મહીન પુરૂષો પશુ સમાન કલ્યા છે. ત્યારે ધર્મ જાણવો શેમાંથી ? એ પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. કાંતો તે શાસ્ત્રોના પરિચયથી અને કાંતો ગુરૂજનના અનુગ્રહથી તે જણાય છે. એ વાત ખરી પણ લોકોના મોટા ભાગને શાસ્ત્રોનો પરિચય હોતો નથી. જમાનો ચાલતો જાય છે તેમ હમેશની વધતી જતી બીજી વ્યવહારિક હાજતો પૂરી કરવામાંથી, શાસ્ત્રોનું નિરીક્ષણ કરવા જેટલો વખત પણ મળતો નથી. વખત પણ મળ્યો હોય અને તેનો પરિચય પણ થયો હોય તેવા પુરૂષોમાં જીંદગીનાં નાનાં મોટાં કામમાં તેનો સફ્ટિપયોગ કરવાનું કામ બહુ કરીને, માથા ઉપરવટનું નીવડે છે. સાધનસંપન્ન ગુરૂજનો પણ વિરલ છે. અને જો કાંઈ નસીબ વડે એ હશે, તો પોતાના અનુભવના સંસ્કારો બીજાઓમાં મુકવાને ઈતેગ્ગર નહીં હશે અને જો કાંઈ તેવા પણ હોય તો તેમને શોધવાની મહેનત લેનાર મુમુક્ષુ વર્ગ પણ તેટલોજ અલભ્ય છે. આથી કરીને ઘણા માણસો પોતાની બેદરકારી અને ધાર્મિક ઉત્સાહની શિથિલતા માટે કારણભાસ ગોઠવી શકતા માલમ પડે છે. ઉદયગિરિ પર નીકળતા બાલસૂર્યનું સૌંદર્ય, અરણ્યમાં તરુવરાદિથી ખેલતી મૃગાદિપ્રાણી સૃષ્ટિની વિચિત્રતા, ચંદ્રની ગતિથી અધિષ્ઠિત એવી સમુદ્રની ભરતી વડે અક્ષણાતા સંધ્યાકાળના વીચીતરંગ સાથે જોડાઈ આવતા મંદ પવનની લહેર, અને અનેક તારાગણથી ચળકતા આકાશ નીચેની આખી આલમમાં ગળતી જતી

રાત્રિએ સચરાચર પ્રાણી માત્રની નિઃશબ્દતા નિહાળી, સેંકડે કેટલા ટકા મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં દૈવી અને પ્રૌઢ લાગણીઓ આવી હશે ? આમ કંઈ થતું નથી અને ધણાખરા માત્ર વ્યવહારિક લાભાલાભને, ત્રાજવે અને કાંટે તોળનારા વધી પડ્યા છે એમ કહીશું તો આપણી હાલની ધાર્મિક સ્થિતિનો ખોટો ખ્યાલ આવ્યો નહીં કહેવાય.

આવી અનિત્ય અસર લાવવાનો પાશ્વિમાત્મ વિદ્યામાંજ કંઈ સ્વભાવ વિશેષ રહેલ છે એમ તો નહીં કહેવાય. દૂધનો દધિભાવે પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ છે, પાણીનો હિમભાવે પરિણામ પામવાનો પણ તેવોજ સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે અમુક દ્રવ્યનો જાતિ સ્વભાવ તેની કસોટી શું ? કસોટી એ કે પાત્રાદિ સામગ્રી ગમે તેવી વિચિત્ર હોય તેની અપેક્ષા વિના પરિણામ પામવું તે. આપણા દેશી લોકોનો મોટો ભાગ અને પશ્ચિમ દેશના વિદ્વાનો બન્ને એક સરખી રીતે, તે વિદ્યાના પાત્રત્વવાળા હોવા છતાં એકમાં ઉપર કહેલી અસર દેખાય છે અને બીજામાં દેખાતી નથી. મહૂર્મ રાજદારી મી. ગ્લેડસ્ટન આમની સભામાં કે આમની સભાની બહાર પોતાના ખાસ રાજકીય વિષયોપરનાં ભાષણોમાં જેટલે પ્રખર, અને શ્રોતાજનોના હૃદયની લાગણીઓને સાનુકૂળ વેગળાં મુકવામાં કાબેલ હતો, તેટલોજ નરમાશ વાળો અને બાળક માફક સરળ અંતઃકરણનો હાવરડનના ગામઠી ખ્રિસ્તી દેવળમાં દર રવિવારે રહવારે જતાં ધણાના દેખવામાં આવતો. પ્રોફેસર ટીન્ડાલ જેવો મોટો આધુનિક પદાર્થવિજ્ઞાની “આલ્ફ્રેડ”ના પવર્તો પર ચડ્યો. સ્વિત્ઝરલેન્ડનાં સરોવરો અને ખીણોના વનસ્પતિ-વાળા પ્રદેશો જોયા; અને પ્રૌઢ દેખાવના બરફના પહાડોનાં ઉતુંગ શીખરોપરથી નીચાણમાં આવી રહેલી નાની સરખી લાગતી કલબલાટ-વાળી દુનીયાને જોતાં આવી રમણીય અને ગંભીર સૃષ્ટિના ઉત્પાદકની અગાધ માયાશક્તિપર મોહ પામ્યો હતો. જ્ઞાન દિવસે દિવસે અધિક-ધિક વધતું જાય છે પણ અંતઃકરણમાં માનસિક પૂજનની લાગણી પણ વધારે રહેતી જાય છે એવી મતલબની લીંટીઓ લખનાર મરહુમ

કવિવર “ટેનીસન” હતો. ઐતિહાસિક તેમજ નૈતિક વિષયોપરનાં લખાણો વડે હ્યુપ્ત્યુ માણસોના વિચારોને હડબકાવી નાખવાની અગાધ શક્તિ ધરાવનાર “કાર્લોઈલ્” જ્યારે “સાર્ટોર રિઆર્ટ્સ” નામના પોતાના પુસ્તકમાં “હેર ટ્યુ ફેલ્સ ડ્રાક” બન્યો અને ઉત્તર ધ્રુવના મહાસાગરના એકાન્ત ભાગમાં, ધીમે શબ્દે ઉઠતા મોગ્ગના હોડાટથી ચકિત થયો, ત્યારે તેના ખરા રૂપની નિભાવના થતી હતી. આ તમામ પરથી આપણા લોકોને લાગુ કરવામાં આવેલી, અથવા આપણે સ્વીકારી લીધેલી શૈલીમાં ક્યાંક ખૂટકા હોવો જોઈએ એમ સૂચિત થાય છે. શૈલી એટલે કે પાશ્ચિમાત્ય વિદ્યા જે દ્વારા દેશીઓના મગજમાં ખેસારવામાં આવે છે તે રીતિ. આ રીતિ છેલ્લાં પચાસ વરસોથી આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ અને ગામઠી નિશાળોમાં ચાલી રહી છે. અને આટલાં વરસોના વખતોવખતના અનુભવ અને પ્રયોગ વડે, હાલ રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેના વિચારોમાં એકી સાથે મોઢમ ખ્યાલ આવવા લાગ્યો છે કે આ બધામાં અમુક અમુક રીતે સુધારા વધારાની જરૂર છે. અને આ મોઢમ ખ્યાલને સ્કુટ શબ્દો વડે બહારની દુનિયામાં જાહેર કરવાના પ્રયત્નો તરીકે, પરિષદો, સમાજો, કોન્ફરન્સો અને રાયલ કમિશનો એકઠાં થાય છે, અને તે પુરાવા તપાસે છે, કિંવા ખીજી રીતે ચર્ચા ચલાવે છે; રિપોર્ટો તૈયાર કરે છે, અને સરકારમાં મોકલાય છે, તે ઉપરથી સરકારી ગેઝીટોમાં ઠરાવો પ્રસિદ્ધ થાય છે. પણ હજી સુધી તો ધણાખરા ઠરાવોનો અમલ કાગળીઆથી બહાર જોવામાં આવ્યો નથી. તે ગમે તેમ હો પણ ફેરફારની જરૂરીયાત સમજવા લાગી છે એ તો નકીજ છે. જે વિષયને ઉદ્દેશીને ચાલુ લખાણ ચાલે છે તે લગતું કંઈ નિયમસર ધોરણ રહે તો પાંચ પચીસ વરસે પણ તેની હાંસલ પડતી અસર દાખલ થશે અને સંસાર સુધારો તેના દરેક અંગમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશી શકશે. મુખ્ય ફેરફાર તો બાળવર્ગની શિક્ષણપદ્ધતિમાં થવો જરૂરનો છે. “આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ” એ વાક્યનું વિવરણ બાળવર્ગમાં

થતું જોવામાં આવતું નથી. બાળવર્ગના પાયામાં ગમે તે ચીજો પડતી હશે પણ શુદ્ધ આચાર વિચાર વિષયક શિક્ષણ રૂપી અમૃતનું સીંચન તેમાં કરાતું નથી, પણ તેને માટે તો જોવા બાળવર્ગના શિક્ષકો તેવા તેમના શિષ્યો એવી રીતે આ ફેરફારનું મૂળ તો વધારે ઉંડું જાય છે. હાલનું આ તરફનું શિક્ષણ ઉતાવળું અને ઉપરછલું છે, યુરોપમાં તેમ નથી. ત્યાં તો ક્રમે ક્રમે કરીને પાચો જેમ ઉંડો નંખાતો જાય છે તેમ તેટલો જ સંગીન પણ કરાતો જાય છે. પ્રથમ ગામઠી નિશાળ, પછી ગ્રામર (વ્યાકરણ સંબંધી) સ્કૂલ, પછી પબ્લીક સ્કૂલ, પછી કોલેજનું શિક્ષણ અને યુનિવર્સિટી પ્રવેશ, અને તેમાંથી નીકળ્યા પછી પસંદ કરેલા ધંધા (Profession) ને લગતો અભ્યાસ, અને આટલું થયા પછી જીંદગી શરૂ કરવામાં આવે છે. આપણને બીજો વાંધો એ આવે છે કે વ્યાવહારિક ફેળવણીની સાથે સાથે, વિદ્યાર્થીઓની મગજશક્તિને અનુકૂળ એવા ધર્મોપદેશ કરતાં મહત્તાં ઉતરતાં પુસ્તકો, હાલના અભ્યાસક્રમમાં ગોઠવાયેલાં જણાતાં નથી. બાળકોને ગમે તેવાં ધર્મ અને નીતિથી ભિન્નિત અને સરળ ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો પસંદ કરાતાં નથી કે લખાતાં નથી અગર લખવાને માટે ઉત્તેજનની પણ તળવીજ થતી નથી.

આપણે પ્રાર્થના કરવામાં જાણતા નથી. પ્રાર્થનાનું રહસ્ય સમજાવનાર પણ આપણને મળતા નથી. દરેક નવો દિવસ શરૂ કરતી વખત તે આખો દિવસ સર્વશક્તિ જગત્રિયંતાએ બાંધેલા કુદરતી નિયમોને અનુસરીને પુરો થાય તે માટે આપણી દુર્બળ વાણીને થોડી ધણી પણ તકલીફ અપાતી નથી. ખ્રિસ્તી પાદરી બોશપ “જેરેમી ટેલર” કૃત “પવિત્ર જીવનકાળ” અને “પવિત્ર અવસાન કાળ” (Holy living; Holy dying) ના જૂદા જૂદા પ્રસંગોને ઉદ્દેશીને યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રાર્થનામાળા રૂપી ગદ્યાત્મક નાનાં પુસ્તકો છે, જેને સર જૉન લબકે પોતાનાં યુનંદા સૌ પુસ્તકો-માંના એક તરીકે ગણી તેની મહત્તા સ્વીકારી છે. આપણામાં આવાં

પુસ્તકો ધણીકે જોઈએ. અમદાવાદના જાણીતા મરહુમ સુધારક રાજેશ્રી ભોળાનાથ સારાભાઈ વાળી ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા ધર્મનાં ૫૬ ગાનારાઓને જાણીતી છે. આવી પ્રાર્થનામાળાઓ કે જ્ઞાન અને ભક્તિનાં પદનો પ્રચાર વધતી જતી રીતે લોકોમાં થવાનું જોવાની જવાબદારી અને પુણ્ય સાક્ષર આગેવાનોને છે. આ બધું જોઈ સમજીને જ મુંબાઈમાં ગીરગામ મધ્યેની પ્રાર્થના સમાજમાં દરેક રવિવારે નૈતિક અને ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો આપી આપણા ઉગતા યુવકોનું ધાર્મિક જીવન બાંધવાનો સ્વર્ગસ્થ જસ્તીસ રાનાડેનો પ્રયાસ, તેમની પવિત્ર યાદગીરીને ધણી કાળ સુધી તાજી અને માનાર્હ રાખ્યાં કરશે એમ કહેવામાં કેવળ સમ્બાધ જ છે.

આપણી ધર્મવિષયકવૃત્તિ કેવળ નાસ્તિક—શૂન્યવાદાત્મિકા રહી શકે એમ માની લેવું તો સુલભ નથી. યાસ્કાચાર્યે “મનુષ્ય” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી છે કે “મનસા સીબ્યતિ કાર્યાણીતિ મનુષ્યઃ” શબ્દાર્થ કે મન વડે કરીને જે પ્રાણી પોતાના કાર્યોને શીવે છે—અર્થાત્ વસ્તુ માત્ર સંબંધે, પોતાની વિચારશક્તિ વડે જે પ્રાણી કાર્યકારણ-ભાવ ગોઠવી શકે છે તેને માનવી કહેવો. અને આ શબ્દશઃ ખરું છે. માણસ માત્રમાં મૂળથી જ બે જાતની શક્તિ રહી છે. એક તો કલ્પના શક્તિ; બીજી વિચારણા શક્તિ. એક વડે તે કુદરતના ચમત્કારો જુએ છે, તેનાથી મોહીત થાય છે, ચકિત થાય છે—પોતાની સ્થૂલક સ્થિતિ અભિમાન પામે છે. બીજી વડે આવા ચમત્કારોનું ઉદ્ભવ સ્થાન અને પ્રસંગ ટેવે છે; આપણી ક્રિયાત્મક સૃષ્ટિનો કોઈ પણ ચાલક હોવાનું અનુમાન કરે છે, અને આ ચાલક યા અધિષ્ઠાતા મહાશક્તિ અને પૂર્ણ શક્તિવાળો ધારવાને પ્રેરાય છે. આ થયા પછી તુરત પાછી કલ્પના શક્તિની સહાય લેવાય છે, અને ઉપર કહેલી રીતે આનુમાનિક અધિષ્ઠાતાના જૂદી જૂદી રીતે વ્યાકૃત થતા કુદરતી પ્રભાવોના પ્રકારને અનુસરીને, તેવાં તેવાં અધિષ્ઠાતાનાં સ્વરૂપો,

સાધનો, અને ધતિર પ્રાણી પેઠે લાગણીઓ, ઈચ્છાઓ, અને સૃષ્ટિમાં હિતાવહ કે અહિતાવહ એવા પ્રકૃતિ વિકારો પણ જેના તે અધિષ્ઠાતા દેવતામાં કલ્પવામાં આવે છે. પાછી વિચારણાશક્તિ મદદે આવે છે, અને જેમ મનુષ્યાદિક લોક અમુક અમુક કાર્ય ક્રિયા સંઘાતથી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ કરાય છે, તેમ દેવાદિ પણ અમુક અમુક આવાહન, યજ્ઞ, પૂજનાદિ ઉપકરણ વડે હિતપોષક, અથવા અહિતપોષક થવા જોઈએ એવું અનુમાન, ષક્ષ, હેતુ અને વ્યાપ્તિની ગોઠવણીથી કરે છે. આ રીતે ધાર્મિક વૃત્તિ જન્મ પામે છે અને માણસના મૂળ સ્વભાવની સાથે જ કાર્યકારણ ભાવમાં જોડાયેલી રહે છે. મતલબ કે આ પ્રમાણે માત્ર તર્કના-અનુસંધાનથી પણ જડવાદનું સામંજસ્ય ટકી શકતું નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે ધાર્મિક ભાવનાઓનાં આપણામાં બીજો છેજ; અને સદાચાર વિચાર સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ પ્રભુની ભક્તિ અને પ્રાર્થના તથા નિયમિત ઉપદેશ અગર ચર્યાવડે તે અંકુરિત થાય છે; છેવટ અનુરૂપ આચરણ વડે ફલિત થતાં આ લોક તથા પરલોકમાં કલ્યાણકારી નિવડે છે.

પણ પરલોક તે આવ્યો ક્યાંથી ? અને તે કાણે જોયો છે કે તે પ્રાપ્ત થવાની આશા બાંધી, આપણી તાત્કાલિક સુખોત્પાદક વૃત્તિઓના પ્રવાહમાં ભંગ પાડવા માગો છો ? આવા સવાલ ઘણી વખત પૂછાતા દેખાય છે. તેનું કારણ કે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ આપણામાં કુંઠિત થયેલી છે અને સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મનનું રાજ્ય વિકાસ પામતું જાય છે. આને લીધે જ આપણે ધાર્મિક બાબતમાં ઉચ્ચગ્રાહી થઈ શકતા નથી. આ શૈથિલ્ય દૂર થવાની જરૂર છે, અને તેને માટે જવાબદાર એવી જે નિયંત્રણા રહિત માણસ માત્રની ઉત્પેક્ષા તેને અંકુશમાં લાવવાને કંઈ ને કંઈ, આપણા વિચારોની અને હરહમેશના જીવનની વ્યવસ્થા રાખનાર વસ્તુ નકી કરી લેવાની ફરજ તુરત સમજી લેવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. આ કાર્ય જેમ જેમ લાંબાય છે તેમ

તેમ તેટલે દરજ્જે આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ વધારે ને વધારે રૂઢિત થતો જાય છે. કેમકે—

“કોઈ આજ, કોઈ કાલ, કોઈ માસે છ માસે,
કોઈ વરસ દસ બાર, કોઈ પચીસ પચાસે;”

એ પ્રમાણે આપણી જીંદગીનો સમયદર્શક કાચની શીશીમાંથી રેતીના કણો હમેશાં ઝર્યા કરે છે. અને છેવટની ઘડીએ આ કણો ગમે ત્યાં ગમે તેમ ફેંકાઈ વિખરાઈ ન જતાં શ્રેષ્ઠ યોનિમાં બંધાય તેની તળવીજ કરવાને કોઈપણ પળ વહેલી ન જ ગણવી જોઈએ. આ દેહના નૈતિક અને ધાર્મિક પરમાણુઓનો ઉપયય અપયય આ હાલના જીવિતમાં જ પરિસમાપ્તિ પામવાનો છે એ ધારવું આધાર વિનાનું છે; બલકે શાસ્ત્રાધાર તેથી જુદા મત માટે છે. શ્રી ભગવાને કહ્યું છે કે: “અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્” ॥ અને કૃષ્ણસમેજેને સખો હતો એવા, “ગાંડીવી” ઉપનામવાળા મહાસમર્થ અર્જુનને ઉદ્દેશીને પણ જો, પ્રયત્નો જન્મજન્માંતરે પણ કર્યા કરતા જવાનો બોધ કરાયો છે, તો આપણા જેવા ક્ષુદ્ર અને અદ્યપ્રાય સાધનોવાળા માનવીઓ માટે તો તે બોધ કેટલા સહસ્રગણી રીતે લાગુ ગણવો જોઈએ તે વિચારી લેવાનું વાચકવર્ગ પર રાખીએ છીએ.

આ તમામનો સાર ખેંચીશું તો જણાશે કે જીંદગીમાં ગાંઠે કરી લેવાની એક સર્વમાન્ય વસ્તુ છે. તેનું સ્વરૂપ નકી કરવામાં અને શોધખોળમાં, કાળકાળાંતરથી અનેક પ્રયત્નો થયા કર્યા છે. જમાનો બદલાતાં કરતાં એવો પણ એક વખત આવી જાય છે કે ન્યારે સીધા લક્ષ્ય તરફ આ પ્રયત્નોનો પ્રવાહ જરા તરવાઈ આડો અવળો વહે છે, ખાડા ખબડામાં ભરાય છે, કોઈ કોઈ વેળા તેના પર વાવાઝોડાના પવનો જોસભેર ફુંકાય છે; કાદવ કચરો કે કસ્તરથી થોડાં ઘણાં તે મલિન થવા પામે છે. પણ આખરે આ બધાનો ઉપશમ થાય છે; કાદવ કસ્તર તળીયે ઘેસે છે અને મૂળસ્વરૂપમાં

સ્વચ્છ જાતી હઈને, પ્રવાહ ઉન્મુખ એવા ક્ષેત્રમાં થઈને તે નિરંતર શાંતિથી લક્ષ્ય લાણી ફરી વહેતો થાય છે, અને તેમાં ચંદ્રમા તારા-ગણાદિકના જેવાં સાધુ પુરુષોનાં જીવનો પ્રતિબિંબિત થઈ, માણસોને ધડો લેવાને અહોનિશ કામે લાગે છે.

ગણેશરાય દુલેરાય ભુચ.

એમ. એ., એલ. એલ. બી.

(પુ. ૪૯ મું, માહે મે, ૧૯૪૨)

મન અને વર્તન

મનુષ્યના મનની સ્થિતિ જોઈએ તો બેવડી છે એમ કહી શકાય, કારણ કે જે કાંઈ બહારની સૃષ્ટિમાંથી પચેન્દ્રિયદ્વારા લાગણી થાય છે તે મનને અસર કરવા ચૂકતું નથી. જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન-વાદિઓનો એક ન્યાય એવું સૂચવે છે કે, પ્રકૃતિમાં કાંઈ અત્યંત રીતે નાશ થવા પામતું નથી. એવી જ પુષ્ટીથી એક બીજો ન્યાય એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે કે, કોઈ વસ્તુ એક વખત મગજમાં લાગણી પેદા કરી ચૂક્યા પછી વિસ્મૃતિ પમાતી નથી. એવી વસ્તુઓના સંસ્કાર ઉંડા પ્રદેશમાં જઈને ચોંટી રહે છે, તે એવી રીતે કે પાછા અનુકૂળ પ્રસંગો અથવા યોગ્ય ઉપાધિઓ સાથે તેનું મિલન થયેથી તે સંસ્કાર ઉદ્ભુદ્ધ થાય છે. આ વાત પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પણ ગ્રાહ્ય થઈ છે.

ન્યાયશાસ્ત્રનો પણ એવો જ સિદ્ધાંત હોઈ તેમાં વ્યાખ્યાન થયેલી પ્રક્રિયા ઘણાના જાણુવામાં હશે. જે જે વસ્તુઓનું ઈન્દ્રિયો સાથે સંયોગથી જન્ય થયેલ જ્ઞાન મન સુધી પહોંચે છે-કે જેની કદાચ તે ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિને સ્થૂળ દેહજ્ઞાન થવા તક હોતી •

નથી-તે તે વસ્તુઓના પાછળ રાખી ગયેલા સંસ્કારો અમુક પ્રસંગે ઉદ્ભુદ્ધ થાય છે. વ્યવહારમાં પણ પ્રત્યેક માણસના અનુભવમાં એટલું તો આવ્યું હશે જ કે ઘણી વાર કેટલાક અવાજ, કેટલાક દેખાવો, કેટલાક ગંધો, ઇત્યાદિ મગજ ઉપર કાંઈપણ અસર મૂક્યા વિના અદૃશ્ય થઈ જાય છે, છતાં તેમાંથી બધા અગર ઘણાખરા અનુભવ્યા એમ ધ્યાન રહે છે. આવી ટુંકી મુદતમાં નાશ પામતા અનુભવના સંસ્કાર પણ મગજમાં રહે છે જ, અને તે જ્યારે ઉપાધિ અનુકૂળ હોય ત્યારે પાછા જાગ્રત પણ થવા ચુકતા નથી. દાખલા તરીકે લઈએ તો એક અતિ ગીચ વસ્તીવાળા મહોલામાં એક બાળુ વાજાંત્રનો નાદ થાય, એક બાળુ મદારી રમત કરતો હોય, એક તરફ નવા રંગબેરંગી ફૂલના દેખાવો આવી રહ્યા હોય, એ પ્રમાણે ઈંદ્રિયોથી અનેક ગ્રાહ્ય પદાર્થો અથવા ગુણ કે ક્રિયાઓ જ્યાં હોય ત્યાં જો એક વખત પણ એ પદાર્થનો અને ઈંદ્રિયોનો સંયોગ થયો તો મનને તાર પહોંચતાં વાર નથી લાગતી, અને મનને તાર પહોંચ્યો એટલે મન કે જે બધો વખત આત્મા સાથે સંયોગ ધરાવે છે તેમાં-આત્મામાં છાપ પણ પડી ચૂકી.

એ જ રીતે પદાર્થવિજ્ઞાનમાં માનેલું છે. તે એમ કે ગમે તેવી નિર્જીવ-નકામી અસર ગમે તેવા નકામા પ્રસંગમાંથી અનુભવમાં આવે તો પણ તે અસર મગજમાં દૂર પ્રવેશમાં સંચય થવા પામે છે; અને તે કાંઈ વખત પણ-પછી ગમે તો સ્વપ્નાવસ્થામાં કે જાગ્રદવસ્થામાં-સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે. આ કારણથી પદાર્થવિજ્ઞાનવાદિઓએ મગજના બે વિભાગ માન્યા છે. એક તો બહાર ઉમરાનો અને બીજો ઉમરાની અંદર છેક ઉંડાણમાં ઉતરી ગયેલ પ્રદેશ. આ બે પ્રદેશોમાંથી એકમાં તો અસર થઈ કે પછી એ વિસ્મૃતિપથમાં જવાનો વિષય મટી ગયો.

જ્યારે એવી ઉપાધિઓ આવે કે આ સંસ્કાર જાગ્રત થાય ત્યારે-એ અને તેની સાથેના બધા સંયોગ સંબંધો જોડાયેલ

(association of ideas) સંસ્કારો અને તે તે સંસ્કારમાં વ્યાપ્ત રહેલ વસ્તુઓ પણ સાથે જ દોરાર્ધ આવે છે. ત્યારે આપણા આ પ્રસ્તુત વિષયને અર્થે આ બે લિન પ્રદેશોનાં નામ અંતર્મનઃપ્રદેશ અને બહિર્મનઃપ્રદેશ એવાં રાખીશું તો અયોગ્ય નહિ ગણાય. (Subliminal and Supraliminal) આ અંતર્મનઃપ્રદેશ બુદ્ધિ તથા રાગદ્વેષ ઈચ્છા વગેરે સર્વે મનોવિકારને પ્રેરવામાં, સંયમન કરવામાં તેમજ તેમની ઉપર સત્તા ભોગવવામાં પોતાનો વ્યાપાર ધણી વાર અજમાવે છે. આનું દષ્ટાંત તો સહેલું છે કે હું જ આ લખતે લખતે લખવાના વિષયમાં એવો વ્યાપ્ત થઈ ગયેલો હતા કે મેં ખડીઆમાં કલમ ફેટલી વાર બોળી તેનું જ્ઞાન મને ખાસ સ્મરણ કરવા જરૂર પડેથી જ માત્ર થઈ શક્યું; પરંતુ એ સ્મરણ કરવા પૂર્વે એ જ્ઞાનના સંસ્કાર તો અસ્તિત્વમાં હતા જ.

વ્યાપારમાં જાગ્રત રહેલ અંતર્મનઃપ્રદેશ દલીકરણ કરવામાં આસક્ત રહે છે; પ્રથમ સંસ્કાર માત્ર ગ્રહણ કરવામાં અને પછી તેના દલીકરણમાં. બહિર્મનઃપ્રદેશ તો સંસ્કાર જે જે અતિ ઉત્કટ રીતે રહ્યા હોય તેનું વ્યક્તિને સર્વ રીતે જ્ઞાન થાય તેમ ગ્રહણ કરવામાં જ ગુંથાયેલ રહે છે.

આપણાં ષડ્દર્શનમાં—ધણાંખરાંમાં—જે પ્રક્રિયાઓ મુખ્ય રીતે સમજાવેલ છે તેમાં પણ એમ નિર્ણય તો થઈ જ ચૂક્યો છે કે ગમે તે એક ક્રિયા કે કર્મ કરવામાં આવે તેનો સંસ્કાર એવો બાજે છે કે જાતે દહાડે તેમાંથી ટેવ બંધાઈ જાય. આ ટેવ તો માપેલા કર્મનું પૌનઃપૌન્ય છે, બીજું કંઈ જ નહિ. એ જ રીતે ટેવના પૌનઃપૌન્યમાંથી કાયમનું વર્તન બંધાઈ જાય છે, અને એ વર્તનમાંથી છેવટે તેના પ્રારબ્ધનું બંધારણ થાય છે. આજ અર્થનું ઇંગ્રેજ લેખકોમાં પણ મત બતાવાયેલ ફેટલીક જગોએ જોવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે એક વાર એક કર્મ કરાય છે, તો પછી સ્મરણશીલ, સદા જાગ્રત અંતર્મનઃપ્રદેશ એવું તો તેને આકર્ષણ કરી રાખી મૂકે છે કે જ્ઞાન થયા

વિના પણ તે પ્રથમ કર્મ કરનાર મનુષ્ય તેજ કર્મ કરવામાં આસક્ત રહેવાનું પસંદ કરે છે, અને રહે છે પણ ખરે. આમ આસક્ત રહેવાનું કામ અંતર્મન:પ્રદેશનું સૂચવન અથવા પ્રેરણ કહેવાય છે, અને જો આ સૂચવન કે પ્રેરણને એક વાર અમુક માણસ વશ રહી વર્તે તો તેની પ્રેરણશક્તિનું જોર અંશે અંશે અધિક થતું જશે, એવો નિયમ શોધી કઢાયેલ છે. તે એટલે સુધી કે આપણને ભાન થાય તે પહેલાં તો તે ઉપર કહેલ પ્રાથમિક કર્મ સંબંધી વિચાર આવી લાગશે જ, અને એ કર્મ પાછળથી ઉભું છે જ. આગ્રાનુસાર દાસની સમાન પોતાનો ધર્મ ગણીને એ પ્રેરણ મુજબ પોતાનું વર્તન કરવું. એટલો પોતાનો કર્તવ્યધર્મ હોય નહિ એમ પાળે છે.

આમાં થાય છે શું કે પૂર્ણ રીતે ભાન નથી હોતું છતાં ક્રિયાના પૌનઃપૌન્યથી અમુક ટેવ કેળવાય છે; અને ટેવ કેળવાઈ એટલે કે સહેજ માત્ર પણ દંઢ થઈ કે ભાન ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. આટલા માટે જ સારા માણસોનો જ સંગ કરવો, મનમાં સારા વિચાર જ આવવા દેવા, સારે સ્થાને જ જવું, ધૃત્યાદિ, નહિ તો લોહચુંબક જેમ લોહને તેમ બહિરૂપાધિ અને વળી તેમજ અંતર્મન:પ્રદેશ આકર્ષણશક્તિ પોતામાંથી એટલા જોર સહિત વાપરે છે કે આપણને ભાન થયા વિના પણ એ કાર્યનું પૌનઃપૌન્ય બને જાય છે, અને ટેવ બંધાય છે. ટેવ દુર્ધટ, દુર્ધબ્ય અને દુર્જય છે. ટેવ પડી એટલે વર્તન અને વર્તનને અંતે પ્રારબ્ધ ધડાય છે. પ્રારબ્ધની વાસના ઘણી ઊંડી હોય છે, ને એ સ્થિતિ એવી દૂર પહોંચેલ છે કે જ્યાંથી પરિવર્તન થવું ધણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ જે ઘટમાળ બંધાય છે તેમાં પ્રાણી એટલો તો ઉંડો ઝંપલાય છે કે તેની વાસનાનો તાગ લેવાતો નથી.

આ ઘટમાળ જ સૃષ્ટિમંડાળ—સંસાર; પછી એને ગમે તેવા અર્થમાં સમજીએ. માનસિક પ્રદેશમાં એક ક્રિયા થઈ ગઈ તેના

સંસ્કાર બંધાયા. સંસાર એટલે ઘટમાળ-Evolution-તેની ગતિ ઉચ્ચતર, ઉચ્ચતમ અથવા અધોધ: થતી જાય; ધ્રુવા ગણીએ તો પણ સૃષ્ટિનું રચવું મનઃકલ્પિત તો છેજ. એટલે પછી આ પ્રક્રિયાનું સમર્થન કરતાં બાધ આવતો નથી. વ્યષ્ટિ પરત્વે, ગમે તેમ લઈએ તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક વાર ભ્રમને અવકાશ મળ્યો, એક વાર મિથ્યા જ્ઞાન થયું, એક વાર એકાકાર અદ્વૈત ટળી ગયું, કે તરતજ દ્વંદ્વભાવ પ્રકટ થાય છે; તરતજ મમત્વ બંધાય છે; તરતજ માંડે તાંડે ભિન્ન થવાથી, આકાર અલગ બંધાયાથી માન અપમાન, રાગ દ્વેષ ઇત્યાદિ દૃઢ થઈ જવા પામે છે. અને એની વાસના એટલી તો અગાધ છે કે તેનો નાશ શક્ય છે-છતાં અતિ કઠિણ અને દુર્ધટ છે.

આજ રીતે વ્યવહારમાં ગણવું. દૃષ્ટાંત તરીકે લઈએ તો ફ્રાન્સ-દેશની મહાન ઉચ્ચલપાચલ કે જે યુરોપના તો થું પણ જગતના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલ છે, તે એક દિવસનું કર્તવ્ય ન હતું. અને એજ અર્થની લૌકિક કહેવત પણ છે કે રોમ કાંઈ એક દિવસમાં બંધાયું ન હતું. તે પ્રમાણેજ ગંભીર કાર્યોના પાયા ઘણા વખત પહેલાંથી દૃઢ થતા આવતા હોય છે કે પછી છેવટે એકાએક ભલ્લૂકરતો ભડકો થઈ માત્ર અવલોકન કરનારને-દૂર ઉભા રહેલા પુરૂષોને અકાંડ બન્યું એવો મિથ્યાભાસ કરાવે છે. વ્યષ્ટિમાં તેમજ સમષ્ટિમાં અથવા પ્રત્યેક જનમાં તેમજ પ્રત્યેક જનમંડલમાં કાંઈ પણ કાર્ય કરાય છે તે માત્ર પ્રકૃતિનું છે; અને પ્રકૃતિનો એવો સિદ્ધ થયેલ-પરંપરાએ માન્ય કરેલ-નિયમ છે કે કાંઈ કાર્ય યદ્વચ્છા કે એકાએક થઈ શકતું નથી. એટલા ઉપરથીજ પ્લેટોની પ્રક્રિયા કે પરમાણુ-સમૂહની મહાન સૃષ્ટિસમારંભ સમયે થતી ગતિ, એ યદ્વચ્છાથી નથી પણ અમુક નિયમ અમુક ધોરણને અનુસાર છે, એ પદાર્થવિજ્ઞાન-વાદિઓએ ગ્રહણ કરેલ છે.

સારે એટલો નિશ્ચય થયો કે મન એ એવી આકર્ષણશક્તિ યોજનાર છે કે તેના કાંઈ પણ વ્યાપારને થવા દેવો અગર ન થવા

દેવો એને વિષે પ્રત્યેક માણસે સાવધપણે રહેવાની જરૂર છે; કારણકે એક વાર અમુક કાર્યના સંસ્કાર રહીને તેમાંની ટેવ અંધાર્ધ તો પછી તે પૌનઃપૌન્ય સુદૃઢ બની જાય છે, અને તેમાં વ્યાપૃત થનાર માણસને જ્ઞાન થાય તો પણ તેની ઉપર સત્તા ભોગવવા પોતે સમર્થ થઈ શકતો નથી. એ તો આરબની ચોકીની માફક ક્રિયા કરીને જ ઉભું રહેવું એવી ટેવ. આ ટેવ સારું કરવાની હોય તો તો ઠીક, નહિ તો વર્તન, પ્રારબ્ધ અને જન્મ પુનર્જન્મ બધે નડતર બને છે. અસત્ ક્રિયામાં વ્યાપૃત થયેલ મનને પાછું વાળતાં એટલી મુશ્કેલી પડે છે કે જાણે નવા નોકરને રાખતાં જૂનાની સાથે વદવાડ કરાવવી પડે છે, અને તેમાં આપણને પણ ઘણે અંશે સહન કરવું પડે છે. બે પ્રેરક-શક્તિની ખેંચતાણમાં પરિણમી શક્તિ જે તરફ વધારે બળવાન પક્ષ હોય તે તરફ વળે છે; એ નિયમ પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પ્રકાશ પામેલ છે. તે અનુસાર આમાં પણ બને છે, અને ધીમે ધીમે જૂના નોકરને અલહીન કરવામાં માણસ પોતે જ ચતુરાર્ધ વાપરે, અને નવાને અધિક બળ આપવામાં વિચક્ષણતા વાપરે તો જ જાતે દિવસે તે લાંબા કાળથી ધર કૂરી રહેલ સંસ્કારને તોડી શકે છે. નહિ તો જ્યાં સુધી છેક નિર્મૂલ થતો નથી ત્યાં સુધી તે આપણને નિમકહલાલપણે અસલ વ્યાપાર તરફ દોરે છે. ખીજી તરફ આપણે જો કે ખીજો નવો નોકર નવી ક્રિયા કરનાર રાખેલ છે તેમ છતાં તે ક્રિયાનો જન્મ પણ જૂના નોકરથી સહન થતો નથી.

ત્યારે હવે આમ બે ચડાઈ થાય તેવે વખતે શું કર્તવ્ય માનવું ? જૂનો નોકર સારો કે નવો ? એ વિષે એક વાર એમ નિશ્ચય થયો કે જૂનો ગમે તેવો નોકરી કરવે નિમકહલાલ છે એટલે તાત્કાલિક આવી હાજર થાય છે અર્થાત્ ગમે તેવા દૃઢ સંસ્કારવાળું કર્મ કરે છે છતાં ખરાબ છે તો તેને કર્મથી દૂર કરવા માટે પહેલાં તેની ખરાબીનો વિચાર નિશ્ચયપૂર્વક મનમાં ઠસાવવો; તેના સંસ્કાર દૃઢ કરવા યત્ન કરવું-મથન કરવું, અને સિદ્ધ થવું. પછી એટલું સબજ કર્યાથી કાળે

કાળે જૂનો નોકર નિર્બળ થઈ જશે. માટે આ બીજી જાતની ટેવ ફળવવા પ્રયાસ કરવો. એજ રીતે એ બીજી જાતની ટેવ કરતાં વળી ત્રીજી વધારે સારી નીકળી આવે તો તે ફળવવા યત્ન કરવો કે જેથી ધીમે ધીમે ઉચ્ચ ગતિને પમાય. માત્ર આ રીતે મનને વશ કરવા તત્પર રહેવું એ તાત્પર્ય છે. મનનો નિગ્રહ એ જ મુક્તિનું પહેલું પગથીયું છે, અને એ ઉપરથી જ ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્ દૃઢમ્ । તસ્યાહં નિમ્નં મન્યે વાયોરિવ સુષુપ્તમ્ ॥ વળી યોગની વ્યાખ્યા પણ એજ મતલબની છે. ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધઃ ॥ ન્યારે યોગ અર્થાત્ આત્મા પરમાત્માના એકાકાર રૂપી મહત્કાર્ય કરવામાં પણ મનનું સંયમન આવશ્યક છે સારે આ પહેલે પગથીએ તો એના સંયમની અસર કેવી ઉગ્ર હશે તેનો ખ્યાલ સહજ આવશે. વર્તન સાફ થયું એટલે સર્વતઃ દુઃખકૃત્વનો લોપ થયો તો પછી વ્યવહારમાં જે જે દુઃખદાયક બંધનો છે તે તો ટળી ગયાં; પછી પારમાર્થિક દુઃખનું અત્યંત ટળી જવું ધીમે ધીમે સિદ્ધ થશે, અને છેવટે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે આજ સાફ મનનો નિરોધ તેમજ મનની નિવૃત્તિ એ બે વાત સારી માની છે. કાંઈ પણ વસ્તુથી રાગદ્વેષ ઇત્યાદિ થતાં જ અટકે તો પછી તે તે વસ્તુમાં આસક્તિ રહેવા સંભવ રહે નહિ, પણ એ તો અંતિમ સ્થિતિ છે; પ્રાથમિકથી આરંભ થવો જોઈએ; અને છેવટે મનોવૃત્તિઃ પરમોપશાંતિઃ ઇત્યાદિ વાક્યો વડે જ નિર્મમત્વ પેદા થાય છે તે તો દુઃસાધ્ય છે; પરંતુ એ ભૂમિકાએ પહોંચવાનો સતત પ્રયાસ કરવો એ સર્વનું કર્તવ્ય છે એમ માની સર્વેએ વર્તન કરવું જોઈએ.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા, બી. એ.

(પુ. ૫૧ મું, માહે મે, ૧૯૦૪)

અધ્યવસાય અને સહિષ્ણુતા

કૃતકાર્યતાપ્રાપ્તિનો પંથ અતિશય દુર્ગમ છે, સહેજમાં અને એકદમ તે મેળવી શકાતો નથી. એકદમ જ કોઈ કદિ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રકાર થયો છે ? કોઈ કદિ ઉત્કૃષ્ટ ગાયક કે વાદક થયો છે ? અધ્યવસાય વિના કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ અત્યુત્તમ કાર્યમાં સફળ મનોરથવાળો થઈ શકે નહિ. જે મનુષ્ય યથાર્થ વ્યવસાયી છે તે સહેજમાં પરાજય સ્વીકારતો નથી, પહેલી વાર તે નિરાશ થાય તો બીજી વાર પ્રયત્ન કરે છે. અને બીજી વાર નિરાશ થાય તો ફરીને ત્રીજી વાર બમણા ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગથી તેમાં જ લાગ્યો રહે છે; અને એ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ધારેલું ફળ મેળવવામાં કૃતકાર્ય થાય છે. વારંવાર નિરાશ થયા છતાં પણ જે આશાનો ત્યાગ કરતો નથી અને કાર્ય-સિદ્ધિ થતા સુધી એક ચિત્તથી યત્ન કર્યા કરે છે, તેને ખરેખરો અધ્યવસાયી વીરપુરુષ કહી શકાય.

એક સાધારણ વૃક્ષને પણ જે બોંય પાડવું હોય છે તો તેને ન્યારે કુહાડાવતી વારંવાર કાપવું પડે છે, ત્યારે બહુ મોટા અથવા ભારે કામને સાડ પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કર્યા વિના પાર પાડવું અથવા પૂરું કરવું શી રીતે સંભવિત થઈ શકે ? ભરમા અથવા મધમાખો જે મધપૂડો બનાવે છે, તેને સાડ શું તેઓને નાના પ્રકારનાં પુષ્પોમાં ભ્રમણ કરવાની અને પુનઃ પુનઃ પ્રયત્નની જરૂર પડતી નથી ? આ પૃથ્વીપર જેટલા માણસો ઉન્નત થઈ ગયા છે, તેઓ સર્વે એવા અધ્યવસાયનું અવલંબન કરીને પોતપોતાના અભીષ્ટની સિદ્ધિ કરી લેવાને સમર્થ થયા હતા. કોઈ પણ માણસ એક જ દિવસમાં એકદમ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થતો નથી.

ભ્રમણ કરવાની એટલે ફરવા હરવા કે જવા આવવાની વેળાએ માણસ જેમ એક એક ડગલું ભરતો ભરતો તેને જવાને રસ્તે આગળ

વધે છે, તેજ પ્રમાણે જીંદગીરૂપી રસ્તાનો મુસાફર પણ ક્રમે ક્રમે માર્ગ કાપી શકે છે. ઇચ્છા હોવા છતાં પણ જેમ કોઈ વડેમાર્ગ એક કુદરેકો મારીને રસ્તાના એક છેડેથી બીજા છેડા પર જઈ શકતો નથી, પરંતુ સહિષ્ણુતાના અવલંબનપૂર્વક તેને થોડે થોડે કરીને માર્ગ કાપવો પડે છે; તેવી જ રીતે કોઈ પણ માણસ એકદમ અભીષ્ટ સિદ્ધિની આશા રાખી શકે નહિ; પણ પ્રયત્ન, પરિશ્રમ અને સહિષ્ણુતા સહિત ક્રમે ક્રમે ધારેલે રસ્તે આગળ વધીને આખરે મનોરથની સિદ્ધિ કરે છે. ખેડુત અનાજ વગેરે વાવતાં વેંત જ કાપણી કરી શકે નહિ, પરંતુ કેટલાક દિવસ પર્યંત તેને સાવચેતી અને સહિષ્ણુતા સહિત આશાવાન થઈને રહેવું પડે. પ્રથમ વાવેલા ફળુગા ફૂટે, પછી પાંદડાં આવે અને સારઆદ રહેતે રહેતે દાણા અથવા ફળ થાય અને પાકે, તે પછી છેવટે કાપણી કરવાનો વખત આવે. તેવી રીતે પ્રત્યેક કાર્યની અંદર અનેક અંશ અથવા ભાગ હોય છે, જે ક્રમે ક્રમે સંપન્ન થવાથી આખરે કૃતકાર્યતા મળે છે.

ઇચ્છા થતાં જ કોઈ મહત્ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. સહિષ્ણુતા રાખીને ઘણા દિવસ સુધી ઘણો યત્ન કરવામાં આવે તો જ તે કાર્ય સફળ થાય. સુપ્રસિદ્ધ ડિમેસ્ટરે કહ્યું છે કે, “ કેવા ભાવથી વાટ જોવી જોઈએ તે જાણ્યાથી જ કૃતકાર્યતાનું રહસ્ય જાણી શકાય. ” વળી એક નીતિવચન પ્રચલિત છે કે, “ સમય અને સહિષ્ણુતા કેળના પાનને સાટીન બનાવી શકે. ” વસ્તુતઃ અપેક્ષા કરતાં જાણ્યા-શીખ્યા વિના કોઈ મહત્ કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવવાની આશા કેવળ દુરાશા માત્ર છે.

અસહિષ્ણુ મનુષ્ય એકદમ લક્ષાધિપતિ અથવા વિવિધ શાસ્ત્ર-વિશારદ થવાની ઇચ્છા કરે છે. અનાજ વાવતાં વેંત જ ફળુગા ફૂટયા છે કે નહિ, તે બાળકની પેઠે અધીરાઈથી જીએ છે; વિદ્યન, વિપત્તિ અને અડચણ તેની આગળ અલ્પ પર્વતના જેવાં જણાય છે. તે ભયથી અને નિરાશાથી જ્ઞાનહીન અને વ્યાકુળ થઈ પડે છે; અસાધ્ય પરિશ્રમ જોઈને બહુ જલદીથી કામર અને કંટાળાવાળો

થઈ પડે છે; જુથા તળવીંને અને તદખીરામાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવી દે છે; અસ્થિર ચિત્તથી નવીન કાર્યપ્રણાલીનું અવલંબન કરે છે અને એકદમ ફળ મળવાની સંભાવના નહિ જોવાથી પુનઃ પુનઃ તેનો પરિત્યાગ કરે છે. એવી રીતે તેનો પરિશ્રમ, પ્રયત્ન વગેરે સમસ્ત નિષ્ફળ થાય છે.

પરંતુ સહિષ્ણુ મનુષ્ય સ્થિરચિત્તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ક્રમે ક્રમે તે જાણે છે કે મુંઝવે અથવા કલકતા જેવાં મહાનગર કાંઈ એક દિવસમાં નિર્મિત થયાં નથી; કાંઈ મનુષ્ય કાંઈ કાર્યમાં એકદમ ફેલે પામવાને સમર્થ થતો નથી, તેથી તે અધ્યે અધ્યે તેનાથી બની શકે તે પ્રમાણે ક્રમ અને યત્ન કરીને ક્રમે ક્રમે કૃતકાર્યતા મેળવે છે. તેની સ્થિર બુદ્ધિ, અખંડ પરિશ્રમ અને એક દિલના યત્નની આગળ વિઘ્ન, વિપત્તિ અને અડચણોનો દુર્લભ પર્વત માથું નીચું નમાવે છે.

અનેક લોકોનો એવો અંશકાર હોય છે કે, કાંઈ કાંઈ માણસ સ્વભાવતઃ અસાધારણ ધીશક્તિસંપન્ન થઈને જન્મે છે અને વિના પરિશ્રમે મહત્ કાર્યો સહેજે સંપન્ન કરવાને સમર્થ હોય છે. એ અસાધારણ ધીશક્તિને તે પ્રતિભા (genius) તરીકે પિછાને છે. તે ઈશ્વરના વિશેષ અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને સર્વના ભાગ્યમાં તે હોતી નથી. પરંતુ ઇતિહાસ અને જગત્માં બનતા બનાવોની આલોચના કર્યાથી જોટલું જાણી શકાય છે, તેનાથી ઈશ્વરના વિશેષ અનુગ્રહથી ઉપજતી અસાધારણ ધીશક્તિનો કાંઈ પરિચય અથવા પુરાવો મળી આવતો નથી. જો યથાર્થ જ કાંઈ પદાર્થ હોત તો આપણે જોઈ શકત કે આજ અમુક માણસ સુપ્રસિદ્ધ તાનસેનના જેવો ગાયક થઈ ગયો છે, આજ અમુક જણ વિખ્યાત માઈકલ એન્જેલોના જેવો ચિત્રકાર બની ઉઠ્યો છે; અને તેમ થયાથી જાનીજનો પણ કદી એમ ના કહેત કે, “મનુષ્યે જે કર્યું છે તે મનુષ્ય માત્ર સર્વે કરી શકે.” વળી એવી વિવેચના કરવા જતાં ઈશ્વરની સમર્થિતાના ઉપર દોષારોપ કરાય છે. યૂરોપીયન પંડિત પુરુષોમાંના કાંઈ પણ પ્રતિભા નામે

ધર્મરના વિશેષ અનુગ્રહથી ઉત્પન્ન થતો પદાર્થ માનતા નથી. તેઓ-
 માંના કોઈ કોઈ કહે છે કે, પ્રતિભા એ બીજું કંઈ નથી, પણ
 “સતત પરિશ્રમ કરવાની ક્ષમતા અથવા શક્તિ છે.” કોઈ
 કોઈ કહે છે કે, સાધારણ જ્ઞાનના અતિશયપણુને જ પ્રતિભા કહી
 શકાય”; અને કોઈ એમ કહે છે કે, “ઉદ્યોગ કરવાનું સામર્થ્ય એ જ
 પ્રતિભા.” જોન ફોસ્ટરનું કહેવું એવું છે કે, “પોતાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત
 કરવાની ક્ષમતાને જ પ્રતિભા કહે છે.” સુવિખ્યાત પંડિત કાર્લાઈલ
 અને સુપ્રસિદ્ધ બેકોન કહે છે કે, “સહિષ્ણુતાને જ પ્રતિભા કહેવામાં
 આવે છે.” પ્રસિદ્ધ પંડિત ન્યૂટન એક પ્રબળ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ
 હતો એ વાતનો કોઈ અસ્વીકાર કરી શકશે નહિ; પરંતુ જ્યારે
 તેને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે, “સાહેબ, આપે કેવી રીતે આટલાં
 બધાં અસાધારણ કાર્ય સંપન્ન કર્યા?” ત્યારે તેણે નમ્રભાવે ઉત્તર
 આપ્યો હતો કે “એ સમસ્ત વિષયો વિષે સતત ચિન્તા (વિચાર)
 કર્યા કરીને મેં કૃતકાર્યતા મેળવી છે.” ડાક્ટર બેન્ટલીને તેણે કહ્યું
 હતું કે, “જો મેં સાધારણ લોકોને હિતજનક કોઈ કાર્ય કર્યું હોય,
 તો તે પરિશ્રમ અને સહિષ્ણુતા સહિતના વિચારના બળથી જ સંપન્ન
 કર્યું છે.” તેટલા માટે પ્રતિભા એ ધર્મરના વિશેષ અનુગ્રહથી ઉત્પન્ન
 થતો કોઈ ગુણ નથી. ધર્મર કોઈના પ્રત્યે અધિક અને કોઈના પ્રત્યે
 અલ્પ અથવા કમ અનુગ્રહ દેખાડતો નથી, તેની તો “સર્વ જીવે
 સમાન દયા” છે, તે સમદર્શી છે.

વસ્તુતઃ અખંડ અધ્યવસાય અને સહિષ્ણુતા સિવાય, વિજ્ઞાન,
 સાહિત્ય, શિલ્પ વગેરે કોઈ પણ વિદ્યામાં નિપુણતા મેળવાતી નથી.
 સુપ્રસિદ્ધ સર જોસુયા રેનોલ્ડસે કહ્યું છે કે, “જો કોઈને ચિત્ર
 અથવા અન્ય કોઈ શિલ્પવિદ્યામાં પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા
 હોય, તો તેણે સવારે શય્યામાંથી ઉઠીને રાત્રે ફરીને શય્યામાં સૂઈ
 રહેવાના સમય સુધી સમગ્ર મનોવૃત્તિ એ એક વિષયમાં જ રાખવી
 જોઈએ.” વીણા વગાડવાને શીખવા આહનારા કોઈ એક જીવાને

સુવિખ્યાત ગિયારડિનાઈને પૂછ્યું કે, “ સાહેબ, કેટલા દિવસમાં હું વીણા વગાડવામાં નિપુણતા મેળવવાને સમર્થ થઈશ ? ” તેનો તે ઉત્તરો એવો ઉત્તર આપ્યો કે, “ દરરોજ બાર કલાક પ્રમાણે વીસ વર્ષ સુધી ચત્ન કર્યાથી નિપુણતા મેળવી શકાય. ” તે જ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે અધ્યવસાય વિના કોઈ પણ વિષયમાં ખરી પારદર્શિતા પેદા થતી નથી.

ધણા મુખ્ય મુખ્ય માણસો ફરી ફરી હાર ખાઈને અંધવાં પાછા પડીને આખરે કૃતકાર્યતા પામવાને સમર્થ થયા છે. તેઓ જેટલી વાર વિક્ષમનોરથ થયા છે તેટલી વાર તેમણે અધિક સાહસ અને અધ્યવસાય સહિત ફરીને ધારેલા કાર્યનો આરંભ કર્યો છે. ઈંગ્લંડનો આગલો મુખ્ય મંત્રી સ્વર્ગવાસી ડિઝરાયલી (પાછળથી લૉર્ડ બિકન્સરીફ) પહેલી વાર પાર્લામેન્ટમાં બાપણુ આપવાનો પ્રયત્ન કરીને સભાસદોની નિન્દા અને હાસ્યને પાત્ર થયો હતો; પણ પછી તે સહેજમાં જતું કરે તેવો માણસ નહોતો. તરત જ તે બોલ્યો કે, “ અનેક કાર્ય પુનઃ પુનઃ આરંભીને આખરે મેં કૃતકાર્યતા મેળવી છે. આજ તો હું બેશી જાઉં છું, પરંતુ એવો દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે આપ સર્વે માફ બાપણુ ધ્યાન દેઈને સાંભળશો. ” અને ખરેખર જ તેણે પોતાનું કહેવું સફળ કર્યું હતું. જે ડિઝરાયલી એક વાર મહાસભામાં એવી રીતે નિન્દિત થયો હતો, તે જ મહાપુરુષ એક સમયે ઈંગ્લંડનો નેતા થઈને તે જ સભાસદોને પોતાના બાપણુથી નિસ્તબ્ધ અને મુગ્ધ કરી નાખતો. એવો અધ્યવસાયી વીરપુરુષ જો જગતમાં ઉન્નતિ કરી ના શકે તો બીજો કોણ કરી શકવાનો હતો ?

આપણા આગલા એક ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ લિટનના પિતા બુલવર લિટને પ્રથમ જે જે કાર્યમાં હાથ ધાલ્યો, તે તે કાર્યમાં તે પાછો પડ્યો હતો. પ્રથમ કવિતા લખવાનો આરંભ કર્યો, તેનું ફળ થયું નિન્દાનાં નગારાં; પછી નૉવેલ લખવાનું આરંભ્યું, તેમાં પણ નાસિપાસ થયો; સારપછી તેણે બાપણો કરવાનું શરૂ કર્યું, તેનું

પણ તેવી જ રીતનું થયું. ખીજે કોઈ માણસ હોત તો તે વખતે અંથ રચવાનું અને બાષણ કરવાનું હમેશને સાર છોડી દેત; પરંતુ ક્ષિટનનું મન તેવા ઉપકરણથી નિર્મિત થયેલું નહોતું, -તે કોઈ કાર્યનો આરંભ કરીને પછી સહેજમાં તેને છોડી દે તેવો નહોતો. તેણે વિવિધ વિષયોના અંથો લખવા માંડ્યા, અને રાજનીતિ વિષે બાષણો કરવાનું શરૂ કર્યું; પરિણામે તેનાં પુષ્કળ વખાણ થવા લાગ્યાં, અને ઇંગ્લંડમાં તે એક સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર, વક્તા અને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે ઓળખાયો. સતત પરિશ્રમ, સહિષ્ણુતા અને અધ્યવસાયના બળથી જ એવી ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા પામવાને તે સમર્થ થયો હતો.

અધ્યવસાયી વીર પુરુષ સુવિખ્યાત બર્નાડ પેલિસિ ફ્રાન્સ દેશમાં ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં જન્મ્યો હતો. તે એક દિવસ ઇટાલી દેશના એક ખાલા ઉપરની કારીગરી જોઈ અત્યંત મોહિત થયો. તેના અંતરનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. એવાં ચિત્રામણ વાસણ ઉપર ફેવી રીતે કરી શકાય, તે શોધી કાઢવા તેણે ઉંઘ અને આહારનો ત્યાગ કર્યો, અને પુનઃ પુનઃ કેટલાં કાષ્ટ, કેટલાં પાત્ર અને કેટલા પ્રકારનાં ઔષધ ખાળી મૂક્યા, પરંતુ કશાથી પણ કૃતકાર્ય થઈ શક્યો નહિ. કોઈ કોઈ વાર તે પરીક્ષા કરવાનો આરંભ કરીને ૨-૩-૪-૫-૬ દિવસ સુધી અગ્નિકુંડમાં લાકડાં નાંખ્યા કરતો, અને તેની સ્ત્રી ત્યાં આગળ આણીને તેને જે સામાન્ય ખોરાક આપતી, તેજ ખાતો. પરંતુ કૃતકાર્યતા મેળવવાને સમર્થ ના થવાથી છેવટે એક બહુ મોટો પ્રયોગ કરવાનું તેણે પોતાના મન સાથે નક્કી કર્યું. વાંચનાર ! આ જુઓ, ધક ધક કરતો પાત્રાચ્છાદિત અગ્નિકુંડ સળગી રહ્યો છે, અને તેની પાસે બેસીને જીર્ણ, મલિન, ઉદાસ અને દરિદ્રતાના દુઃખથી પીડિત બર્નાડ પેલિસિ દિવસ અને રાત તેમાં લાકડાં નાખતો ને સંકારતો રહે છે; અને પરીક્ષાના ફળ-લાભની આશાવાળો થઈને સ્થિર નેત્રે જોઈ રહે છે. પણ એવામાં બળતણ ખૂટી પડ્યું ! હવે ઉપાય શો ? બગીચાની ચારે તરફ જે કંઈક હતો તે

તમામ બાળી મૂક્યો. તોપણ પૂરું થયું નહિ, થોડાને સારું સધળું નકામું થઈ જાય છે. ત્યારે પોતાના ધરની અંદર દોડી ગયો, અને સ્ત્રી પુત્રના વિનય અને રડારોડને ગણકાર્યા વિના પોતાના ટિપ્પણ ખુરશી વગેરે લાવી તેના કડકા કરીને અગ્નિકુંડમાં હોમી દીધાં. તેની બાયડી છોકરા વગેરે તેનું એવું આચરણ જોઈ ધરમાંથી બહાર નીકળીને દોડી જઈને કહેવા લાગ્યા કે ‘પેલિસિ ગાંડો થઈ જઈને તેના ધરનો સરસામાન બાળી મૂકી અગ્નિકુંડનો તાપ સાચવી રાખે છે.’ પરંતુ દુઃખ શું એવા લોકને ચિરકાળ કષ્ટ દેઈ શકે છે? આ વેળાએ પેલિસિનું કામ સિદ્ધ થયું. પાત્ર સધળાં ચિત્રવિચિત્ર થયાં. ધન્ય બનાડ પેલિસિ ! ધન્ય તમારો અધ્યવસાય ! ધન્ય તમારી સહિષ્ણુતા !

સહિષ્ણુ અને અધ્યવસાયી મનુષ્યને વિદ્વન અને અડચણો ભય દેખાડી શકતાં નથી, ને જેટલો પોતાની દુર્ઘનતાથી જાણીતો થાય છે, તેટલો અધિકતર ઉત્સાહ સહિત બલિષ્ઠ થવાની તજવીજ કરે છે. વિદ્વન અને અડચણો તેની છુપી રહેલી શક્તિઓને પ્રકાશિત અને નિસ્તેજ ગુણ સકળને તેજદાર કરે છે. જો વિદ્વન અને અડચણો ના હોત તો માણસોના યત્ન અને ઉત્સાહનું પ્રયોજન પડત નહિ. જો લોભ લાલચો ના હોત તો શું સહિષ્ણુતાના ગુણ લોકોના આટલા આદરને પાત્ર થાત? તેટલા માટે વિદ્વન અડચણો, પ્રલોભન, દુઃખ, દરિદ્રતા વગેરે અનિષ્ટજનક નથી; તે લોકોને બલિષ્ઠ, શિક્ષિત અને ધાર્મિક થવાને ઉત્તેજિત કરે છે. અને ઉન્નતિ માર્ગે જવાને સારૂ પ્રવૃત્તિ પેદા કરે છે. રાજનીતિ-વિશારદ એક પુરુષને પૂછો કે, તેણે કેમ કરીને એવી પારદર્શિતા કરી, તો તરત જ તે એવો ઉત્તર આપશે કે, ફરી ફરી નાસિપાસ થઈને બહુ યત્ને તે એવા પ્રકારની શક્તિ મેળવવાને સમર્થ થયો છે. સતત યત્ન કર્યા સિવાય કોઈ કદિ પણ કોઈ શાસ્ત્રમાં, કોઈ કાર્યમાં, કોઈ વિષયમાં નિપુણતા મેળવવાને સમર્થ થયો નથી, અને થશે પણ નહિ.

સૌભાગ્યને ઇચ્છનારા માણસ સતત સહિષ્ણુતા અને અધ્યવ-
સાયના ગુણથી અલંકૃત રહેશે; તે એક વાર કોઈ કાર્યમાં વિક્ષણ
પ્રયત્ન થયાથી તેને છોડી દેશે નહિ, પણ પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરશે;
એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર યત્ન કરશે, તેનાથી પણ અકૃતકાર્ય
થયાથી બહુ વાર યત્ન કરશે; આખરે તેની આશા સફળ થશે જ
થશે. તે ઉન્નતિ કરવાને ઉત્સુક થઈને વિદ્ન-અડચણોથી ભય પામશે
નહિ; અડધે રસ્તે જઈને પાછો આવશે નહિ; કોઈ કાર્ય અડધું
સિદ્ધ કરીને પરિશ્રમના ભયથી તેનો પરિત્યાગ કરશે નહિ; તે
અંચળ ચિત્તના મનુષ્યની માફક એક કાર્યમાંથી બીજા કાર્યમાં
ઘૂસીને વૃથા સમય ગુમાવશે નહિ; પરંતુ પ્રકૃત સ્થિર, ધીર, ગંભીર,
વીરપુરુષની પેઠે એક મનથી અવિચ્છિન્ન અધ્યવસાય સહિત આરંભેલું
કાર્ય પાર પાડશે. તે વિદ્ન-અડચણો જોઈને બીકણુ ખાયલાની
પેઠે પલાયન કરશે નહિ, અને જ્યાં સુધી જય મેળવવાને શક્તિમાન
નહિ થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ રીતે જંપશે નહિ. તેના હૃદયમાં
જ્ઞાનીઓનું આ વાક્ય સતત કોતરાયેલું રહેશે કે-“કૃતકાર્યતાની
પ્રાપ્તિ ચાર જ અક્ષરોની અંદર છુપાયેલી છે કે, યત્ન કરેા.”

“આરંભથરા”નું ઉપહાસ્યાસ્પદ ઉપનામ પામેલા મારા
સ્વદેશબંધુઓ આ સંક્ષિપ્ત લેખનો પ્રકૃત મર્મ લક્ષમાં લેઈને પોતાને
અને જનની જન્મભૂમિને અનેક પ્રકારના અનિષ્ટમાંથી ઉગારવા અને
ઉન્નત કરવાને સારૂ “અધ્યવસાય અને સહિષ્ણુતા”ના આસ્તિક
ભક્ત બની જગતમાં જયલાલ કરો એવા આશીર્વાદપૂર્વક હાલ તો
વાંચનાર ! તમારી પાસે રજા માગવામાં આવે છે. K.

(પુ. ૫૫ મું, માહે મે, ૧૯૦૮)

ખંડ ૩ : ભાષા અને સાહિત્ય

૧. ભાષાવિચાર

ભાષા વિશે

આખા હિંદુસ્થાનમાં સંસ્કૃત ભાષા ધણું વરણથી ફેલાયેલી છે. પણ તે શિખતાં મહેનત પડે છે માટે કાંઈ ઠેકાણે એજ ભાષાથી વેહેવાર ચાલતો નથી. પણ જુના લેખ ત્રાંબાપત્ર પ્રશસ્તિ વીગેરે આખા હિંદુસ્થાનમાં સંસ્કૃતમાં લખાતા હતા. તેમજ આખા હિંદુસ્થાનના કવિઓ એજ ભાષામાં કવીતા બનાવતા હતા. કારણ કે, તેના વાંચનારા આખા હિંદુસ્થાનમાં મલતા હતા. માટે જૂગોલ ખગોલ ન્યાયશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર ઇતીહાસ વૈદક શિલ્પશાસ્ત્ર વીગેરેના ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ધણા છે.

હિંદવી ભાષા

પછી જરે મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ઘણોજ ઓછો થઈ ગયો. તે હરેક ઠેકાણે સંસ્કૃત ભાષા વાંચનારા મલી સકતા નથી એવું જાણવામાં આવ્યું ત્યારે કવીઓએ વ્રજભાષા એટલે ગોકુલ મથુરાની ભાષામાં કેટલાક ગ્રંથ બનાવ્યા. એ ભાષાને હિંદવી અથવા હિંદુસ્થાની ભાષા કહેવાય છે. કારણ કે આખા હિંદુસ્થાનમાં એ ભાષાના જાણનાર મલી સકે છે. મુસલમાન લોકો પણ એજ ભાષા બોલે છે ખરા તથાપિ તેમાં ફારશી અરબી શબ્દ ધણા

બેલવે છે. માટે શુદ્ધ હિંદવી કેહેવાય નહીં. હિંદવી ભાષામાં પ્રેમસાગર નામનું પુસ્તક છપાએલું છે. તે ગુજરાત દક્ષણ મારવાડ વીગેરે હરેક પ્રાંતના લોકો સેહેલી રીતે વાંચી સંકે છે. તથા રામકથા સુંદરવીલાસ તથા કેટલાક વૈદિકના ગ્રંથ એ ભાષામાં બનેલા તે આખા હિંદુસ્થાનમાં ફેલાએલા છે.

દેશી ભાષા

મરાઠી ભાષા, મારવાડી ભાષા, ગુજરાતી ભાષા, વીગેરે જે જે પ્રાંતમાં બોલાય છે, તે પ્રાંતના કવીઓ પોતપોતાની ભાષામાં ગ્રંથ કરવા લાગ્યા. પણ તે ગ્રંથ એક બીજાના પ્રાંતમાં સમજનાર થોડા મલે છે.

જિપર લખેલા હરેક પ્રાંતની ભાષામાં શુદ્ધ સંસ્કૃત તથા અપભ્રંશ થએલા સંસ્કૃત શબ્દો આશરે અરધો અરધ હોય છે. કારણ કે સંસ્કૃત ભાષા આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરેલી છે. પણ તે પ્રાંતમાં રહેનારા ઢેડીઆ વીગેરે હલકી જાતના લોકો તથા મુસલમાન વીગેરે પરદેશી લોકોની બોલી ને ખાહણ વાંછીઆ આદિકની બોલી કાંઈક જુદી રીતની હોય છે.

ગુજરાતી ભાષા

ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર આ અમદાવાદ કેહેવાય છે માટે અહીંની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી કેહેવાય તથાપી અહીં મુસલમાની રાજ્ય આવ્યાથી ભાષામાં કાંઈક તફાવત થએલો છે.

આ શહેરમાં વલ્લભજી નામના કવી સંવત ૧૭૦૦ ના સપ્તકમાં થઈ ગયા. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી કવિતા કરેલી છે. તે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છે. તથા વડોદરામાં પ્રેમાનંદજી, ને સાંભલજી અમદાવાદમાં ચર્મ ગયા. તે સીવાય નરસીં મેહેતા જુનાગઢમાં રજુછાડ, ધીરે, મીઠો, મીરાંબાઈ, અખો, આદિકની કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી છે.

કાંઈ વખત ગુજરાતી ભાષાની તકરારમાં એ કવિઓની ભાષાના કાજલા આપવાની વિદ્વાનોને જરૂર પડશે.

દર, તયાર, રોજ, સાલ, ગુદસ્ત એવા પરદેશી શબ્દો ઊપર લખેલા કવીઓની કવીતામાં ધણું કરીને લખાએલા નથી. એ કરીઓની કવીતા આખા ગુજરાતમાં લોકો ઘણી ખુશીથી વાંચે છે. અહીંની પુસ્તક શાલામાં ગુજરાતી ચોપડીઓ ઘણી છે. પણ તેમાંથી એ કવીઓની ચોપડીઓ વાચવા લોકો વારે વારે લર્ધ જાય છે.

પુષ્કલ, નિર્મલ, સુંદર, એવા જે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો છે તે હરેક પ્રાંતની ભાષામાં સરખા છે. એક દક્ષણી માણસ સાથે એ વીશે ગુજરાતીને તકરાર થઈ હતી કેમકે દક્ષણી માણસે કહ્યું કે એ મરાઠી શબ્દો છે ને ગુજરાતીએ કહ્યું કે ગુજરાતી છે. તેમજ બંગાલા પ્રાંતનો હોંદુ કેહેશે કે એતો બંગાલી શબ્દો છે તો પણ સાચી વાત છે કેમકે તે સંસ્કૃત શબ્દો છે. ને આખા હિંદુસ્થાનમાં બરાબર ચાલે છે.

એ વિષે અમારો અભીપ્રાય એવો છે કે જ્યાંહાં સુધી પ્રસિદ્ધ શબ્દ મલી સકે ત્યાંહાં સુધી અપ્રસિદ્ધ શબ્દો લખવા નહી. તે ફક્ત ગુજરાતીમાં નહી મરાઠીમાં પણ વક્તૃત્વ સંતતિ પરિમેયતા એવા એવા શબ્દો લખ્યા હોય તો તે દેશનો રહેનાર પણ સંસ્કૃત જાણ્યા-વિના સમજી નહી સકે.

કેવલ ગુજરાતી શીકી લાગે છે. માટે સંસ્કૃત પ્રસિદ્ધ શબ્દ હોય તે લખવા એ તો ફીક છે.

કેવલ ગુજરાતી. જેમકે, આ દાહાડામાં નવા નવ બોલ હું શીખ્યો. સંસ્કૃત ગુજરાતી. આ દિવસમાં નવીન નવ વાક્યોનો મેં અભ્યાસ કર્યો.

આ વખતમાં કોઈ કવી એવી ઈચ્છા રાખતો હોય કે, આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થાય એવી કિતાબ બનાવું. તો તેણે હિંદવી ભાષામાં ને બાલબોધી અક્ષરમાં લખાથી ઘણી જરૂરની છુક હશે તો સહેલી રીતે આખા હિંદુસ્થાનના લોકો વાંચશે.

જેમ અંગરેજીમાં લખવાના ને છુકમાં છાપવાના અક્ષરો જુદી તરેહના છે, તેમજ ગુજરાતીમાં પણ લખવાના લીટીવાલા ને છુકમાં

બાલબોધીજ સારા લાગે છે એવું ગુજરાતના સઘલા વિદ્વાનોનું મત જણાય છે. નેં અશ્વલથી ગુજરાતમાં એજ દસ્તુર છે. પણ હાલ મુંબઈ વીગેરે સંસ્થાનમાં પરદેશી લોકો જે ગુજરાતી બોલવા શીખે છે તેઓની બાલબોધી અક્ષરો ઊપર મરજી જણાતી નથી. માટે બાલબોધી અક્ષર, નેં સંસ્કૃત પ્રસિદ્ધ શબ્દ હોય તેનેં પણ મરાઠી છે એવું બોલતાં મેં સાંભળું છે. એ કેવી હસવા જેવી વાત છે.

ગુજરાતીનું કોઈક જ ક્રીયાપદ સંસ્કૃતનેં મલતું નહીં હોય

ગુજરાતી	સંસ્કૃત.	ગુજરાતી.	સંસ્કૃત.
કરવું.	કાર્યં.	સુવું.	સ્વપ્યં.
ખાવું.	સ્વાદ્યં.	ખાંધવું.	બંધનીયં.
પીવું.	પેયં.	મુકવું.	મોચનીયં.
ચાલવું.	ચલનીયં.	પેસવું.	પ્રવેશનીયં.

(પુ. ૨ જી, માહે સપ્ટેમ્બર, ૧૮૫૫)

રેવરેન્ડ મિ. ટેલરકૃત ગૂર્જરભાષાનું વ્યાકરણ

વ્યાકરણ કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન ભાષાનું રક્ષણ છે. વ્યાકરણ વિના ભાષાનું રક્ષણ થતું નથી માટે વિદ્વાનોએ ભાષાનું વ્યાકરણ કરવાનો ચાલ ચલાવ્યો છે. જે વ્યાકરણ નથી તે ભાષા કાલાંતરે વિકાર પામી ગઈ છે. હવણાં આપણે જે ગૂર્જર ભાષા બોલિયે છિયે તે મૂળ સંસ્કૃત વિકારથી થઈ છે એ વિષે થોડો વિચાર લખીને પછી વ્યાકરણ વિષે લખીશું.

ભરતખંડી આર્યલોકોની સ્વભાષા સંસ્કૃત છે. વેદની ઉત્પત્તિથી તે મમદી લોકોના આવવા લગી ધર્મ, વિદ્યા અને રાજ્યસંબંધી

કામકાળમાં સંસ્કૃતભાષામાં જ તેમણે અનેક ગ્રંથો બાંધ્યા છે. એ ભાષા કાલાંતરે વિકાર પામી જાય નહિ તે માટે તેમણે આગળથી એટલીને એના રક્ષણ માટે અનેક વ્યાકરણ ગ્રંથો બાંધ્યા છે. તેણે કરી સંસ્કૃત ભાષા આજ લગી અવિકૃત જણાય છે. સંસ્કૃતભાષાના રક્ષણ માટે વૃદ્ધ વિદ્વાનોએ જે વ્યાકરણ પુસ્તકો ન રચ્યાં હોત તો આપણે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાને જાણ્યું નહિ; અને સંસ્કૃત ઉપરથી વિકૃતિ પામેલી જ ભાષાઓ આપણા જાણવામાં આવત, આપણી પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃત હતી એવું જાણવાને આપણે કાંઈ આધાર રહેત નહિ. માટે અમે એ વ્યાકરણ બાંધનારા વૃદ્ધ વિદ્વાનોની સ્તુતિ કરીએ છીએ. સંસ્કૃત પૂર્ણ ભાષા છે, એમાં જેમ બોલવું હોય તેમ બોલી શકાય છે. ધાતુ, ઉપસર્ગ, ક્રિયાપદ, નામપદ, સંધિકાર્ય, અવ્યય, લિંગ, વિચાર, સ્ત્રીપ્રત્યય, કારક, સમાસ, તદ્ધિત ધૃત્યાદિક વ્યાકરણનાં જે મૂળ તત્ત્વ છે તે સંસ્કૃત ભાષામાં સ્પષ્ટ અને રસાળ દીસે છે. ડાક્ટર હૌગ અને મ્યાકસમૂલર જેવા યુરોપિયન વિદ્વાનો પણ સંસ્કૃત ભાષાને સર્વોત્તમ કહે છે.

સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત પંચભાષાઓ થઈ, અને પ્રાકૃત પંચભાષા ઉપરથી ભરતખંડની દેશી ભાષાઓ થઈ છે; તો પણ સંસ્કૃત ભાષા આજ લગી તેવી ને તેવી જ રહી છે, પણ બદલાઈ નથી, એ પ્રતાપ વ્યાકરણોનો છે, માટે પ્રત્યેક ભાષાનું વ્યાકરણ અવશ્ય જોઈએ. સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત પંચભાષાઓની ઉત્પત્તિ એ પ્રકારે થઈ કે, ઉત્તર દિશામાંથી આર્ય લોકો ભરતખંડમાં આવ્યા તેમને સ્લેચ્છોનો સંસર્ગ થયો. એ સ્લેચ્છોથી સંસ્કૃતના યથાર્થ ઉચ્ચાર થઈ શક્યા નહિ અને સંસ્કૃત બોલવા જતાં તેમણે શબ્દ બગાડી દીધા; એ શબ્દોની પ્રથમ એક પ્રાકૃતભાષા થઈ, પછી કાલાંતરે એ ભાષામાંથી બીજી ચાર ભાષાઓ થઈ. સિંધુ નદને કાંઠે પ્રથમ પ્રાકૃત ભાષા થઈ, તે ભાષા શૂરસેન એટલે મથુરાના દેશમાં જતાં થોડોક વિકાર પામીને શૂરસેની ભાષા થઈ; એમાંથી વળી મગધ એટલે બાહાર દેશમાં

જતાં માગધી અને પિશાય જતના લોકોમાં જતાં પૈશાચી થઈ છે. સિંધુનદના કાંઠાથી મારવાડ અને ગૂર્જરદેશ ભણી આવતાં અપભ્રંશ નામની ભાષા થઈ છે, એ પ્રકારે સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત પંચભાષાઓ વિકૃત પામીને ભરતખંડના ભિન્ન ભિન્ન દેશોની દેશી ભાષાઓ થઈ છે. આ વિચાર જે ભાષાનો ઇતિહાસ જાણે છે તે જ જાણે છે. પ્રાકૃત પંચભાષાઓનાં વ્યાકરણ છે. પણ તે ઉપરથી કાલાંતરે થયેલી દેશી ભાષાઓનાં વ્યાકરણ નથી. પ્રાકૃત પંચભાષાઓનાં વ્યાકરણો છે; તે પણ ઘણાં નહાનાં છે, અને કાશ તો મુદ્દલ નથી; તેનું કારણ એ છે કે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો જે ઉત્સર્ગથી વિકૃત થયા તે ઉત્સર્ગ જ એ વ્યાકરણ કર્તાઓને જણાવવાનું પ્રયોજન હતું માટે તેમણે તે ઉત્સર્ગ જ જણાવ્યા છે, બાકીના કેટલાએક પ્રત્યયાદિકના ભેદ જણાવ્યા છે. સંસ્કૃત શબ્દો વિકૃત પામીને પ્રાકૃત થાય છે, માટે તેમણે તે શબ્દોનો કાશ કરવાનું પ્રયોજન મનમાં આણ્યું નથી. જે કાશ સંસ્કૃતભાષાના છે, તે જ કાશ પ્રાકૃત ઉત્સર્ગ લાગતાં પ્રાકૃત-ભાષાના થઈ શકે છે. જે શબ્દો સંસ્કૃત ઉપરથી થયા નથી, પણ દેશમાં ખોલાય છે, તે શબ્દોનો કાશ કરવો જોઈ એ માટે ગૂર્જરદેશને માટે હેમચન્દ્ર પંડિતે દેશિનામમાળા એ નામનો કાશ કર્યો છે. મત્કુળ એ સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી મક્કળ અને માકળ એવા પ્રાકૃત શબ્દ થયા છે. માટે એવા શબ્દ તો એ દેશિનામમાળામાં લખ્યા નથી, પણ માકળના અર્થનો ઢેકુળ એવો દેશી શબ્દ પ્રાકૃતભાષામાં વપરાય છે. માટે દેશિનામમાળામાં એ શબ્દ લખ્યો છે. એ શબ્દ મહારાક્ષા લોકો ખોલે છે. ગદ્ય શબ્દ દેશી છે માટે દેશિનામમાળામાં લખ્યો છે. ઈં

પ્રાકૃત પંચભાષા ઉપરથી પણ અનેક પ્રકારના વિકાર થઈને ભરતખંડની દેશિભાષાઓ થઈ છે. ભરતખંડમાં મમદીયન લોકોનું રાજ્ય સ્થિત થયા પછી સંસ્કૃતભાષાનો અભ્યાસ ઓછો થવા માંડ્યો ત્યારે તે દેશના દેશિકવિઓએ દેશિભાષામાં ગ્રંથ બાંધ્યા છે. મમદીયન લોકોના આવવાની પૂર્વે દેશિભાષાઓમાં ગ્રંથ થયા નથી, જે થયા

છે તેમાં ધણા અથો સંસ્કૃત થયા છે. ગૂર્જરદેશમાં વિક્રમ સંવત
ચૌદસે પછી ગૂર્જરભાષામાં અથો બંધાયા છે. દેશિ અથ બાંધનારાઓએ
શુદ્ધ શબ્દો લેખને અથ બાંધ્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ ઘણે
ઠેકાણે તેમણે ગણ અને માત્રાઓનો મેળ આણવાને દેશમાં બોલાતા
શબ્દોને ત્રાડી નાખ્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે કાંડા ભાંગેલા ધડા જેમ
પાણિયારે ગોઠવ્યા હોય, એમ વિભક્તિ વિહીન ખૂચા શબ્દ ગોઠવ્યા
છે. એ ખોટો ચાલ આજના કવિયો પણ ઝાલી રહ્યા છે. આવું
એકલા ગૂર્જરદેશમાં થયું છે, એમ નહિ પણ ભરતખંડના સગળા
દેશોમાં થયું છે. હવણાના કવિયોને અમે ઠપકા દેઈએ છિયે ત્યારે
તેઓ પાછલા કવિઓનાં ઉદાહરણો બતાવે છે. ગૂર્જરભાષામાં હ્રસ્વ
દીર્ઘ બોલાય છે, પણ તે ઉપર ધ્યાન રાખ્યા વિના કવિયો હ્રસ્વને
કામે દીર્ઘ અને દીર્ઘને સ્થાને હ્રસ્વ અક્ષર કરી છંદ કરે છે. વેદમત્ત
એવું સમાસ નામ હોય તેને ત્રાડીને મત્તવેદ એવું ઉલટું કરી નાખે
છે. બે શબ્દોનો એક શબ્દ થાય તેને સમાસ નામ કહે છે. એ બે શબ્દ
શીસાની ગારે ચણેલા જેવા છે માટે ભિન્ન પડાય નહિ. શબ્દ ત્રાડી
નાખીને ગણ અને માત્રામેળ કરવો એ કામ એકને મારીને તેનું
ધન ખીજીને અર્પણ કરવા જેવું થાય છે. રસ અલંકાર અને કાવ્યના
અથો શીખ્યા વિના રસનો વિરસ થઈ જાય છે તેનું જ્ઞાન રહેતું
નથી એવા એ કવિયોના અનેક દોષ છે, પણ અમે આ પ્રસંગમાં
વધારે જણાવતા નથી. કેટલાએક લોકોના બોલવામાં ધણધણી ચૂકો
થાય છે, ઉતાવળથી બોલતાં કેટલાએક અક્ષર ગળી જાય છે. પોચશે
એવું છે, તેનું પોછે કહે છે. કેટલાએક લોકો અક્ષરપાલટો કરીને બોલે છે.
મારું ઘર કહેવું તહિં માકું ઘડ કહે છે. મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રોમાં તો
ઘણો જ અક્ષરપાલટો જોવામાં આવે છે. નાણાવટી આદિક લોકો કૂટાક્ષર
લખે છે. આખા અક્ષરને ઠેકાણે અડધો લખે છે, અને કાનો માત્ર ન
જોઈએ તહિં કાનો માત્ર લખે છે. આ દોષ સરકારી નિશાળો થયા
પછી થોડે થોડે દૂર થવા માંડ્યો છે, પણ હજી મૂળ મૂકીને ગયો નથી.

ઉપર લખેલા સહુ દોષ દૂર થવાને ગૂર્જરભાષાનું વ્યાકરણ કરવાનું પ્રયોજન છે, ગૂર્જરભાષાનું વ્યાકરણ હવે જો ન થાય તો કાલાંતરે ગૂર્જરભાષા ધણી જ અગડી જાય. વ્યાકરણ એ શુદ્ધ બોલવાની તથા શુદ્ધ લખવાની એક વિદ્યા છે. ગૂર્જરભાષાનું વ્યાકરણ થાય તો શુદ્ધ બોલવું અને શુદ્ધ લખવું એ સંબંધી વિચાર ધણા લોકોના જાણવામાં આવે તેથી ભાષાનો મળ જઈને નિર્મળ ભાષા થાય. જે લોકો બોલાતા હસ્વ દીર્ઘાદિકના ભેદ સમજતા નથી, તે લોકો કહે છે કે ગૂર્જર ભાષામાં હસ્વ દીર્ઘ છે જ નહિ પણ એ વાતને હસ્વ દીર્ઘાદિકને જાણનારા વિદ્વાનો માનતા જ નથી. વિક્રમ સંવત યૌદ્ધેશ પછી જૈન અને બ્રાહ્મણ લોકોના લખેલા હજારો ગૂર્જરભાષામાં ગદ્ય ગ્રંથ છે. તેમાં કોઈ ઠેકાણે હસ્વ દીર્ઘની લખવામાં તેમણે ચૂક કરી નથી. જોને જોવાની ઇચ્છા હશે તેને હું એ જૂના ગ્રંથો દેખાડીશ. હવણાના લખનારા તો હસ્વ દીર્ઘ સમજતા નથી તો તેઓ હસ્વ દીર્ઘ કેમ કરી લખે. ગૂર્જરભાષાનું વ્યાકરણ અને કાશગ્રંથ જો હોય તો તેઓ હસ્વ દીર્ઘ લખવા શીખે. ગૂર્જરભાષાનું વ્યાકરણ કરવાથી ગૂર્જર ભાષા વિકાર પામતી અટકે. સંસ્કૃત ઉપરથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશ ઉપરથી ગૂર્જરભાષા થતાં જે વિકાર થયા તે થયા પણ હવેથી નવા વિકાર થાય નહિ.

ભરતખંડમાં ઇંદ્રેજી રાજ્ય આવ્યું છે તેથી ભરતખંડનું ભાગ્ય ઉદ્ધારે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. ઇંદ્રેજી અધિકારિયો મૂળ નીતિવંત અને વિદ્વાન છે તેથી તેમણે ભરતખંડ ઉપર મુસલમાનોના જેવી રાજનીતિ ચલાવી નથી. લોકોમાં વિદ્યા વધારવાનો વિચાર ચલાવ્યો છે. પોતાના રાજ્યમાં વિદ્યાશાળાઓ સ્થાપવા માંડી છે, અને થોડો થોડો ભાષા વિષે પણ વિચાર ચલાવ્યો છે. ઇંદ્રેજી રાજ્યમાં ભરતખંડી ભાષાઓનાં વ્યાકરણ કરવાનો ચાલ ચાલ્યો છે. તેણે કરી ભાષાઓનો ધણો સુધારો થાય છે. મહારાષ્ટ્ર દેશનાં ન્હાનાં વ્યાકરણ થતાં થતાં મોટું દાદોલા વ્યાકરણ થયું છે. ગૂર્જરદેશમાં પણ ન્હાનાં વ્યાકરણ થતાં થતાં હમણાં મોટું ટેલર વ્યાકરણ થયું છે. ટેલર સાહેબ

યદ્યપિ ઇંગ્રેજ છે, પણ તેમણે ગૂર્જર ભાષા વિષે વધારે જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એ સાહેબ લાટીન જેવી મોટી ધણી ભાષાઓ જાણે છે, તથા ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનાં મૂળતત્ત્વ સમજે છે. તેણે કરીને ગૂર્જરભાષાના વ્યાકરણમાં એમણે વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વ જણાવ્યાં છે. ટેલર વ્યાકરણ વાંચનારાઓને વ્યાકરણ સંબંધી જ્ઞાનમાં ઘણો જ વધારો થશે. ગૂર્જરભાષા મૂળ સંસ્કૃત વિકાર પામીને થઈ છે એ વાતનું ટેલર સાહેબને સાદું જ્ઞાન છે, તેથી તેમણે પોતાના વ્યાકરણમાં સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી શબ્દો થયાનાં ઉદાહરણ ઘણું ઠેકાણે લખ્યાં છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં એક મોટા સદ્ગુણ એ છે કે, જે જણ જે કામનો આરંભ કરે છે, તે જણ તે કામની પરિસમાપ્તિ લગી તેમાં મગ્ન રહે છે. ટેલર સાહેબ ઘણા વર્ષથી તળ ગુજરાતમાં રહે છે, અને ગુજરાતના લોકોના પરિચયથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ મેળવ્યું છે. એ સાહેબ જે વેળાએ ગુજરાતી ભાષામાં ખોલે છે, તે વેળાએ કાંઈ જાણે જે આ તો ગુજરાતીજ છે પણ પરદેશી છે એવો ખોલવા ઉપરથી કાંઈ ભિન્નભાવ જણાતો નથી. વળી એ સાહેબે ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય પદ્ધત્તમક અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા છે. જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી ભાષાના ભેદ પણ પોતે સમજે છે. વળી પોતે પિંગળ વિષે સાદું સમજે છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્ય કરે છે. ફારસી ભાષાના શબ્દ લીધા વિના પોતે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખી જાણે છે. હુસ્વ દીર્ઘના ભેદ પણ પોતે સમજીને લખે છે. એ સાહેબ ભાષા-શાસ્ત્ર વિષે ઘણું જાણે છે, માટે પોતે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષા જાણનારા ગુજરાતી વિદ્વાનને તે ઘણું આજ્ઞ છે. માટે હવે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા અને મુંબઈગરી એટલે મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રો આદિકની ભાષામાં જે અંતર છે તે જણાઈ આવશે. સુધારાનો આરંભ મુંબઈથી આદ્યો તેથી આજલગી જે જે ગ્રંથ થયા છે તે મુંબઈગરી ભાષામાં થયા છે. તળ ગુજરાતના રહેવાશીઓને મુંબઈગરા શબ્દો શીખવા પડ્યા છે. તળ ગુજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ, સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા

બોલાય છે. તે વાંચીને કેટલાએક મુંબઈગરા લોકો બીહે છે. ભરત-ખંડની બીજી દેશી ભાષાઓથી ગુજરાતી ભાષા ઘણી રસિક અને સરસ છે. કેટલાએક દક્ષણી લોકો ગુજરાતી ભાષાને સરસ કહેતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેમના સાંભળવામાં અહોનિશ મુંબઈગરી ગુજરાતી ભાષા આવે છે. મુંબઈગરી ગુજરાતી તે ઘણી જ અધુરી છે. એટલું જ નહિ પણ ઉડદુ જેવી મિશ્ર થઈ ગયેલી છે. એ વિના બીજા ઘણા એમાં દોષ રહેલા છે, તેથી દક્ષણી વિદ્વાનો એને સરસ કહેતા નથી. તળ ગુજરાતી ભાષા જે તેમના સાંભળવામાં આવે તો તે તેને સરસ કહ્યા વિના રહે જ નહિ. વિશ્વગુણાદર્શ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ રચનાર દક્ષણી વિદ્વાન છે તેણે ગુજરાતી ભાષાને અમૃતના જેવી મીઠી કહીને વખાણી છે. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતભાષાની ચોથી પેઢીએ દીકરી છે. હવે તળ ગુજરાતમાં વિદ્વાનો અભ્યાસ ચાલ્યો છે તેથી ઘણા માણસો શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખે છે. ટેલરવ્યાકરણનો અભ્યાસ ચાલ્યા પછી તો ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખવા શીખશે. શીખશે એવું લખવાનું કારણ એ છે કે ઘણા છોકરા ન્હાનપણમાંથી મુંબઈગરી ભાષા વાંચવા લખવાના કામમાં પડેલા તેથી તેઓને મુંબઈગરી ભાષાનો ઘણો અભ્યાસ થઈ ગયો છે.

(પુ. ૧૪ મું, માહે માર્ચ, ૧૮૬૭)

ગુજરાતી ભાષામાંના શબ્દો વિશે વ્યાકરણ વ્યુત્પત્તિ
ઇત્યાદિ સંબંધે છૂટક વિચાર.

ઊભું.

ઊભવું. (જૂનાગઢી પ્રયોગ.)

ઊભું—એ શું છે ? ક્રિયાપદ છે ? છે તો ‘ઊભવું’ ‘ઊભેછ’ વગેરે
૩૫ કેમ નથી થતાં ? ફક્ત જૂનાગઢ તરફના પ્રદેશમાં એવાં ૩૫

વપરાયછે. અને આ તરફ એટલે શુદ્ધ ગુજરાતમાં નથી વપરાતાં. તો ખરું શું છે? આ સર્વ વિશે વિચાર કરીયે.

‘ઊભો હતો,’ ‘ઊભો છે,’ વગેરે પ્રયોગ, હો ધાતુનાં ૩૫ જોડે રાખીને, થાયછે. તે, ‘બેઠો હતો,’ ‘બેઠો છે,’ વગેરે પ્રયોગના સાદૃશ્યને લીધે, એમ સહજ સૂચવેછે કે ‘ઊભો,’ એ કાઠ ક્રિયાના ભૂતકૃદન્તનું ૩૫ હોવું જોઈયે. આ કલ્પનાને સબળ કરનાર બીજાં પણ એક એ પ્રમાણુ છે:—

૧. ‘બેઠેલો,’ ‘બેલેલો,’ વગેરે ‘એવું’ હેવા પ્રત્યયવાળાં પણ ભૂતકૃદન્તનાં ૩૫ હોયછે, તહેવુંજ ૩૫ ‘ઊભેલો’ (ઊભેલું-ઊભેલી) પણ છે.

૨. ‘ઊભો હતો,’ ‘ઊભો છે,’ વગેરે પ્રયોગમાં અને વિશેષે કરીને— ‘તે આવીને ઊભો’-હાવા ઉદાહરણમાં-‘ઊભો’એ શબ્દના અર્થમાં કાઠ પણ ક્રિયાનો, વ્યાપારનો સ્પષ્ટ ભાસ આવેછે. તેથી ‘કાજો છે’ ‘ધોજો છે’ જેવી અંદર ‘કાજો’ ‘ધોજો’ જેવી પેઠે ફક્ત વિશેષણ (શુદ્ધ) છે એમ ‘ઊભુ’ એ શબ્દ વિશે નહિ કહેવાય. આથી જેટલે દરજ્જે કૃદન્તો (ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્ય) વિશેષણ છે તેટલે દરજ્જે ‘ઊભુ’ તે પણ થશે.

પણ આ કેકાણે એ શબ્દને વિશેષણ ગણવાની શંકા પણ શા માટે ઉત્પન્ન થવી જોઈયે? હેનું કારણ એ છે કે ‘ઊભુ’ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતાં તે શુદ્ધ વિશેષણ છે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. અને તે વ્યુત્પત્તિ મને જડતાં એ શબ્દને વિશેષણ માનવાનું વલણ મને પ્રથમ થયું હતું. પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ ક્રિયાના ૩૫ની પેઠે પ્રયોગ થાયછે, અને તેમાં ક્રિયાનો, વ્યાપારનો. અર્થ પણ સ્પષ્ટ ભાસેછે, માટે અર્થને વધારે પ્રધાન ગણીને, યોગાદ્ રુદિર્વલીયસી, (યોગ-વ્યુત્પત્તિ કરતાં રૂદિ વધારે બળવાન છે) એ નિયમને માન્ય કરી, ‘ઊભુ’-ને વિશેષણ ન ગણતાં ન્યૂનરૂપ (Defective) ક્રિયાપદ ગણવું વધારે સાચું છે એમ લાગેછે. ‘ઊભુ’ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અતાવવી અવશ્યની છે. સંસ્કૃતમાં

ઊર્ધ્વ શબ્દનો અર્થ ‘ઊંચુ’ તેમ ‘ઊભુ’ પણ છે.* પ્રાકૃતમાં તેનું ઉચ્ચ (ઉચ્ચં, ઉચ્ચો) હેવું રૂપ થાયછે. ગુજરાતીમાં બેવડો મ્ (ચ્ચ) જતો રહી એકલો મ, રહેવાથી—જેમ ચર્મનું ચમ્મનું આમ, કર્મનું કમ્મનું કામ, તેમ પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થઈ ‘ઊભુ’ એમ થયું. આ વ્યુત્પત્તિ વિશે કૃત્રિમપણાનો અથવા હેવો કોઈ સંશય આવવા જેવું લાગશે નહિ. આ વ્યુત્પત્તિને પ્રમાણ એક બીજું એ છે કે ‘ઊભુ’ હેનો ગુજરાતીમાં રૂઢિને લીધે શુદ્ધ વિશેષણ જેવો ઉપયોગ ઉડી જમ્ને ભૂતકૃદન્તવત્ થઈ ક્રિયાના અર્થનો અંશ પેઠો તે છતાં ક્રિયાપદ જેવાં બધાં રૂપ ન થતાં ફક્ત કૃદન્ત જેવાંજ રહેછે, એટલો વિશેષણ-પણાનો અંશ કાયમ રહ્યોછે, તે આ વ્યુત્પત્તિને લીધેજ છે, એમ સહજ સૂચના થાયછે. ક્રિયાપદપણાના પરાયા કુટુમ્બમાં ગુજર રૂઢિના સંસ્કારવિધિથી દત્તકવિધાનને લીધે ‘ઊભુ’ એ શબ્દ દાખલ થયો ખરો, તથાપિ અસલ વ્યુત્પત્તિના સૃષ્ટિસ્વભાવના બળે વિશેષણપણાનો ગુણ ઊર્ધ્વ એ પિતામાંથી ‘ઊભુ’ હેમાં ઉતરેલો તે કેટલેક દરજ્જે કાયમ રહ્યો ખરો. પછી સહવાસના જોરે દત્તક થઈ રૂહેલા કુટુમ્બનો અસર વધારે પ્રબળ થયો. અને ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે, વ્યવહારમાં સર્વથા ત્હેને તે કુટુમ્બનોજ ગણવો જોઈયે. તેથી ક્રિયાપદ રૂહેવું યોગ્ય છે, પણ તે ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ—એટલે જેનાં બધા કાળનાં, બધા પ્રકારના પ્રત્યયથી, રૂપ નથી થતાં ત્હેવું. કોઈકજ રૂપ ત્હેનાં

* બાણભટ્ટની કાદમ્બરી મુળાઈમાં પ્રસિદ્ધ થએલી (આવૃત્તિ પહેલી) પૃષ્ઠ ૧૮૫-પૃષ્ઠિત ૨૨-૨૩.-ઊર્ધ્વસ્થિતેન સ્ત્રીજનેન—ઇત્યાદિ. અહિં ઊર્ધ્વનો અર્થ ‘ઊભુ’ શિવાય બીજો નહિજ થાય.

÷ સિદ્ધહેમચન્દ્ર અધ્યાય ૮, પાદ ૨, સૂત્ર ૫૯.—ત્રોર્ષે. ઊર્ધ્વ શબ્દમાં સંયુક્તનો વિકલ્પે મ થાયછે, ઉચ્ચં, ઉદ્ધં. આ વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રી મળલાલે પણ માન્ય કરીછે એમ હેમના ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ (પૃ. ૩૨) ઉપરથી પણ માલમ પડે છે.

થાય. ઊભો, અને ઊભેલો હેવાં ભૂતકૃદન્તનાંજ રૂપ થાય છે. બીજાં રૂપ નહિજ. અને આ ન્યૂનરૂપત્વનું કારણ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિજ છે.

ઉપરની ચર્ચામાં શુદ્ધ ગુજરાતમાં વપરાતા પ્રયોગનુંજ ગ્રહણ કરીને વિચાર ચલાવ્યાછે; જૂનાગઢ તરફ ‘ઊભવું’ વગેરે બધાં રૂપ વપરાઈને ‘ઊભ્’ હેવું અનિયન્ત્રિત (જે’નાં બધાં રૂપ થાય હેવું) ક્રિયાપદ બનેછે ત્હેનો અનાદરજ કર્યોછે. અને તે અનાદર યોગ્યજ છે એ ઉપરની ચર્ચાથી જણાશે. વ્યુત્પત્તિનો પ્રભાવ ‘ઊભુ’ હેને ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ કરવામાં રહ્યોછે, તે અનિયન્ત્રિત કરવાથી ઉચ્છિન્ન થઈ જશે, અને તે અનિષ્ટ છે એમ હું માનુંછું. એટલો વ્યુત્પત્તિનો આદર કરવાનું પણ કારણ એટલુંજ કે જ્યાં સારા પ્રકારની ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર છે હેવા અમદાવાદ અને તે આસપાસના પ્રદેશમાં ન્યૂનરૂપનો પ્રયોગ હકીકતમાં છેજ; ત્હારે તે વધારે પ્રમાણ ગણવો યોગ્ય છે. તેમ જૂનાગઢ તરફ ‘ઊભવું’ હેવું સ્વતન્ત્ર ક્રિયાપદ થઈ જવાનું કારણ એક સંભવેછે. એ તરફ “લાગ્યું,” “વાગ્યું” વગેરેને બદલે “લાગું” “વાગું” વગેરે મોલાય છે. સરખું “ઊભું” એ પણ રૂપ હશે એમ બ્રાન્તિ થઈને ઉપરનાંને જેમ લાગવું, વાગવું, વગેરે છે, તેમ હાને પણ ‘ઊભવું,’ હોય તો શી હરકત? એમ બ્રમને આધારે રૂઢિ થઈ ગઈ હોય.

ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ ગણવું એ અપૂર્વ છે એમ પણ નથી. આપણી ગુજરાતીજ ભાષામાં, ‘હોવું’, અને ‘છે’, એ બંને એક રીતે જોતાં જુદા જુદા ધાતુ ઉપરથી છે, (હોવું-તેમ જુદા ઉપરથી અને ‘છે’-એ અસ્ ઉપરથી)-તેથી ‘હોવું’ એ એકરીતે ન્યૂનરૂપજ. તેમજ ‘જવું’ એને ભૂતકાળ માટે ‘ગયો’ રૂપ છે તે જુદાજ ધાતુનું (ગમ્) છે, અને પોતે જા ઉપરથી છે. એટલું કે ન્યૂનરૂપ હોઈ, એક ક્રિયાપદને બદલે બીજું ક્રિયાપદજ વપરાય છે. અહિં-‘ઊભુ’-ત્હેમાં તેમ નથી. માટે ન્યૂનરૂપ ન થઈ સકે એમ કહેવાય નહિ. અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં જે સ્થિતિ હોય તેજ ગ્રહણ કરીને ત્હેને યોગ્ય નામ આપવું એ બરોબર છે.

માટે ન્યૂનરૂપ જેવી સ્થિતિ દેખિયે છિયે, તો ન્યૂનરૂપ હેવું નામ આપવામાં શા બાધ છે ?

આ ઉપરથી નિષ્પન્ન આટલું થયું કે, (૧) જૂનાગઢ તરફનો પ્રયોગ ‘ઊભવું’, ‘ઊભેછે’, વગેરે છે તો બલે છે, પણ તે માન્ય નથી. અને માન્ય નથી તે સકારણ છે.

(૨.) ‘ઊભુ’— એ શબ્દ ઋષ્વ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો છે.

(૩.) એ શબ્દ મૂળમાં વિશેષણ છતાં રૂઢિના બળે ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ છે. અને ત્હેનાં રૂપ-‘ઊભુ’-‘ઊભેલું’ એટલાંજ છે.

૨. ‘વિનતિ-કે-’વિનતિ’ ?

આપણા હાલના ગ્રંથકારે હમેશાં ‘વિનતિ’ એ શબ્દ લખવા મંડ્યા છે. હેમને એ શબ્દ ‘વિનતિ’ કરતાં વધારે શુદ્ધ અને ખરો લાગેલો હશે, તેથી એમ લખતા હશે. અને તેમ માનવાનું ત્હેમને કારણ છે; ‘વિનતિ’ હેવો શબ્દ કદી સંસ્કૃતમાં જાણ્યો નથી, અને ‘વિનત’ ‘વિનતિ’ એ શુદ્ધ સંસ્કૃતરૂપ છે. તેથી ‘વિનતિ’ એ રૂપ અજ્ઞાનને લીધે અનુસ્વાર ઉમેરાઈને, જેમ ‘મુખ્ય’ને બદલે ‘મોક્ષ’ અબળ લોકો ફૂટેછે, અથવા ‘જગદંબ’ને બદલે ‘જુગદંબ’ તે લોકો ફૂટેછે તેમ, થયું હશે એમ તેઓ ધારીને ‘વિનતિ’ હેવું શુદ્ધરૂપ ગણીને લખતા હશે. એમ અનુમાન થાય છે.

પણ હામાં સંશય મ્હોટો એક એ રૂહેછે કે આમ અનુસ્વાર ઉરાડી નાંખ્યા પછી ‘વિનતિ’ એ શબ્દ રૂહેછે ત્હેનો અર્થ જે આપણે ધારિયે છિયે તે છે ખરો? અરજ, વિનવણી, -હેવા અર્થમાં ‘વિનતિ’ શબ્દ વપરાય છે. તે અર્થ ‘વિનતિ’ નો છે ખરો? ‘વિનતિ’ એ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં જે અર્થ થઈ સકે તેથી જૂદા અર્થમાં ગુજરાતીમાં કદી વાપરી ના સકાય, એ તો નિર્વિવાદ છે. અને શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં હેનો અર્થ શો છે? ફક્ત આટલો-નમ્રપણું; નમ્ર હોવું; -નમ્=નમવું, ત્હેને વિ ઉપસર્ગ લાગીને (વિશેષ-એટલો

અર્થ આવી) વિનત એટલે વિશેષ નમેલો-નમ્ર, અને વિનતિ એટલે નમ્રપણું, એટલેજ અર્થ થવાનો. એમાં વિનવવાનો અર્થ શીરીતે પેસશે ? અને વાપરિયેછિયે તો વિનવવાના અર્થમાં. વિનવતી વખત માણસ નમેછે, માટે વિનતિનો અર્થ વિનવવું એમ ના થાય ? એમ કદી કોઈ ફહેશે. પરંતુ નમવું એટલા અપ્રધાન અંશમાં વિનવણીનો અરજ કરવાના અર્થનો પ્રધાનઅંશ બહારથીજ દાખલ કરવો એ કિલજતા સૂચવે છે. માટે વિનતિ શબ્દ આ અર્થમાં વાપરવામાં મહોટી શંકા આ રહેછે.

ત્યારે ખરું શું ? 'વિનંતિ' એજ શબ્દ ખરો છે એમ હું ધારું છું. અને હેમાં અનુસ્વાર કાંઈ ચૂકથી અથવા અજ્ઞાનથી લખ્યો હોય એમ લાગતું નથી. પણ એ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ નથી તે છતાં ખરો ગણવાનું શું કારણ ? તહેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. સંસ્કૃતમાં વિજ્ઞાપનાનો અર્થ બરાબર આપણા 'વિનંતિ' જેવો છે. વસ્તુતઃ 'વિનવેછે' એ શબ્દજ વિજ્ઞાપયતિ ઉપરથી વિણ્ણવહ (વિનવે) એ પ્રાકૃત રૂપની દ્વારાએ આવ્યો છે. અને તેનુંજ (જ્ઞા-વિ સાથે-નો કારક વિજ્ઞાન્ વિજ્ઞપ્) ભાવસૂચક રૂપ બીજું વિજ્ઞતિ હેવું છે તહેનું પ્રાકૃત *વિણ્ણતિ હેવું થઇ, ગુજરાતીમાં બેવડો 'ત' જતો રહી એક રહેવાથી પૂર્વના સ્વરનું ગુરુત્વ બાણે ટેકવી રાખવા અનુસ્વાર ઉમેરાઇ-વિનતિ' થાય એ નિયમાનુસારજ છે. +અનુસ્વાર આમ લખવાનાં બીજાં

* સિદ્ધહેમચન્દ્ર અધ્યાય ૮, પાદ ૨-સૂત્ર ૪૨, મ્નર્જોર્ણઃ પ્રમાણે જ્ઞ નો જ થઈ; સૂત્ર ૮૯, અનાદૌ શેષાદેશયોર્દ્વિત્વં પ્રમાણે દ્વિત્વ થઈ બે જ જણ થયા. તેમજ સૂત્ર ૭૭, ક ગ ટ ઢ ત દ પ શ ષ સ×ક×પામૂર્ચ્વ લુક્ એ પ્રમાણે પિના ઉપરના પ્નો લોપ થઈ ઉપર કહેલા ૮૯ સૂત્ર પ્રમાણે શેષ ત્ત્વં દ્વિત્વ થઈને ત્તિ થવાથી વિણ્ણતિ થયું.

+ હેમચંદ્રે હેમના ઉપર કહેલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં પાદ ૭ના સૂત્ર ૨૬ (વક્કાદાવંતઃ) માં વક્કાદિગણ (વક્ક વગેરે શબ્દોનું ટાળું) બતાવ્યું છે તે 'ઈત્યાદિ' એમ કહીને અનિયત્રિત રાખ્યાથી આકૃતિગણ (નમૂના દાખલ બતાવેલા શબ્દોનું-માંછિ બીજા દીકામાં આવે તે ઉમેરાય હેવો ગણ) ગણીને હેમાં ન કહેલા 'પાંખ' વગેરેની પેઠે 'વિનંતિ' પણ એ ગણમાં દાખલ થઇ સકે.

ઉદાહરણ છે. સં. વક્રં, પ્રા. વક્રં, ગુજ. વાંકું,

“ અશ્વ, અંસુ, આંસુ, ”

“ પુચ્છં, પુંછં, પુંછ(કું) ”

પ્રત્યાદિ.

આટલો બધો પ્રવાસ એટલાજ માટે કે ‘વિનતિ’ હેમાં અનુસ્વાર અમથોજ પેશી ગયોછે એમ નથી, પણ નિયમાનુસારજ છે. આ કારણે ઉપરથી એમ લાગેછે કે વિનતિ જે અર્થમાં આપણે વાપરિયે છિયે તે અર્થ એ શબ્દમાં મુદ્દલ નથી, અને ‘વિનંતિ’ હેમાં તે અર્થ સંપૂર્ણ રીતે રહીને નિયમ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતદ્વારા બન્યું છે, માટે ‘વિનંતિ’ એજ શબ્દ યોગ્ય છે અને ‘વિનતિ’ એ અયોગ્ય છે.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

(પુ. ૩૪ મું, માહે મે, ૧૮૮૭)

‘છોકરો’ અને તેના વર્ગના શબ્દ વિષે વિચાર

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નક્કી કરતાં પહેલાં તેના વર્ગના મળી આવે એટલા શબ્દો એકઠા કરવાની જરૂર છે, એમ કયાં વિના મૂળ જડી આવવું મુશ્કેલ છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં પણ શરૂઆતમાં એમજ કરવામાં આવ્યું તો આગળ વધાયું. એક જાતિની વ્યક્તિઓ નજર આગળ એકઠી કરી તે તે વ્યક્તિમાં વિલક્ષણ હોય તે કારે કરાય તો પછી સામાન્ય શું છે તે તરી આવે અને વસ્તુસ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય.

આ કાંઈ નવો રસ્તો પકડ્યો છે એમ નથી. ગુજરાત દર્પણમાં એ શબ્દની જેટલી કદખી શકાય તેટલી વ્યુત્પત્તિ આપતાં

મારા મોટાભાઈ રા. સા. હરિલાલભાઈએ પણ કેટલાક શબ્દો એકઠા કર્યા છે. પણ એઓએ તથા ગુજરાતીના લખનારે જૂના નિરૂક્ત-કારોની પદ્ધતિ પકડી વ્યુત્પત્તિ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રમાણે અહિં નહિ કરવામાં આવે.

છોકરો અને તેના, વર્ગના શબ્દો સામાન્ય વહેવારના છે, એટલે તે ભાગ્યે જ કોઈથી અગ્નપ્રયા હશે; તેમ છતાં એકત્ર આવ્યા હોય તો વાંચનારને વિચારવું સુગમ થાય એમ જાણી આપિયે છિયે તે પુનરૂક્ત નહિ લેખાય. મોટાભાઈએ ‘છોકરો-છોકરી-છોકરું, -છોરો-છોડી-છોરું, છૈયો-છૈયું’ એટલા શબ્દ તો એઓના વ્યુત્પત્તિવિચાર-માં ગણાવ્યા છે. આ ઉપરાંત હાલમાં સુઝી આવતું તો છોટો-છોટી-છોટું એ વિશેષણ અને તેનાં છોટરાં આદિ કહિંક કહિંક વપરાતાં સાધિત રૂપ છે.

‘છોટો’ શબ્દ પણ ‘છોકરો’ એ શબ્દના જ વર્ગનો છે એમ કહેવાને કારણે બીજાભૂત ‘છો’ અંશના સામ્ય ઉપરાંત એ છે જે, મૂળે ‘છોટો’ શબ્દ પણ વયોવસ્થાવાચક છે. અર્થ વિસ્તાર પામી પરિણામવાચક તે બન્યો તે પાછળથી. આથી ઉલટો ‘મોટો’ તે મૂળે પરિણામવાચક છતાં કાળક્રમે વયોવસ્થાવાચક બન્યો. નામ અને વિશેષણ આમ શી રીતે સંબંધ બને એ શંકા દૂર કરવા દૃષ્ટાંતો અનેક છે, પણ તેમાં અહિં જેવું જોઈયે તેવું લાગુ પડે એવું ઉદા-હરણ ‘એટ’ શબ્દ છે. એ શબ્દ હાલ આપણે નહાનું એ અર્થમાં નથી વાપરતા, પરંતુ જે શબ્દ ઉપરથી એ વિશેષણ બન્યું છે તેના પ્રતિનિધિ ‘એટો-એટી’ શબ્દ સૌના જાણીતા છે, જેનાં કવિતામાં ‘એટડો-એટડી’ એવાં વિકૃત રૂપ થાય છે. મજદૂર ‘એટ’ વિશેષણ ‘છોટું-નહાનું’ એ અર્થમાં બે ઠેકાણે વાપરેલો મારા જોવામાં આવ્યો છે. પોતાની પદઅંધ ગુજરાતી કાદંબરીમાં પ્રસિદ્ધ ભાલણ કવિ ન્યાં વિંધ્યાટવી ત્રિષે દંડકારણ્યમાં પંખા સરોવર પાસેના

આશ્રમમાં રહેતા વૃદ્ધ તપસ્વી જાખ્યાસિનું વર્ણન કરે છે ત્યાં લખે છે જે,

હુધાહ અતિ ઝંઙું પેટ, મુનિ પીધુ મિહિરામણ બેટ ।

એટલે અનેક ઉપવાસ કરી હુધા તૃષાથી દેહને કષ્ટવાથી તે મુનીશ્વરનું પેટ છેક ઊંડું ચઢી ચોટી ગયું હતું તેથી તે અગસ્તિ રૂપિ પાન કરી ગયા પછી ખાલી પડેલા નહાના (ખેટ) સમુદ્ર સરખું તે દીસતું હતું. અહિં ‘ખેટ’ શબ્દનો બીજો કાંઈ અર્થ મૂળ સાથે લગાવી જોતાં મેલવતો નથી. આજ ઉપમા આપણા લોકપ્રિય કવિ પ્રેમાનંદ પ્રસંગ સહજ ફેરવી રણયજ્ઞમાં કુંભકર્ણુ હનુમાનને ખાઈ જાય છે ત્યારે તેના પેટનું ચિતરી ચઢાવે એવું પણ અદ્ભુત વર્ણન આપતાં વાપરી છે, ઉપયોગી પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

‘દુર્ગંધ વાસના મોડું પેટ, શેવાલ ભર્યો શું સાગર ખેટ.’

કવિનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે જે કુંભકર્ણુનું પેટ બહુ મોડું હતું તે તે દુર્ગંધ મારતું હતું, તેથી તે શેવાળથી છવાયલા નહાના સરખા સમુદ્ર જેવું જણાતું હતું. અને પ્રસંગે અધિકાપમાનો દોષ પરિહરવા બે વિચક્ષણ કવિએ ‘ખેટ’ પદ મૂકેલું છે, આ ‘ખેટ-ખેટો-ખેટી’ ઇ. શબ્દ ઘણું કરી અપત્ય ઉપરથી થયેલા છે.

‘ઊંચો-ઊંચું’ શબ્દ વિષે તો ભાગ્યે જ વાંધો લેવામાં આવશે. તેમ છતાં કાંઈને સંશય હશે તો તે આગળ વ્યાખ્યાન આપવામાં આવશે. તેથી ઘણું કરીને દૂર થશે. ‘છોરો-છોડી-છોડે’ એ શબ્દો ‘છોકરો’ શબ્દના વર્ગના છે એ પણ કાંઈ અહિં સિદ્ધ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. તથાપિ તેને વિષે પણ આગળ બે બોલ કહેવામાં આવશે.

‘ઊંચો-ઊંચું’ શબ્દમાં વિકૃતિ વિશેષ થયેલી હોવાને લીધે તે શબ્દોને હાલમાં પડતા મૂકતાં બાકીના—

+ કેટલાક તેને શ્વ ઉપરથી સાથે છે; પણ શબ્દશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે ઘટમાન નથી.

છોકરો	છોકરી	છોકરું
છોરો	છોડો	છોરું
છોટો	છોટી	છોટું

એ શબ્દો તપાસતાં વિલક્ષણ અંશ-‘કરો-કરી-કરું’, ‘-રો-ડી-રું’, અને ‘ટો-ટી-ટું’ કારે રાખતાં બાકી સામાન્ય અંશ ‘છો’ રહે છે. એ અંશનો ‘છ’ કાર ‘છૈયો-છૈયું’ શબ્દમાં પણ સ્થૂળ દષ્ટિએ વિદ્યમાન જણાઈ આવશે. હવે વિચારવાનું એટલું જ રહ્યું કે કારે કહેલા અંશમાંથી કોઈ પણ મૂળનો અંગભૂત છે કે સર્વે પ્રત્યય જ છે? ગણાવેલા વિલક્ષણ અંશ પૈકી ‘-કરો-કરી-કરું’ એ અંશ મૂળનો હોય એમ સંભવતું નથી, કેમકે મારા મોટાભાઈ અને રા. રા. નરસિંહરાવ કહે છે તેમ મૂળના અનાદિ ‘ક’ કારનો અપ-ભ્રંશ થતાં વ્યંજનાંશના લોપે અવશેષભૂત ‘અ’ કાર કે વ્યંજનાંશના પ્રાધાન્યે વિકૃત ‘ગ’ કાર થવો જોઈએ; અસલ ‘ક’ કાર રૂપે તો એ ન જ રહે. આથી કરીને ‘-કરો-કરી-કરું’ એ પાછળથી લાગુ કરેલો ગુજરાતી પ્રત્યય હશે, એમ ધરાય છે. બાકીના જે ‘-રો-ડી-રું’ અને ‘-ટો-ટી-ટું’ અંશ કહ્યા તે પણ મૂળના હોવા સંભવતા નથી. કેમકે એ બેમાંથી એક જો મૂળનો હોય તો બીજો તેના વિકારથી લોપ થતાં વધારાથી થયેલો હોવો જોઈએ. પરંતુ ‘ર’ કાર ને ‘ટ’ કાર એક બીજા ઉપરથી થવા વ્યાકરણદષ્ટિએ સંભવતા નથી. તેમ તેમનો લોપ કે ‘ય’ કાર પણ થયેલો કહિં જાણવામાં નથી કે એક ઉપરથી બીજા શબ્દની અથવા મુકી દીધેલા ‘છૈયો-છૈયું’ શબ્દની સ્વરૂપ-સિદ્ધિ તે રીતે કરી શકાય. આથી સ્પષ્ટ જ છે કે એ ગણાવેલા વિલક્ષણ અંશો પૈકી એક મૂળનો અંગભૂત નથી.

ડાળાં પાંખડાં આ રીતે તજ દેઈ થડપ ‘છો’ અંશને પકડી લેઈ એનું મૂળ શોધિયે. તદ્ભવ ‘છ’ કારના મૂળ સંસ્કૃત પ્રતિનિધિ ધણા છે. કદી કદી ‘ચ’ કાર અનુપ્રાણિત થઈને ‘છ’ કાર થાય છે. ઉદા. ચક્તિ-છક; ચ્યુત-છૂટું-છૂટવું-છોડવું-છટકવું ઇ. સંયુક્ત ‘ક્ષ’ નો ‘છ’-

કાર પણ ક્ષુર ઉપરથી છરો-છરી વગેરે દૃષ્ટાંતથી પરિચિત છે. વળી ‘પ’કારનો ‘છ’કાર થવો પણ ષ્ઠ ઉપરથી થયેલા ‘છ-છકું-છકું’ આદિ શબ્દોથી જાણીતો છે. વાસ્તવિક રીતે તો પ્રથમ ઉપમાક્ષર ‘શ’તાલવ્ય હોઈ તેનો જ અપભ્રંશક્રિયામાં ‘છ’કાર થવો જોઈતો હતો; કેમજે ‘શ’કાર જેમ તાલવ્ય છે તેમ ‘છ’કાર પણ છે; ‘શ’કાર જેમ મહાપ્રાણ છે તેમ ‘છ’કાર પણ છે. અને ‘શ’કાર જેમ અધોષ છે તેમ ‘છ’કાર પણ છે. આ રીતે મૂળ ‘શ’કારનો ‘છ’કાર થવો સ્વરૂપસિદ્ધ જ છે, પરંતુ અપભ્રંશમાં ત્રિવિધ ઉપમાક્ષરનો સૂક્ષ્મ ભેદ રહ્યો નહિ, તેથી એકના નિયમ બીજાને લાગુ થયાથી ‘પ’કાર અને તેના સંયોગથી થયેલા ‘ક્ષ’ વર્ણનો ‘છ’કાર થયો, તેમજ ‘સ’કારનો પણ અસ્ પરથી ‘છ’ ઈ. સિન્ પરથી છીપવું-છીતવું આદિ દૃષ્ટાંતોમાં ‘છ’કાર થયો. આ રીતે આપણા ‘છો’ અંશનું મૂળ ‘શ’કારાદિ શબ્દમાં હોય એમ કલિત થાય છે.

‘છો’ અંશના ‘છ’ વર્ણનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ‘શ’ વર્ણ ઈર્થ, પણ ‘ઉ’કાર શી રીતે બળ્યો તે શોધવું રહ્યું. સંસ્કૃતમાં શો કે જુ એવો તો કાઈ બાળવાચક શબ્દ છે જ નહિ એટલે શુદ્ધ સ્વરમાં ‘ઉ’કારનું મૂળ શોધવું વ્યર્થ છે. આથી વ્યંજનના વિકારથી એ થયો સંભવે છે. વ્યંજનોમાં ‘પ’કાર અને ‘વ’કાર બેજ ‘ઉ’કાર ઉત્પન્ન કરનાર છે. ‘ઊયો-ઊયું’ શબ્દ વિચારતાં ‘છ’કારના મૂળમાં ‘અ’ કે ‘આ’ સ્વર બળ્યો ધરાય છે. આ બધા વિચાર એકત્ર કરતાં વાંચનારને સહજ જાણ શબ્દ સુઝી આવશે, એ શબ્દ કોશકારોX કુમારાવસ્થાવાચક આપે છે. એ જાણ શબ્દના વર્ણવિકારે થયેલા ‘છો’ અંશને તે તે પ્રત્યયો લાગ્યાથી ‘છોકરો-છોકરી-છોકરું’, ‘છોરો-છોડી-છોડું’, ને ‘છોટો-છોટી-છોટું’ એ શબ્દો થયા.+

* જુઓ હેમાચાર્યરચિત અભિધાનચિંતામણિ: મત્ત્યકાંઠ.

+ કોઈ “વત્સ” શબ્દ ઉપરથી ઉપરના શબ્દ સાધવા અઘરાય, પરંતુ એ કદપના ક્ષિપ્ર બાસે છે.

હવે ‘છૈયો-છૈયું’ એ શબ્દો તપાશિયે. અપભ્રંશક્રિયા તપાસનારાં શાબ્દિકાએ એવો ઉત્સર્ગ બાંધ્યો છે જે મૂળના અનાદિ ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, બ ને ય વ્યંજનનો લોપ થઇ તેને સ્થાને કેવળ સ્વર રહે છે, પણ પછી વિસંધિત્વ દોષના પરિહારાર્થે પાસે આવેલા બે સ્વરનો ઉચ્ચાર કરવાની મુશ્કેલી દૂર કરવા વચ્ચે ય, વ કે હ ને કદીક બીજા અંતસ્થ વ્યંજન પણ ઉમેરવામાં આવે છે. આથી ‘અ’કારની પૂર્વે ‘ય’કાર ભરાયો તેથી ‘છાય’ એવું રૂપ થયું હશે. તેને સંસ્કૃત સ્વાર્થવાચક ક પ્રત્યયના, જાતિવાચક પ્રત્યય મળીને થયેલા, ‘ઓ-ઉ’ પ્રત્યય લગાડી અને ‘ય’કારનું નમ્ર અને ‘આ’-કારનું ત્વરિત ઉચ્ચારણ થતાં ‘છમ્મઓ-છમ્મઉ’ ‘છમ્મયો-છમ્મયું’ એવા શબ્દો ને તેઉપરથી સંહિત ‘છૈયો-છૈયું’ એ શબ્દો થયા હશે. આવા જ ત્વરિત ઉચ્ચારણથી બાઈ ઉપરથી ‘ઐરી-ઐરૂં’ શબ્દ બન્યા છે.

જેમ ‘છોકરી’ ‘છોરો’ ‘છોટો’ એ શબ્દોનાં નારી જાતિ રૂપ છે તેમ ‘છૈયો’ શબ્દનું કેમ નહિ હશે એ સવાલ કદાચ જોઠો, તો તેના જવાબમા એટલું જ કહેવાનું છે જે, ઉચ્ચાર થવો મુશ્કેલ જાણી તે રૂપ પડતું મેલ્યું હશે. બાપાનું સ્વાભાવિક વલણ ઉચ્ચારણ સરળ કરવા ઉપર છે. થાય તો ‘છમ્મમ્મ’ ‘છમ્મયી’ કે ‘છૈયી’ એવું રૂપ થાય. પણ જીભને કેવું અટપટું અને કાનને કેવું કઠોર લાગે છે તે સહજ વિચારી લેવું.

બાલઃ પાક્કઃ શિશુાહમ્મઃ પોતઃ શાવઃ સ્તનધયઃ ।

પૃથુકાર્મોત્તાનશયાઃ ક્ષીરકળ્ઠઃ કુમારકઃ ॥

આ રીતે ઘણું કરીને આ તકરારી મૂળના ‘છોકરી-છોકરી-છોકરૂં’, ‘છોરો-છોડી-છોરૂં’ ‘છોટો-છોટી-છોટું’ અને ‘છૈયો-છૈયું’ એ શબ્દો સંસ્કૃત શાવ શબ્દ ઉપરથી થયા હોય એમ લાગે છે. એ શબ્દ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં કુમારાવસ્થાવાચક જ છે. પરંતુ ખુલ્લી

રીતે કહેવું જોઈએ જે શાવના 'હો' અંશને કોઈ પ્રત્યય મળી થયેલું પ્રાકૃત રૂપ મારા વાંચવામાં અઘાપિ નથી આવ્યું. તેની સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે જે, ગુજરાતીમાં એવા ઘણા શબ્દ છે જેના પ્રતિનિધિ સંસ્કૃતમાં મળી આવે છે, પણ પ્રાકૃતમાં નથી જડતા. આનાં કારણ બેજ હોવાં સંભવે છે. કાંતો એ શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપ પ્રાકૃત કાળમાં બોલાતાં હશે પણ બહુ ગ્રામ્ય મનાતાં હશે તેથી શિષ્ટ કોશ કાવ્યાદિ ગ્રંથોમાં તે દાખલ થવા નહિ પામ્યાં હોય; અથવા તો તે પ્રાકૃતકાળ અને અર્વાચીન અપભ્રંશભાષાકાળના અંતરાળ સમયમાં થયેલાં હોઈ તેનો લેખ આપણી પાસે નથી પણ અપભ્રંશ ક્રિયાના ક્રમે સ્વભાવેજ તે તે રૂપ ઉતરી આવ્યાં છે. કે. હ. દુવ

(પુ. ૩૫ મું, માહે જુલાઈ, ૧૮૮૮)

ચારણ અને ચારણી ભાષા

(લખનાર : છગનલાલ વિદ્યારામ રાવલ)

ચારણોનો અસલ દેશ મારવાડ છે, ત્યાંથી તેઓ આ દેશમાં આવી વસ્યા છે. તેમનામાં બે જાત છે, પરજીયા અને ગુર્જરા, તેમાં પરજીયા ચારણ, કવિતા બનાવવાનો-બોલવાનો કે યાચક વૃત્તિનો ધંધો કરતા નથી; પણ ભેંસો વીગેરેનો વેપાર કરી ગુજરાન ચલાવે છે, બીજા પ્રકારના ચારણો કવિતા બનાવી કે બીજાની કવિતા ગાઈ ગુજરાન ચલાવે છે. તેમ હાલ કેટલાક ખેતીવાડી પણ કરે છે. મૂળ ધંધો તો કવિતાનો, પણ રજપૂત ઠાકોરો તેમ રાજાઓનું દીલ કવિતા ઉપરથી ઉઠી જવાના સમયે તે ધંધામાં તેમનું ગુજરાન થતું નથી. તેથી જ આવી રીતે બીજો ધંધો વળગ્યા છે. આખા ગુજરાતમાં આ લોક પ્રસરેલા છે, ઠેઠ દમણથી તે પાલણપુરની ઉત્તર સરહદ સુધી,

અને દારિકાથી દોહદ-પંચમાલ સુધી તેમની પ્રથક્ પ્રથક્ વસ્તી છે. તેઓ બહુધા શક્તિને માને છે, અને તેઓ એમ કહે છે, કે “દેવીની કૃપાથી હમે કાવ્ય કરીએ છિયે,” આરીણુના અતિશય દુર્વ્યસનથી તેમની દિન પ્રતિદિન વધારે પડતી આવતી ગય છે.

રાજા કે ઠાકારના લગ્ન વખતે તેઓ ભેગા થાય છે, ત્યાં તેમને ખોરાક તથા પૈસા મળે છે. બારોટ-ભાટ- કરતાં તેમનું દાપું બમણું કહેવાય છે, એટલે તાગ વહેંચતાં બારોટને એક રૂપિયા મળે તો ચારણને બે રૂપિયા મળે છે, એ સિવાય તેવા પ્રસંગે તેમની સભા થાય છે. ત્યાં કોઈએ નવી કવિતા બનાવી હોય તો તેને દાપાંના રૂપિયા ઉપરાંત બીજું ધનિમ મળે છે. લગ્નની વાત સાંભળી તે લોકનાં ટોળેટોળાં એકઠાં થવા માંડે છે, તેથી તેવા અર્થથી બચવા માટે કેટલાક રાજા એમિતા લગ્ન કરાવી દે છે. તેમ કેટલાક ગુપ્ત રીતે પરણી આવે છે. જે રાજા અથવા ઠાકર આવ્યા પ્રસંગે એકઠા થયેલા ભાટ ચારણોને તાગ ન આપે તેની તેઓ અપકીર્તિ કરે છે, અને વખતે તેનો ચાડિયો બાંધે છે. તેમ અપજ્ઞાની કવિતા બનાવી બહુરમાં ખોલે છે, તેથી રાજાને શરમાવાનું થાય છે. રાજાને અથવા કોઈ નાના ઠાકારને અરસપરસ વેર હોય તો તેઓ એક બીજાની નિંદા થવા કવિતાઓ બનાવવાનું કહે છે અને તેમ કરી પોતાના દુશ્મનની ફજેતી કરાવે છે. આવી જ રીતે એક ચારણ કરેલું હોવાથી એક રજપૂતે તેનું નાક કાપી નાખ્યું હતું, એમ સાંભળ્યું છે.

કહે છે કે પૂર્વે આ લોક કુંભારોના યાચક હતા, તેમના લગ્ન ઉપર હાજર રહે તો તેમને થોડા રૂપિયા અને એક ગધેડું આપવાનો ચાલ હતો; પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં તેમનો રજપૂતોમાં લાગો પેઠો. આ વાતમાં કેટલી સત્યતા છે તે વાંચનારે શોધી કાઢવું જોઈએ. બારોટ અને ચારણોને વેર હોવાથી કોઈ ભાટે પણ આ વાત જોડી કાઢી હોય.

આરોટ લોક ચારણી ભાષાની કવિતા કરતા નથી, કેમકે તેમ કરવામાં પોતાની હલકાઈ સમજે છે, પણ ચારણ લોક હિંદી ભાષામાં કવિતા બનાવે તો તેમાં તેની હલકાઈ થતી નથી, પણ ઉલટું માન મળે છે.

કહે છે કે પ્રથમ કવિતા રચવાનું કામ ફક્ત આરોટ-ભાટનું જ હતું, તેમની બનાવેલી કવિતાઓ ચારણ લોક બીજાને સંભળાવી ખુશી કરતા અને તેથી તેમનું ગુજરાન ચાલતું, પણ તેમ કરતાં કરતાં તેઓ પણ કવિતા રચવાનું કામ લેઈ બેઠા, કેમકે જો સો દોહરા મોઢે આવડતા હોય તો તે નવો દોહરો બનાવી શકે એવી કહેવત છે. આ કહેવત પ્રમાણે તેમને કવિતા કરવાનો ધંધો આવડ્યો. આમાં પણ સત્યતા કેટલી છે તે જોવું જોઈએ.

ચાર યુગના ચાર વરદાઈ ભાટ થઈ ગયા તેમ ચારણોમાં કોઈ નામાંકિત કવિ થઈ ગયો નથી, તેમ ભાટ આરોટની ઉત્પત્તિ માટે સંસ્કૃતમાં પુસ્તક છે તેવું આ લોક માટે હોય એમ જણાતું નથી.

કાવ્ય રચવામાં ભાટ-આરોટ જેટલી તેમની કીર્તિ નથી, કેમકે ભાટ લોક હિંદીમાં કાવ્ય કરે છે, તેથી તે સર્વ દેશમાં પોષાય છે, તેમ હિંદી ભાષામાં સાહિત્યના ગ્રંથો હોવાથી ભાટ કવિયો કાવ્યના નિયમને અનુસરીને રસિક કવિતા બનાવે છે. ચારણોમાં સાધારણ કવિતા કરનારો માણસ રસ અલંકારના ગ્રંથો જોવા માટે બહુ શ્રમ લેતો નથી, તેમ તેની પાસે ચારણી ભાષાનાં તેનાં પુસ્તકો પણ હોતાં નથી, તેમના જે કવિઓ સારી કવિતા માટે બીજા ગ્રંથો જુએ છે તે બહુધા ચારણી ગ્રંથો કરતાં ભાષાની કવિતા વધારે રચે છે. કેમકે તેથી તેને સાદું માન મળે છે, તેમ તેના રચેલા ગ્રંથોનો ફેલાવો વિશેષ થાય; કારણ હિંદી ભાષા સર્વદેશી અને ચારણી એકદેશી છે.

સંસ્કૃત, હિંદી, વ્રજ, મારવાડી તથા ગુજરાતી એમ પાંચ ભાષાઓ ભેગી મળવાથી ચારણી ભાષા બનેલી છે. આમાં સૌ કરતાં

મારવાડી ભાષાનો વધારે ભાગ, કેમકે તે ભાષા તેમની સ્વદેશી છે, જેમ જેમ મારવાડથી તેઓ ગુજરાતના અન્ય દેશમાં ફેલાતા ગયા, તેમ તેમ તેમની ભાષામાં તે તે દેશના શબ્દો પેસતા ગયા. સૌરાષ્ટ્રી ચારણી ભાષા બોધશું તો તેમાં સૌરાષ્ટ્રી ગુજરાતી શબ્દો વધારે જણાશે, સુરતી ચારણીની બોલીમાં સુરતી, અને ચરોતરા ચારણીની બોલીમાં મૂળ ભાષા ભેગા ચરોતરી શબ્દો ભેગાઈ ગયેલા માલૂમ પડશે.

કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓએ જેમ આખું કાવ્ય એક જ વૃત્તમાં બનાવેલું છે, તેમ કેટલાક ચારણ્ય કવિઓએ એક જ વૃત્તમાં આખું કાવ્ય રચેલું માલૂમ પડે છે. ચારણીમાં પણ કેટલાક પ્રસિદ્ધ કવિઓ થઈ ગયા છે. વઢવાણમાં પીંગલસિંહ નામનો ચારણ્ય કવિ થઈ ગયો તેણે બીજા પર્વનું ચારણી ભાષામાં કાવ્ય રચ્યું છે. તથા બીજા પણ ત્રણે લખ્યા છે. કોઈ કવિએ રામાયણનું ચારણી કાવ્ય લખેલું છે પણ તે અધુરું છે. ભાવનગરના રાજ્યમાં પીંગલસિંહ નામનો ચારણ્ય કવિ છે. તેના પિતા પણ એક સરસ ચારણ્ય કવિ હતા. તેણે કેટલાંક પુસ્તક બનાવ્યાં છે. પીંગલસિંહને ચારણી કવિતાનો મહાવરો નથી એવું સાંભળ્યું છે. આ વિના બીજા ઘણાક થઈ થયા છે, પણ તેમની ભાષા જૂદી તેમ આપણા લોકને કવિતા ઉપર અભાવ, તેથી તેમના ગ્રંથોની પૂરી માહિતી નથી.

આ ભાષામાં ચાર પ્રકારની કવિતા જોવામાં આવે છે. ૧ લઢાઈનું વર્ણન; આમાં ઘણો ભાગ સાચો અને થોડોક અતિશયોક્તિનો હોય છે, તેથી આ જાતનાં પુસ્તકો નવા શોધ માટે ઉપયોગી છે. આ જાતનાં પુસ્તકો પૈકી મારવાડના રાજા અભયસિંહની ગુજરાત ઉપર ચઢાઈનું કાવ્ય (બરદ શૃંગાર), ઉજ્જણની લઢાઈ (ઔરંગઝેબ અને જશવંતસિંહ વચ્ચે થઈ તે), હમીર પચીશી-અલાઉદ્દીને રણથંભોર ઉપર ચઢાઈ કરેલી તે, અને આમોદના રાજાની કવિતા રૂપે વંશાવળી, એ પુસ્તકો હાથ આવ્યાં છે. આવી જાતનાં પુસ્તકો થોડાં નથી. “પતાયણ” નામનું ચાંપાનેરના પતાર્ધ રાજાના નાશનું કાવ્ય પણ

આજ ભાષામાં છે. રામાયણ, મહાભારત કે પુરાણાદિક ઉપરથી સાર લેઈ રચેલાં કાવ્ય જેમકે “નાગદમણ” “અંગદ વિષ્ટી” “રૂક્મણી હરણ” ઇત્યાદિક કલ્પિત શૃંગાર રસનાં કાવ્ય. અને કોઈ રાજ કે સાધારણ રજપૂતની ઉદારતા માટે કરેલી અતિશયોક્તિની કવિતા. આમાં ખીજ પ્રકારના ગ્રંથ વાંચક વર્ગને સહેજ કામમાં આવે તેવા ખરા, પણ ત્રીજ અને ચોથા પ્રકારના ગ્રંથ તો હાલ પોષાય તેમ નથી, પણ ચારણ કે તેવા યાચક લોકોને પોતાના ધંધા માટે કામના છે.

હાલમાં આપણા સાહિત્યમાં ચોતરફથી વધારો થતો જાય છે. કેટલાક સંસ્કૃત કે ઇંગ્રેજી પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરે છે, કેટલાક મરેઠી, બંગાળી, હિંદી કે વ્રજ ઉપરથી નવાં પુસ્તકો બનાવે છે ત્યારે કેટલાક રામાયણ, કે ભારતના અથવા અર્વાચીન ઇતિહાસિક બનાવો ઉપરથી નોવેલો લખે છે. આ પ્રકારના વધારામાં ચારણી કાવ્યો કે પુસ્તકો કામમાં આવે તો સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં એક નવા પ્રકારનો સારો વધારો થાય તેમ કેટલીક નવી હકીકત પણ જાણવામાં આવે તે ભાષાના ગ્રંથો ચાર રીતે ખપમાં આવી શકે.

૧ મૂળ ભાષા કાયમ રાખી તે નીચે ગુજરાતીમાં ટીકા આપવી.

૨ ચારણી ભાષામાં કેટલીક ગુજરાતી ભાષા ઉમેરી બંધબેસતી કરવી, જેમ હરિરસ નામના નાના ચારણી ભાષાના કાવ્યમાં આવે. ફેરફાર કરવાથી હાલ કાઠિયાવાડમાં વંચાય છે.

૩ ચારણીનો જ મહાવરો કરી વગર ટીકાએ કામમાં લાવવી. કંઠણ શબ્દનો કોશ આપવાથી બહુ હરકત પડશે નહિ.

૪ ચારણી કાવ્યનું ગુજરાતીમાં ગદ્ય કરવું.

આ ભાષા ખીજ ભાષા જેટલી કઠિણ નથી તેથી પહેલા પ્રકાર પ્રમાણે કરવાની જરૂર નથી. ખીજ પ્રકારે કરવા જતાં મૂળ હેતુ અને રસ બરોબર સચવાશે નહિ તેથી વાંચનારા ખરી ખૂબીથી અનુભવા

રહેશે. ઘડે ઘડા ભરાતો નથી. ત્રીજી રીતે કરવા જતાં સહેલું છે ખરૂં, મૂળ તોડી નાંખ્યા હોય તેમને બનતા ફેરફારથી ફરીને ગોઠવ્યાથી આ રીત કામમાં આવે તેવી છે. ચારણી ભાષાનાં જાતિ અને વચન આપણી જુની ગુજરાતીને મળતાં છે તેમ કેટલાક ચારણની કવિતા બહુ જ સહેલી છે તેથી આ રસ્તો ઉત્તમ લાગે છે. ફક્ત ગુજરાતી પાંચ ચોપડીઓ ભણી ઇંગ્રેજી શરૂ કરેલું એવા કેટલાક ઐત્યુએટોને પૂરેપૂરું ગુજરાતી લખતાં નહિ આવડ્યાથી સંસ્કૃતમય લખે છે તેના જેવી આ ભાષા કઠિણ નથી. ચોથી રીતે કરતાં વાંચક-મંડળને રસ પડે તેમ લાગતું નથી. આમાંથી કેઈ રીત ઈષ્ટ છે તે વિદ્વાનો કાઢશે તો મોટા ઉપકાર થશે.

વાંચવું અને સાંભળવું એમાં ઘણો તફાવત છે. કોઈ માણસ કવિતા બોલતો હોય તો તેના રાગથી સાંભળનારને સમજણ સાથે આનંદ થાય છે. પણ તે કવિતા વાંચી ગયાથી તેમ થતું નથી. આવી જ રીતે આ ભાષાનું પણ છે. કોઈ ચારણ, કવિતા બોલતો હોય તો કંઈકે ગમત સાથે સમજ પડે છે. પણ તે જ કવિતા વાંચી જતાં તેટલો આનંદ થતો નથી. તેમ પૂરી સમજણ પડતી નથી. સમજણ પડે તો જ આનંદ થાય.

આપણા માનવતા કવિ દલપતરામભાઈ હિંદી ભાષા સારી રીતે જાણે છે, તેમ રજવાડાના સારી રીતે ભોમીયા છે તેથી આ ભાષાની તેમને માહિતી હશે જ, પણ તેમાં તેમણે લક્ષ આપેલું હોય એમ જણાતું નથી. શબ્દોની ગમે તેમ મનસ્વીપણે ભાંગફોડ કરવાની પદ્ધતિને લીધે તેમને આ ભાષા ગમી નહિ હોય.

આ ભાષામાં ઘણું કરીને અક્ષરમેળ છંદ વાપરવાનો વધારે ચાલ નથી તેમ કવિશિરોમણિ પ્રેમાનંદ પેઠે દેશી રાગણીનાં ગીત પણ જેવામાં આવતાં નથી. તેમની કવિતાને ગીત કહે છે. અને તે કુલ ૮૪ પ્રકારનાં છે. “રઘુનાથ રૂપક” નામના ચારણ પિંગલમાં આ ગીતોનું માપ આપેલું છે.

આ ભાષામાં વ્યાકરણનિયમ જણાતો નથી અને તેથી જ તે ભાષાની મહત્તા ઓછી છે. જો વ્યાકરણનિયમે તેમની ભાષા બનેલી હોત તો જરૂર તે ખેડાયેલી ભાષા ગણી શકાત. ચારણો હરેક શબ્દોનું મનસ્વીપણે ટુંકું રૂપ કરી દે છે, તેથી જ મહાવરા વિના સમજાતી નથી કે બોલાતી નથી. અજ્ઞાપ્યા માણસને શબ્દોનાં મૂળ રૂપ શોધતાં ઘણી મહેનત અને ગુંચવણ પડે છે. હજુ પણ ચારણો-માનવાચક નામ ગઢવી-પોતાની બોલીમાં જ કવિતા કરે છે. ગુજરાતી તેમને ગમતી નથી, શીકી લાગે છે. કેટલાક વિદ્વાન ચારણો હિંદી અને વ્રજ ભાષામાં પણ કાવ્ય કરી જાણે છે.

આપણા જૂના કવિ શામળભટ્ટને ગુજરાતના કોઈ રાજ્યએ આશરો આપ્યો નહિ અને તેથી તેમને એક લેઉવા કણખીને આશરે પડી રહેવું પડ્યું અને ત્યાં જ ગામડાંમાં ખેડુતો ભેગી જીંદગી ગુજારી. આથી આધુનિક લેખકો તે વખતના રાજ્યોને માથે દોષ મૂકે છે. અને તેઓ કવિતાના કદરદાન નહોતા તેમ ગણી તેમને મૂર્ખમાં લેખવે છે. પણ ખરી રીતે જોવા જઈશું તો, આમાં તે રાજ્યો ખિલકુલ દોષવાન નથી, કેમકે રાજ્યોની પાસે રહેનારા રાજ્યકવિઓની ભાષા હિંદી વ્રજ કે ચારણી છે. રાજ્યકવિની ભાષા ગુજરાતી થઈ જ નથી. આજે પણ પચાસ વર્ષની વયના રાજ્યોને જોઈશું તો તેમને ગુજરાતી કવિતા સાંભળવી કે વાંચવી ગમશે નહિ, કેમકે તે તો એમ જ સમજે છે કે કવિતાની ખૂબી તો હિંદી, વ્રજ, કે ચારણી ભાષામાં જ છે. કેટલાક નવા થતા રાજ્યોને પણ હજી આપણી કવિતા જોઈએ તેટલી પસંદ પડતી નથી. ગુજરાતની ઉત્તર અને પશ્ચિમના રાજ્યો તો ઘણે ભાગે મારવાડ મેવાડને મળતા છે. તેમ પૂર્વ દિશાના માળવા અને મેવાડ સાથે મળતા છે. તેમનો પોશાક, ખોરાક, કન્યા આપવા લેવાનો વહેવાર કે કચેરીની બેઠક હજુ પણ મેવાડ કે મારવાડ અથવા એકંદર રજપૂતાણા સાથે મળતી છે તો તેમની કવિતા પણ તે દેશની ભાષામાં હોય તેમાં આશ્ચર્ય જોવું નથી.

૨૧. બ. હરિલાલ ધ્રુવના કવખતના શોકજનક મૃત્યુથી બીજના કરતાં શોધકોને ધણું નુકસાન થયું છે. પ્રાચીન ભાષાઓનો શોધ કરવો એ કંટાળાભરેલું પણ ખરી વિદ્વતાનું કામ છે, બહુ ઊંડા હિતર્યા વિના આ કામ પાર પડતું નથી. તેમને આ વાતનો ધણો શોખ હતો. સાધારણ જ્ઞાનવાળા માણસો શોધ કરી તેમની પાસે જૂનાં પુસ્તકો મોકલતા, અને તે તેને શુદ્ધ કરી શાસ્ત્રનિયમે ગોઠવી જાહેરમાં મૂકતા, તેમ પોતે પણ આ વિષયમાં ધણો શોધ કરતા હતા. જૂના અક્ષરો, શબ્દોનું મિશ્રણ, ભાષાની અવધતા, તેની સાથે કાના માત્રા વિનાના બોડિયા અક્ષરોવાળાં જૂનાં-એક જાતની વાસ મારતાં- પુસ્તકોને વારંવાર ફેંદી તેનું મનન કરવું, એ દૃઢ ઉદ્દેશ, ખંત અને અપૂર્વ ઉત્સાહ વિના બનતું નથી. જેમ માટી સાથે મિશ્ર થયેલા સોનાને જૂદું પાડતાં મહેનત પડે છે, અથવા ધૂળ ધોષ્યાને ધૂળમાંથી ધાતુની રજ એકઠી કરતાં ધણી માથાકૂટ કરવી પડે છે, તેવું આ કામ છે.

પોતાની કવિતાના ચોપડા બીજના હાથમાં જાય તો તે કવિતાની નકલ કરી લે એવી બીકથી ચારણ્ય લોક ચોપડા લખવામાં એક ખૂબી વાપરે છે, તેઓ એક સળંગ પાનું ન લખતાં વચમાં વચમાં થોડોક ભાગ કારો રાખે છે અને ત્યાં બીજનું કાવ્ય લખે છે, આથી અભાષ્યા માણસને તેની નકલ કરતાં કેટલુંક વિચારવું પડે છે.

ચારણી ભાષા વિભક્તિ અને વચનમાં જૂની ગુજરાતીને કેટલેક ભાગે મળતી આવે છે, તેથી તેમાં થોડુંક રૂપાન્તર કરવાથી ઝટ સમજાય છે.

આપણા ગુજરાતી કવિઓના કાવ્યનો ઉદ્ધાર થયો તે પ્રમાણે આ ભાષાના કાવ્યનો ઉદ્ધાર થાય તો કેટલુંક નવું જણવામાં આવે. ચારણી ભાષા બીજી ભાષા જેટલી ગુજરાતીથી ભિન્ન નથી, તેમ આપણા લોકમાંથી, રજપૂતો, ભાટ, બારોટ, ચારણો, મારવાડીઓ, અને જૂની પદ્ધતિના કવિઓ તે સારી સમજે છે. એટલે તેને ગુજરાતી તો નહિ પણ

તેની અંગત ગણી માન આપીએ તો ખોટું નથી. શુદ્ધ મારવાડી અને આ બાષામાં ઘણો તફાવત છે, તે બંને બાષાનો મુકાબલો કર્યાથી જાણી શકે. તેથી મારવાડી બાષાને ગુજરાતી બનાવવા જેવું આ કામ થતું નથી. આ વિષે કોઈ વધારે શોધ કરી હકીકત જાહેરમાં મૂકશે તો વિશેષ ફાયદો થશે.

જૂદાં જૂદાં કાવ્યોમાંથી નીચે થોડાક નમુના આપ્યા છે.

સાંઝ્યા જૂલા કૃત રૂકમણીહરણમાંથી

શેરીએ શેરીએ પાટ પટ સાંધેઆ, બારણે બારણે તોરણ બધેઆ,
ટાડલે ટાડલે માલ મોતી ગણી, ગોખડે ગોખડે લૂણ લે ગ્રહીણી.
ઓઝલે ઓઝલે જીવતી ઉદણે, ચોતરે ચોતરે હંસ મોતી ચગે,
વાડીએ વાડીએ વાટિકા વન રે, આલપે કાકિલા કંઠ ઉંચા સ્વરે.
મારગે મારગે મહમહી માળણી, ચોસરે ચોસરે મેલશુ ચોગણી,
આંગણે આંગણે ચોક પુરે અબળ, કનકમે આંગળે ફળે કલસા કમળ.
માંડવે માંડવે નાગવેલી વળી, અંબરે અંબરે ગુડીઆં ઉછળી,
ઢેહરે ઢેહરે દૂધ સીંચે દહી, મોહલે મોહલે ધૂપણ મહમહી.

સાંઝ્યા જૂલા કૃત નાગદમણમાંથી

અધૂરે અમૃતે ન જાએ અદ્રાઈ, ઝગે કુંડળા લોલ કપૂર જાઈ;
ધમે નાસિકા સગ દીપક એરી, કળી ચંપ જાણે લલી લંપ ફેરી. ૨૮
નવા નેહ પંકજ દીરઘ નેત્રે, સોભા મીન ખંજન મૂઘા સવેત્રે;
દોહે ભૃગટી ઓર દો દેખે દોહે, બલે બ્રંગ સુતા સખી દેખે બ્રોહે. ૨૯
જડેવાઅ તૂ નાગ કાળી જગાવે, હજી મુખ પેપાંનરા સોડ આવે.
ખેલીને રમીને ધણું માન ખોળા, ભરીને નહીં આલસુઆથ ભોળા. ૪૨

ગઢવી નાથાકૃત આમોદના રાજની વંશાવળીમાંથી

તે નગરી ચંપાવતી, ચંદ્રવંશીઆં તખત;
સારી ધર દરિયા સહત, પાયે નમે છત્રપત. ૨૮
તે નગરી ચંપાવતી, વીશ કોશમાં વાસ;
આરે માસ વસંત રતે, વધ વધ હાસ વિલાસ. ૨૯
તે નગરી ચંપાવતી, સ્યામા સોલ સંગાર;
દાર હીએ જલ હડયા, બાર કનંકાં બાર. ૩૦

સાંઆ ઝુલા કૃત અંગદવિષ્ટિમાંથી

હ અંગદ હર ભેજેઉ, વીસ કને સણે વાત;
વાલે કહી જે વાનર, તે રાવણ મૂ તાત. ૨
તાત હણુ જણે તાહર, કેમ વાસરીઉ દાઉ;
અંગદ ઓલગ આવ મૂ પંચવધ કરાં પસાઉ. ૩
તુ ઓળગુ રામ તજે જ્યલ વચારી જોઅ;
ચંદન લેપન પરહરે, કઝીય ન ધસે કોએ. ૪

કવિ કરણીદાન કૃત “ગિરદ સોંગાર”માંથી

(અલયસિંહે ગુજરાત પર કરેલી ચઢાઇ)

કુંગરપર વાંસબાહલા દેશ, પાટવી રાણરા કરે પેસ;
લાયક લૂણાપર ગ્રહ લગાંણુ, રાએ કુચર દીધ આલ કરાંણુ. ૧૨૧
માલહર આગલે નાંમ માંચ, હાલા હર ઝાલા જોડે હાથ;
જૂધ કોળી કાઠી પર પ્રજલે, આખેટ રમંતાં કીધ આલે. ૧૨૨

કવિના નામ વિનાની “હુમ્મીર ચાલીશી”માંથી

હ બજ (બલ) સાચર તર સાહ સેના સંધાર;
હ દલી ગઢ લેઉ, હ રણથંબ ઉગાર.

ખાંડે ખલ ખટ કરે હેર પીથલરે વાલુ;
 હ હીંદવાંણુ કરે સહુ અસરાંણુ સંધારે.
 સંધારે મીર સેલાર સખ હુ અસપતે સુ કરે એમ;
 હમીર કહે રે બટ સણે, મુજ વેર પતસાહ સમ. ૧૫.

ખડીઆ જગાકૃત ઉજ્જનની લઢાધમાંથી

રાણીઓ સતી થાય છે

તણે વારે ત્રીઆં રતનેસ તણી, વધે સાહ સલોલે સંગાર વણી;
 પગ હાથ મલૂક જ'પક જેઅં, ગણું ગત્ર અછત્ર વના ગજેઅં. ૧
 કલે કંઠે જ'કંઠે જ'ધં કલ્લી ચલે ચત્ર પવેત્ર મંણાલ ચલી;
 તન રંબહ ખત્રં કર્નક તસી ઓપે સરે નાગંદ્ર વેણુ અસી. ૨
 વનતા મખ પુનમ ચંદ વણી નજ બ્રહ્મ બ્રંગ ત્રધા નેઅણી;
 કંઠે કોકીલ દંત અનાર કલી અત્ર વખ અલગ કલા ઉજલી. ૩
 આણુખણુ તંનસ ચંગ અસી જગમંગે અનંગ નખત્ર જસી;
 સખ નખ લગી શણુગાર સજી લજે લોક તજી વધે સત્રલતી. ૪
 કલવંતી એ ત્રતવતા કહેડી અધુરે ચત્ર પંખજ કે એહેડી;
 ધરેઆ ધણુ વાજંત્ર ધાસુ ધણું તણે વાર ત્રીઆં વધે રૂપ તણું. ૫
 અંતે બ્રંતે સરંમ સંસાર અલી બ્રમ મોહ સંસાર તે આર બલી;
 મળવા પીએ ત્રીસ સેજ મરણું કરણા સેહે લોક લગા કરણુ. ૬
 સરસથ બણે કથ દેખ સતી જસી મીઠે ન કે વર ધંસ જતી. ૭

કવિના નામ વિનાની કવિતા

ભાંગ અને અફીણનો સંવાદ (રૂપક)

ભાંગ કહે છે—નર તૂને ખાએ અમલ પાછે પછતાવે,
 નર તૂને ખાએ અમલ એહા રૂળ પાવે;
 ડાઢી મૂછ જસા તો અંકાર ન આવે,

આંખ ઝરે ઉર હીઝરે ઉભા ઉહંધાવે;
હલ બાબલ ગલ દુબલા ભુડા બરસાવે,
કામણ કંથ જોઅ ઉધાત ઉભી કુર લાવે;
કરસૂ મોડે કરડકા આંસુ ઢલકાવે;
પૂત વધે નહ પેટસૂ ધરસૂત ગમાવે;
તૂતો જૂડોરે અમલ જગ કહે કહાવે.

રઘુટ કવિતા

નાગબાધના દુહા

તરકાંના તાબૂત જૂના મે ફેર જરૂર,
તે દી તૂ રજપૂત મૂ માંને રા મંડલક. ૧
પગ કાંબી પેરસો હેઅે કાપડ હોય,
કાંજે ત્રૂળ કોય તે દી મૂ માન મંડલક. ૨

આ સિવાય ચારણ લોક કાવ્યની અંદર “બચનીકા” કરીને ગદ્ય લખે છે. દેખીતી રીતે આ ગદ્ય છે ખરૂં, પણ તેમાં ઠામ ઠામ શબ્દોના અનુપ્રાસ તેમ જડ ઝમક દેખાઈ આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે જૂદા જૂદા કવિઓની જૂદી જૂદી કવિતા લખી છે. અસલ ઉપરથી ખરી નકલ કરી છે તેમાં કંઈ વધારો ઘટારો કર્યો નથી. કેમકે તેમ કરવાથી કવિતાનું અસલ રૂપ બદલાઈ જાય. આશા છે, કે સૌરાષ્ટ્રી મિત્રો આ વિષય ઉપર ધ્યાન દેશે કેમકે તેમને ત્યાં ચારણ અને ચારણી ભાષાને પ્રચાર ધણો હોવાથી સવિસ્તર હકીકત મળે એમ છે.

(પુ. ૪૩ મું, ઓકટોબર-નવેમ્બર, ૧૮૯૬)

૨. સાહિત્યતત્ત્વ-ચર્ચા

નાટ્યવિચાર

ભરતખંડમાં નાટ્ય કરવાની રીતિ પ્રાચીન કાળમાં ધણી સુંદર હતી. એથી લોકોમાં નીતિનો વધારો થતો હતો. પ્રાચીન કાળમાં ભરત, શિલાલી, કૃશાશ્વી વગેરે ઋષિયો નાટ્ય કરવાના ગ્રંથો બાંધી ગયા છે. તે ગ્રંથોમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે પૂર્વેના નાટ્ય કરનારા નાટ્ય કરતા હતા. કોઈ માણસને સાધારણ રીતિથી વચન કહિયે તો તેના મનમાં બરાબર ચોંટતું નથી પણ એ તે વચન રસ ભેળીને કહ્યું હોય તો તેના મનમાં બરાબર ચોંટે છે. માટે પ્રાચીન કાળના કવિયોએ વચનને શોભાવવા માટે રસ ને અલંકાર શોધી કાઢાડ્યા છે. ભરતાદિક પ્રાચીન કવિયોએ નાટ્ય કરવાની રીતિ બતાવી છે તે રીતિને અનુસરીને કાલિદાસ વગેરે મહાકવિયોએ નાટ્યના ધણા ગ્રંથો બાંધ્યા છે, તેમાં રસને અલંકાર ભરેલાં વચન છે. તે વચનો અઘાપિ વાંચનાર અને સાંભળનારને ધણાં સારાં લાગે છે. સાધારણ માણસોની વાણી કરતાં કવિયોની વાણી રસયુક્ત હોય છે. કવિયોમાં પણ સત્કવિ અસત્કવિ એવા બે ભેદ છે. જે કવિયે જગતમાં નીતિનો વધારો કરવા માટે કવિતા કરી છે તે સત્કવિ કહેવાય છે અને એથી ઉલટી કવિતા કરનારાને અસત્કવિ કહેવાય છે. સાધારણ માણસો કરતાં કવિની બુદ્ધિ વધારે હોય છે. સાધારણ માણસનું મન પોતાની જીવિકાના ઉદ્યોગમાં જ ગુંથાએલું રહે છે. એમાંથી જુદું પડીને વિશેષ વાર્તાનો તર્ક કરી શકતું નથી. અને સત્કવિનું મન પોતાની જીવિકાના ઉદ્યોગ સિવાય દુનિયાને સુધારવાના ઉદ્યોગ ઉપર રહીને વિવિધ તર્ક કરે છે. ધણા કવિયો સાહિત્ય, નીતિ શાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથો બાંધી ગયા છે તેમાં દુનિયાને નીતિનો લાભ મળે એવી બાબતો લખી છે. જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના લોકોની હાલતનું જ્ઞાન સાધારણ

લોકથી કવિયોને વધારે હોય છે. લોકોની હાલત જાણાવવા માટે ઘણાએક કવિયોએ ઇતિહાસનાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં સારા માણસોની નીતિ લખેલી હોય છે અને નહારા માણસોની અનીતિ લખી હોય છે, પણ ગ્રહણ કરનારે અનીતિનો ભાગ પડ્યો મૂકીને નીતિનો ભાગ ગ્રહણ કરવો એવો સંપ્રદાય છે, માટે અમુક કવિયે ફલાણા વિષે અનીતિનું વર્ણન કર્યું માટે એને અસત્કવિ કહી શકાતો નથી કેમકે ઇતિહાસમાં જેવી બનેલી વાત હોય છે તેવી લખવી પડે છે. ઘણાએક કવિયોએ સંસ્કૃત પ્રાકૃત મિશ્ર કરીને નાટકના અંથો બાંધ્યા છે તેમાં નીતિવાળા અને અનીતિવાળા એ બંને પક્ષવાળાઓની તકરાર હોય છે, તેમાં નીતિના પક્ષને રસયુક્ત વચનથી એટલું બધું માન આપ્યું હોય છે કે જે સાંભળતાં સાંભળનારના મનમાં ઉતાવળથી નીતિની અસર આવે છે. “કીચક વધ” એ નામનું નાટ્ય સાંભળનારના મનમાં પરસ્ત્રીસંગ કરવો નહિ એથી મૃત્યુ વગેરે ઘણા ગેરફાયદા થાય છે એવા વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને અનીતિના પક્ષને રસયુક્ત વચનથી એટલો બધો તિરસ્કાર કર્યો હોય છે કે જે સાંભળતાં માણસ તત્કાળ અનીતિને છોડી દે છે. રસ અલંકાર અને નાટકનાં પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષામાં છે માટે એ પુસ્તકોમાં લખેલું જ્ઞાન દેશી દેશીભાષા જાણનારને મળી શકતું નથી, માટે તેમને એ પુસ્તકોમાં શું લખ્યું છે તેની ખબર નથી પણ જેમ જેમ સંસ્કૃતની કેળવણી ચાલતી જશે તેમ તેમ એ વિષે જ્ઞાન લોકોમાં વધતું જશે.

મીઠા વગરની જેવી રસોઈ તેવી રસ વગરની કવિતા એવું વાગ્બટ પંડિતે લખ્યું છે. અને હાલમાં કેટલાએક લોકોને કવિતા વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો છે માટે તે લોકોને રસનું સ્વરૂપ જાણવા માટે નીચે મુજબ લખ્યું છે. વાણીમાં નવરસ છે. ૧ શૃંગાર, ૨ હાસ્ય, ૩ કરુણ, ૪ વીર, ૫ અદ્ભુત, ૬ ભયાનક, ૭ રૌદ્ર, ૮ બીભત્સ, ૯ શ્માંત. સ્ત્રી અને તેના પતિની પરસ્પર પ્રીતિનું નામ શૃંગાર રસ કહે છે. ૧ જે થકી સામાને હસવું આવે તેનું નામ હાસ્યરસ કહે છે.

ચેષ્ટા, અંગ અને વેષમાં કાંઈ વિકાર દેખાવાથી હાસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે અવળી પાઘડી મુકી હોય તો જેનારને હાસ ઉપજે છે. ઉત્તમ પુરૂષોને આંખો અને ગાલમાંજ ઉલ્લાસ ઉપજે એવો હાસ થાય છે. અને મધ્યમ પુરૂષોને બે ઓઠ જુદા પડે એવો હાસ થાય છે. અધમ પુરૂષોને ખડખડ શબ્દ સહિત હાસ થાય છે. ૨ આકોશથી કર્ણુરસ થાય છે. પૃથ્વી ઉપર પડી જવું, રડવું, શરીરનું દૂર ઉડી જવું, મૂર્છા પામવી, સર્વ ઉપર વૈરાગ્ય ઉપજવો, નિરર્થક વચન બોલવાં, આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલવી ઇત્યાદિ ચેષ્ટા, કર્ણુરસમાં થાય છે. ૩ અત્યંત ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થયાથી વીરરસ થાય છે. ૪ વિસ્મય પામવું તેનું નાન અદ્ભુત રસ છે, જે વસ્તુ સંભવે નહિ તેનો સંભવ જોતાં કિંવા સાંભળતાં પ્રાણિયોના મનમાં વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે. વિસ્મય થતાં નેત્ર ખીલી જાય છે, શરીર ઉપરનાં રૂંવાં ઉભાં થાય છે, પરસેવો વળે છે, આંખોની પાંપણો હાલતી ચાલતી નથી, ગદગદ કંઠે વાણી બોલાય છે. ૫ ડર ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ ભયાનક રસ કહે છે. એ રસ ધણું કરીને સ્ત્રિયો, બાળક અને બોળા માણસને ધણો ઉપજે છે. એ રસ ઉત્પન્ન થતાં ‘આમથી ખાશે કે આમથી’ એવા વિચારથી વારંવાર દિશાઓ તરફ જીવે છે, મુખમાંથી અમી સૂકાઈ જાય છે, શરીર કંપે છે, ગદગદ કંઠે વાણી બોલાય છે. ભ્રાંતિ અને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે; શરીરની કાંતિ ધટે છે; મૂઠપણામાં વધારો થાય છે. ૬ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રૌદ્રરસ કહે છે. શત્રુ જ્યારે ઉપદ્રવ કરે છે ત્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭ અત્યંત ખરાબ વસ્તુની નિંદાથી ખીલત્સરસ ઉત્પન્ન થાય છે, અપવિત્ર વસ્તુનું દર્શન કિંવા શ્રવણ કર્યાથી તે વસ્તુની નિંદા કરવાનું મન થાય છે. ૮ ઉત્તમ જ્ઞાન થયાથી શાંતરસ થાય છે. રાગદ્વેષ જતા રહે છે ત્યારે ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે. ૯ એ નવ રસની ઉત્પત્તિનું કારણ બાવ છે. નવે રસમાંથી એક એક રસની પ્રધાનતાથી નાટ્યનાં દશ રૂપક કર્યા છે. નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, વ્યાયોગ,

સમવકાર, વીથી, અંક, ઇલામ્બ, એ દશ રૂપક નાટ્યનાં છે તેનો વિસ્તાર કરિયે તો એક પુસ્તક થાય માટે નામ માત્ર લખ્યાં છે. જેમાં શૃંગારરસનું પ્રાધાન્ય હોય તેને નાટક કહે છે. ઇત્યાદિ. નાટ્યમાં ગીત નૃત્ય વાદ્ય અને અભિનય એ ચાર વસ્તુ મુખ્ય હોય છે. પ્રાચીન વાત કે નવી વાત ઉપર કોઈ કવિયે નાટ્યનો અંથ રચ્યો હોય છે એ અંથ ઉપરથી નાટ્ય કરનારાને નાટ્ય કરવાનો ચાલ છે, ગદ્ય, પદ્ય અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત સહિત નાટ્યના અંથો રચેલા છે. નવે રસને દીપાવીને બાહર પાડવા માટે વેશ કરવાનો ચાલ છે એ વેશ જોઈને જોનારાના મનમાં રસ ઉતરે છે. રસનું મૂળ કારણ બાવ છે. જેવો બાવ મનમાં હોય તેવો બાહાર કરીને તેનો રસ બનાવી બીજાના ઉતારવા માટે આહાર્ય, વાચિક, આંગિક અને સાત્ત્વિક એ ચાર પ્રકારના અભિનય કરવામાં આવે છે. એ ચાર અભિનય ચાર વૃત્તિઓમાં થાય છે. ભારતી, સાત્ત્વતી, કૈશિકી, આરભટી. ગદ્ય કિંવા પદ્ય જે મુખે કરીને બોલાય છે તેને ભારતી વૃત્તિ કહે છે. એ વૃત્તિમાં વાચિક અભિનય થાય છે એટલે જેવો ક્રોધાદિક મનમાં બાવ હોય તે પ્રમાણે બોલવાની ધાટી પકડવામાં આવે છે. મનમાં બાવ રહેલો હોય તેને સાત્ત્વતી વૃત્તિ કહે છે. એ વૃત્તિ સાત્ત્વિક અભિનયથી ખુલ્લી થાય છે એટલે પારકું હિંદ્ર ખોળવું અને વિચિત્ર દૃષ્ટિયે જોયું એથી મનનો બાવ જણાય છે. દેહની સુંદરતા અને શોભાનું નામ કૈશિકી વૃત્તિ કહે છે એ વૃત્તિ આહાર્ય અભિનયથી એટલે લુગડાં ધરણીની શોભા કરવાથી ખુલ્લી થાય છે. જેવો મનમાં બાવ હોય તે પ્રમાણે આચરણ કરવું તેને આરભટી વૃત્તિ કહે છે. એ વૃત્તિ આંગિક અભિનયથી ખુલ્લી થાય છે. એટલે હસ્ત નેત્રાદિકનાં વળણ વળવાથી મનનો બાવ બાહાર જણાઈ આવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન લોકોમાં ઘણું હતું. નાટ્ય કરનારા પણ સંસ્કૃત અંથો ઉપરથી નાટ્ય કરી બતાવતા હતા. પણ જે વખતથી લોકોમાં સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ઓછું થયું છે તે વખતથી

સરેકુંત ગ્રંથો ઉપરથી નાટ્ય કરનારા નાટ્ય કરતાં બંધ પડ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ તે લોકો અસહની નાટ્ય કરવાની રીતિ બૂઠી જઈને ધિક્કાર કરવા થોડા અને બેઅદબી ભરેલી રીતિને ઝાલી પડ્યા છે. ગુજરાતમાં કેટલાએક સમયથી ભવાઈ કરવાનો ચાલ પડી ગયો છે. ભવાઈ કરનારા લોકોને ભવાયા કહે છે. એ ભવાયા કાર્તિક માસથી તે જ્યેષ્ઠ માસ સુધી ગામોગામમાં ફરી ફરીને ભવાઈ કરે છે. ગામોગામના લોકો ભવાયાને પૈસા આપીને તેમની પાસેથી ખરાબ રીતિ વેચાતી લે છે. અને પોતાનાં કાચાં બાળબચ્ચાંને ખરાબ રીતિ સંભળાવીને અનીતિવાન કરે છે. ભવાયા લોકો ખરાબ વાતો રસ ભેળીને લોકોને સંભળાવે છે, તેથી એ લોકોનાં મન બેદાષ્ટને અનીતિવાન થાય છે. ભવાઈ સાંભળનારા લોકો વિદ્યા ભણીને વિશેષ જ્ઞાન પામેલા ધણું કરીને નથી. તેથી તે લોકોના મન ઉપર ખરાબ અસર થતાં વાર લાગતી નથી. જેમ પર્વત ઉપર પથ્થર ચઢાવતાં પરિશ્રમ પડે છે પણ પર્વત ઉપરથી પથ્થર ફેંકી દેતાં વાર લાગતી નથી એમ મૂર્ખ માણસોને નીતિની વાત ગ્રહણ કરતાં વાર લાગે છે પણ અનીતિની વાત ગ્રહણ કરતાં વાર લાગતી નથી. ભવાઈ જોવાથી નીતિની વાત પ્રાપ્ત થતી નથી માટે ભવાઈ જોવાનો ચાલ બંધ કરીને નાટક જોવાનો ચાલ ચલાવવો જોઈએ.

ભવાઈ કરતાં પણ ભાંડાઈ જોવાનો ચાલ ઘણો જ ખરાબ છે. ભવાયાના ટોળા જેવું જ ભાંડ લોકોનું ટોળું હોય છે. તે પોતાનું ઢોલ બજાવતાં બેઅદબી કવિતાઓ તથા વાતો બોલે છે. શ્રીમંત લોકો જેમ ગુરુ મુખથી ધર્મની કથા સાંભળીને તેમને દાન આપતા હોય એમ ભાંડના મુખમાંથી ભાંડાઈ સાંભળીને તેમને શેલાં, પાઘડિયો અને રૂપિયા, મોહોરો આપે છે.

ભવાઈ અને ભાંડાઈ જોઈને કેટલાએક ઉચ્ચલોકોને પણ ભવાઈ કરવાનો હાલ ચડી ગયો છે. એ લોકો પૈસા લેવા કોઈ આગળ ભવાઈ કરતા નથી પણ પોતાના ઇષ્ટદેવના દેવળમાં ભવાઈ કરી દેવને ખતાવે

છે કે જુવો અમે આ વિદ્યા શિખ્યા છિયે. ભવાયાના ટાળા જેવું રાસધારીનું પણુ ટાળું ફરે છે, તે ટાળું મુખમાંથી ખરાય શબ્દ બોલતું નથી તેથી લોકો પોતાની સ્ત્રિયોને રાસ જોવાની પરવાનગી આપે છે. પછી તે લોકો વ્યભિચારની કવિતાઓ ગાઈને ખરાય અસર લોકોના મન ઉપર કરે છે અને તેઓ પોતાના ઇષ્ટદેવના વેશ કાઢાડીને તેના વ્યભિચારના ચાળા કરે છે તેથી જોનારાના મન ઉપર ખરાય અસર થાય છે.

(પુ. ૧૦ મું, માહે હિસેખર, ૧૮૬૩)

કવિતા વિષેની ચરચા

ગુ. શાળાપત્રમાં એકવાર લખે છે કે નીતિનો ઉપદેશ શામળની કવિતામાં જ છે. પ્રેમાનંદ નીતિના ઉપદેશનું કામ માથે લીધું જ નથી. અને બીજીવાર લખે છે કે શામળની કવિતા અનીતિ ભરેલી છે. અને પ્રેમાનંદની નીતિવાળી છે. આખાહરણ કેટલાએક કવિ-યોએ જુદાં જુદાં રચેલાં છે, તેમાંથી અમદાવાદના વ્યાસે પ્રેમાનંદનાં કૃત ૫, કે ૭, કડવાં પસંદ કરે છે, બાકી બીજા કવિયોનાં ગાય છે. તેથી અમે કહી શકતા નથી કે પ્રેમાનંદકૃત આખાહરણ સર્વોપરી છે. જે માણસના મનની જેવી રચી હોય તેનું મન તેવી કવિતાથી રંજન થાય છે. બીજી કવિતામાં તેને રસ ઉપજતો નથી. જે વૈરાગ્યવાન હોય તેને સ્ત્રિયોનું વરણન કે હસવાની વાતો ગમતી નથી. નીતિવાનને નીતિની કવિતા વધારે ગમે છે. શાળાપત્રમાં પ્રેમાનંદની કવિતા તુટક તુટક લખાય છે, અને તેમાં જેવી મતલબ છે, એવી મતલબની શામળની કવિતા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે, અને એવી નકામી વાતોમાં અમને ઝાઝો રસ લાગતો નથી, માટે નીતિ ભરેલી કવિતા કે જે વાંચવાથી વાંચનારને સદ્ગુણોના ફાયદો મળે, એવી કવિતાથી

બુદ્ધિપ્રકાશનાં પૃષ્ઠ ભરવા અમે ચાહીએછીએ. નવ રસમાંના રસ વિનાની શામળની કવિતા છે જ નહિ. પણ વારે વારે તે રસનું નામ લખવાની અમે જરૂર જાણતા નથી,

“ મારા સાધુ પિતાને દુઃખ દેવાને,
મારૂં શ્રીમંત શાને આવ્યું રે ”

શ્લાળાપત્રને એવું વાક્ય ચમતકારી લાગે છે, અને અમ ને

“ પરનારી સાથે પ્રીત છે, તેને ચંદ્રમા બારમેા ”

એવાં વાક્યોથી ચમતકાર લાગે છે, શામળે કહ્યું કે પનોતીથી અને બારમા ચંદ્રમાથી લોકો બીહે છે પણ પરસ્ત્રીની પ્રીતથી એવું બીહીવું જોઈએ. અમે દર એક વાક્યે એમ લખતા નથી કે આવો દાખલો પ્રેમાનંદની કવિતામાં હોય તો બતાવે. પણ વગર લખે વાંચનારાઓ અમારાં આપેલાં ઉદાહરણો તપાસશે, એટલે રાત દહાડાના જેટલો ફેર જણાશે.

(પૃ. ૧૧ મું, મોહે જૂન, ૧૮૬૪)

કવિતાના અભ્યાસિયો

હાલમાં કેટલાએક નવા કવિતાના અભ્યાસિયો નિયમ પ્રમાણે બરાબર કવિતા રચી જાણે છે. આગળ એ વિદ્વાનો અભ્યાસ આદેશમાં છેક થોડો હતો, પણ હવે સારો વધ્યો છે તે જોઈને અમને ખુશી ઉપજે છે. કારણ કે બરાબર કવિતાના નિયમ પ્રમાણે કવિતા રચી જાણતા ન હોય, તેવાને મન ગોળ ને ખોળ સરખું હોય, જે રચી જાણે તે જ ખરી પરીક્ષા કરી જાણે. માટે હવે સમય એવો આવતો જાય છે કે ગોળખોળ સરખા ગણાશે નહિ. તે કાંઈ થોડી ખુશીની વાત નથી.

પણ કેટલા એક નવા અભ્યાસિયો શબ્દોને મારી કુટીને ખેસારીને અથવા શબ્દોને તોડી નાખીને કવિતા રચીને બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કરવા સારું અમારી તરફ મોકલે છે, અને વળી કાલાવાલા કરીને પત્રમાં લખે છે કે આ કવિતા પ્રગટ કરશો તો હું ઉપકાર માનીશ. પણ તેઓએ જાણવું કે યરાબર નિયમ વિનાની કવિતા છપાવી પ્રગટ કરાવાથી નિયમના જાણનારા ઉલટી મસ્કરી કરે છે.

જેમ જે નિશાળીઓ પહેલવેહેલા અક્ષરો લખવા શિખે તે કદાપિ તેના મનને ધણા સારા લાગતા હોય તોપણ દફતરોમાં લખવા લાયક તે અક્ષરો ન હોય. જ્યારે ધણી વાર લખીને ભૂંશી નાંખે, અને ધણા કાગળો બગડે ત્યારે દફતરમાં લખવા લાયક અક્ષરો લખતાં આવડે. ત્યારે પ્રેમાનંદભટ અને સામળભટ વગેરે મોટા કવિઓ થઈ ગયા તેઓએ પણ ધણી કવિતા રચી રચીને ભૂંશી નાંખી હશે ત્યાર પછી તેઓને નિયમ પ્રમાણે કવિતા રચતાં આવડી હશે.

કવિતા રચીને પ્રથમ તો પિંગળના નિયમ પ્રમાણે માત્રાઓ અથવા અક્ષરો ગણી જોવા. તેમાં પણ કેટલાક શિખાઉ એમ કરે છે કે એક લીટી ગમે તેમ લખીને પછી તેની માત્રાઓ ગણે છે અને તેમાં એક માત્રા વધે તો દીર્ઘનો હ્રસ્વ લખે છે, અને માત્રા ઘટે તો હ્રસ્વનો દીર્ઘ કરે છે; પછી જાણે છે કે હવે યરાબર માત્રાઓ થઈ. પણ એટલું તપાસી શકતા નથી કે તે પ્રમાણે હ્રસ્વ દીર્ઘ તે કવિતામાં ખોલાય છે કે નહિ. તેમ જ વર્ણ છંદ રચતાં અક્ષર વધે તો જે અક્ષરો મેળવીને જોડાક્ષર લખે છે, જેમકે દેહને બદલે દેહ લખે છે; પણ એવું તો આગળના કાર્ષ કવિએ લખેલું નથી. જોડાક્ષર છૂટા પાડવાનો નિયમ છે, પણ છૂટા અક્ષરો જોડી નાંખીને જોડાક્ષર લખવાની રીત નથી. કાધું ને બદલે કાધ, લીધું ને બદલે લીધ, અને આવ્યા ને બદલે આવીયા, લખવાનો ચાલ તો અસલથી હરેક ગુજરાતી બાષાના કવિનો છે, માટે તે વ્યાકરણ વિરુદ્ધ નથી, કેમકે એ તો કવિઓની ચાલતી આવેલી બાષા છે.

જેમ નવો અભ્યાસી લખવા શીખતો હોય તેના અક્ષરો ખીજથી વાંચી શકાય નહિ, અને કેટલાક વર્ષ પછી તેના પંડનાથી પણ વાંચી શકાય નહિ. તેમજ નવા અભ્યાસીએ તાણીમેળીને કવિતા રચી હોય તે કાર્ધનાથી સમજાય નહિ. હવે કેટલીક મુદત પછી તે રચનાર પડે પણ યાદ રાખે નહિ તો તેનો અર્થ સમજી શકે નહિ. એનું નામ કિલ્બટાર્થ દોષ કહેવાય છે.

જેમ શિખાઉપણામાં લખેલા અક્ષરો મોટી ઉમરના શિખેલા થયા પછી જોઈને પોતાને શરમ આવે છે, તેમજ નવા અભ્યાસમાં રચેલી પોતાની કવિતા જોઈને બરાબર આવડ્યા પછી શરમ આવે છે. વળી કેટલાક તો એવા છે કે શિખતી વખતે ઝડઝમક લાવવા સારૂ બહુ ફાંફાં મારે પણ ઝડ ઝમક લાવી શકે નહિ, ત્યારે પોતે ઝડઝમકની નિંદા કરે છે, અને પછી જો અભ્યાસ જારી રાખે તો આગળ જતાં ઝડ ઝમક પોતે પણ મેળવે છે. અને આગળ પોતે ઝડ ઝમકની નિંદા કરી હોય તે બોલ તેના મોંમાં પેસે છે.

જેમ શિખાઉ એક માણસનું ચિત્ર કાઢે અને તેના બધા અવયવો ગણી બતાવે, ને કહે કે ફોટોગ્રાફીમાં પાડેલી છબી કરતાં આમાં ક્રિયા અંગની ખામી છે ? તો તેનો ઉત્તર એટલો જ મજાશે. કે ફોટોગ્રાફીના જેવી બરાબર આ હાથની લખેલી છબી નથી. તેમજ ઉત્તમ કવિતાનો રસ સાંભળનારના મનને જુદી જ તરેહની અસર કરે છે. તે તો મુંગાએ ગોળ ખાધા જેવી છે. જીએ કહી શકાય એમ નથી.

જેમ હરેક પક્ષી આકાશમાં પોત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉડે. છે પણ આકાશનો પાર આવતો નથી, તેમજ કવિતાની રસિકતા હરેક કવિ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે લાવે છે. પણ તે રસિકતાનો અંત નથી, પછી પાંખાળી ફીડીઓ પૃથ્વી ઉપર કુદકા મારે તે પક્ષીઓની પંક્તિમાં ગણાય નહિ તેમજ શિખાઉ કવિ તાણી મેળવીને કવિતા કરે તે કવિની પંક્તિમાં ગણાય નહિ.

કવિનું ચિરદ પોતાની મેળે લર્ષ શકાતું નથી, એ તો લોકોનાં અંતઃકરણો આપે છે. ફક્ત પોતાના મળતિયા વખાણે, અથવા કોઈ મોટું માણસ હોય, તેથી તેના ખુશામદીઆ કવિનું ચિરદ આપે તે લાંબી મુદત સુધી રહે નહિ.

ન્યારે લોકો પોતાની ઉલટથી જે કવિતા યાદ રાખીને મોઢે ગાય, ત્યારે જાણવું કે તે કવિતા માણસોનાં મનરંજન કરે છે. તે વિના છપાવીને પ્રગટ કરી હોય, તે એક વાર વાંચીને પડી મૂકે, અથવા હુકમથી તાબાના માણસોને કે ખુશામદીઓને મોઢે ચઢાવીએ તે સરસ ગણાય નહિ.

પંડિતો સમજી શકે તેજ કવિતામાં મીઠાશ ઉપજે છે, પણ કોઈ સમજી શકે નહિ, તેમાં મીઠાશ હોતી નથી. ચિત્રકાવ્ય અને અનેકાર્થી હોય તે ક્લિષ્ટ હોય છે. તો પણ જેમ સમજી શકાય તેમ સરસ ગણાય છે. દીર્ઘના હસ્ત, અને હસ્તના દીર્ઘ, તે પણ એક કે બે આવે ત્યાં સુધી ઠીક, પણ એવું ઘણું ઠેકાણું આવે તે ઠીક લાગતું નથી.

દરેક ગામડામાં રહેનારા વગર લણેલા કેટલાએક ભરવાડ પણ થોડા ઘણા દોહરા વગેરે રચી જાણે છે. પણ તેમાં રસ હોતો નથી, તેથી તે ઝાઝે ઠેકાણું ફેલાતા નથી, અને તેવી જ કવિતા કદાપિ કોઈની મદદથી છપાઈને ગામોગામ ટેવાઈ હોય, તો પણ લોકો મોઢે કરે નહિ. મનરંજન થયા વિના ખીજાં કારણોથી મોઢે કરવી પડી હોય, તે પણ તેમ જ જાણવી.

(પુ. ૧૬૩ું, માહે ફેબ્રુઆરી, ૧૮૭૨)

અલંકારિક વાતો વિષે

વસ્ત્રાદિક અલંકાર વિના જેમ સ્ત્રી શોભતી નથી, તેમ વાણીના અલંકાર વિના વાણી પણ શોભતી નથી. માટે સહેજ વાતચીત કરવામાં પણ અલંકાર લોકો લાવે છે. કેટલાએક લોક હસમુખા હોય છે તેની વાણીમાં ઘણા અલંકાર આવે છે, તેથી તેની વાત સાંભળનારને બહુ મીઠી લાગે છે.

કવિતામાં તો અલંકાર જરૂર જોઈએ, એવું કવિતાના નિયમના અંશોમાં લખ્યું છે. જંગલી લોકોની ભાષામાં અને બાળકની ભાષામાં અલંકાર હોતા નથી અને તેઓ અલંકારનો મર્મ સમજી શકતા નથી, તેથી જેવા શબ્દો સાંભળે તેના શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ મતલબ માની લે છે. જેમકે કોઈ બાળકને કહીએ કે કાલે આપણી શેરીમાં ધીનો વરસાદ થવાનો છે, તો તેનો ખરો અર્થ બાળક સમજી શકશે નહિ, પણ મોટું માણસ સમજે કે કાલે નાત જમવાની છે.

કાળે કરીને માણસોની ભાષા તથા ભાષાની રૂઢી ફરી જાય છે. એટલે એક સમયે જે અલંકાર લોકોમાં પ્રસિદ્ધ રીતે બોલાતો હોય તે કેટલાએક કાળ પછી મુદ્દલ બોલાતો નથી. જેમકે આજ આપણે બોલીએ છીએ કે ફલાણો તો સુકાઈને લાકડી થઈ ગયો. હવે આગળ જતાં લાકડીને બદલે કાંઈક બીજું કહેવાનો ચાલ પડે, અથવા એ અલંકાર બંધ પડી જાય. પછી તે સમયના અજ્ઞાની લોકો કહે કે અશલ માણસોનાં શરીર સુકાઈને તેની લાકડી થઈ જતી હતી એવું જુના અંશોમાં લખેલું છે.

તેમજ વેદ વગેરે જુના અંશોમાં જે અલંકારિક વાક્યો લખેલાં છે તે સમયની રૂઢી પ્રમાણે લખેલાં છે. તેને આજ કેટલાએક લોકો એવું ધારે છે કે તે અલંકાર નથી, પણ તેના શબ્દોનો જે અર્થ થાય તેમજ ખરેખર માનવું જોઈએ.

વેદમાં લખ્યું છે કે એક પુરુષ છે તેને હજાર માથાં, હજાર આંખો, અને હજાર પગ છે. હવે આપણે વિચાર કરો કે એવો પુરુષ

કાંઈ હોય નહિ, પણ તે કહેવાની મતલબ કાંઈ બીજી છે એવું વિચારવત માણસના મનમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

વેદ થયા તે વખતે તેની ભાષા અને અલંકારની રીતમાં સઉ સમજતા હતા, એટલે તે ઉપર તે વખતે ટીકા લખીને ખુલાસો કરવાની જરૂર નહોતી, પણ ઘણો કાલ થઈ જવાથી જુની રીત રૂઠી ગઈ. હવે આપણી તર્કશક્તિથી તેનો ખરો અર્થ શોધી કાઢવાનું આપણું કામ છે.

પુરાણોમાં તો અલંકારિક વાતો ઘણી છે, તેથી તેનો ખરો અર્થ સમજવાને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. લખ્યું છે કે પ્રિયવર્ત રાજાએ પૃથ્વીને સાત પ્રદક્ષણાઓ કરી. તેની ગાડીને એક પૈકું હતું તેના ઊંડા ચીલા સાત પડ્યા. તેમાં પાણી ભરાયું, તેથી તે સાત સમુદ્ર થયા. હવે કેટલાએક લોકો તેના શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ સાચી વાત માને છે. પણ લખવાની મતલબ એવી જણાય છે કે પ્રિયવર્ત રાજાનો રથ આખી પૃથ્વીમાં ફરતો હતો. મતલબ કે તેનું રાજ્ય બધી પૃથ્વીમાં હતું.

તેમજ લખ્યું છે કે અગસ્ત રૂપિ સમુદ્ર પી ગયા. તેની મતલબ પણ એવી જણાય છે કે તે રૂપિએ સમુદ્રની મુસાફરી ઘણી કરીને સમુદ્રને કળી લીધો હતો. રામાયણમાં લખ્યું છે કે અગસ્ત સમુદ્રનું જળ પી ગયા હતા, પછી રામચંદ્રજીના શત્રૂની સ્ત્રીયોના રૂદ્ધથી તેની આંખોના આંસુથી પાછો સમુદ્ર ભરાયો. આંસુ ખાંડે હોય છે, માટે સમુદ્રનું જળ ખાંડે છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે રામચંદ્રજીના પરાક્રમની ઉત્કૃષ્ટતા કવિએ દેખાડી પણ એ વાત એમજ બની હોય એવું તો માની શકાય નહિ.

મી. હોપ સાહેબે નિશાળોને વાસ્તે વાંચનની સાત ચોપડીઓ રચાવી. તેમાં કાગડો બોલ્યો, ચકલી બોલી, કીડી બોલી, ઇત્યાદિ અલંકારી વાતો તેમાં લખવી પડી. ત્યારે એક ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં લખી જણાવ્યું કે કીડી, કાગડો વગેરે બોલતાં નથી, પણ તે વાતો-માંથી શિખામણ લેવાની છે એમ જણવું.

એજ રીતે કાવ્યના નિયમના અંથે કાવ્યપ્રકાશ, ચંદ્રાલોક, કુવલયાનંદ આદિક છે, તેમાં સાફ લખ્યું છે કે કવિતામાં આવી રીતે અલંકાર લાવવા. તે અંથેમાં તેના ખુલાસો કરેલો છે. અને તે અંથે શાસ્ત્રીઓ અને પુરાણીઓ બાણે છે માટે પુરાણની અને બીજા અંથેની પ્રસ્તાવનામાં હોપસાહેબની પેઠે લખી જણાવ્યું નથી.

અલંકારના અંથમાં લખ્યું છે કે વાણીમાં સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર લાવવો. તેની રીત એવી છે કે જે વસ્તુઓનો મેળાપ કદી થાય જ નહિ તેમ છતાં તેના મેળાપ થયાનું કહેવું તેનું નામ સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર છે. જેમકે અયોધ્યાનું વરણન કરતાં કહેવું કે તે શહેરની હવેલીઓ ચંદ્રમંડળને અડકે છે.

સંબંધાતિશયોક્તિઃ સ્યાદયોગે યોગકલ્પનમ્ ।

સૌધાગ્રાણિ પુરસ્સાસ્ય સ્પૃશન્તિ વિધુમંડલમ્ ॥

હવે એ અંથમાં સાફ ખુલાસો કર્યો. તે ઉપરથી એવું લખ્યું હોય તેનો અર્થ શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ માને, અને કહે કે અયોધ્યાની હવેલીઓ ત્રેતાયુગમાં ચંદ્રમંડળને અડકતી હતી એમ લખેલું છે, માટે તે અડકતી જ હતી. તે માનનારનો જ વાંક છે લખનારનો વાંક નથી.

વળી લખ્યું છે કે લગાર કારણ ઉપરથી મોટા બનાવ તરત બની ગયો, એવો ભાવ લાવવો તેનું નામ ચપલાતિશયોક્તિ અલંકાર છે. જેમકે કષ્ટે રાધીકાજીને કહ્યું કે હું મથુરાં જઈશ. એવું સાંભળતાં જ રાધિકાજીનું શરીર એટલું સૂકાઈ ગયું કે હાથમાંથી વીંટી નીકળી પડી તે પાછી પહેરતાં બલઈઆની પેઠે હાથને કાંઠે આવીને રહી.

ચપલાતશયોક્તિઃ સ્યાત્ કાર્યહેતુ પ્રસક્તિજે

યાસ્યામિત્યુદિતેતન્વ્યા વલયોભવ દર્શિકા.

એવી રીતે જેઓ અલંકારનો મર્મ સમજતા નથી તેઓ કાં તો વહેમથી શબ્દાર્થ તેજ સાચો માને છે અને કાંતો એવું બોલે છે કે, અંથેમાં જુઠાં ગપ્પાં માર્યા છે. પણ જો અલંકારનો મર્મ

સમજે તો તેમાંની એકે વાત જુદી લાગે નાહ. અને જાણે કે આમ હોય ત્યારે આમ લખવાની રીતિ છે.

કાઠ માણસનું પરમપ્રિય માણસ ગુજરી જાય, ત્યારે તેને સૂર્ય ઝાંખો દેખાય, ઝાડ રોતાં લાગે અને અંગારાનો વરસાદ વરસતો હોય એવું તેને લાગે, માટે તે એવું લખે કે અમુક દહાડે સૂર્ય ઝાંખો ઉગ્યો. અંગારાનો વરસાદ થયો અને ઝાડ રોતાં હતાં.

હર્ષનો દહાડો હોય ત્યારે વીવાનાં ગીતમાં ગવાય છે કે આજ મોતીનો વર્ષાદ અથવા દુધનો વરસાદ થયો. આકાશમાં અપસરાઓ નાચે છે. ગાંધર્વો ગાન કરે છે, દેવ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે. અને સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો છે.

હવે એ બધાનો ખરો અર્થ સમજવો જોઈએ. નહિ તો જુનાં પુસ્તકોમાં એવી વાતો લખી હોય તેમાં અનેક પ્રકારના સંશય ઉપજે; અને એ લખવાની રીત અસલ હતી, આજ છે, અને હંમેશાં રહેશે. તથા બધા દેશોમાં પણ છે. પછી કાઠ દેશમાં થોડી, અને કાઠ દેશમાં વધારે છે. હાલમાં ઇતિહાસમાં એવા અલંકારો લખવાનો આલ ઓછો થયો છે. અથવા આજની રૂઢી પ્રમાણે તેનો ખુલાસો તરત સમજાય એમ લખાય છે. પણ કવિતામાં તો એવા અલંકાર વિના શોભતું નથી.

(પુ. ૨૭મું, માહે જૂન, ૧૮૭૩)

નિભૂત કવિ

જેઓ કાનને મધુર જણાય એવા શબ્દ છન્દોબદ્ધમાં ગોઠવીને દરેક પદે રમકઝમકનો ફેલાવો કરી પ્રજાને મોહિત કરવાનો યત્ન કરે છે, તેઓને અભણ માણસો કવિ તરીકે માન આપે છે. એવા કવિ અને તેમના કાવ્યની પરીક્ષા કરવાની જગા કાન છે. કવિતા તાલની

સાથે વંચાય અથવા ઉચ્ચારિત થાય તેની જોડે શરીર પણ તાલના વિવિધ તરંગમાં નાચે. ફારસી, ઉર્દૂ, હિંદી, બંગાળી, ગૂજરાતી અને સંસ્કૃત વગેરે ભાષામાં એવા કાવ્યની ખોટ નથી. ભાટ, ચારણ અને આજકાલના કેટલાક પોતાને કવીશ્વરમાં ખપાવનારા એ જાતના કવિઓ છે. જે તેઓને કોઈ શબ્દનો કવિ કહે તો તે કંઈ ખોટું ન કહેવાય, કારણ કે શબ્દની ગોઠવણીની ચતુરાર્થ શિવાય તેઓની કવિતામાં બીજું કંઈ જ મળતું નથી. જે કદાચ કંઈ હોય તો તે પણ ધણું કરીને સ્વાદના શોખીલાને ખાવા લાયક તરીકે ગ્રાહ્ય હોતું નથી.

સહૃદય રસજ્ઞ માણસો કાવ્યની શોધ કરવામાં તેનાથી જરા ઉપર ચઢે છે. તેઓ છદોબદ્ધ વાક્યો સાંભળીને ખુશ થતા નથી, અથવા કેટલાક સુલલિત શબ્દો મેળવીને મોહિત થતા નથી. જે વિષય કાનને રસતે પ્રવેશ કરીને જરા આનંદ ઉત્પન્ન કરે તે હૃદયસ્થાનમાં જાય છે કે નહિ એ વિષયનો તેઓ પહેલાં વિચાર કરે છે. જે વાતથી અન્તરનો અન્તરનિહિત કોઈ છૂપો રસ ઉછળે નહિ, સૌન્દર્યની કંઈ નવી મૂર્તિ મનરૂપી આંખની સામે આવે નહિ, હૃદયનો તંત્ર નવા તાનથી વાગે નહિ, અથવા વિચારના બોજથી આત્મા મોહિત ન થાય, એ તેઓની પાસે કાવ્ય તરીકે ગણાતું નથી. ઇંગ્લંડના ધણુ ખરા કવિઓએ જન્દની રચનામાં નિપુણતા દેખાડીને શેક્સપીયરના શિક્ષાગુરૂ તરીકે થઈ શક્યા છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક છોકરીઓની કવિતા શેક્સપીયરની કવિતા કરતાં સાંભળવાની વેળાએ વધારે મધુર લાગે છે-જ્યદેવના ગીત ગોવિંદમાં જેવું પદલાલિત્ય જેવામાં આવે છે તેવું કાલિદાસના અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં અથવા ભવભૂતિના ઉત્તરચરિતમાં ક્યાંય પણ તેના જેવું નજરે પડતું નથી. શ્રીહર્ષના નૈષધ કાવ્યની પદમાધુરીની આગળ શ્રીહર્ષની રતનાવલી કંઈ જ નથી. એવું નજરે પડે છે. સુર્યચાન્ જુદ્ધિમાન્ માણસો પદમાધુર્યની કવિતાઓ કરનારા કવિઓના કરતાં શેક્સપીયર, કાલિદાસ અને ભવભૂતિની પૂજા કરે છે, અને નૈષધના નાચતા જન્દની કવિતાઓને એક

તરફ મૂકી દર્ધને રત્નાવલીની જોડે આશા કરીને નિરાશ થાય છે અને નિરાશ થઈને આશા કરે છે. કારણ ભાષા ચરણદાસી છે, વિચાર અથવા ભાવ કાવ્યનો પ્રાણ છે, જેમ પોશાકની તુલનામાં રૂપ છે તેમ શબ્દની તુલનામાં ભાવ અથવા શાબ્દિકની તુલનામાં ભાવમય કવિ છે.

જેઓ વિચારવાનું અને બુદ્ધિમાનું તરીકે જગતમાં સન્માનિત થયા છે, તેઓના મતે કવિતાનો ખીજો એક ગ્રામ છે, એ ઘણો ઉચ્ચો અને ન જોવાય એવો છે. જે લખવામાં આવે તે કાવ્ય અને જે લખે છે તે કવિ છે એ વાત તેઓ માનતા નથી. તેઓના કહેવા પ્રમાણે લખેલા ચિત્રમાં કાવ્યનો માત્ર આભાસ મળે છે, પરંતુ ખરું એક જાતનું અનિર્વચનીય અમૃત છે. મનુષ્યની અપૂર્ણ અને અપવિત્ર ભાષા એને ધારણ કરવાને અસમર્થ છે. ખરે કવિ, હિમાલયના ગાંભીર્યની પેઠે, આકાશના અનંત વિસ્તારની પેઠે અને યોગમાં લાગેલા તપસ્વીના ધ્યાનની પેઠે નિસ્તબ્ધ અને નીરળ છે ને હૃદયમાં તે સ્વર્ગીય અમૃતસિંધુનો છાંટો પીને કૃતાર્થ થાય છે, લૌકિકવાક્ય અને લોકમાં વપરાતી વર્ણમાળામાં તેઓ કોઈ રીતે વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે. જેમ માણસો સ્વપ્નાવસ્થામાં દોડવા ઈચ્છે છે પણ તેઓ કોઈ રીતે દોડી શકતા નથી; વાત કહેવાને માટે આતુર હોય છે, પણ કોઈ રીતે વાત મોઢામાંથી નિકળતી નથી, તેમ ખરા કવિઓનું છે. તેઓ પ્રકાશ કરવાનો ઘણો યત્ન કરે છે પણ તેઓ ઘણી વાર વિરુદ્ધ થાય છે, પ્રકાશ કરવાની ઈચ્છા પર્યન્ત જતી રહે છે.

કોઈ તત્ત્વને અંતરમાં પ્રવેશ કરાવવું એ બુદ્ધિનું સાધ્ય છે, ઉપલા સત્યને ઘણું હલકું સમજીને કદાચ લોકો હસી કાઢશે એ તેવા માણસોને અસંભવતું નથી. તેઓ આવી રીતે ધારતા નથી કે કંઈ ન કહેતા અને કંઈ ન લખતા. જો કવિનું અલૌકિક ધન ભોગવવામાં આવે તો એના કરતાં ખીજું શું સૌભાગ્ય હોય? ઈચ્છા થતાં જ તરત ધ્યાનમાં લાગીને કવિના દેવાસનમાં બેસીશ; એટલે તરત.

વીણાપાણી સરસ્વતીની ભૂતિ સામે આવશે, કુદરત પોતાના પ્રિય મહેલનો દરવાજો ઉઘાડશે, પરંતુ કવિત્વનો આવી રીતનો આવેશ ખરી રીતે માણસના ઈચ્છાધીન છે કે નહિ અને સધળાના ભાગ્યમાં અને છે કે નહિ એ ઘણો વિચાર કરવા જેવો વિષય છે. ઈચ્છા કર્યાથી કંઈ લખી નાખવું એ પોતાની શક્તિ છે, ઈચ્છા કર્યાથી કંઈક બોલીને માણસનાં ચિત્તરંજન કરવાં એ આપણાથી અને છે. પરંતુ ઈચ્છા કરીને શું કાંઈ કવિતાથી ઉર્મી બહાર કરી શક્યો છે ? અને ઈચ્છા કરીને ક્યારે કાંઈ પોતાના હૃદયને પોતે વિધાતિત કરવાને સમર્થ થયો છે ? ઈચ્છા બુદ્ધિને ચલાવી શકે છે, મનને ઘણીકી રીતે ઉત્તેજિત કરે છે, પરંતુ શક્તિ અને પ્રકૃતિના મૂળ ઝરો ઈચ્છાનું અગમ્ય સ્થાન છે.

ચંદ્રમા મૃદુ મૃદુ હસે છે, નદી મૃદુ તરંગનો અવાજ કરતી પોતાનું દુઃખનું ગીત ગાય છે, વૃક્ષનાં પાતરાં મૃદુ મંચાલનમાં વડનું પ્રેમનું બોલાવવું પ્રકાશ કરે છે, એ સર્વ અન્તરની વાતો ધણીકા અન્યાસના બલથી લખી શકે છે, પરંતુ જ્યારે ચંદ્રમા હસે છે ત્યારે તેની જેડે જેડે સંસારનાં કેટલાંક હૃદય હસવાથી આનંદિત થતાં હશે ? કાણ અવાજ કરતી નદીના કિનારે ખેસીને તેના દુઃખના ગીતની જેડે પોતાના દુઃખના ગીતને મેળવવાની શક્તિ ધરાવે છે ? તરલતાના બોલાવવામાં માણસના ભોગ્યભૌતિક ભોગ સુખના બોલાવવાને કેટલા માણસો ન ગણુકારી શકે ?

હર્ષ, દુઃખ, ક્રોધ, અને પ્રીતિ વગેરે ભાવોની ભાષા હંમેશાં ગાઢતાના પ્રમાણાનુસારે જૂદી જૂદી ભૂતિ ધારણ કરે છે. જે હર્ષ, જે દુઃખ, જે ક્રોધ, અથવા જે પ્રીતિ ઘણી તરલ હોય છે તે સહેલાઈથી બહાર નિકળે છે. જેવો તરલ, ભાવ હોય છે, તેવી તરલ ભાષા બને છે. મનુષ્યનું મન થોડા હર્ષથી ચંચલ થાય છે, આનંદથી ગાંડો થઈ જાય છે, હસવાનો ઉત્સાહ કાંઈ રીતે રોકી શકતો નથી. થોડા દુઃખથી આંખમાંથી આંસુ નિકળે છે. થોડા ક્રોધથી આંખ

લાલ અને ગર્જા ઉઠે છે. ધણે જ થોડો પ્રેમ, થોડા પાણીની નદી પેઠે સર્વદા બકતો રહે છે પરંતુ જે હર્ષ શરીરના રૂંવાટામાં અમૃતની પેઠે વહે છે, જે દુઃખ ગરમ કરાતા લોહાના સળીઆની પેઠે હૃદયના મર્મસ્થાનમાં લાગેલું છે, જે ક્રોધ ચિત્તમાં તુષાનલવત હંમેશાં બાળતો રહે છે, જે પ્રેમ એકી વેળાએ રાત્રિના સ્વપ્નાની પેઠે વગર કામતો જણાય છે, વળી આત્માને આનન્દ અને નિરાનન્દના અધિકારથી ધણે ઉંચે લઈ જાય છે, તે ધણું કરીને કદી પણ જોવાની અથવા સાંભળવાની બાષામાં પરિસ્ફુટિત થતો નથી.

કવિતાની બાષા પણ એ નિયમને તાળે છે. લઘુ કવિની જે કંઈ દોહલત છે તે શબ્દમાં ઘેરાયલી હોય છે. તેના કરતાં ગાઢતર કવિના શબ્દ થોડા હોય છે, અને રસગાંભીર્ય જ વધારે હોય છે. પરંતુ કોઈના પણ હૃદયમાં કાવ્યનો તે અમૃતસ્રોત અતિ પ્રબલ વેગથી પ્રવાહિત થાય છે, જ્યારે મન કલ્પનાના જાદુગરની પાંખથી ઉડીને કુદરતના સોનેરી લખાણો વાંચે છે, અને પહાડના શિખરમાં, સાગરને તળીએ, પ્રકાશમાં તથા અંધકારમાં સર્વત્ર એક જોડે ચાલે છે, જ્યારે જ્ઞાન અનુભૂતિમાં કુખી જાય છે, અને શોધમાં દૂર રહીને તરંગની જોડે તરંગની પેઠે હૃદયમાં વિલીન થાય છે, ત્યારે બચથી ધ્રુજનારી બાષા પોતે પોતાની મેજે જડ થઈ જાય છે. બીજો કાણુ તેઓનું કહેવું પ્રકાશ કરે! કુદરત મુગી, કાવ્ય મુગુ, કવિ પણ તે વેળાએ હાલ્યા ચાલ્યા વગરનો અને મુગો થાય છે. બાવની લહર વગર અવાજે ઉઠે છે, વગર અવાજે લીલા કરે છે, અને વગર અવાજે લય પામે છે. મુઘા બાળા જ્યારે દર્પણમાં પોતાનું સુંદર મુખ પોતે જોઈને ચકિત આંખથી જોતી રહે છે, ચંદ્રની રાત્રિ જ્યારે પોતાના સુખમાં પોતે હસે છે, તુફાની પવન જેમ પોતાના દુઃખમાં પોતે રડે છે, તેમ કવિ પણ પોતાના બાવ એટલે વિચારમાં પોતે પરિપૂર્ણ થઈને, જીવસ્મૃતિની પેઠે પોતે પોતામાં નિમગ્ન થાય છે. કાની પાસે શું કહે, શું શું સાંભળીને શું કરે, કાણુ પ્રશંસા કરશે, કાણુ નિંદા કરશે,

કાણુ તેની વાતથી મોહિત થશે, ધત્યાદિ કાઈ જાતનો વિચાર તેના મનોમય જગતમાં સ્થાન પામતો નથી. પાપપુણ્ય, સુખદુઃખ, હર્ષવિષાદ, પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ, જીવન અને મૃત્યુ તે વેળાએ તેની પાસે એક સરખાં થઈ જાય છે. સંસાર છે કે નહિ એ પણ તે વેળાએ તેનાથી અજાણ્યું રહે છે. પોતાનું અસ્તિત્વ થોડા કાલને માટે લુપ્ત થાય છે.

જેઓએ વિધાતાના પ્રસાદથી એવી કવિપ્રકૃતિ મેળવી છે અને લોકાતીત કવિત્વનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ થયુંથી કાઈ કાઈ વેળાએ એવું જણાય છે, આપણે તેઓને ઓળખીએ કે નહિ ઓળખીએ, તોપણ તેઓ જ સાધક છે, તેઓ જ સિદ્ધ છે, અને તેઓ જ માનવજાતિના પ્રાણુ છે. તેઓની ઉદાસીનતા જ આ શક્તિ છે, કંઠિનતા જ કામજાતા છે, વૈરાગ્ય જ ભોગ છે અને તૃષ્ણા જ તૃપ્તિનો અંત છે. હવા એઓથી સ્વર્ગોપમ પવિત્ર, સ્વર્ગથી શીતલ અને સુગંધવાળી થાય છે તેથી આપણે જીવીએ છીએ, નહિ તો આ સ્વાર્થચિંતામય સંસારના રેતીના જંગલમાં મરી જાત. પૃથ્વીએ તેની પગની રજ મેળવી છે તેથી મનુષ્યના રહેવા યોગ્ય થઈ છે, નહિ તો એ ઉજડ થઈને ભયંકર વેશ ધારણ કરત. તેઓએ વ્યવહાર કર્યો છે તેથી મનુષ્યની ભાષા હજી પણ શોકદુઃખની વેળાએ મનુષ્યના દગ્ધ હૃદયને શીતલ કરે છે; નિરાશામાં આશા દે છે, દયા, ઉત્સાહ શાન્તિ અને પ્રેમ વગેરે અતિ-આનુષંગિક ભાવનો ઓળે સહન કરે છે; નહિ તો એ પિશાચના કંઠથી પણ વધારે સાંભળવામાં કઠોર થાત.

પ્રિટિશ મ્યુઝયમ
લંડન, ૨૩-૧૨-૯૨

નારાયણ હેમચંદ્ર

(પુ. ૪૦મું, માહે ફેબ્રુઆરી, ૧૮૬૩)

લેખ

દેશનો અબ્યુદય પ્રજાએ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ મનુષ્યે સંપાદન કરેલી વિદ્યાના પરિણામ રૂપ છે, અને વિદ્યા સંપાદન કરવાને અધ્યયન કરવું એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થ અધ્યયન (૧) પૂર્વે થઈ ગએલા સૃષ્ટિ તથા સંસારના મહાન્ પુરુષોના વર્તનને અનુસરવાથી. વા (૨) અજ્ઞાન તિમિરાવરણને પલાયન કરાવી સજ્ઞાન દીપકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સુશિક્ષકને શોધી તેમનાં સ્વાનુભવસિદ્ધ, શાંતિદાતા સુખદાયક, દુર્બુદ્ધિ નિવારક, સન્માર્ગદર્શક વાક્યોનું શ્રવણ કરી, મનન કરી, તે પ્રમાણે વર્તવાથી, અથવા તો (૩) “ પ્રાચીન અર્વાચીન તત્ત્વવિદ્યા-વિષયક અને ઇતર અનેક વિદ્યા પ્રતિપાદન કરનાર ” તેમ દેશના અને હાલના મહાપુરુષો અને સાક્ષરોના હાથે લખાયેલા ગ્રંથોના લેખોના આગ્રહપૂર્વક વાંચનથી કરી શકાય છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય ઉભય સાધનો તૃતીયમાં જ સમાયેલાં છે. વસ્તુના શુદ્ધ સ્વરૂપથી જ્ઞાત થવા પૂર્વે તેને આધારભૂત ગણી તે પ્રમાણે વર્તવું તે દોષારપદ છે, અને તે જ સિદ્ધાંતને અનુસરી, પ્રથમ સાધન પ્રમાણે શિક્ષણ લેવાનું ધારી, પૂર્વે થએલા મહંતોના વર્તનને અનુસરવા પૂર્વે તેમના સંબંધી પૂરતું જાણવાને તેમના જીવનથી જ્ઞાત થવું જ જોઈએ, અને તેમ થવાતે જીવનચરિત દર્શાવતા લેખનું આગ્રહપૂર્વક વાંચન તે જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

અધ્યયન કરવાનું અન્ય સાધન સુશિક્ષકના ઉપર આધાર રાખવાનું છે. શિક્ષકની પાસેથી (૧) શુશ્રૂષા અર્થાત્ સેવા કરવાથી, (૨) ધન આપવાથી, વા (૩) વિદ્યાદાન આપી વિદ્યાદાન લેવાથી, એમ ત્રણ રીતે* કોઈ પણ વિષયનું અધ્યયન કરાય છે. આ ત્રણમાં

* જુઓ જી. પ્ર. અંક ૧૦ પૃષ્ઠ ૩૧૭.

શ્લોક.

ગુરુશુશ્રૂષયા વિદ્યા પુષ્કલેન ધનેન વા ।

અથવા વિદ્યાયા વિદ્યા ચતુર્થ નોપપદ્યતે ॥

પ્રથમ, ગુરુશુશ્રૂષા-સેવા કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ પૂર્વ કાળમાં સર્વત્ર પ્રચલિત થએલી વિલોકાતી, તોપણ સાંપ્રત કાળમાં તો કેટલીક વૈદિક સંસ્કૃત પાઠશાળામાં, વા અન્ય સ્થળે ધરધરઉ જ કવચિત્ કવચિત્ દૃશ્યમાન થાય છે. તેમ વિદ્યાદાન લાઈ તેના ઉપહારમાં વિદ્યાદાન આપવાનો રવૈયો પણ સર્વત્ર જોવામાં આવતો નથી. બીજી રીતે એટલે ધન આપી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની રીતજ સુલભ અને સર્વોત્તમ સર્વત્ર મનાઈ છે; અને તેથી શહેરમાં વા કસબામાં કે ગામડામાં સર્વ ઠેકાણે આ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાને શાળાઓ હોય છે. તો પછી આતું શિક્ષણ આપવાને, યોગ્ય શિક્ષક શોધવાની, અથવા જે જે શાળાઓમાં બાળકોને શિક્ષણ લેવાને મોકલવામાં આવે ત્યાં યોગ્ય શિક્ષણ અપાય છે કે કેમ? તે તપાસતું તે અભ્યાસ કરનારના વડિલવર્ગનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. સરકારા, સરકારાશ્રિત કે સદ્ગૃહસ્થોએ ઉઘાડેલી ઘણીખરી શાળાઓમાં તો સારું શિક્ષણ અપાય છે, અને તેને માટે સુશિક્ષકો રોકાય છે; તોપણ તેમાં સાહિત્ય, વિદ્યા, નીતિ અને ઇતિહાસાદિ વિષયો સિવાય ધર્મ સંબંધી કે રાજ્યવિષયક શિક્ષણ અપાતું નથી. અને ધર્મ ઇત્યાદિ અન્ય શિક્ષણને માટે તેમને બીજા શિક્ષકો પણ જોળવા પડે છે, અને તેમની પાસેથી શિક્ષણ લેવા જતા પહેલાં બહુ જ સાવચેતી લેવાની જરૂર છે. વર્તમાનકાળમાં કેટલાક ધનપ્રાપ્તિને અર્થે, કેટલાક વિષય પ્રાપ્તિ અર્થે, કોઈ તો પ્રેમાર્નદના સુબોધક “અણચાલતે વશ કીધું મન” વાક્ય પ્રમાણે, કાં તો સ્ત્રી સારી ન મળવાથી ભોગવવાં પડતાં સંકળેને અનુભવવાથી અથવા તો સ્ત્રી ન જ મળવાથી, ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ ભોગવવાને અશક્ય હોવાથી, અણચાલે આણેલા વૈરાગ્યથી, કેટલાક નિર્ધનાવસ્થામાં માથે ચઢ્યા જતા ઝળુથી-એમ અનેક કારણોથી સંસારમાં સુખ વિમુખ હોવાથી તેને ત્યજતાં સંસારને દુઃખાર્ણવ આલેખી પરમાર્નદ પ્રાપ્તિ કરવા અર્થે મનને ન જીતતાં બાહ્યેન્દ્રિયને વશ રાખવાનો આડંબર ધારણ કરતા ધૂર્તો, વાચાળ-

શાસ્ત્રીએ વચનમાધુર્યવડે અણસમજી વહેમી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને અસન્માર્ગે ચઢાવી, પોતાના પ્રતિ ગુરુભાવ સ્થાપી, તેમને શિષ્ય મુંડી પોતે ધર્માચાર્ય બની, ગુરૂપદ ધારણ કરી વૈભવો માણ્યતા, જગતને ભાર રૂપ સ્વાર્થ સાધતા સંખ્યાબંધ સ્થળે સ્થળે અવલોકવામાં આવે છે. તો આવા વધી ગયેલા કાકસમુદાયમાંથી હંસરૂપ સુશિક્ષકનું શોધન કરી તે દ્વારા અધ્યયન કરવામાં પ્રથમ તો કંઈક અંશે બુદ્ધિ અને તર્કનો આશ્રય પણ લેવો પડે છે. જ્યાં સુધી મિશ્રિત નીર ક્ષીરમાંથી વિવેક વડે ક્ષીર સત્વ કાઢવાને બુદ્ધિ વા તર્ક સંસ્કારી કે સશક્ત નથી થયાં, ત્યાં સુધી અધ્યયન કરવાનું દ્વિતીય સાધન નિરૂપયોગી છે, અને આ સાધનો આશ્રય રૂપ ગણવાને પ્રથમ તો બુદ્ધિ અને તર્કને પરિપક્વ કરવાં જોઈએ. પરિપક્વ બુદ્ધિ તર્કને યોગ્ય માર્ગે દોરે છે. અને તર્ક શુદ્ધ સત્ય શોધક છે. જેથી બુદ્ધિ પરિપક્વ હોવીજ જોઈએ, અને તેમ થવાને સુલભ અને ઉત્તમ સાધન ગ્રંથનું-લેખનું વાંચન તે જ છે.

આ પ્રમાણે તૃતીય અંગ પ્રથમ અને દ્વિતીય ઉભય સાધનોનો સમાવેશ કરે છે, તો આપણે ત્રણેને પૃથક્ પૃથક્ ન લેતાં, વસ્તુનું અધ્યયન લેખ વાંચનથી જ થાય છે, એમ ગણીએ તો વિરુદ્ધ ભાસતું નથી. જ્યારે વાંચનથી અધ્યયન, અધ્યયનથી વિદ્યા અને વિદ્યાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી શકાય છે; અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપર જ જે દેશ અભ્યુદયનો આધાર છે, તો, ઉપર કથિત સર્વ વિસ્તૃત વાક્યોને બદલે એમજ કહીએ કે, દેશનો અભ્યુદય પ્રસિદ્ધ થતા લેખો-ગ્રંથોના વાંચન ઉપર જ આધાર રાખે છે, અને નૂતન અને વધુ લેખોનું પ્રકાશનું એ દેશોદયનું શુભ ચિન્હ છે, તે અનુપપન્ન નહિ ગણાય.

સાંપ્રતકાળમાં દિનપ્રતિદિન નવા નવા લેખકોના નવા નવા લેખો પ્રસિદ્ધ થતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. લેખકોની સંખ્યામાં પણ સારી વૃદ્ધિ થએલી જણાય છે. શહેર અને કસબાઓમાં તો શું પણ

નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં અને કુંગરની તળેટીના પ્રદેશમાં પણ, વિદ્વાનો કે અવિદ્વાનો, નાગરિક જ્ઞાન સંપાદન કરેલા મનુષ્યો કે તર્કમાં ગર્ક થયેલા, વૃદ્ધો વા યુવકો સર્વેને લેખક બની એકાદ પોતાનો લેખ પ્રસિદ્ધ કરી અંથકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામવાની ઉત્કંઠા સ્વભાવિકી જ થતી હોય એમ ભાસે છે. ગુજરાતનો એવો એક પણ દિવસ ભાગ્યે જ જતો હશે કે તે દિવસે એકાદ લેખ પણ પ્રકાશ પામ્યો ન હોય. નવાં નવાં માસિકો, સાપ્તાહિકો, પાક્ષિકો, નાટ્યો, નવલકથાઓ, વાર્તાદિનાં પુસ્તકો, તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિપાદક ગ્રંથો, ઇતિહાસો કે રાગ રાગણીઓમાં લખાએલાં વર્ણનો, ભાષાંતરો ઇત્યાદી ખાંડી ભેર નીકળી આવે છે. સ્ત્રીશિક્ષણ ન આપવાનો વહેમ પણ ધણે અંશે દૂર થવાથી-સ્ત્રીઓ પણ અંથકારો થવાથી તેમણે લખેલાં પુસ્તકો પણ બહાર પડે છે; સુધારકોએ પણ ભાષણોદ્ધારા એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી સુધારો કરવો શરૂ કર્યો છે. પારસીઓ પણ લેખક બની ગ્રંથો પ્રકાશ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા છે ! તો “ વધુ લેખોનું પ્રકાશનું એ દેશોદયનું શુભ ચિન્હ છે ” આ વાક્ય પ્રમાણે હવે સ્વદેશોન્નતિનો સમય સમીપ આવ્યો છે અને આ સર્વે તેનાં જ ચિન્હો છે, એમ માનવું કે કેમ ?

આજકાલ તો વિદ્વાનો લેખ લખે છે એટલું જ નહિ પણ નિશાળમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય લેખક બની પોતાને વિદ્વાન કહેવરાવવાની આશા રાખી, નિર્જીવ લખાણોને બહાર પાડે છે. વાક્યરચનાનું તેમાં ઠેકાણું હોતું નથી, ભાષા દેગધડા વગરની અને જોડણી પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે તેવી લખી કાઢે છે, કોઈ ભાષા નિર્માલ્ય જેવી લખે છે, તો અન્ય અંસ્કૃતમય જ ભાષા લખે છે અને તેમાં ગુજરાતી વાક્યરચના સિવાય એક પણ ગુજરાતી શબ્દ જ જણાતો નથી, અને કેટલાક તો પુસ્તકો વાંચી જ વાસ્તવ-વ્યાવહારિક જ્ઞાન સિવાય લેખ લખી હાસ્યાપદ થાય છે, જેમકે ગ્રંથો વાંચી થયેલો એક વિદ્વાન, વટવૃક્ષ વર્ણન કરતાં તેના

ફળને એક 'કાઆ'ની ઉપમા આપે તો તે લેખ એક સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કર્યા શિવાય રહે જ નહિ. આ રીતે અનુભવ રહિત અપરિપક્વ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોએ લખેલા ઘણા લેખો સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે. આથી એમ કહેવાનું નથી કે ગુજરાતમાં વિદ્વાનોને હાથે લખાએલા લેખો છે જ નહિ, પરંતુ એ છે, તો તે બહુ જ થોડા છે, અને સેંકડે ૯૦ ટકા જેટલો મોટો ભાગ કેવળ ઉક્ત ટીકાને પાત્ર છે.

સુલેખકો ઘણા થાય અને તેમના લેખો દેશમાં પ્રચાર પામી જનમંડળમાં વાંચનની અભિરૂચિ પ્રસારે, અને મહાકવિ શ્રી કાગિ-દાસના સમય પ્રમાણે જેમ ગોપાલકો સંસ્કૃત ભાષામાં વાત કરતા હતા તેમ ગુર્જરગિરા મહત્તા પામે અને સર્વ ભવિષ્યના ભાનૂદયના આધારરૂપ યુવકોને, સંજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સુલેખક થવાની વૃત્તિ રફુરે તો દેશને લાભ થાય તે નિર્વિવાદ છે, પરંતુ હમણાં તો જે જે લેખો-અથો-વાર્તિકા આદિ બહાર પડે છે તેમાંનો મોટો ભાગ લાભદાયી ન નીવડતાં હાનિકારક જ નીવડે છે એમ કહેવામાં કાંઈ પણ આધ નથી.

અનીતિ રૂપ ક્ષુદ્ર લેખકો, અનીતિ પ્રસાર કરનાર, તેમ અવિ-દ્વાન અવિચારી પુરુષો સાધારણ અંધજ્ઞાન સંપાદન કરી, લૌકિક જ્ઞાન અથવા તો લૌકિકમાં વપરાતી ભાષાની યોગ્ય પદ્ધતિનું લેશ માત્ર જ્ઞાન મેળવ્યા શિવાય જનમંડળને વિપરીત માર્ગસૂચક લેખોને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે તો તેથી તો હાનિ જ થવાનો સંભવ છે. વર્તમાનના ભુંડણનાં અવ્યંત્રી મંદક નીકળી આવતા હાનિરૂપ વધુ લેખકો કરતાં તો થોડા લેખકો થાય, પણ તેઓ જે સિદ્ધાંતનાં અવ્યંત્રરૂપ નીવડે તો વધારે સાડું.

લેખક લેખ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા પોતે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં પોતાનો લેખ વાંચકને સુખોદક, રૂચિકર અને નીતિદર્શક થશે કે

નહિ તે પ્રથમ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. ગમે તે વિષય ઉપર અંથ લખે છતાં પણ તેની શૈલી સરળ, રસિક અને પ્રસાદમય કરી તેમાં જ્ઞાન અને કાવ્ય-ચમત્કૃતિ લાવી ઉત્તમ વિચારો દર્શાવવા જોઈએ, અને તેમ હોય તો જ તે યથાર્થ “લેખ” નામને યોગ્ય છે. વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ પ્રમાણે જેમાં કાવ્યચમત્કૃતિ નથી તેવા લખાણને લેખ અથવા કાવ્ય કહી શકાય જ નહિ. લેખ હરકોઈ ભાષામાં હોય તોપણ ઉક્ત ગુણોથી રહિત હોય તો તે શાકલાળના વળાવા વિના સૂકા રોટલા જેવો શુષ્ક છે.

(પુ. ૪૪ મું, માહે નવેમ્બર, ૧૮૬૭)

૩. વિવેચન

સને ૧૯૦૦નું ગુજરાતી સાહિત્ય

મિ. મલખારી કૃત “સંસારિકા” પર ચએલ ટીકા પરથી એમ માલુમ પડે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના સંબંધમાં જો દર વર્ષે અન્ય કોઈ તરફથી સામાન્ય સૂચના રૂપ એકાદ વિષય લખાય તો ગુજરાતી વાચક વર્ગને સારા કથા ગ્રંથો બહાર પડ્યા તેની ખબર પડે અને તે શિવાય સારા ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની નોંધ લેવાય, તેથી તેવા ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન પણ મળે.

ઈંગ્લાંડ-અમેરિકા આદિ દેશોમાં આવો પ્રયત્ન થાય છે એટલું જ નહિ પણ નિર્માલ્ય નીકળતાં પુસ્તકો બંધ પાડવા માટે તેવા દેશોમાં અનેક વિદ્વાનોનાં મંડળો છે અને તેથી તેવા દેશોમાં ભાગ્યેજ—જેમ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં નિર્માલ્ય પુસ્તકો બહાર પડે છે તેમ—બહાર પડે છે.

આવા દેશના ગ્રંથકારો ઘણા વિદ્વાન હોય છે પણ આપણા દેશમાં ગ્રંથો લખવાનું કામ ઘણા ભાગ્યે લેભાગુઓના હાથમાં ગયા જેવું થયું છે. આવા લેભાગુની મોટી સંખ્યા—નિશાળીઆઓ—ભાટ ચારણો—પ્રેસોના કંપોઝીટરો વગેરેના હાથમાં આવેલું જોઈ ખરે ખેદ પામવા જેવું છે, એટલું જ નહિ પણ આપણા સારા વિદ્વાનોને શરમાવા જેવું છે. આપણા દેશમાં એક સારું લેખક મંડળ થવાની આસ જરૂર છે; અને આવા લેખકોએ વર્ષમાં એકાદ વખત ભેગા મળી નિર્માલ્ય લેખકોને બંધ પાડવા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. કેમકે ઘણા નિર્માલ્ય લેખકો થતા હોવાથી સારા લેખકોને પણ જોઇતું ઉત્તેજન મળતું નથી; અને તેમ થતાં સારા લેખકોનું લખવા તરફનું ચલણ બદલાઇ જાય છે અને તેઓ પોતાનો કુરસદનો વખત આ

અગત્યના કાર્ય પાછળ ગાળવાને બદલે ખીજ કામોમાં ગાળે છે. આટલા માટે ગુજરાતી સારા લેખકોને યોગ્ય ઉત્તેજન મળે અને લેભાગુ લેખકો સાહિત્યની અધોગતિ કરતા અટકે તેમ થવાની જરૂર છે. વિષયની શરૂઆતમાં આટલી પ્રસ્તાવના કરી હવે આપણે ચાલુ વિષય તરફ વળીએ.

સન ૧૯૦૦નું વર્ષ દુષ્કાળનું હતું અને તેથી તે વખતમાં પ્રસિદ્ધ થએલાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઘણાં જીજ્ઞ હતાં. સરકાર તરફથી આવા પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોની ૧૯૦૦ ની સાલની ત્રિમાસિક નોંધ પરથી જણાય છે કે, આ વર્ષમાં બધાં મળી મુંબઈ ઈલાકામાં ગુજરાતી પુસ્તકો ૨૨૩ પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તેમાં જન્યુઆરીથી માર્ચ સુધીમાં ૫૩, એપ્રિલથી જુન સુધીમાં ૫૧, જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં ૫૫, ને અક્ટોબરથી ડિસેમ્બર સુધીમાં ૬૪ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હતાં. આ બહાર પડેલાં પુસ્તકોમાં હુન્નરકળા સંબંધી ૨, ચારિત્ર સંબંધી ૫, નાટક ૫, વાર્તા ૪૬, વૈદક સંબંધી ૪, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ૫, કવિતાનાં ૬૪, ધર્મ સંબંધી ૨૬, શાળોપયોગી ૧૮, કાયદાનું ૧, ઐતિહાસિક ૧, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સંબંધી ૪ અને પરચુરણ ૪૧, હતાં.

ઉપર ગણાવેલા ગ્રંથો પૈકી ઘણા ફરી છપાએલા હતા, કેટલાક તરજુમા હતા અને ભાગ્યે જે કોડી તદ્દન નવાં હતાં. વર્ષ દુષ્કાળનું હતું. સારા લેખકો દુષ્કાળના દુઃખમાં લોકોને પીડીત થએલા જોઈ તેઓનું મન તેવા ગરિબ લોકોના દુઃખ દૂર કરવા તરફ ખેંચાયેલું, તેમજ ખરીદનારાઓ પણ પૈસાની સંકોચતાને લીધે ભાગ્યે જ પુસ્તકો ખરીદી શકે તેથી એ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથોની સંખ્યા ઘણી જીજ્ઞ હતી.

મરાઠી, બંગાળી, હિંદી આદિ ભાષામાં જેટલા સારા ગ્રંથો નીકળે છે તેના પ્રમાણમાં પચાસમા ભાગે પણ આપણી ગુજરાતી

ભાષામાં ગ્રંથો લખાતા નથી. મરાઠી ભાષામાં ડા. બોલકરની કંપની જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો કાઢે છે. તેવા બે ચાર ગુ. વ. સોસાયટીએ કાઢ્યા છે, અને તેનો શાસ્ત્રીય ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. તેમજ વડોદરાવાળી ગ્રંથસંપાદક મંડળી પણ વખતો-વખત સારા ગ્રંથો બહાર પડે છે. ગંગાળામાં લખાતા ગ્રંથો ઘણા ભાગ્યે આહોશ વિદ્વાનોના હોય છે અને તેથી જ તેવા ગ્રંથોની કિંમત પ્રમાણમાં મોંઘી હોવા છતાં તેની ખર્ચે ચચાર આવૃત્તિઓ થાય છે. દાખલા તરીકે આણબટ કૃત કાદમ્બરીના ગંગાળી તરજુમાની ૨૬ આવૃત્તિઓ ગંગાલીમાં થઈ છે. જ્યારે આપણામાં ફક્ત ૧૬ વર્ષમાં ત્રણ થઈ છે. તેવી જ રીતે ત્યાં આગળ ભાગવત જેવાં ૯૦૦ પાનાનો ગ્રંથ સાત આનામાં વેચાય છે, જ્યારે આપણામાં સાડાત્રણ રૂપિયે વેચાય છે

સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોની ત્રિમાસિક ટીપ્પણી બહાર પડે છે તે ઘણી અધુરી હોય એમ જણાય છે. કેમકે સન ૧૮૬૭નો ૨૫મો આકટ આખા બ્રિટિશ ઈલાકાને લાગુ છે તે દેશી રાજ્યોને લાગુ પડેલો નથી. અને દેશી રાજ્યોમાં હાલ ઠેર ઠેર છાપખાનાંઓ થયાં છે અને ત્યાં છપાતી કેટલીક બુકો ભાગ્યેજ રજીસ્ટર થાય છે—અથવા સરકારમાં નોંધાય છે અને તેથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ થતા સારા ગ્રંથોની નોંધ થતી નથી. દાખલા તરીકે ગયે વર્ષે વડોદરા વિરક્ષેત્ર મુદ્રાલયમાં છપાએલ મિ. મહેતાકૃત ‘અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિક ઉપાય’ નામના પુસ્તકની બે આવૃત્તિ થયા છતાં તેની કોઈ સ્થળે નોંધ સરકારી નોંધમાં જેવામાં આવતી નથી. તેવી જ રીતે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલા ફ્રાન્સિસ બેકનના જીવન ચરિત્રની નોંધ પણ—તે વડોદરામાં છપાએલું હોવાથી—થએલી જણાતી નથી. આ ગ્રંથો પર સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યાનું લખ્યું છે. પણ તે કેવી રીતે તે સમજાતું નથી. બ્રિટીશ રાજ્યમાં કોપીરાઇટ થએલી બુકો દેશી રાજ્યોમાં છપાય છે અને તેથી તેના

હક્ક ઉપર પાણી ફેરે છે. દેશી રાજ્યો પર બ્રિટીશ રાજ્યની સત્તા છે અને અંધકારના હક્ક જળવવા માટે કૉપીરાઈટનો કાયદો સમસ્ત હિંદુસ્તાનીને લાગુ પડવાની જરૂર છે. દેશી રાજ્યના છાપખાનાવાળા કેટલાક બ્રિટીશ રાજ્યના છાપખાનાઓનું નામ પોતાના પ્રેસ સાથે છાપી બુકો રજીસ્ટર કરાવે છે; પણ બ્રિટીશ રાજ્યવાળાની બુકોના સંબંધમાં દેશી રાજ્યમાં કંઈ કૉપીરાઈટ રહેતો નથી, આ બાબત ધણી વિચાર કરવાની છે. દાખલા તરીકે કેશવલાલ કૃત “લીલાવતી” નાટકની દેશી રાજ્યમાં હજારો નકલ છપાઈ છે અને તે બિચારા અંધકારને તેથી મોટું નુકશાન વેઠવું પડ્યું છે.

સને ૧૯૦૦ ની સાલમાં બહાર પડેલા હુન્નરકળાના અંથોમાં ૧ રબર સ્ટાંપ સંબંધી અને બીજો છબી પાડના સંબંધી હતો. તેમાં પ્રથમ રબર સ્ટાંપનો અંથ નવો છે. તે હુન્નર હવે ધેર ધેર જાણીતો થયો છે અને આ હુન્નર કોઈ રીતે દેશની દોલતમાં વધારો કરે તેવો નથી જ્યારે બીજો અંથ ફક્ત આગલા અંથની નવી આવૃત્તિ છે. હુન્નરકળા ઉપર દેશની દોલતનો મોટો આધાર છે. આપણી યુનિવર્સિટીમાંથી મોટા મોટા સાયન્સશાસ્ત્રી નીકળે છે પણ તેઓ પોતાનું વલણ નોકરી તરફ દોરતા હોવાથી ખરે તેમના શિક્ષણને મોટો ગેરબંધન આપે છે. સાથુ, કાચ, રેશમ, રંગ, વગેરે હુન્નરો શિખવાની ખાસ જરૂર છે અને તેના સંબંધમાં બુકો છાપવાની જરૂર છે. આવો પ્રયત્ન પ્રો. ગજજરે વડોદરા કલાબવનના સંબંધમાં “જ્ઞાન મંજુષા”ના અંગે કર્યો હતો પણ તેનું શું થયું તે હજી કંઈ જણાયું નથી. ચારિત્રના અંથોમાં પાંચ અંથ હતા. તેમાં એક બ્રાહ્મર નામનો અંથ હતો તે તો ફક્ત એક ફતાકું જ છે. બીજો તેવો જ એક નાનો દસ્તુર સંજ્ઞાના જીવનનો છે. ત્રીજો જોરાસુટના જીવનનો છે, જે પ્રો. જોકસનના અંગ્રેજી અંથનું ભાષાન્તર છે. આ અંથ ધણો સારો છે પણ તે ધણા ભાગે ધર્મ અંથ છે અને બીજા બે અંથ તે નામાંકિત નારીઓ અને ડૉ. બહાદુરજીના જીવનના છે. તેમાં નામાંકિત

નારીઓનું પુસ્તક બહુધા ભાષાન્તર છે અને તે ગુ. વ. સો. તરફથી ઈનામ આપી છપાએલું છે. ડૉ. બહાદુરજીનું જીવન ચરિત્ર તદ્દન નવું છે અને તેના લખનાર પણ બાઈઓ છે. આવી રીતે ચારિત્ર ગ્રંથોના સંબંધમાં પણ ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કંઈ નહિ જેવુંજ હતું. નાટકના ગ્રંથોમાં બે નાટકો હતા. તેમાં દેવયાનીનું નાટક એ ભાગવતનો એક ભાગ છે અને જે “ભોરખી આર્ય સુબોધ” નાટક મંડળી ભજવે છે. જ્યારે બીજું શિશુપાલમદ્મર્દન તે પણ ભાગવત પરથી જ લખાએલું છે. તેના કર્તા પ્રસિદ્ધ લેખક નગીનદાસ સંઘવી છે. આ નાટકની કવિતા વગેરે સારું છે પણ જ્યાંસુધી સારા યોગ્ય નાટકો ભજવાય નહિ ત્યાં સુધી તેવા લેખ કંઈ કામના નથી. નહિ ભજવાતા નાટકના લેખો વાર્તામાં લખાય તો લોકો વાંચે અને તેનો ધણા લોકો લાભ લે તેથી તેમાં રહેલી નીતિનો વાચક વર્ગને કંઈક લાભ થાય. વાર્તાના ગ્રંથોની સંખ્યા ૪૬ ની હતી તેમાં ગજરા-મારૂં, સદેવંત સાવળીંગા, વગેરે વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને આ વાર્તાઓ ફરી છપાએલી હોવા છતાં સરકાર તરફથી બહાર પડેલી નોંધમાં તેને નવી લખવામાં આવી છે તે જૂલ છે. વાર્તાના ગ્રંથોમાં એકે ગ્રંથ સારો નથી. તે બહુધા નિર્માલ્ય જેવા છે. કંઈ સારા ગ્રંથોના લેખમાં લેખીએ તો હેરટીંગ્સની લેટી, ગંગા ગૂર્જરવાર્તા, રણવીરસિંહ, સકનશીલસુંદરી, હેમન્તકુમારી, બેદીલ કે બેવડા, ધણી કે ઢોર, વગેરે ગ્રંથો હતા. આ પૈકી સહનશીલસુંદરીનો ગ્રંથ પારસી બાનુના હાથે લખાએલો છે અને તેની બીજી આવૃત્તી તેજ તેની લોકપ્રિયતા છે. ત્યારે હેમન્તકુમારીનો ગ્રંથ મિસીસ કૃષ્ણા-ગૌરી રાવળના હાથે લખાએલો છે. હિંદુબાઈના હાથે વાર્તાના ગ્રંથમાં આજ ગ્રંથ પ્રથમ છે. ત્યારપછી મુંબાઈમાં હુથનાં કર્યો હૈયે વાગે તેવા નામનો ગ્રંથ મિસીસ બારબાયાના હાથે બહાર પડ્યો છે. બાઈઓને ગ્રંથકર્તાઓ થતી જોઈ ખરે આનંદ થવાનું કારણ છે. કેમકે દેશ સુધારાના સાધનમાં સ્ત્રી-સુધારણા એ મુખ્ય સાધન છે.

વાર્તાના અથોનો મોટા ભાગ પારસીઓના હાથનો છે. કેટલીક વાર્તાએ પૈ અને પૈસાની કિંમતની મુબઈમાં નીકળેલી છે, જે તદ્દન નકામા જેવી છે. આવી રીતે ૪૬ વાર્તાઓમાં એકે વાર્તા સારી હોય એમ અમને લાગતું નથી. જે કંઈ વાંચવા લાયક છે તેનાં નામ અમે ઉપર બતાવ્યાં છે. હેસ્ટીંગ્સની સોાટી તે અંથ ભાષાંતર છતાં તેને નવા અંથમાં મુકેલો છે. આ અંથ મૂળ બંગાળીમાં બાધના હાથે લખાએલો છે. અંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતમાં હેસ્ટીંગ્સ જેવા રાજ્ય-કર્તાઓએ કેવો જીલમ કર્યો છે તેનું ચિત્ર દેખાડનાર ગંગા ગોવિંદ-સીંગ પછી આ બીજું નોવેલ છે, અને આ જીલમનું ચિત્ર આપવાનું માન બંગાળીઓને છે. ગંગા એક ગુર્જર વાર્તા-સંસારિક વાર્તા છે તેનું ચોકકું બંગાળી વાર્તાનાં બે ભાષાન્તરો સદ્ગુણી વહુ અને પ્રમદાના નામે થએલાં છે, તેજ છે. તેની પણ આ બીજી આવૃત્તી છે એટલે તેની પણ જાણવાનેગ નોંધ લેવા જેવું નથી. આ વાર્તાને ગુજરાતી ભાષાના ૧૦૦ ઉત્તમ અથોમાં લેખવામાં આવી છે તેજ તેની સાબિતિ બસ છે. વૈદક સંબંધી બધા મળી ૪ અથો છે. એક “અબળા સંજીવન” નામના ઓન. ડો. ભાલચંદ્રે લખેલા મરાઠી અંથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર ગુ. વ. સો. એ છપાવ્યું છે. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં વૈદક સંબંધી જ્ઞાન આપનારા અથો ઘણા ઓછા છે અને આ અંથ તેમાં એક ઉમેરો છે. બીજો અંથ આરોગ્ય રહેવાના ઉપાયનો છે જેની ૪ થી આવૃત્તી થઈ છે. ત્રીજો ડો. જમનાદાસના કેલેરા વિષે લખાયેલો છે, અને ૪ થો અંથ વૈદ્ય જટાશંકર કૃત ધરવૈદ્ય એ નામનો છે. આવી રીતે ઉપલા ૪ અથોમાં છેલ્લો ધર-વૈદાનો અંથ નવો છે. તેમાં સમાવવામાં આવેલા વિષયો ઘણા ઉપ-યોગી છે. આ અંથનો ઉદ્દેશ લોકોને ઉંટવૈદ બનાવવાનો નથી પણ તેઓને તંદુરસ્ત કરવાનો છે. તંદુરસ્તી એ દુનિયાની દોલત છે-જીવનનું સાધન છે. રમવું-ખાવું-રહેવું વગેરે તંદુરસ્તી ઉપર આધાર રાખે છે. અને જ્યારે આવા ગહન વિષયો ઉપર કંઈપણ અથો ન

લખાય તે તે શૈયનીય ગણાય. માંદા પડતું તે પાપ કરવા બરોબર છે અને તેથી માંદા કેમ ન પડે તેનો બોધ કરવાનું કામ ડીઝી ધરાવનારા વિદ્વાન ડોક્ટરોનું છે. જ્યારે ડોક્ટરો બેસી રહી દેશની કંઈપણ સેવા ન બજાવે ત્યારે તેમના ઉપર શો દોષ મુકવો તે વાંચનારનેજ સોંપીયું. વૈદક સંબંધી સારા લેખો લખવાની ઘણી જરૂર છે; તેના અંબમાં ઠેર ઠેર ભાષણો કરવાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. વૈદ્ય જટાશકરનો આ પ્રયત્ન રતુતિપાત્ર છે, એટલું જ નહિ પણ તેમનો અંથ મોટો છતાં કિંમતમાં પણ સસ્તો છે અને તેથી લોકો તેનો સારો ઉપયોગ પણ કરી શકે તેમ છે. આ અંથ દરેક જણના અંથ સંગ્રહમાં રાખવાની જરૂર છે. વૈદકના સબંધનાં મીસીસ ટબેકા સીપીયને વૈદ્યત્વ નામનું એક નાનું ચોપાનિયું બહાર પાડ્યું છે પણ તેની નોંધ પરચુરણ અથોમાં થએલી હોવાથી તેની નોંધ આ ઠેકાણે લેવાની જરૂર છે. મિસીસ ટબેકાએ જે સૂચના કરી છે તે ખરે સ્ત્રીઓએ વાંચવા યોગ્ય છે. ત્રિવાય વડોદરાવાળા ડૉ. ધનજીભાઈ હો. મહેતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ‘અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિક ઉપાય’ એ નામનો અંથ ખાસ નોંધ લેવા જેવો છે. આ અંથ સરકારી ટીપણીમાં નોંધાયો નથી; પણ તે અંથની થોડા વખતમાં બે આવૃત્તિઓ થઈ છે તેજ તેની ઉપયોગીતાની સાબિતી છે—પારસી હાથે બે કે આ અંથ લખાયેલો છે છતાં તેની ભાષા તદ્દન સાદી અને શુદ્ધ ગુજરાતી છે. અંથ સચિત્ર હોવાથી સાધારણ વાંચનારને પણ સમજ પડે તેવો છે. આ અંથ પણ ધરવૈદ્યાની પેઠે દરેક જણના ઘરમાં રાખવા જેવો છે. તેની કિંમત પણ સસ્તી છે. આવી રીતે વૈદક સંબંધી અથોમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય ૧૯૦૦ ની સાલમાં નિર્માણ્ય જેવું જ હતું.

તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી પાંચ અથો લખાયા હતા તે બધાએ શાળા-પયોગી હતા, અને ઘણે ભાગે અંગ્રેજીના તે ભાષાન્તર છે. કવિતાના અથોમાં ઘણા ફરી છપાએલા છે. બીજાં છપ્પનીઆ દુકાળ સંબંધી

અને કેટલાક કેટલાકોના મરણોના વિરહ હતા કવીશ્વર દલપતરામના સ્વર્ગસ્થ થવા પછી ગુજરાતીમાં સારા કવિની ખોટ પડી છે. કવિ ગણપતરામ, કાશીશ કર વગેરે છે, પણ તેઓ જેની ભેદમાં તેવી ગુજરાતી સાહિત્યને મદદ કરતા હોય તેમ કંઈ જણાતું નથી. કવિ ગણપતરામ “લઘુભારત” પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી ભાષાની સેવા કંઈક બજાવે છે, પણ આવાં ભારત કવિતામાં અમદાવાદી કેટલાએક બુકસેલરોએ બહાર પાડ્યાં છે અને તે સસ્તાં વેચાતાં હોવાથી તેમને સાફ ઉત્તેજન મળવાનો ધણો ઓછો સંભવ છે. કવિતા એક મનને આનંદ આપનાર ચીજ છે, અને તેનું મરણ એ ગુજરાતી ભાષાનું જ મરણ છે. સારા કવિ-ઓએ હવે જાગૃત થઈ કંઈ નહિ તો જુજ પણ સેવા બજાવવી જોઈએ છે. ધર્મ સંબંધી ગ્રંથોમાં મોટામાં મોટો ગ્રંથ રવિશંકર કૃત બાળભાઈ અમીયદે છાપેલો મહાભારતનો છે. તેનાં ચાર હજાર ઉપર પ્રૃષ્ઠ છે. તે ગ્રંથ શિલામાં છપાએલો છે અને તેની કવિતા કથા કરનારાઓને જ કામની છે. તેમાં કંઈ વિદ્વતા જેવું છે નહિ, અને નાહક જ કાગળનો ઉપયોગ કરી ગ્રંથવૃદ્ધિમાં ઊમેરો કરેલો છે. બીજા ગ્રંથોમાં ભાગવતનાં બે ભાષાન્તર હતાં. તેમાંથી ઇચ્છારામકૃતની બીજી આવૃત્તિ છે અને બીજું મહાદેવ રામચંદ્ર કૃત છે. ભાગવત વૈષ્ણવોનું લોકપ્રિય પુસ્તક છે અને તેથી હજુ તેનાં બીજાં ભાષાન્તરો થવા સંભવ છે. આવી રીતે એક ગ્રંથના અનેક ભાષાન્તરો થવાથી બીજા સારા ગ્રંથો ભાષાન્તર થયા વિના રહી જાય છે અને સ્પર્ધાના લીધે જો કે લોકોને લાભ થાય છે પણ બીજી રીતે તેમને જાણ સારા ગ્રંથો નહિ મળવાથી નુકસાની થાય છે. ધર્મ સંબંધી બહાર પાડેલા ૨૬ ગ્રંથોમાં જો કોઈ પણ ગ્રંથ નોંધ લેવા જેવો હોય તો તે “શંકરનો સમય” છે. આ ગ્રંથ ઘણી શોધોનું પરિણામ જણાય છે. બાકીના બીજા ગ્રંથો માત્ર નામના જ હતા. શાળાપયોગી ગ્રંથોમાં એકે જાણવા જેવો નથી. કેટલીક નોટો હતી, કેટલાક ઇતિહાસ હતા અને કેટલાક ગણિતના હતા. આમાંના બાગ્યે બે ત્રણ સફૂલોમાં

ચાલવા મંજૂર થયા હોય. કેટલાક મહેતાજીઓ-ભુક્સેલરો સરકારી ચાલતી બુકોને બદલે આ બુકો ચલાવતા હોય તેમ જણાય છે; સરકારી ફળવણી ખાતાવાળાએ આના ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. અને આપતા પણ જણાય છે, આથી લેભાગુના હાથે લખાતી બુકો જલદી બંધ થવાની જરૂર છે. શાળાપયોગી બુકોમાં હિંદુનો દેશજન એક બુક ઉપયોગી છે. આ બુક સરકારે નિશાળોમાં ચલાવવામાં મંજૂર કરેલી છે. પણ આ ચોપડીની ગણના સરકારી રીપોર્ટરે પરચુરણ બુકોમાં ગણેલી છે; જ્યારે આજ બુકની મરાઠી આવૃત્તી શાળાપયોગી બુકોમાં ગણવામાં આવી છે. આવી રીતે આપણા સરકારી રિપોર્ટર બુકને અમુક સ્થાનમાં ગણવાની ભૂલ કરતા જણાય છે. આ શિવાય કેટલાક કવિતાના ગ્રંથો અમોએ વાર્તાના ગ્રંથમાં મુકેલા તેમજ કેટલાક ધર્મના ગ્રંથો કવિતાના ગ્રંથમાં મુકેલા જોયા છે. આવી રીતે શાળાપયોગી ગ્રંથોના સંબંધમાં પણ ગુજરાતી ભાષા નહિ જ જેવી હતી. કાયદાનું ગુજરાતી ભાષાનું એકજ પુસ્તક હતું અને તે નવા ફોનદારી કાયદાની ટિકાવાળું. આ ગ્રંથમાં જે ટિકા આપવામાં આવી છે તે નવી પદ્ધતિની છે અને તે ઘણા ભાગે અંગ્રેજીમાં બહાર પડેલ Har Knots વાળી આવૃત્તિનું ભાષાન્તર છે. ગુજરાતીમાં હવે વકીલની પરીક્ષા થતી નથી તેથી આવા ગ્રંથોની જરૂર હોય તેવું જણાતું નથી. છતાં સાધારણ લોકોના ઉપયોગ વાસ્તે સાધારણ માહિતીવાળા કાયદાના પુસ્તકની જરૂર છે. આવો એક ગ્રંથ મરાઠીમાં ઘરનો વકીલ નામે બહાર પડ્યો છે, તેમજ અંગ્રેજીમાં આવા ગ્રંથ પુષ્કળ છે. જે આપણા વકીલો આવા ગ્રંથો લખે તો તેઓ પ્રજાને કંઈ પણ લાભ કરી શકે તેમ છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સંબંધી લખાએલા ચાર ગ્રંથો બહુધા અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર છે. તે બધાએ ટ્રેનીંગ કોલેજ આદિ શાળાઓને માટે હતા. ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં એકજ ગ્રંથ હતો અને તે હિંદુસ્તાનનાં મોટાં દેશીરાજ્યો એ નામનો હતો. આ ગ્રંથ કેવળ મૂકત આપવા

સારૂ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. તેમાં સાધારણ દેશી રાજ્યોની જાણવા ભેગ હકીકત આપેલી છે. બાકી પરચુરણ ગ્રંથોની સંખ્યા ૪૧ ની હતી. જેમાં તોંધ લેવા જેવાં હિંદુનો દેશજન છે, જે સંબંધી શાળાપયોગી ગ્રંથના સંબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે ગુજરાતી ભાષામાં બધા મળી ૨૨૩ ગ્રંથો થયા હતા, તેમાં સૌથી વધારે સંખ્યા કવિતાના ગ્રંથોની હતી અને સૌથી નાનામાં નાની સંખ્યા ઐતિહાસિક અને કાયદા સંબંધી પુસ્તકોની હતી.

ગુજરાતી માસિકોના સંબંધમાં જે માસિકો પ્રકટ થાય છે તેનો મોટો ભાગ પારસીઓનો છે અને આ માસિકોમાં કંઈ ખાસ અસલ વિષયો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે; પણ જે જોવામાં આવે છે તે ભાષાન્તર અને ભાષાન્તર કરેલી વાર્તાઓનું પીંજણ. ગુજરાતીઓના હાથે જે માસિકો લખાય છે તેમાં નિયમિત પ્રકટ થતા ફક્ત ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, સુદર્શન, ગુજરાત શાળાપત્ર, વગેરે હતાં. નવાં પ્રકટ થયેલાં માસિકોમાં “અરુણોદય” અને “વિદ્યાવિનોદ” હતાં. આ બન્ને માસિકોમાંનું ‘વિદ્યાવિનોદ’ દુકાળમાં બહાર પડ્યું હતું. તેમાં આવતા લેખ સરળ અને સામાન્ય ખોડો માટે ફીક હતા. બીજું માસિક અરુણોદય ગ્રાડ્યુએટ અધિપતિના હાથ નીચે પ્રકટ થયું હતું. અને તેમાં આવતા લેખ મોટા ભાગે રાજકીય હતા, અને તેમાં જે કંઈ નવું જોવામાં આવે છે તે અન્ય સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોની માફક અંગ્રેજી-ગુજરાતી ભાષા છે. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં એકજ માસિક પ્રકટ થાય છે. તે “સ્ત્રીખેધ” છે. તેમાં આવતા વિષયો ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓ લખે છે. આ માસિક ઘણું ઉપયોગી છે. વૈદક સંબંધમાં “વૈદકલ્પતરૂ” નામે માસિક નીકળે છે તે આ વર્ષમાં તો ઘણું જ અનિયમિત હતું—તેના ત્રણ ત્રણ અંકો ભેગા નીકળ્યા હતા. આ પ્રમાણે માસિકો સંબંધમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય નહિ જેવું જ હતું.

(પુ. ૪૮ મું, માહે મે, ૧૯૦૧)

રસાત્મક સંગીત અને ગુર્જર કવિઓ

ગુર્જર કવિઓમાં ખરેખર રસાત્મક સંગીતકાવ્યો લખનારા ઝાઝા થયા હોય એમ જણાતું નથી. કદાચ કવિનાં મોટાં કાવ્યોમાં પ્રસંગોપાત એકાદ બે એવાં કાવ્યો આવી જાય કે જે ખરેખરાં રસાત્મક સંગીત કાવ્યો કહી શકાય. એ પ્રમાણે જોતાં તો કાંઈ પણ ગુર્જર કવિની કવિતામાંથી થોડાં ઘણાં રસાત્મક કાવ્યો મળી શકે એમાં કાંઈ સંદેહ જેવું નથી. આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાની કવિતામાંથી પણ આવાં આઠ દશ કાવ્યો મળી આવે એવો સંભવ છે. પણ પ્રેમાનંદના સમય સુધીમાં આવી જાતિની કવિતા કવચિત જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રેમાનંદનાં પોતાનાં કાવ્યોમાંથી પણ શોધ કરીએ તોજ સંગીત પદો મળી આવે. વર્ણનાત્મક સંગીતો પુષ્કળ નિકળે એમ છે પણ રસાત્મક સંગીત બહુ સુલભ લાગશે નહીં. અમને તો કાંઈક એવું જણાય છે કે આ પ્રતિની કવિતા આપણી ભાષાને બહુ પરિચિત ન હતી. દયારામનાં શૃંગારનાં જે પદો છે તેમાંનો મોટો ભાગ આ જાતનાં કાવ્યો કહી શકાય. “ મ્હારું માણેકું રીસાવ્યું રે શામળીઆ ”નું પ્રેમાનંદનું પદ બહુ ઉંચી પ્રતિનું છે. પણ એનાં જોડાનાં પદો બહુ ઉપલબ્ધ થવાં મુશ્કેલ છે. હંસને માટેનો વિલાપ તથા દમયન્તીનાં દુઃખનું વર્ણન આપનારાં કાવ્યો પણ હૃદયને ભોંજવી નાંખે એવાં છે. પણ રસના કરતાં વર્ણન એ કાવ્યોના આત્મા તરીકે અમને લાગે છે. ચંદ્રહાસ આખ્યાનમાં થોડી પંક્તિઓ એવી છે કે જે રસાત્મક સંગીત કહી શકાય. એની કવિતા ગુર્જર હૃદયને શાંતવન આપવાનું ખરેખર સાધન છે; દુનીઆની દુઃખાથી કંટાળેલાને પ્રેમાનંદની કવિતા-છાયામાં બે ઘડી વિસામો મળે છે, એમ કાણુ નહીં કહે? માનુષ હૃદયને દિલાસો દેવામાં પ્રેમાનંદની કવિતા અમને તો અપ્રતિમ જેવી લાગે છે. એનું નળાખ્યાન દુઃખીઆનું દુઃખ ભાગે અને અનેક

મનની વ્યથા વિરામે એવું છે. તથાપિ રસાત્મક સંગીત લખવામાં અમે એને પ્રથમ સ્થાને સ્થાપીશું નહીં.

દયારામ આ વિષયમાં એના કરતાં ચઢે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. વર્ણનાત્મક કાવ્યો એનાં બહુ નથી. અને તે પ્રેમાનંદના કરતાં ઉતરતાં છે. પણ નવાં “પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઠરે, જે કાઈ પ્રેમી અંશ અવતરે” એ પદ્ધતી અલૌકિક ખૂબી સમગ્રાઈ એટલે બીજું સ્વયં નિરસજ લાગે છે. પ્રેમાનંદની શબ્દરચના નકારી નથી, પણ આ પ્રકારના કાવ્યોને ઉપયોગી એવું જે પદ્ધતિલિપ્ય તે દયારામનું જ. શૃંગારમાં પ્રેમાનંદ જય નહીં પણ આ ભાઈની આગળ જરા મોજો પડે ખરો. ઉમદા વાણીએ ચમકતું દયારામનું શૃંગાર રત્ન ભલભલાને બાન બૂલાવે એ નિર્વિવાદ છે. અને એનાં રસાત્મક કાવ્યો વિશેષતઃ શૃંગારિક હોવાના સમયે બહુ ઉંચી પ્રતિનાં લાગે છે. “મીઠી આવડો શો શોર! મોહો નંદનો કિશોર; તારું આવડું શું જોર; બૂંડી! કાળજું મા કોર રે.” એ અને વ્રજની નારને વેરણુ થઈ લાગનારી વાંસળી અને તેના વગાડનારને લગતાં બીજાં પદો, આ વિષયમાં દયારામની શક્તિ સિદ્ધ કરે છે. એમાં રસાત્મક સંગીતો ઉપર ભક્તિનો ભાસ છે અને પોતાનાં પદો કૃષ્ણને અવલંબીને લખ્યાં છે તેથી, તેમજ નરસિંહ મેહેતાનો અવતાર પોતે છે એમ ખ્યાતિ લોકોમાં પામેલા એટલે એમનાં હૃદયની લાગણીની ધનતા તે વખતના લોક સમજી શક્યા નહી. ગમે તેમ હો, દયારામભાઈએ તો ગુર્જર વાસીઓને માટે દુનીઆ વધારે રસમય બનાવી એની કોઈ ના કહી શકે એમ નથી.

એની કવિતા ઉપર આશક એવા નર્મદાશંકરે શું કહ્યું તે જોઈએ. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો તો એના વખતમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. દશમ-સ્કંધ નર્મદાશંકરની સહાયતાથી જ પ્રથમ સુરતમાં બહાર પડ્યો. એટલે કવિને પ્રેમાનંદની કવિતાનો અભ્યાસ કરવાને સંપૂર્ણ વખત મળ્યો હશે જ. એનું કવિત્વ સ્વાનુભવરસિક અને પ્રેમાનંદ સર્વાનુભવ-

રસિક વધારે, એટલે એમની પ્રકૃતિને રૂએ એવું દયારામનું કવન નર્મદને વધારે ગમ્યું હોય એમ લાગે છે. ત્યાર પહેલાં દયારામની કવિતા વિષે લોકોમાં જાણ હતી નહતી જેવી જ. અને એમને પહેલી પંક્તિના કવિઓમાં ન મૂકવા એમ કરી પણ ચૂક્યું હતું જ. પણ પ્રેમી અંશ અવતરે એટલે પ્રેમરસ ઠરે. કવિએ તો દયારામની કવિતાનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો અને એમાં રહેલી ખુબીથી લોકોને પરિચિત કરવાને આગ્રહ પૂર્વક પ્રયાસ આદરવા માંડ્યો. પહેલી પંક્તિના કવિમાં દયારામ ગણ્યા તો નર્મદાશંકરના શ્રમને પ્રતાપે જ. દયારામે તો પોતાના એક રસાત્મક સંગીતમાં “ઢાંક્યા ધીકીએ રે” એમ કવિ હૃદયરસને હૃદયમાં જ સમાવ્યો—ગમે તેમ ઢાંક્યું ઢાંક્યું રાખ્યું. પણ ધાયલ દર્દી નર્મદે તો “નર્મદ ધાયલ દર્દીનું દર્દ તે નર્મદ જેવું જ દર્દી પીછાને” એમ કહીને સહૃદય નહીં એવા સઘળા વાંચકોને અધિકારી તરીકે સ્વીકાર્યા જ નહીં. પોતાની શિક્ષા પ્રમાણે પોતે જ્ઞાની એટલે “રડવામાં હસવા તણો સ્વાદ” પોતે લે છે અને ખરો રસ તે દર્દમાં જ સમાયલો છે એવો કાંઈક બોધ આપે છે. રસાત્મક સંગીતનો ખરો નમૂનો “સલામ રે ! દીલદાર, યારની કબૂલ કરજો” વગેરેમાં આવ્યો છે. “ખળખળતા પાણી વિષે” તરતાં તરતાં નર્મદાશંકરે લખેલાં સંગીતો બળતા વાચકની લ્હાય હોલવવાને સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ છે એમ કાણુ નહીં કહે ?! વર્ણનાત્મક સંગીત એની કવિતામાં પણ ઘણું નથી પણ રસાત્મક ઉપરાંત ધ્યાનાત્મક સંગીત કોઈ કોઈવાર દષ્ટિએ પડે છે. “પ્રેમાનંદમાં હું તો તરતો રે” તેમજ “રસિકડાં નવ કરશે કોઈ શોક” એ આદિ પદો બહુ કવિત્વવાળાં છે ! “સાંજની શાભા તો રળીઆમણી રે” એમાં રસ અને વર્ણન બંને આત્મા રૂપે દીપે છે. “ઓ પડી સાંજ; ફૂલ ચટ ચૂંટી ચલો, ઓ પડી સાંજ.” એમાં પણ રસ ઝરતો હૃદયને જ જણાય છે. કાવ્યો નાનાં છે, એમજ વિષયને અવલંબીને છે અને તેમાં એક અલૌકિક ખુબી છે કે જેથી તે રસાત્મક સંગીતની સંજ્ઞાને યોગ્ય તરીકે આપણે ગણ્યાં છે.

આપણી કવિતાસરિતા નર્મદાદા આગળથી શિલા ઉપર પહોંચતાં બે પ્રવાહમાં બહેંચાઈ જાય છે. પશ્ચિમાત્મ વિદ્યાને પ્રતાપે સ્વ. મણિલાલ નળુલાલ જેઓ નર્મદાની ખાતી ઉપર બહુ ખુશ હતાં તેમણે એક માર્ગ પકડ્યો. અને તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પાસ દઈ રસાત્મક સંગીત કાંઈક ઉંચી પ્રતિનાં વધારે વિદ્યાન વાંચકોને માટે લખ્યાં. ‘અભેદોર્મિ’માંનાં પદો ઘણે અંશે આજ જાતનાં છે એમ કહેવું વાસ્તવિક છે. આજ સરિતાનો ખીજો પ્રવાહ રા. નરસિંહરાવની કવિતા, તે છે. એમણે પણ પોતાની ફળવણીથી રંગીત કરીને પોતાની કવિત્વશક્તિને કુસુમમાળા ગુચવામાં યોજી છે. અભેદોર્મિ ને કુસુમમાળા બંનેમાં આ જાતનાં સંગીતકાવ્યો છે, તથાપિ એક ફારસી ઢબમાં લખાઈ ખીજની સંસ્કૃતમય રચનાથી જૂદી જણાય છે એટલું જ નહિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનને રસિક કરી આગળ મૂકવામાં અભેદોર્મિ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. કુસુમમાળા વિચારમાં પણ રસિક અને શબ્દ રચનામાં પણ લલિત એવી છે. એકમાં ધ્યાન આત્મા તરીકે વધારે જણાય છે, ખીજમાં રસ આત્મા રૂપે જ પ્રકાશે છે. “સાથે આવો તો સગપણ જણીએજી હો” અને “સંસ્કારોદયો-ધન” કે “પ્રેમબંધ બંધુતણો વિશ્વજનો બોલે” એ કાવ્યો જોશો તો ખાતરી થશે કે અમારૂં કહેવું કેટલું સત્ય છે.

જેમ જેણે ધણું સહુ હોય અને સોરથું હોય. તેજ નર્મદાના રસાત્મક સંગીતનું ખરૂં રહસ્ય સમજી શકે તેમ વિદ્વતા વગર સ્વ. મણિલાલની કવિતા સમજાય એમ નથી અને સમજાવ વિના રા. નરસિંહરાવની કવિતા નકામી જેવી લાગશે. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો સાથે સમજાવ રાખ્યો હોય તો એનું કવિત્વ અનુભવાય. રા. નરસિંહરાવનું પણ તેમજ કાંઈક સમજવું; દયારામનાં પદો અનુભવવાને કાંઈક એવી વૃત્તિ રાખવી કે લેખક ને વાંચક ભિન્ન નથી. નર્મદાશંકર તો એટલે ધરાય એમ નથી. એમને તો વાંચનાર પાસેથી પ્રત્યક્ષ અનુભવની અપેક્ષા રહેતી હોય એવું લાગે છે. સ્વ. મણિલાલ પોતાનાં

કાવ્યોથી વાંચક અને લેખક વચ્ચે અભેદની અપેક્ષા રાખે એમાં નવાઇ નથી. કારણ કે પોતે જ અભેદ-માર્ગપ્રવાસી હતા. આ દરેક લેખકને ઉપર નિર્દિષ્ટ કહેલી રીતે વાંચી શકાય તો તેમનાં રસાત્મક સંગીતકાવ્યો એની મેળે જ સમજાશે અને તેમનું ઉચ્ચ કવિત્વ સ્હેજ અનુભવી શકાશે.

કવિ અને તેના વાંચનારમાં અંતર એટલો જ છે કે જે અનુભવ એકને થાય છે તેજ અનુભવો બીજાને થાય છતાં બીજે પહેલાની પેઠે સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતો નથી. કવિ પોતે અનુભવે છે એટલું જ નહિ પણ બીજાને તેનો અનુભવ કવિતાદ્વારા આપી શકે છે. પોતાના અનુભવનો સ્વાદ ઉપરના લેખકો પૈકી કોઈ પણ પ્રાકૃત વાંચનારને પણ ચખાડી શકે એમ છે. પણ જ્યારે વાંચનારને પોતાને આગળ ઉપર એવા સંસ્કાર થયા હોય તો નર્મદાશંકર જેવાની કવિતા વાંચતાં તેના આનંદનો પાર રહેતો નથી. બધા કવિનો પ્રસાદ ઘણું ખરું સ્વાદિષ્ટ જ હોય છે પણ રસાત્મક કવિઓની ખુશી તો ન્યારો જ.

આ લેખનો હેતુ અમુક કવિને અમુક કરતાં ચઢીઆતો સિદ્ધ કરવાનો નથી. માત્ર તેમનાં સુંદર કાવ્યો કેવી માનસિક વૃત્તિથી વાંચવાં એટલું જણાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અમને તો પ્રત્યેક પોતાને સ્થાને અનુપમ જેવા જ લાગે છે. એકંદરે તેમની ગમે તે રીતે વર્ગણી કરવામાં આવે તેમાં અમને કશો સંબંધ નથી. અરવિન્દ

(પુ. ૫૦ મું, માહે મે, ૧૯૦૩)

કવિ વિષ્ણુદાસ

પ્રાચીન અપ્રસિદ્ધ કવિની કાર્ષ્ણ્ય કૃતિને પ્રકાશમાં મૂકતાં તે કવિના જીવનવૃત્તાન્ત વિશે જે કાર્ષ્ણ્ય મળી શકે તે હકીકતથી સુચ્ચ વાચકોને જ્ઞાત કરવા એ આવશ્યક છે. કવિ વિષ્ણુદાસનાં “બ્રહ્મવાહન આખ્યાન” અને “અનુશાલવનું આખ્યાન” એ બે કાવ્યો “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાંનું “બ્રહ્મવાહનનું આખ્યાન” સન ૧૯૦૨ના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને “અનુશાલવનું આખ્યાન” આ અંકમાં જ પૂરું થાય છે. આ પ્રસંગે તે કવિ વિશે શોધખોળ કરતાં જે ટૂંકી હકીકત મળી છે તે અત્રે જણાવીએ છીએ.

કવિ વિષ્ણુદાસ કઈ જ્ઞાતિનો હતો અને તેનો જન્મ ક્યારે થયો હતો તે જાણવાનું જરાપણ સાધન નથી. પણ તેનો સમય મુકરર કરવા માટેનું સાધન મળી આવે છે. આ કવિએ રામાયણ અને મહાભારતનાં કેટલાંક પર્વો પદ્યબંધ લખેલાં છે તેમાંથી ‘રામાયણ’ તથા “દ્રોણપર્વ” અને “કર્ણપર્વ” એ બે પર્વો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તે ખંભાતનો વતની હતો, અને રામાયણ સંવત ૧૬૫૬માં, દ્રોણપર્વ ૧૬૫૭માં તથા કર્ણપર્વ સંવત ૧૬૮૧માં તેણે પૂરું કર્યું છે. દ્રોણપર્વને છેવટે કવિ લખે છે કે:—

* “રથંભતીર્થ” નયરપૂર વાસ, જોતાં પાતિક પામે નાસ;
“તે પૂરમાં કવિતાનો વાસ, નામ કહે તેહનું વીષ્ણુદાસ.

* આ હસ્તલિખિત પ્રતો સન ૧૮૬૭ ની સાલમાં લખેલી હોવાથી તેના કાગળ એવા જીર્ણ થઈ ગયા છે કે હાથ લાગતાં ફાટી જાય છે, અને કેટલાંક પાનાં તો શાહીની ચીકણને લીધે એવાં ચોંટી ગયા છે કે તે ઉખડતાં જ નથી. દ્રોણપર્વમાંની ઉતારેલી ચાર લીંટીઓમાંની પહેલી બે લીંટીઓ ચોંટી ગયેલી હોવાથી ઉપર અક્ષરો વાંચીને મહામહેનતે એસાડી છે.

“સંવત સોલસેહુ સતાવન, તવ પ્રતિબંધ હવો પાવન;

“માસ દામોદર ઉત્તમ સાર, દિવસ પંચમી નવ રવીવાર.

“તે દાડે કીધો ગ્રંથ સારોદ્ધાર, સાહ હવા તેને શ્રી મોરાર.”
કર્ણપર્વને છેવટે લખે છે કે:—

“સંવત ૧૬૮૧ શ્રાવણ વદ સોમવાર;

“તે દીન પુરણ થઈ કથા, બુદ્ધિમાને મેં ખોલી સર્વથા.

“ગાય મુણે તેહને વૈકુંઠવાસ, બેહુ કર બેડી કહે વિષ્ણુદાસ.”

“સંવત સોળ છપ્પન વિસ્તાર, આસો માસ તૃતીયા ચંદ્રવાર,

“તે દીન પુરણ હવું આખ્યાન, સાહે કરો મુને શ્રી ભગવાન.

“વાસે સ્તંભતીર્થ છે જાહે, કવિતા ગન્યાતિ મકરકુલમાંહે,

“ખાનપોર મધે છે વાસ, વૈશ્રવજનનો કહાવું દાસ.”

રામાયણ ઉત્તરકાંડ

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે કવિ વિષ્ણુદાસ સંવત ૧૬૫૬થી ૧૬૮૧ સુધીમાં હૈયાત હતો. તેમજ સંવત ૧૬૫૬માં રામાયણ અને ૧૬૫૭માં દ્રોણપર્વ જેવું ૫૦૧૬ શ્લોકનું કાવ્ય લખવાની શક્તિ તેણે મેળવી હતી, ત્યારે તે વખતે તેની ઉંમર પુખ્ત એટલે ૩૦-૩૫ કે ૪૦ વર્ષની આસપાસ હોવી બેઝબે. અર્થાત્ આ કવિનો જન્મ સંવત ૧૬૨૦-૨૫ના અરસામાં થયો હોય એમ અનુમાન કરીશું તો તે બહુ તફાવતવાળું ગણાશે નહિ. પ્રાચીન કવિઓ કે જેમના જીવનવૃત્તાન્ત વિશે જરાપણ હકીકત ઉપલબ્ધ નથી તેમના સમયનિર્ણયમાં એકાદ બે દસકાનો તફાવત રહે એમાં વિશેષ નવાઇ નથી.

“સ્તંભતીર્થ નયરપુર વાસ” આ કડીમાં નયરપુર શબ્દનો અરાખર અર્થ સમજાતો નથી, પણ સ્તંભતીર્થ-ખંભાત, એટલું તો નક્કી થાય છે. તેમજ “સંવત ૧૬૮૧ શ્રાવણ વદ સોમવાર” આમાં “શ્રાવણ વદ”ની કઇ તિથિ તે નથી; પણ અસત્ત પ્રત

ઉપરથી નકલ કરતાં તિથિનેા આંક જૂલથી જ લખેવો રહી ગયો હશે, એમ લાગે છે. તે ટૂંકમાં થોડી માત્રાએ ખૂટે છે તેથી પણ આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. રામાયણમાં “સ્તંભતીર્થ-ખાનપોર” લખેલું છે, એટલે ખાનપોર તે ખંભાતનું કોઈ પડે હશે.

“ગન્યાતિ મકરકુલ માંહે” આ વાક્યમાં કવિની જ્ઞાત અથવા કુલનેા ઉદ્દેશ જણાય છે; પરંતુ તેના અર્થ સમજતો નથી. “મકરકુલ” એટલે શું તે વિશે કોઈ ગૃહસ્થ ખુલાસો કરે તો તેથી શંકાશીલ બાબતનું કદાચ સમાધાન થાય.

આ કવિના કાવ્ય ઉપરથી ખીજા એક મહત્વની બાબત ઉપર પ્રકાશ પડે છે. “યૌવનાશ્વનું આખ્યાન” આ કવિએ લખેલું છે, તેને છેવટે કવિ લખે છે કે:—

“હરિહર ભટ્ટે આપ્યો ઉપદેશ, અંતરયામી વશા નરેશ;
 “જૈમુન્ય ઋષિએ વિસ્તર્યું, તે પદ્યબંધ મેં પ્રાકૃત કર્યું.
 “ગાનાં મન્ય ઉપજે આનંદ, અવિચલ પદ આપે ગોવિંદ.
 “અણુજાણે કીધો અભ્યાસ, ખેલુ કર જોડી કહે વિશ્વદાસ.”

આ કડીઓમાં કવિ એમ જણાવે છે કે હરિહરભટ્ટે ઉપદેશ આપ્યો અને અંતરયામી નરેશ વશ્યા (હૃદયમાં) તેથી જૈમુન્ય ઋષિએ જે વિસ્તરેલું તેનું મેં પ્રાકૃત કર્યું. આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય કે હરિહરભટ્ટ તે વિષ્ણુદાસ કવિના ગુરૂ હશે; પણ

“ભટ્ટ બાળકૃષ્ણે કરેણા કરી, જાણુ બુધ આપી શીશ મૂક્યો પાણુ;
 “તેહ તણી કૃપાએ કરી, ઉત્તરકાંડ કહું વિસ્તારી.”

વિષ્ણુદાસકૃત રામાયણમાંની આ ટૂંક ઉપરથી આ અનુમાન ખરૂં હોવાની શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં કવિ બાળકૃષ્ણ ભટ્ટને યોતાના ગુરૂ તરીકે ઓળખાવે છે. કવિ યૌવનાશ્વના આખ્યાનમાં હરિહર ભટ્ટને અને રામાયણમાં બાળકૃષ્ણ ભટ્ટને ગુરૂ તરીકે લખે છે, એથી એક નિશ્ચય ઉપર આવવામાં બહુ ગુચ્છવણુ ઉભી થાય છે.

કદાચ એમ હોય કે કવિના ગુરૂ જુદે જુદે વખતે હરિહરભટ્ટ અને બ્રાહ્મકૃષ્ણભટ્ટ હોય, અથવા તો તેમના ગુરૂ એ નામથી બ્રાહ્મજ્ઞાતા હોય. સોળમા સૈકામાં નાકર નામે એક કવિ થઈ ગયો છે, તેના ગુરૂ હરિહરભટ્ટ નામે હતા. નાકરે “ સુધન્વાખ્યાન ” લખ્યું છે તેમાં એ વિશે જણાવે છે કે:—

“ હરિહરભટ્ટની કૃપાએ, પદબંધ કાઢો એહ.”

x x x x

“ કર જોડીને વીનવે, નાકર હરિનો દાસ.”

નાકરના ગુરૂ હરિહરભટ્ટ તેજ વિષ્ણુદાસના ગુરૂ હોય એમ સ્વીકારતાં મોટા વાંધો એ કવિઓના સમયનો આવે છે. વિષ્ણુદાસનો સમય લગભગ ૧૬૨૦ પછીનો અને નાકરનો પહેલાંનો છે, એટલે તે બન્નેનો ગુરૂ એકજ હોય એમ માની શકાય નહીં. આ વિશે વધારે માહિતી મળે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહિ.

વિષ્ણુદાસ પોતાનાં કાવ્યોની શરૂઆતમાં બીજા કવિઓની પેઠે ગણપતિ અને સરસ્વતીનું સ્તવન કરી અંબાજીનું સ્તવન પણ કરે છે:—

“ પસાય અંબે મુજને કરો, માગું એકજ માન;

“ તાહરી કૃપાએ કરી શકું, અનુશાલવનું આખ્યાન.”

અનુશાલવનું આખ્યાન

“ માતા તાહારે ચરણે નયું રે, આણી મન ઉદ્ધાસ;

“ વિષ્ણુદાસ કહે માહારા મનતણી, પૂરો અંબે આસ.”

બક્ષુવાહન આખ્યાન

“ દયા કરી મુજને મત્ય આપો, પૂરો મનની આશ;

“ વાણી વિષે વસો જગદંબે, કહે સેવક વિષ્ણુદાસ.”

નીલધ્વજનું આખ્યાન

“અંખે મયા પૂરો મુજને, અશ્વમેધ પૂરો તેહ.

“આખ્યાન એ લવકુશતણું, ગાવા મન ઉક્ષાસ;

“કર જોડી વિષ્ણુદાસ કહે, મા પૂર્વ મનની આસ.”

લવકુશ આખ્યાન

વિષ્ણુદાસ અંખાજનો ભક્ત હશે એમ ઉપરના તેના ઉદ્દગારો ઉપરથી ધારી શકાય છે. તેની સાથે તે કૃષ્ણ અને વૈકુંઠવાસને પણ માનની લાગણીથી સ્વીકારે છે:—

“સંસારનાં દુઃખ વામીએ, પામીએ વૈકુંઠવાસ.”

લવકુશ આખ્યાન

“વૈકુંઠ પદ પામે સહી, ઉધારે શ્રી અવિનાશ;”

+ + + +

“વિષ્ણુદાસ કહે તેહને, કૃપા કરશે કૃષ્ણદેવ તો અતિ ધણી.”

બલ્લુવાહન આખ્યાન

“કર જોડી વિષ્ણુદાસ કહે, તેહને કૃષ્ણદેવ કૃપા કરે.”

નીલધ્વજ આખ્યાન

“ગાયે સુણે તેહને વૈકુંઠવાસ, બેઉ કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ.”

કર્ણપર્વ

“વૈશ્રવ જનનો કહાવું દાસ”—રામાયણ

આ ઉપરથી વિષ્ણુદાસ અંખાનો ભક્ત પણ વૈશ્રવપંથાનુયાયી હતો એમ જણાય છે.

વિષ્ણુદાસે લખેલા નીચેના પદ્યઅંધ ગ્રંથો આજ સુધીમાં જણાયા છે. (૧) દ્રોણપર્વ, (૨) કર્ણપર્વ, (૩) યૌવનાશ્રવનું આખ્યાન, (૪) દારિકાવિલાસ, (૫) અનુશાલવનું આખ્યાન; (૬) નીલધ્વજનું આખ્યાન, (૭) ચંડીનું આખ્યાન (૮) લવકુશનું આખ્યાન, (૯) બલ્લુવાહનનું આખ્યાન, (૧૦) મેરૂધ્વજનું આખ્યાન. (૧૧) રામાયણ, (૧૨) લક્ષ્મણહરણ.

આમાંનું “બધ્નુવાહનનું આખ્યાન” “બુદ્ધિપ્રકાશ”ના સન ૧૯૦૨ ના અંકમાં અને “અનુશાસ્ત્રનું આખ્યાન” ચાલુ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. “મેરૂધવજના આખ્યાન”નું માત્ર એકજ પાનું લખેલું સોસાયટીમાં છે, અને બીજાં સંપૂર્ણ છે. સોસાયટીની લાઈબ્રેરીમાં વિષ્ણુદાસ કૃત “શિવરાત્રીની કથા”, “જલધરનું આખ્યાન” અને “રૂકમાંગદનું આખ્યાન” એવાં હસ્તલિખિત ત્રણ પ્રાચીન કાવ્યો છે; પરંતુ તે કાવ્યોની ભાષા અને રચના જોતાં એમ જણાય છે કે, તેનો કર્તા વિષ્ણુદાસ કવિ તે સંવત ૧૬૦૦ ની પૂર્વે થઈ ગયેલો કોઈ બીજો જ હોવો જોઈએ. આ વિષ્ણુદાસ જેમ પોતાના દરેક કાવ્યમાં પોતાનું નામ દાખલ કરે છે, તેમ આ કાવ્યોમાંથી નથી, તેથી પણ તે કાવ્યો બીજા કોઈના હોવાં જોઈએ એમ માનવાને કારણ મળે છે. એક બહુ પ્રાચીન વિષ્ણુદાસ કવિ વિશે રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ “આર્યજ્ઞાનવર્ધક” માસિક પત્રમાં લખે છે કે,—“વિષ્ણુદાસ ૧ લો-ખંભાત તાબે આવનાપૂરનો; તેનાં કાવ્યો—“હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન” અને “ભીષ્મ પર્વ”. સંવત ૧૩૦૦ ની સાલમાં હયાત હતો એમ કહે છે. જે તેમ હોય તો તે આદિ કવિ.”

રા. ઇચ્છારામ કહે છે તે વિષ્ણુદાસના સમય માટે તેમને બરોસા લાયક સાધન મળ્યું હોય એમ લાગતું નથી; અને બરોસા લાયક સાધન વિના કોઈ પણ જાતનું અનુમાન બાંધવું એ નિરર્થક છે. આ કવિના જીવન વૃતાન્તને લગતી કોઈ ગૃહસ્થ તરફથી વિશેષ માહિતી મળશે તો ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર આભાર થશે.

(પુ. ૫૦ મું, માહે ઓક્ટોબર, ૧૯૦૪)

મહાકવિ પ્રેમાનંદનું

સુધન્વા આખ્યાન

શંખ, લિખિત એ બે દંભી બ્રાહ્મણોનું ખરું સ્વરૂપ પ્રકટ કરનાર તરીકે આ આખ્યાન ચિત્રાયું છે. દ્વાપરમાં માન્ય થયેલ સ્મૃતિકારો રખેને હોય નહિ તે પ્રમાણે તેઓનાં વચનો જ શાસ્ત્ર-ર્થમાં પ્રમાણુ ગણતો રાજા, પોતાના પુત્રને પણ તેમના દ્વેષમાંથી જન્મ પામેલ-દુર્ણદિમાંથી નીકળેલ વાક્યોએ નક્કી કરેલ શિક્ષાને પાત્ર ઠરાવવા તત્પર થયો; એટલું જ નહિ પણ સંતપ્ત તેલની કઢામાં તળવા નાંખ્યો પણ ખરો. હવે જેમ નૃસિંહ મહેતો હર-હડતા વૈષ્ણુવભક્ત હતા, તે પ્રમાણે ભક્તિરસમાં છેક દીન થયેલ સુધન્વા એક સદૃઢ વૈષ્ણુવી સંપ્રદાયાનુયાયીનું પુતળું હોય તેવો ઓળખાયો છે. તે સમયે વૈષ્ણુવમતનું માન ધણું હતું. શૈવીમત વૈષ્ણુવીમતને માંહોમાંહે ઝઘડો જામ્યા કરતો, અને અતિ તીવ્ર આસ્થાવાળા ભક્તોને દુઃખ આપતાં જનસમુદાય જે જે વિરુદ્ધ મતનો ગણાય તે પાછી પાની કરતા નહિ. વૈષ્ણુવી મત હજી નવો નવો ખેડાતો હતો, અને મુસલમાની જાહોજલાલીને અનુકૂળ એવો એજ મત હતો; તેથી મુખ્યત્વે કરી સામાન્યને તે અગ્રાહ્ય થઈ પડતો. અને કદાચ લોકોનાં મન વૈષ્ણુવમત પ્રત્યે આકર્ષાતાં તેનું કારણ એ પણ હોય કે તે મતનો દમામ માત્ર મુગલાઈ ઠાઠનું અનુ-કરણ કરે એવો હતો.

આવા નિઃસ્વાર્થી દૃઢ આસ્થાવાળા ભક્તને દયા માત્ર રાખ્યા વિના તેનો પિતા પોતે જ તેલની કઢામાં તળવા તત્પર થાય એ એક સૂચવે છે કે, દંભી બ્રાહ્મણોનો મત તે સમયે વધારે વજનદાર મનાતો હશે. રાજા સામે અપરાધ કરનાર ન્યાયાસન ઉપર બિરા-જમાન થયેલ રાજા અથવા તેના મંત્રીને હાથે સગ્ગપાત્ર ઠરાવાય.

એવો ન્યાયનો પ્રકાર આધુનિક કાળમાં જોવાય છે તેથી જૂદો પ્રકાર અસંભવના કાળમાં હતો. તે સમયે તો બ્રાહ્મણનું વચન એજ ન્યાય. અને પ્રજાનો બ્રાહ્મણો માટે સારો મત હોય કે ન હોય તો પણ રાજા પોતે ધાર્મિક હોય તો તેણે તો બ્રાહ્મણનું વચન એજ શાસ્ત્રનું અનુશાસન માનવું જોઈએ. આ પ્રસંગે કોર્ટો સાંપ્રતકાળની સમાન હશે કે નહિ તે વિશે નક્કી થઈ શકતું નથી. મુગલાધમાં તો રાજા કે કાજીનું વચન એજ ન્યાય ગણાતો, અને દેશી રાજાઓને પોતપોતાના સ્થાનકોમાં ન્યાય આપવાની કાઈ કઠંગી રીતિ હોવી જોઈએ. વળી બ્રાહ્મણો તથા ધર્મશાસ્ત્રની ગણના માનપુરઃસર થતી તે પણ નિઃશંક-પણે કહી શકાય છે, જે નીચેના બીજા દષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

“ શાસ્ત્રાનુશાસન એવું છે કે “ દિવસે મૈથુનનો મહાદોષ, રવિદેવ ભરાયે રોષ; યુદ્ધે જાતાં સંભોગે અર્ક, પામે તે તો દંપતિ નરક. ” રૂતુદાન પ્રયાણકાળે, તેમાં પણ સંગ્રામ પ્રતિ પ્રયાણ કરવું હોય ત્યારે આપવું શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ કરાયું છે; એ વાત અભિમન્યુના દષ્ટાંતમાં પણ પ્રકટ કરી છે. તો સુધન્વાને એ અપશુકન લેખાય; એજ પ્રમાણે પરિણામ પણ આવ્યું. અભિમન્યુને એજ પરિણામ થયું હતું. વળી કદાચ એમ મનાય કે સુધન્વાની પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ થયું અને પોતે કૃષ્ણભક્તિમાં છેક લીન થઈ ગયો હતો માટે મૃત્યુમાંથી ઉગર્યો; અને અભિમન્યુને રૂતુદાન માટે છેક ઇચ્છાનો અભાવ ન હતો, તેમ કૃષ્ણને તેનો નાશ ઇચ્છત હતો, એવાં બે કારણોને સંયોગે તે મૃત્યુવશ થયો. પરંતુ એટલું તો સત્ય છે કે દિવામૈથુનનો તેમજ પ્રયાણકાળે મૈથુનનો નિષેધ છે, અને એ શાસ્ત્રવિધિ ઉલ્લંઘન કરનાર કષ્ટ પામે તથા કદાચ મૃત્યુમુખમાં પણ પહોંચે એવી માન્યતા પાળવા સર્વે તત્પર રહેતા.

આ વાર્તામાં મુખ્ય મુદ્દો એજ છે કે શિવભક્તિ કરતાં કૃષ્ણ-ભક્તિ બલીયસી ગણાતી, અને સામાન્ય રીતે ધર્માચરણ લોકોમાં

પ્રશંસાપાત્ર ગણાતું:-“ ધર્મ થકી જશ પામે લોક, ધર્મ થકી નાસે સર્વ લોક. ” “ ધર્મવાદીને લક્ષ્મી ધણી ” ઇત્યાદિ. ધર્મ પાળે-ખરા અંતઃકરણના ભાવથી ભક્તિ કરે, એવાએને ઈશ્વર સહાય કરવા ગમે ત્યાંથી આવે છે. અને ભક્તિ સદૃઢ હોવી જોઈએ; નહિ તો અભિમાનને અવકાશ મળે અને “ હું કરું, હું કરું ” એવો મિથ્યાવાદ પ્રકાશ પામી મમત્વ અધિક અંશે પ્રવર્તે; જેથી ભક્તિમાં ન્યૂનતા થાય એવો સંભવ રહે છે. આ વાત સુધન્વા અને અર્જુનના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે. અર્જુનને કૃષ્ણની સહાય તુચ્છકારતાં હાર ખાવી પડી, અને અડગ ભક્તિ સુધન્વાની જીત મેળવી શકી. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનું અભિમાન ઊતાર્યું તે વખતે જ આ ભાવ સ્વચ્છ રીતે દર્શાવ્યો છે.

આ શિવાય સુધન્વાખ્યાનમાં અધિક વિવેચન કરવાપાત્રું રહેતું નથી. ભાષાશૈલી ઇત્યાદિને તો આ લેખમાં સ્પર્શ કરવો જ નથી એ ઉદ્દેશ હોવાથી માત્ર એ શબ્દોનું દૃષ્ટાંત આ પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં માત્ર આવવાથી તે ટાંકવું ઉચિત માની લેખને પૂર્ણ કરવો ઠીક લાગે છે. પ્રાકૃતના નિયમાનુસાર “ હ ” અક્ષર ઉમેરવાનો પ્રચાર પ્રેમાનંદે સ્વીકાર્યો લાગે છે. તે “ ફર ” ને બદલ “ ફહેર ” અને “ વેરી ” ને બદલે “ વેહેરી ” એમાં સ્પષ્ટ માત્રમ પડી આવે છે. બીજા કાવ્યોમાં જેને આવાં વિશેષ ભેદવાળાં રૂપો તથા શબ્દ સ્વરૂપો છે તે તે યોગ્ય સ્થળે દર્શાવવા યોગ્ય ગણીને અત્રે આ વિવેચન બંધ રાખવામાં આવે છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદના સુપ્રસિદ્ધ “ ઓખાહરણ ” ત્રિશે જો બની શકશે તો આગળ વિવેચન કરવાનું અમે ધારીએ છીએ.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા (બી. એ.)

(પુ. ૫૧ અં, માહે જુલાઈ, ૧૯૦૪)

૪. ગ્રંથાવલોકન

ગુલાબ નાટકની પહેાંચ

એ પાંચ અંકી નાટક મુંબાઇમાં એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજના વિદ્યાર્થી ભાઇ નગીનદાસ તુલસીદાસે રચીને યુનિયન પ્રેસમાં છપાવીને પ્રગટ કર્યું છે; તેની એક નકલ તેના માલેકની તરફથી બક્ષીસ દાખલ અમોને મળી છે, તેની આ પહેાંચ ઘણી ખુશીથી આપીએ છીએ.

એ નાટક ગદ્યમાં તથા કેટલોક ભાગ પદ્યમાં રચેલો છે; અને શુદ્ધિ વર્ધક સભાના ખરચથી એ પુસ્તક છપાયું છે. તેના પેલા બે અંકોમાં આપણા લોકો વેપારીઓને બેવકુબીથી કેમ તોડી નાંખે છે, તે તથા જીલ્લામાં સરકારી કારખાનાઓમાં લાંચ લેવી તે વગેરે નાના પ્રકારની અનીતિઓ કેવી ચાલે છે તે, તથા એ અનીતિઓ બોધને રૂડી રીતે કેળવણી પામેલા જુવાન પુરુષોના મનપર કેવી અસર થાય છે તે; તથા તે દૂર કરવાને જેમ કોઇ વીર પુરુષ દુશ્મન પર તુટી પડવાને તલપે છે તે પ્રમાણે તેઓ તલપે છે, એ સર્વ બતાવેલું છે.

છેલ્લા ત્રણ અંકોમાં પ્રીતિની અસર સર્વ પ્રકારે રૂડી રીતે કેળવાએલા મન પર પણ કેવી થાય છે તે બતાવેલું છે.

આપણા લોકો નાતોમાં જ છોકરાં પરણાવવાં, અને નાનપણે પરણાવવાં, એ સાફ ગણે છે પણ તે ખોટું છે, અને તે બદલે કેમ રીતે લગ્ન કરવાં તે બાબતની અસર પણ છે.

એ પુસ્તક લખનારે પોતાના પહેલા જ અભ્યાસથી આ પુસ્તક રચીને બહાર પાડ્યું છે. પહેલા જ અભ્યાસમાં એવું પુસ્તક રચવું મુશ્કેલ છે. માટે એ બાઇનો અભ્યાસ અને મહેનત જોઈને અમને ઘણી ખુશી ઉપજે છે. અને અમે ધારીએ છીએ કે પુસ્તક રચવાનો અભ્યાસ જેમ જેમ એ બાઈ વધારે કરશે તેમ તેમ તેના હાથથી ઘણાં સારાં પુસ્તકો રચાશે.

આવી રીતે સર્વ વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તક રચીને પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવાની હોંશ રાખવી તે તેથી દેશમાં વિદ્યાનો ધણો ફેલાવો થાય. એ પુસ્તકનાં આશરે બુદ્ધિપ્રકાશ જેવડાં સો પૃષ્ઠ છે. અને તેની કીમત તેણે બાર આના રાખી છે. તેમાં કવિતા કેવી તરેહની છે ? તેનો દાખલો વાંચનારાઓને જાણવા સારૂ એ પુસ્તકમાંથી આ નીચે લખીએ છીએ.

તોરક છંદ

મહિના વહસાખતણાની મધે, નદિઓ નિર સીંધુ રવીજ પિએ ॥
રહ્યું હોય જરા નિરદૈવ થકી, વરસી ધન તે પ્રકુલીત કરે ॥
કરિઓજ હતી અમનેજ ખરી, વણિ કામ વિરે થઈ દૂર સુકી ॥
પ્રભુ મેર થકી ધન આવિ કરી, દિલ વીત બલૂંજ દિધુંજ ખરૂં ॥

ઇંદ્રવજ્ર છંદ

ખીલી રહ્યાં એ કુલ માલતીના, રંગે સુગંધે અતિસેં દિપંતા ॥
તેને મધુઓ જોઇ એજ ભોગી, ઇંશે દિધા છે મધુનેજ ભોગી ॥
હથિય શિશે એ ગજ મોતિડાં રે, જાગી થયાં પાણિયિ તે બરેલાં ॥
હંસો બૂખ્યારે દિવસો ધણાના, સુખે ચરેા ચારૂંજ ચાર હો આ ॥
જેરે હસો સૂત પુરા વિધારા, લેશે વિધીને અતિમાન બેઉ ॥
હો ચાતકીઓ ધન પાં ચઢીઓ, લાવો જઇનેજ તમે સમાવો ॥

શિખરિણી છંદ

ખરે પૃત્રીઓ છે, કુલજ સુખ જુઈ અતિ કુલાં ॥
પિતા માતા માળી, રજનિ દિન ચોકી બલિ કરે ॥

રમે વટોળી વા, અરજિ મન તેને કદિ હણે ॥
 નિતી નીરો તારાં, સિચિ કરિજ ધર્મો અતિ કરે ॥
 બલો ભોગી ભેધ, હરખ ધરિ દીએ મન અતી ॥
 બળવી એવીરે, ફરજ ધણી મોટી સુખિ રહે ॥
 નહોતો પૂત્રીઓ, દિવસ નિશ નામે ખુબ રહે ॥
 વળાવી પૂત્રીને, મુજ મન અતિ કોમળ થયું ॥

અનુટ્ટપૂ છંદ

ધણે દીને પ્રભૂ તારી, મેરે આ ધર પામિઆં ॥
 હવે દીજો વળી માગૂં, ચણું કમળ તાયરાં ॥

વળી એ બાઈ લખે છે કે, આ નાટકનું બંધારણ મેં અંગ્રેજી નાટકો પરથી બાંધેલું છે. અને તેણે કવિતા રચવાનો અભ્યાસ કવિ નર્મદાશંકર પાસે કરેલો, માટે તે કવિનો આભાર માનીને એ પુસ્તક બાઈ નર્મદાશંકરને અરપણું કરેલું છે.

(પુ. ૯ મું, માહે ડિસેમ્બર, ૧૮૬૨)

એક નવા નાટકની પહેાંચ

હવે સુધારાના વિદ્વાનોએ રમઝટ પુસ્તકો પ્રગટ કરવા માંડ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં આજદિન લગી પુસ્તકોની ખોટ ધણી હતી, તે હવે પ્રતિદિવસે ભાગવા માંડી છે. દેશ સુધારાને વાસ્તે ઇતિહાસ ઉપરથી કે કલ્પિત કથા ઉપરથી નવરસ ભરીને નાટક રચવાનો ચાલ ભરતખંડના કવિઓમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. પાણિનીય વ્યાકરણ રચનારની પૂર્વે ભરત અને શિલાલિ નામના નાટ્ય ગ્રંથકાર થયા તેમણે નાટ્યના દશ રૂપક કરવાના ગ્રંથો રચ્યા છે. તે ઉપરથી પ્રાચીનકાળના હજારો કવિઓએ હજારો ગ્રંથ રચ્યા છે. કેટલાએક નાટ્ય બલિચારનિષેધક છે, કેટલાએક નીતિપ્રવર્તક છે.

મુસલમાનોને ભાંડો નાચ અને ભવાયાનો નાચ ભોવાનો ધણો. છંદ હતો તેથી તેમના સમયમાં નાટ્ય મટીને બિહત્સ બાપણવાળી ભાંડાઈ અને ભવાઈ કરવાનો ચાલ પસરી ગયો છે, એ ચાલને હવણના સુધરેલા વિદ્વાનો મોડતા જાય છે. તેથી આગળ જતાં એ તુચ્છ ચાલ બંધ થઈને પ્રાચીન કાળનો ઉત્તમ ચાલ પુનઃ ચાલશે. એ કામ મોટો આનંદ અને નીતિ ઉત્પન્ન કરે એવું થાય છે.

ભાઈ રણુછોડલાલ ઉદયરામે દેશ સુધારાને વાસ્તે નવે રસ ભરીને લલિતા દુઃખદર્શક નામનું એક નાટક રચીને છપાવ્યું છે, તે ધણું સરસ છે. તેમણે એક ચોપડી અમારી સોસાઈટીને પણ અર્પણ કરી છે તે અમે માન દેઈ અંગીકાર કરી છે. આ ચોપડી ધણી રસિક, રમણિક અને હિંદુ સુધારાને ઉત્તેજન આપનારી છે. આ સમયમાં આવી ચોપડીઓનો ધણોજ ઉપયોગ હતો. આપણા હિંદુ લોકોમાં એક મોટી અનીતિ એ છે કે પોતાની પુત્રીને યોગ્ય વર મેળવતા નથી. અયોગ્ય વણે ગુણવંતી કન્યા પરણાવવાથી જે તેને દુઃખ પડે છે, એ દુઃખ આ નાટકની ચોપડી બતાવી આપે છે. નાટક રચનારમાં જેટલી સામગ્રી જોઈએ તેટલી આ નાટક રચનારમાં છે. ગદ્યપદ્યની રચના પણ આ ભાઈ સારી કરી જાણે છે. તથા લોકોના મનમાં વર્તતા ભાવ પોતાના મનમાં લેઈને તે વેશની બોલી ઠોલી સારી લખી જાણે છે. આ નાટક રચનારો જગતમય છે કારણ કે એણે જગતના કલ્યાણ ઉપર જ ધોરણ રાખીને તેમાં સદ્ગુણ વધારવાની કવિતા રચી છે. આ નાટકમાં કરુણારસ ધણો છે. તેથી સાંભળનારનાં મન પલળી જાય એવું છે. જે જણુ આ ચોપડી વાંચશે કે સાંભળશે તેના મનમાં યોગ્ય વરને કન્યા આપવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થશે તેથી જગતમાં આ એક મોટી નીતિ પસરશે.

(પુ. ૧૩ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૮૯૧)

વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ

આ ચોપડીમાં જુગારી માણસ કેવા કપટી, કેવા લુચ્ચા અને નહારા હોય છે, અને તેમની કેવી ફજેતી થાય છે, કેવી ખરાબી થાય છે, તે નાટક રૂપે રચના રચી દર્શાવ્યું છે. નાટકમાં રસ ઉમેરવાને મુખ્ય જુગારીની પત્નિને પતિવ્રતા કલ્પીને તે બાઈની પોતાના બૂંડા અને અયોગ્ય સ્વામી ઉપર આશ્ચર્યકારક દૃઢ ભક્તિ દેખાડી છે. કોઈ અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી મી. કેપ્પુશરો નવરોજી કાબરાજીએ બાષાંતર કરી આ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. લખનાર પારસી છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ જોઈ અમે ખુશી થયા છીએ. એમના રાશ્તગોષ્ઠતારની બાષામાં પણ દિવસે દિવસે સુધારો થતો જોવામાં આવે છે. એક દેશમાં બાષાભેદ હોવો ન જોઈએ એવું સર્વ વિદ્જ્ઞાન માને છે, અને પ્રત્યેક દેશમાં જોમ લોકો બણે છે તેમ એ ભેદ નાશ પામે છે. ઐટલિટનમાં રકાટ લોકોએ આ બાબતમાં જે ડહાપણ દેખાડ્યું છે તે આપણા વિદ્વાવાન થતા પારસી બંધુઓએ સ્વીકારવા માંડ્યું છે એથી ગુજરાતી બાષામાં સારાં પુસ્તકોનો વધારો વહેશે થવાનો સંભવ વધતો જાય છે. અમારા પારસી મિત્રોને ચેતવવાની રજા લેઈએ છીએ કે કાશમાંથી કાઢેલા સંસ્કૃત શબ્દો જોમ વધારે વપરાય તેમ ગૂજરાતી શુદ્ધ ગણાય એવું ન સમજવું. પાંડિત્યદર્શક (pedantic) બાષા વખાણવાનેગ નથી. એવી બાષા પારસીઓથી સમજાય નહિ તેમ ગૂજરાતના સાધારણ વાંચનારાથી પણ સમજાય નહિ એટલે રસિક ન લાગે, તે રસિક ન લાગે એટલે વાંચવી ગમે નહિ. આ પુસ્તકમાં આ ખોડ કાંઈક જણાય છે. જ્યાંસુધી લોકમાં ચાલતા શબ્દોથી અર્થ સધાય ત્યાંસુધી વાંચનારને અનુપયા શબ્દોનો અર્થ શોધવાની તરદી ન આપવી જોઈએ. આ ગ્રંથમાં એક બીજી ખામી એ છે કે જે રૂઢિઓ નાટકનાં પાત્રોમાં ચાલતી નથી તે લખવા કરી છે; એથી નાટક

ખોટું પડે છે, ને તે લખવાનો હેતુ પાર પડતો નથી. વાણીઆ, આહાણુ, કડવાકણુખી આદિક હિંદુની નાતોમાં બાળલગ્ન થાય છે તેનું ઇંગ્લેન્ડમાં જોડીએ ને તે નાટકના પાત્ર ઇંગ્લેન્ડને બનાવીએ તો નિરર્થક છે, કેમકે ઇંગ્લેન્ડમાં એવાં લગ્ન થતાં નથી. આ અસલ નાટકમાંના ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રીપુરુષો, વરકન્યા વગેરેને હિંદુ નામ આપ્યાં છે તે ‘અબુગતું’ છે. પ્રેમકોર જેવડી કુંવારી સ્ત્રી હિંદુમાં હોતી નથી; સસરો જમાઈને દીકરો કહી બોલાવતો નથી, પીઠાવાળો ભોળાનાથને રોટલો આપે એ, અથવા પીઠાવાળાને ભાઠલો (અનાવળો આહાણુ) ધારીએ તો તે પણ ખોટું; “ભીખી (ભીખાને સ્વગત) પણવા બણવાનો સોહેજો,” એ વગેરે આ નાટકમાં લખ્યું છે તે ઇંગ્લાંડને લાગુ પડે છે, ગૂજરાતને નથી ખેસતું આવતું. ઇંગ્લાંડની રૂઢીઓ બતાવવાને આ ચોપડી પ્રગટ કરી હોય તો મૂળ પુસ્તકના નામ રાખ્યાથી આમ અબુગતું દેખાત નહિ. પાત્રોને ગૂજરાતી નામ આપ્યાં છે તથાપિ ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં જે બને છે તે દર્શાવનાર ચિત્ર છે એવું સમજી વાંચતાં ત્યાંના જુગારીઓ વિશે જ્ઞાન થાય ને રમૂજ પડે. એ ચોપડી ગુ. વ. સોસાયટીમાં વેચાતી મળે છે. એનું મૂલ આઠ આના છે.

(પુ. ૨૭ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૮૮૦)

કળેડા દુઃખદર્શક નાટક

બનાવનાર જગજીવન કાશીરામ પંડ્યા, મુનસફ સ્વસ્થાન બાદરવા. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર શમશેર બહાદુરના માલેક સવાઈભાઈ રાયચંદ. બારપેજી પૃષ્ઠ ૨૧૧, કિંમત રૂ. ૧-૮-૦. આ નાટક વિશે વિસ્તારથી વિવેચન નહિ કરતાં માત્ર એટલું જ જણાવવું બસ છે કે, એની રચના નાટકને લાયકની નથી; લખાણુ અશુદ્ધ અને

કેટલેક ઠેકાણે નિર્ક્ષિજતાવાળું છે, વિચાર સંકલના બરાબર નથી, અને એકંદરે રચનારનો પ્રયત્ન ક્ષિભૂત થયો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. કળેડાંના દુષ્ટ ચાલ વિશે લખનારને ઘણો ધિક્કાર હોય એમ જણાય છે. આવું નાટક લખવાને બદલે મર્યાદા ભરી ભાષામાં નિબંધરૂપે લખનારે પોતાના વિચાર પ્રગટ કર્યા હોત તો પ્રયત્ન સફળ થાત ખરો. નાટક રચવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલ છે તે લક્ષ્યમાં રાખ્યા વગર હાલમાં ઘણા માનના ભુખ્યા પાંચ દસ આડાં અવળાં પાત્રજન ગોડવી કાઢી તેમની ઢંગધડા વગરની વાતચીત જોડી તેને નાટકનું નામ આપી નાટકકર્તા તરીકે પ્રખ્યાત થવાને ફાંફાં મારતા જણાય છે, એ ભાષાના ઉત્કર્ષને હાનિકારક છે. એજ પ્રમાણે કવિતાને પણ ગદ્યે વગોવાતી કરવાનો પવન પણ ફેલાતો જાય છે. વિદ્વાનો વધારે થવા સાથે સારા સારા ગ્રંથકાર અને કવિઓ થાય એ આનંદની વાત છે, પણ સુંકના કાંકરે ગાંધી થઈ પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનાં કામ કરવાનો દુર્લોભ ભણેલા કહેવાતા કે કહેવરાવતા જીવાનીઆઓમાં વધે એ ખેદકારક છે. એથી ભણતરનો ઉધો ઉપયોગ થવા સાથે ભાષાની ખીલાવટને ધોડા પહોંચે છે.

(પુ. ૩૧ મું, માહે જુલાઈ, ૧૮૮૪)

ધરાવતી*

આ વાર્તા મૂળ ડચ્ચ ભાષામાં “અકબર” એવે નામે હતી અને તેનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પણ જણાય છે. પરંતુ ગ્રંથકર્તા તેને મૂળ અથવા ભાષાન્તર અથવા અનુકરણ કે મિશ્રગ્રંથ કહેતા નથી, અને નામ બદલ્યું છે. પરંતુ જો તેને ભાષાંતરજ કહીએ (અને ભાષા ઉપર નજર રાખીએ તો તેજ અનુમાન થાય છે) તો તેમાં બહુ દોષ કહાડવા જેવું નથી. કારણ ગ્રંથ લખનાર પરદેશનો હોય

* છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી બી. એ.

તે આપણા દેશની માહિતીનું ગમે તેવું જ્ઞાન ધરાવતો હોય તોપણ કંઈક પોતીકી વાતનો સંસ્કાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. પરણ્યા વિના, પિતાની સમક્ષ ધરાવતી જેવી ગ્રંથની નાયકા સિદ્ધરામને “પ્રિય, તમે બહે પધાર્યા” ઈત્યાદિ કહે અને શ્વશુર તથા ગુરુ સમક્ષ સિદ્ધરામ ધરાવતી આગળ ઘૂંટણીએ પડે, તેના લાંબા કાષ્ટકા હાથ ઉપર ચુંબન કરે અને “હે પ્રિય, મનમોહન સુંદરી” ઈત્યાદિ પ્રણયવચન બોલે એ આર્ય દેશની નીતિ અને રૂઢિથી લાગે છે. તો વિરુદ્ધ. ન્યાયપક્ષે વિચારતાં પણ એમ જણાય છે કે અમુક જણ સાથે લગ્ન થવાનું છે એવું જાણીને તે ઉપર અતુલ પ્રેમ લાવી પિતાની પણ શરમ ન રાખવી એમાં નિર્લજ્જતા આવી જાય છે. પરણ્યા પહેલાં હસ્તચુંબન તથા પાયલાગણનો રિવાજ યુરોપીય મંડળીમાં છે પણ હિંદુસ્તાનમાં હોય એમ લાગતું નથી. વળી ધરાવતીના મ્હોં ઉપર તેનો બાપ નિર્દય છે એમ કહેવરાવવામાં સિદ્ધરામને વિવેક રહિત બનાવ્યો છે. અને આગળ ઉપર ગળે હાથ નાંખી અંધરચુંબન કરાવ્યું છે તેમાં આર્યરૂઢિ પ્રમાણે તો વૈયાત્ય થયું સમજવું પડશે.

પ્રકરણ ૪ થાને મથાળે “અદ્ભૂત દરબાર” એમ લખ્યું છે પણ તેનો કંઈ સંબંધ તેમાં લખેલી હકીકત સાથે મળતો નથી.

દુર્ગા અથવા ભગવાનીના મુખ્ય ભક્ત ગોરખનું વર્ણન ઠીક લખ્યું છે. આવુંજ અને આવા પ્રસંગનું વર્ણન રેનોલ્ડસે વરજીન્સ કીસ (virgin's kiss) નામની નોવેલમાં કર્યું છે.

પાને ૯૦ મે ફૈઝી જેવા વિદ્વાન માણસે ટાડરમલ્લ જેવા રાજ્યના મહાન જનની કન્યા સંબંધી પોતાના જ ભત્રીજાની મશ્કરી કરી છે એ વાત કેવળ અસંભવિત જણાય છે. આવા બનાવોના વર્ણનથી તે વેળાની સ્થિતિ શી રીતે સમજાય એ જણાતું નથી.

તેમજ પાને ૯૪ મે ધરાવતીનો સંદેશો તેના બાપ પાસે તેના વિવાહિત પતિને કહેવરાવવામાં પણ હિંદુસંસારસ્થિતિ બરાબર જણાઈ એમ નથી.

વળી ઇરાવતી અને સહીમના પ્રથમ પ્રસંગો પણ યુરોપીય છે. અને તેમાં ઇરાવતીનો હાથ સહીમે ઓઠે અડકાડયો એ વાત ન લખી તોજ સાઈ. આકી ૧૭૩મે પાને ઇરાવતી પાસે જે જવાબ અપાયો છે તે તો ઘણો રૂઠો છે. ૧૭૫ મે પાને આપ દીકરી વચ્ચે વાત કરાવી છે તે હિંદુ રિવાજથી વિરુદ્ધ લાગે છે અને ૧૭૭ મે પાને લખાણ છે તે તો ઇંગ્લેન્ડમાં મીસ ઓસ્ટેનની બનાવેલી મેન્સ-ફીલ્ડપાર્કના કેટલાએક ફકરાને અનુસરતું છે.

આ ગ્રંથમાં નાયક અકબર છે અને તેનો સ્વભાવ તો આખે-હૂબ ચીતરાયો છે. તેના મનની દૃઢતા, તેનો પ્રેમ, પારકાના સ્વભાવો અને વિચારો ઉપર તેની નરમ દષ્ટિ, તેની ક્ષમા અને તેની બહાદુરી આ ગ્રંથ સારી રીતે બતાવે છે. તેમજ બંડખોર પોતાના પુત્રને તેણે દીધેલી શિક્ષા બેશક ડાહી અને અસરકારક છે. પરંતુ ગ્રંથની નાયકી તો ઇરાવતીને રાખી છે, તેનું વર્ણન જેવું જોઈએ તેવું નથી. છેલ્લો કેટલાંએક પ્રકરણમાં તેના શીયળવ્રતની તથા તેના એક પાતિવ્રત્યની ખાત્રી થાય એવું લખાણ છે. પરંતુ લગ્ન થયા વિનાની માત્ર વિવાહિત કન્યાઓ પોતાના અવિધ્યાના થવાના પતિના અભિચાર, દગા આદિની ખાત્રી થયા છતાં એ તેને ચોંટી રહે એ ઉચિત નથી લાગતું. હમયંતી તો પરણેલા પતિને વળગી હતી. અને આ નાયક તો જાણી જોઈને દીવો લેખને ફૂવામાં પડી. આમ કેટલીએક વિરુદ્ધતા આવી જાય છે.

એકંદર આ ગ્રંથ વાંચવા લાયક છે. ભાષા કઠિણ નથી. પણ વાક્ય રચના કંઈ તરેહ તરેહની છે. તથાપિ એવી રચનાની પણ આજણી ભાષામાં આવશ્યકતા છે. અકબરનો ચીતાર તો આ પુસ્તક ઉપરથી કંઈક ખ્યાલમાં આવશે. પણ હિંદુસંસાર સ્થિતિનું અનુમાન આ ગ્રંથ ઉપરથી કરવામાં જરા બય રહે ખરું.

અન્યાવલોકન.

પ્રતાપ—અથવા સત્યનો જય અને પ્રપંચનો પરાજય : આ પુસ્તક અમને તેના પ્રકાશક રા. રા. ગણપતિરામ ઉત્તમરામ બટ્ટ તરફથી અવલોકન માટે મળ્યું છે, તેનો ઉપકાર સાથે સ્વીકાર કરીએ છીએ. આ પુસ્તક સર્વ ક્ષાત્રને વગર કિંમતે જ એટલે માત્ર પોસ્ટેજ અને વહેંચામણી બદલ એક આનાની ટિકિટ લઈ અપાય છે (જેમને જોઈએ તેમણે પ્રકાશકને ખાડીઆમાં લખવું.) અને તેથી લગભગ ૧૫૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક વગર કિંમતે ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ મૂકે સારું અને સસ્તું વાચન પૂરું પાડવાના પ્રકાશકના ઉત્સાહ માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.

પ્રતાપ એ વાર્તાનું પુસ્તક છે. અમને અભિપ્રાય માટે મળેલો તે પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ છે. (ખીજો ભાગ હવે થોડા સમયમાં બહાર પડશે તેની પ્રસ્તાવના—સૂચનમાં જણાવેલું છે) તેથી તે સંગ્રંધી કંઈ વિવેચન યોગ્ય ન ગણાત; પણ બહાર પડેલો ભાગ વાંચતાં પણ જાણે સંપૂર્ણ વાર્તા તેમાં ન આવી હોય એવી વ્યવસ્થા લેખકે કરી હોવાથી આ પ્રથમ ભાગ ઉપર પણ અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ છે. આ વાર્તાનો સાર—“જેવા કૃત્ય તેવાં ફલ; જેવી કરણી પાર ઉતરણી, જેવું વાવીએ તેવું લણીએ, સારાં કામનો બદલો સારો, અને નઠારાનો નઠારોજ” આદિ પ્રચલિત સૂત્રો સિદ્ધ કરવા રૂપ છે, અને તે સારરૂપ સૂત્રો આ પ્રથમ ભાગમાં પણ સિદ્ધ થએલાં જોવામાં આવે છે, વાર્તાની ભાષા સરળ અને સામાન્ય વર્ગ—સ્ત્રી બાળકો પણ સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી રાખી છે તે ઠીક કહે છે. સ્થળ સંક્રાંતિથી વસ્તુ આપી શકાય તેમ નથી; પરંતુ તે રસિક, મનોવેધક અને એક પ્રકરણ વાંચતાં ખીજું વાંચવા જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.

આજ કાલ જોડણીના સંબંધમાં બહુજ મતો મળી રહ્યા છે. પ્રત્યેક લેખક નિર્જયતાથી પોતાને કાવેતેમ જોડણી કરે છે. થોડાક સમય ઉપર આ પત્રમાં તેમજ ગુજરાત શાળાપત્ર વગેરે પત્રોમાં જોડણીના વિષયે ચર્ચા ચાલી હતી, પરંતુ કાંઈ નિર્ણય આપ્યો નહતો. તોપણ કેટલાક રા. રા. નૃસિંહરાવની પદ્ધતિને અનુસરનારા એટલે ત્યેમ, જ્યેમ, મ્હેં, બૂલ્ય, સત્ય વગેરે લખનારા; અને બીજા કેટલાક તેમ, જ્યારે, મેં બૂલ, રીત વગેરે લખનારા છે. આ પદ્ધતિમાંથી કઈ માન્ય કરવા યોગ્ય છે અને કઈ નથી તે સંબંધે અત્રે અમારે બોલવાનું નથી, તો પણ અત્યારે આ વિષયમાંથી જ એકને અનુસરનારા ધણા નીકળે છે, ત્યારે એક ત્રીજો વર્ગ પણ એવો ઉત્પન્ન થયો જણાય છે કે તે બંને મતના મિશ્રણરૂપ જોડણી કરે છે. અને વળી એક ચોથો વર્ગ જેમ બોલીએ છીએ તેમજ લખવાનું કહે છે. તેવા આ ત્રીજા વર્ગના મતને મળનારા જેવી જોડણી આ પુસ્તકમાંની અમને લાગે છે, મને ને માટે મ્હને લખવાનું આ પુસ્તકના લેખકે યોગ્ય ગણ્યું નથી, પણ સામે શબ્દને બદલે રહામે શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. જોડણી-લેખનપદ્ધતિમાં ચાલતા આ ભિન્નભાવ સંબંધે સર્વમાન્ય સ્થાયી નિયમો મુકરર થવાની ખાસ અગત્ય છે. જોડણીના નિયમો મુકરર કરવા માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી એક કમિટી નીમવામાં આવી છે અને એ કમિટીએ એ વિશે ગુજરાતમાં કેટલાક ગૃહસ્થાના અભિપ્રાયો પણ લીધા છે, એટલે એ કમિટી કાંઈપણ નિશ્ચય કરે તે પૂર્વે આ સંબંધે અમે વિશેષ કાંઈ બોલવા માગતા નથી.

હાલમાં જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરાવવાના વધી પડેલા પરીપાઠ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં વાર્તાની સાથે આગળ પાછળ જાહેરખબરના પાનાં આશરે ૧૦ એટલે ૨૦ પૃષ્ઠ જેટલાં જણાય છે. વિના મૂલ્યે આ પુસ્તક આપવાનું હોવાથી કદાપિ પ્રકાશક જાહેર

ખખરે મેળવી તેમાંથી હાપામણી ખર્ચ કાઢવા ધાર્યું હશે એમ અમને લાગે છે. તે ગમે તેમ હોય પણ આ રીતને પ્રસાર પામેલી નેવાને અમે ખુશી નથી. છતાં ખીજી તરફ નેતાં કહેવું નોંધ એ કે જે પુસ્તક જનસમાજ સમક્ષ પ્રકાશકે મૂક્યું છે તેટલાની કિંમત પણ જ્યારે સામાના વર્ગને છ સાત આના સહેજ ખેસે એટલું મોટું છે, અને તે માત્ર પોસ્ટેજ સાથે એક આનામાં આપ્યું છે તેથી જાહેર-ખખરે લેવા માટે અમને બહુ બોલવાનું રહેતું નથી. એકંદરે વાર્તા વાંચનના શોખીનોને આ પુસ્તક પ્રિય થઈ પડે તેવું છે.

માસિકો—સુરત ખાતેથી નવાં પ્રસિદ્ધ થએલાં, અવલોકન, મનહર, રાશાંક તેમજ મુંબઈમાંથી પ્રસિદ્ધ થએલાં કપોળામિત્ર, સખુને રાહુત, ઋષિવિદ્યા, વગેરે માસિકો અમને અવલોકનાથે મળ્યાં છે. આ સર્વેનો ઉપકાર સાથે સ્વીકાર કરતાં અમારી ધણા દિવસની ઇચ્છાનુસાર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં કેટલાંએક માસિકો સંબંધી આ સ્થળે થોડું જ બોલીશું તો તે અનુગતું નહિ જ ગણાય એમ અમે ધારીએ છીએ. આ લખવામાં કાર્ષ્ણે મોટું લગાડવાનો બિલકુલ આશય નથી; પણ જે માસિકો માટે જે કંઈ કહેવામાં આવશે તે તેમના હિતના વિચારથી જ. આ નવાં નીકળેલાં માસિકો સાથે લેતાં આજકાલ પ્રસિદ્ધ થતાં માસિકોની સંખ્યા આપણે તપાસીએ તો ઘણીજ મોટી થાય છે. કંઈ નહિ તો, જે પારસી અને મુસલમાની પત્રો કે જે ગુજરાતી ભાષામાં નીકળે છે તે બધાં સાથે ગણીએ તો તે સંખ્યા લગભગ પચાસની થાય છે. આજથી બે દશકા ઉપરની વાર્તા જે આપણે કહીશું તો છુટાં છવાયાં જ્યારે પાંચ સાત માસિકો ભાગ્યેજ નજરે પડતાં હતાં, ત્યારે અત્યારે તે સંખ્યામાં દશગણો વધારો થયેલો જણાય છે.

પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિની વૃદ્ધિ એ દેશોદયનું અથવા જ્ઞાનવૃદ્ધિનું એક ચિન્હ છે, અને તેજ સૂત્ર માસિકો માટે પણ વાપરી શકાય તેમ છે.

અમે માસિકની સારી સંખ્યા પ્રસિદ્ધ પામતી નેધ અલખત ખૂશી થઈએ છીએ; પણ તે સાથે એમ કહેવું નેધએ કે એક રાજ્યમાં લશ્કરની સંખ્યા વધારે હોય તેથી જ તે રાજ્ય અન્ય થોડા લશ્કર-વાળાને પરાજ્ય પમાડી શકે એમ માની શકાય નહિ; અથવા ગણ-ત્રીની મોટી સંખ્યા નેધનેજ ખુશી થવાથી લાભ નથી; પણ તે લશ્કર પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં કુશળ હોવું નેધએ. આજ નિયમ માસિકોને પણ લાગુ પડી શકે છે. માસિકો કે પુસ્તકોની વધતી જતી સંખ્યા નેધનેજ રાજ થવાનું નથી. પણ તે સંખ્યાનો જે વધારો થયો છે તે ઉપયોગી વિષયવાળો થયો છે કેમ? જે માસિકો કે પુસ્તકો પ્રકાશ પામે છે તે કંઈ પણ લાભ આપે છે કે કેમ? અથવા તો તે નિર્જીવ જ છે અને માત્ર સંખ્યાનો વધારો જ સૂચવે છે કે કેમ? તે જાણવાની જરૂર છે.

આજકાલ જે માસિકો બહાર પડે છે તે માસિકો અવલોકતાં સહજ એમ જણાય છે કે સાહિત્ય, વ્યાપાર, વિદ્યા, કલાકૌશલ્ય, ખેતી, ફળવણી કે એવો એકજ ખાસ વિષય ચર્ચાવતું એવું એક-પણ સાઈ માસિક લાગ્યેજ નેવામાં આવે છે. માત્ર જે નામ ગણીએ તો વૈદક વિષય ચર્ચાવતું “વૈદકદ્વપત૩” અને ખેતી સંબંધી લખતું “ખેડા ખેતીવાડી પત્ર” છે. આ સિવાય અન્ય જે પત્રો બહાર પડે છે તે એકંદરે સાહિત્યના વિષયો ચર્ચે છે. અને તે સાથેજ કેટલાંક ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના તથા પરચુરણ વિષયો પણ આપે છે, ત્યારે કેટલાંક તો એકલી વાર્તાઓજ આપવામાં કર્તવ્ય માને છે. અને દશ બાર પત્રો છે તે તો પોતાના જ્ઞાતિહિત મોટેજ પ્રકાશ પામતાં હોવાથી તેમને ઉપયોગી વિષયો ચર્ચે છે. જૈન કોમનાં પત્રો તમામ જૈન ધર્મ સંબંધીજ વિષયો આપે છે, મુસ-લમાની પત્રો વાર્તા અને સામાન્ય પરચુરણ વિષયો આપે છે અને સર્વ પારસી પત્રો સામાન્ય સાહિત્ય, વાર્તાઓ, રમુજ દુયકા, સમા-ચારો અને વિવિધ વિષયો આપતાં બહાર પડે છે.

હવે ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતી બાઇબોને હાથે લખાતાં પત્રો જોઈશું તો સારાં ગણાતાં પત્રો બહુ થોડાંજ છે. બાકીનો મોટો ભાગ સામાન્ય રીતે ચાલે છે, સામાન્ય વર્ગમાં વિસ્તાર પામે છે અને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે! સારાં પત્રો ગણીએ તો સાહિત્ય સાથે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન આપનારાં સુદર્શન, મહાકાવ્ય, આર્ય-ધર્મપ્રકાશ અને જ્ઞાનસુધા છે. આ પત્રો ઉપરાંત વિવિધ વિષયો પણ આપે છે. આ પત્રો અલગત સારી રીતે ચલાવાય છે અને તેમના તંત્રીઓ વિદ્વાન હોવાથી તે પત્રો લાભ આપે એવાં છે; પરંતુ ભાષાકાંડિન્ય કે આશ્રયને અભાવે પણ મહાકાવ્ય જ્યારે શ્રેયઃ સાધક અધિકારી મંડળમાંજ ફેલાયેલું છે ત્યારે આર્યધર્મ પ્રકાશ અને જ્ઞાનસુધાનો વિસ્તાર પણ બહોળો જણાતો નથી. સુદર્શનની પણ ભાગ્યે જ ૫૦૦ કરતાં વધારે પ્રતો ખપે છે. મહાકાવ્ય અને સુદર્શનમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનના અને ધર્મ સંબંધી વિષયો ચર્ચાય છે, તે વિદ્વાનોની કલમથી લખાતા અને ઉત્તમ હોવાથી તે વિષયો ગૂઢ અને ગહન હોય છે; પરંતુ કેટલીક વખતે ભાષા કંઠિયુ આવતી હોવાથી સામાન્ય વાચકમંડળ જોઈએ તેવો લાભ તે પત્રોનો લઈ શકતું નથી. અમે ધારીએ છીએ કે જ્યારે બીજી પ્રજાના વિદ્વાનો આપણો સત્ય ધર્મ શું છે, તે આપણે સહેલાઈથી સમજીએ તેવી રીતે સરળ ભાષામાં અને સારી રીતે આપણને સમજવવા પ્રયત્ન કરે છે તો આ પત્રો તે કામ કરવાનું ધારે તો વધારે સારી રીતે કરી શકે. જ્ઞાનસુધા પત્રમાં પણ સાહિત્યના વિષયો ઘણા સારા આવે છે પણ તે અનિયમિત છે અને તેથી તેનાથી નિયમિત લાભ મળી શકતો નથી. આર્યધર્મ પ્રકાશમાં જે કે સાહિત્યના બહુ વિષયો નથી આવતા પણ તેની કીર્તિ આર્યધર્મશાસ્ત્રના વિષયો ચર્ચાવવામાં જ છે અને તે કાર્ય તે નિયમિત રીતે કર્યું જાય છે. સ્વર્ગવાસી રા. રા. હરીલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રકાશીત કરેલું ચંદ્ર સારા માસિકામાંનું એક ગણાતું હતું; પરંતુ એ વિદ્વાન ગૃહસ્થના મરણથી

અને કમજાગ્યે ત્યારપછીના તંત્રી જટીલના પણ મરણથી હાલ તે નીકળતું બંધ થયું છે; પણ તેને પૂર્વ રૂપે ચાલું થએલું જોવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ.

સાહિત્ય સાથે વિવિધ વિષયો ચર્ચાવનારાં બીજાં પત્રો ગણીએ તો-સાહિત્ય સાથે રાજકીય વિષયો ચર્ચાવનારૂં અને ઈંગ્લેન્ડ-ગુજરાતી ભાષામાં ગયા વર્ષથી જ પ્રસિદ્ધ થતું એક અરૂણેદય છે. તેમાં રાજકીય અને સાહિત્યના લેખો સામાન્ય આવે છે. સાહિત્ય સાથે વાર્તા આપતું અને અન્ય પણ વિવિધ વિષયો ચર્ચાવતું તેમજ દર વર્ષે નવીન રૂપ ધારણ કરતું પત્ર વાર્તાવારિધિ અને સરસ્વતી છે. આમાં સાહિત્યના વિષયો ઠીક આવે છે, તે સાથે વાર્તાઓ પણ સારી આવે છે, ત્યારે આ પત્ર અનિયમિત બહુ છે. તે કદમાં મોટું છે, લવાજમમાં સરતું છે, પણ જે અનિયમિતતા દૂર કરે તોજ તે કંઈ વધારે લાભ આપી શકે. મુંબઈ ખાતેથી પ્રસિદ્ધ થતા સમાલોચકમાં પણ વિદ્વાનોના હાથે લખાતા સારા લેખો આવે છે ત્યારે તે પત્ર ત્રિમાસિક છે, અને ત્રિમાસિક છે છતાં પણ નિયમિત રીતે સતત બહાર પડતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે સાહિત્ય અને તે સાથે વિવિધ વિષયો ચર્ચાનારાં સારાં જણાતાં માસિકો સંબંધે કહ્યું, એ સિવાય બીજાં પણ સાહિત્યના વિષયો પણ ચર્ચાનારાં પત્રો છે; પણ તે સામાન્ય જ છે. એટલે તેમના સંબંધે ખાસ લખવા જેવું અમે આ સમયે યોગ્ય ધાર્યું નથી. પણ કેળવણીના વિષયો ચર્ચાતા ગુજરાત શાળાપત્ર, કેળવણી ને વિદ્યાર્થીજીવન એ ત્રણ પત્રો છે. તે સંબંધી કંઈક બોલવા જેવું છે. ગુજરાતી શાળાપત્ર અને કેળવણી આ બંને પત્રોમાં મુખ્યત્વે કરીને શાળાપયોગી વિષયો જ આવે છે. તેમનું પ્રથમ ગુજરાતની પ્રત્યેક સરકારી શાળામાં અને બીજું વડોદરા રાજ્યની શાળામાં અપાતું હોવાથી તે વર્ગને માટે તે ઉપયોગી પણ છે. શાળાપત્ર વિદ્વાન તંત્રીની દેખરેખથી પ્રસિદ્ધ થતું હોવાથી જે વર્ગને

માટે તે કહાડવામાં આવે છે તે વર્ગને સર્વ રીતે ઉપયોગી લેખો તેમાં લખાય છે. કેળવણીના સંપાદક જ્ઞાનવાન અને લાંબા અનુભવી તેમજ જાણીતા લેખક ગૃહસ્થ છે, છતાં હાલ કેટલોક વખત થયાં તેમાં બહુ સારા લેખો આવતા નથી. હરકોઈ વ્યવસાયને લીધે કેળવણીના સંપાદકનું લક્ષ હાલમાં એ તરફ ઓછું અપાતું હશે, એમ અનુમાની શકાય છે. વિદ્યાર્થીજીવન નામનું પત્ર જે ગયા વર્ષથી જ નીકળવા લાગ્યું છે એ પત્રમાં વિષયો સારા આવે છે, અને તેના પ્રકાશકનો તેમજ લેખકનો ઉત્સાહ ચાલુ રહેશે તો તે સારું પત્ર ગણાશે. વૈદકના વિષયો ચર્ચાવતા વૈદ્યકંપતરૂ સંબંધે તો એટલું જ જણાવવું પુરતું થઈ પડશે કે આવાં પત્રોની ખાસ જરૂર છે. અને આ પત્રમાં આવતા કેટલાક લેખો વાંચવા લાયક હોય છે. અમે તેના અનુભવી તંત્રીને તે પત્રને નિયમિત કરવા અને સામાન્ય વધારે ઉપયોગી એવા વિદ્વાન ડોક્ટરો તથા વૈદ્યોને હાથે લખાએલા—લેખો મેળવી વધારે સારી રીતે માસિક ઉપયોગી થાય તેમ કરવા સૂચવીશું.

ગુજરાતી ભાષાંઓને હાથે લખાતાં ગુજરાતી માસિકો સંબંધી કંઈક બોલ્યા પછી પારસી ભાષાંઓને હાથે લખાતાં ગુજરાતી માસિકો સંબંધે સહેજ બોલીશું. આ માસિકોમાં સારાં માસિકો માસિક મળાહુ, નૂરે એલમ, કોહીનુર, વગેરે છે. આ અને બીજાં સર્વ માસિકોમાં પ્રથમ જણાવવા પ્રમાણે વાર્તાઓ, સામાન્ય ખબરો અને વિવિધ ઉપયોગી વિષયો આવે છે. સાધારણ રીતે ગુજરાતી ભાષાનો આ માસિકોમાં જે બગાડો થાય છે તે જે લક્ષમાં ન લઈએ તો આ માસિકો આપણાં ગુજરાતી ઉભરાઈ જતાં માસિકો કરતાં પોતાનું કામ અલગત ઠીક બજાવે છે. સ્ત્રીબોધ અને સરસ્વતી એ એ માસિકો પારસી સ્ત્રીઓને હાથેજ લખાતાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ ખુશી થવા જોગ છે. સ્ત્રીબોધ માસિક ઘણા વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેમાં સ્ત્રી ઉપયોગી ઇંગ્રેજી વિષયોના તરજુમાનો ભાગ વધારે

જોવામાં આવે છે. સરસ્વતી માસિક ગયા વર્ષથીજ અમદાવાદમાં દાવર બહેનોના આધિપત્ય નીચે પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું છે તેને પણ તેના પ્રમાણમાં સારું કહી શકાશે. વિદ્યારેવીનો સુસ્વાદ આપેલી આપણી ગુજરાતી બહેનોને આવો કાંઈક પ્રયત્ન કરવા બહાર પડેલી જોવાને અમે બહુ ઉત્સુક છીએ. મુસલમાન પત્રો સંબંધે અત્રે અમે બહુ કહી શકતા નથી, કારણ કે જે પત્ર અમને હાલ અભિપ્રાય માટે મળ્યું છે તે સિવાયનાં બીજાં પત્રો અમને મળી આવ્યાં નથી. હાલમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગેલું મુસલમાન પત્ર સખુનેરાહત ખોળ કામ માટે જ છે, અને તે કામ માટે તે ઠીક લખાયું છે. તેને ઉત્તેજન મળેલું જોઈ અમે ખુશી થઈશું.

માસિકો માટે બહુજ ટુંકમાં પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે જોલી હવે અમને અભિપ્રાયાર્થે મળેલાં (આરંભમાં દર્શાવેલાં) માસિકો સંબંધી અમે એટલું જ કહીશું કે મનહર અવલોકન ને શરારાંક સામાન્ય જ વિષયો ચર્ચવાને બદલે સારા ઉપયોગી અને સ્વતંત્ર વિષયો ચર્ચવાનો પ્રયત્ન ધીમે ધીમે કરશે અને શરૂઆતનો ઉત્સાહ છેવટ સુધી ટકાવી રાખશે તો અમારા એ બંધુઓની ઉન્નતિ જોઈ અમે ખુશી થઈશું. ઋષિવિદ્યાનો આશય તો ફક્ત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના ગ્રન્થોને ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાનો જ હોવાથી તે વિષે અમે કાંઈ જોલવાનું ધારતા નથી.

(પુ. ૪૮, માહે ઓગસ્ટ, ૧૯૦૧).

કાવ્યમાધુર્ય

કાવ્યમાધુર્ય-એટલે આધુનિક લેખકોનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ. સંગ્રહકર્તા રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ, બી. એ. હિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

આ સંગ્રહમાં કવીશ્વરો દલપતરામ તથા નર્મદાશંકર પંચીના કવિતા-લેખકોનાં ચૂંટી કાઢેલાં ૧૨૫ કાવ્યો છે, તેમાં મુખ્ય તો નીચેના સાક્ષરોનાં છે. ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, લાડીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજી (કલાપી), નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, અજવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, નહુનાલાલ દલપતરામ કવિ અને લલિત સિવાય બીજાઓનાં કેટલાંક છુટક છુટક કાવ્યો પણ છે. જુદા જુદા લેખકોનાં કાવ્યોમાંથી ચૂંટણી કરી આ સંગ્રહ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માટે રા. અંબરીઆને ધન્યવાદ થટે છે.

આ સંગ્રહની શરૂઆતમાં “ગુજરાતી કવિતાના વિકાસ” વિશે એક નિબંધ લખેલો છે, જે આ કાવ્યસંગ્રહને અંગે ઘણો ઉપયોગી છે. આ નિબંધમાં ગુજરાતી ભાષાના આદિ-ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાથી તે આજ સુધીના ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસ વિશે વિવેચન ટૂંકામાં કરેલું છે. આ નિબંધમાં લેખકે વિચારશક્તિ તથા વિદ્વત્તા સારી બતાવી છે. ગુજરાતી કવિતા તથા કવિઓના ઇતિહાસનાં જોષ્ઠતાં સારાં-આધારભૂત સાધનો ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી તે સંબંધમાં લખનાર અપૂર્ણતાના દોષથી મુક્ત થઈ શકે, તે હાલને સમયે અસંભવિત છે. અને તેટલા માટે તે દિશામાં આગળ વધવાના દરેક પ્રયાસ થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે, એકનો પ્રયાસ અપૂર્ણ હશે તો બીજાએ તેને સુધારીને પૂર્ણ કરવા માટે પોતાની શક્તિ વાપરશે. આ પ્રમાણે થશે ત્યારે જ અંધકાર નીચે દબાઈ રહેલા પ્રાચીન સાહિત્યરૂપ અમૂલ્ય ખજાનાનાં દર્શન કરવા આપણે ભાગ્ય-શાળી થઈશું.

આ નિબંધના (૧) નરસિંહ મહેતાનો યુગ, (૨) પ્રેમાનંદનો યુગ, (૩) નર્મદાશંકર તથા દલપતરામનો યુગ, (૪) નવીન યુગ, એવા ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; અને તે યુગમાં થયેલા કવિઓ વિશે વિવેચન કરેલું છે. રા. અંબરીઆએ પાંડેલા ચાર યુગમાંના પહેલાં

એ યુગ વિશે આ સ્થળે અમારે કાંઈ બોલવાનું નથી; (કારણ ઉપર જણાવેલું જ છે) પરંતુ આધુનિક કવિઓના યુગ (જે ખરી રીતે એક જ યુગ છે તે) વિશે-ત્રીજા અને ચોથા વિભાગ વિશે કંઈક વિવેચન કરવાની જરૂર જણાય છે.

(૧) ત્રીજો યુગ કવિ દલપત અને નર્મદનો તેમણે ગણ્યો છે; અને નિબંધમાં માત્ર એ એ જ કવિવરોની કૃતિ વિશે વિવેચન કરેલું છે. એ જ યુગમાં-એ જ કવિઓના સમયમાં કવિ છોટમ, હીરાચંદ, કાનજી, ભોળાનાથ સારાભાઈ અને ભુલાખીરામ ચકુભાઈ વગેરે કવિઓ થઈ ગયા છે; અને તેઓએ આપણા સાહિત્યમાં-કવિ દલપત તથા નર્મદ જેટલો તો નહિ તોપણ-ઉપયોગી ઉમેરો તથા કવિતાના વિકાસમાં-યથાશક્તિ સહાયતા કરી છે. આમાંના કાંઈ વિશે આ નિબંધમાં કાંઈ પણ ઉલ્લેખ થયેલો નથી.

(૨) કવિશ્રી દલપતરામ સંબંધે તેઓ કહે છે કે, “કવિશ્રી નર્મદાશંકરે જ્યારે ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેમાં લખી પોતાના વિચારોને ધીરપણે બહાર કહાડ્યા, ત્યારે કવિશ્રી દલપતરામે માત્ર કવિતાને જ પોતાના વિચારોનું વાહન કરી ગદ્યમાં લખવા જેવા નિબંધો પણ પદ્યમાં લખ્યા.” આ કહેવાનો ભાવાર્થ, “કવિશ્રી દલપતરામે જે કાંઈ લખ્યું છે તે બધું પદ્યમાં જ-ગદ્યમાં કાંઈ જ લખ્યું નથી.” એવો જણાય છે. કવિશ્રી દલપતરામના પુનર્વિવાહ પ્રબંધ, બાળવિવાહ પ્રબંધ, ભૂત નિબંધ, મિથ્યાભિમાન નાટક, લક્ષ્મી નાટક, જ્ઞાતિ નિબંધ, વિદ્યાબોધ વગેરે ગદ્યમાં લખાએલા નિબંધો; તથા “ભુદ્ધિ-પ્રકાશ”માંના વિવિધ વિષયો પરના અનેક ગદ્ય લેખો વિશે રા. અંજનીઆને ખબર તો હોવી જ જોઈએ; પરંતુ તેનું વિસ્મરણ થવાથી અથવા તો તે તરફ લક્ષ ન જવાથી ઉપર પ્રમાણે લખાયું હશે, એમ અમે ધારીએ છીએ.

(૩) સ્વર્ગસ્થ કેશવલાલ હરિરામને નવીન યુગમાં મૂક્યા છે; પરંતુ તેમને કવિ નર્મદ તથા દલપતના યુગમાં મૂક્યા હોત તો તે

સમમાનુક્રમ* પ્રમાણે વધારે યોગ્ય ગણાત.

(૪) નવીન યુગના કવિઓના ઇતિહાસમાં છુલ્લુલ તથા કેશવ હર્ષદ દ્રુવની કૃતિને પ્રશંસાની પુષ્પમાળા આરાપી છે તે યોગ્ય જ છે; પરંતુ સંગ્રહમાં તેમની કૃતિનો નમુનો પણ ન હોવાથી તે પુષ્પ-માળા સુગંધ વિનાનાં પુષ્પોની-કરમાઈ ગયેલી લાગે છે, જો કે ખરૂં તેમ નથી. હવે કાવ્યસંગ્રહ જોઈએ.

(૧) કાવ્યોની ચૂંટણી કરવા સારૂ સંગ્રહકર્તાએ ઘણો પરિશ્રમ લીધેલો જણાય છે, પરંતુ સંગ્રહમાં કયા ધોરણે અનુક્રમ ગોઠવ્યો છે તે સમજાતું નથી. કોમપણ મુકરર ધોરણે અનુક્રમ ગોઠવ્યો હોત તો વધારે ઇષ્ટ ગણાત. તેજ પ્રમાણે પસંદગી-ચૂંટણી માટે પણ પ્રથમથી અમુક નિયમ-નિશ્ચય કરીને પછી તે નિયમને અનુસરીને કાવ્યોની ચૂંટણી થઈ હોત તો આ “કાવ્ય માધુર્ય”માં વિશેષ મધુરતા આવત, એમ અમને લાગે છે.

(૨) “આધુનિક કવિઓ”ની શુભ નામાવલિમાં આપણા માનનીય સ્વર્ગરથ કવીશ્વર દલપતરામ અને નર્મદાશંકર પ્રથમ મૂકાય છે, એ વિશે તો મતભેદ છેજ નહિ. પ્રાચીન ને અર્વાચીન ગુજરાતી કવિના ઇતિહાસમાં કવિ દયારામ એક કિલ્લા રૂપે થયા છે, તે તથા તેમની પહેલાં જે જે કવિઓ થયા તે “પ્રાચીન” અને તેમની પછી થયા તે “અર્વાચીન-આધુનિક” ગણાય છે. “પ્રાચીન કાવ્ય” નામે જે જે સાહિત્ય આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે સર્વ પ્રાચીન કવિઓના કિલ્લા રૂપ કવિ દયારામ સુધીના કવિઓની કૃતિનું જ છે. રા. અંજારીઆ પણ પોતાના નિબંધમાં સ્વીકારે છે કે, “દલપત જૂની અને નવી સાહિત્ય સ્કૂલ વચ્ચેની સંયોગી કડી જેવા છે.” અર્થાત્

* કવિ દલપતરામ મૃત્યુ સન ૧૮૯૮

કવિ નર્મદાશંકર મૃત્યુ સન ૧૮૮૬

કવિ કેશવલાલ મૃત્યુ સન ૧૮૯૬

કવિ છાંદમ મૃત્યુ સંવત ૧૯૪૧. (સન ૧૮૮૫).

બુદ્ધિ અને નવાં તરણોનું સંમિશ્રિત કરી નવાં ચત્તા કવિઓ માટે યોગ્ય માર્ગ બતાવનાર ફલપતરામ છે, અને 'નર્મદે વિદેશી કવિ તથા કવિતાનું અધ્યયન, દેશની બદલાયેલી સ્થિતિ, અને પોતાની નૈસર્ગિક, સ્વતંત્ર ને શુદ્ધ વૃત્તિ: એ ત્રણનો લાભ લઈ ગુજરાતી કવિતાની એક નવી જ સ્કૂલ સ્થાપી.' આ પ્રમાણે આધુનિક કવિતાની ઇમારતનો પાયો નાખનાર આ બે કવિવરોથી જ આધુનિક-અર્વાચીન કવિઓના યુગની શરૂઆત ગણવી જોઈએ; પરંતુ રા. અંગ્રારીઆએ એક યુગના બે વિભાગ પાડી-એક સુંદર વૃક્ષના થડ તથા ડાળીઓને જૂદી પાડે તે પ્રમાણે-આ બે કવિવરોને આધુનિક કવિઓની પંક્તિથી જૂદા (નહિ પ્રાચીનમાં કે નહિ અર્વાચીનમાં-ત્રિશંકુ પેઠે) કર્યા છે, અને તેમની કૃતિને આ સંગ્રહમાં બિચકુલ દાખલ કરી નથી. કાવ્યદોહન, બૃહત્ કાવ્યદોહન, પ્રાચીન કાવ્યમાળા, વગેરેના મંશોધકોએ આ કવિઓની કૃતિને પોતાના સંગ્રહમાં સ્થળ આપ્યું નથી, તેમજ ભવિષ્યે આપણે પણ નહિ; અને આધુનિક કાવ્યદોહનમાં પણ તેમની કૃતિને દાખલ કરવામાં ન આવે તો પછી પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે કવિઓ માટે ગુજરાત મગર છે તેમની નમુના લાયક કૃતિ કયા સંગ્રહને શોભાવશે? અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે, આધુનિક કાવ્યમાધુર્યમાં આ સુપ્રસિદ્ધ કવિઓની કૃતિ નહિ આવવાથી તેની મધુરતામાં અગત્યની ખામી રહે છે.

(૩) સંગ્રહકર્તા કાઠિયાવાડના વતની હોવાથી તેમની પસંદગીનું ત્રાજવું કાઠિયાવાડી લેખકોની કૃતિ તરફ વધારે નમેલું જણાય છે; અને બીજા કેટલાકનાં સારાં કાવ્યો આમાં આવ્યાં પણ નથી. વળી કેશવ હર્ષદ દ્રુવ, મલબારી, નૃસિંહાચાર્ય, છાટાલાલ સેવકરામ, લોખાનાથ સારાભાઈ, બુલાખી ચકુભાઈ, વગેરે કેટલાકનાં કાવ્યો તો તદ્દન રહીજ ગયાં છે. જરૂર પૂરતાં સાધનોના અભાવે પણ કદાચ આ પ્રમાણે થયું હોય એમ ધારી સકાય છે,

(૪) મિ. અમરદેશર કુરામજી ખખરદારનું એક કાવ્ય, તથા ખીજા ત્રણ ચાર અપ્રસિદ્ધ લેખકોનાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં લીધાં છે, ત્યારે મિ. બી. એમ. મલખારી કે જેઓ ઉચ્ચભાવના અને લાઘવશીલાળી કવિતાના લેખક તરીકે ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમનું એક કાવ્ય નથી. તેમજ શરૂઆતના નિબંધમાં તેમને યાદ પણ કર્યા નથી. એક પારસી લેખકે ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં કરેલા અમત્યના વધારા સંબંધે નિબંધમાં મિ. મલખારીની કૃતિની નોંધ અવશ્ય લેવી જોઈતી હતી.

(૫) ત્રીસમા કાવ્યના લેખકનું નામ રા. અંબરીઆને નહિ મળવાથી તે “નામ વગર”નું મૂકેલું છે. તે કાવ્ય પ્રથમ આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેના લેખક કુસુમ (કેવચંદ રામજી ઠક્કર) છે. નવી આવૃત્તિ વખતે સુધારા કરવાનું આથી બની શકશે.

(૬) છેલ્લાં વીશ પચીશ વર્ષોમાં ગુજરાતી-કવિતાસાહિત્યમાં કવિતાના અન્યે કરતાં, પુદ્ગિપ્રકાશ, સુદર્શન, જ્ઞાનસુધા, ચન્દ્ર, આર્યધર્મ પ્રકાશ, રવદેશવત્સલ, મહાકાળ, વગેરે માસિક પત્રો મારફતે અગત્યની વૃદ્ધિ થઈ છે; અને તે માટે આ સંગ્રહ કરતાં કર્તાએ આ ચોપાનીઆં જોવાની ખાસ જરૂર હતી.

કાવ્યસંગ્રહ પછી સંક્ષિપ્ત ટીપ્પણ અને અધરા શબ્દોનો કોશ આપ્યો છે જે ઘણો ઉપયોગી છે. આ સંગ્રહમાં કેટલાંક કાવ્યો એવાં છે કે જેને માટે ટીપ્પણની ખાસ જરૂર છે, અને જે આપ્યું છે તે બહુ ઉપયોગી છે. કોઈ કોઈ કાવ્યો માટે હાલ છે તેના કરતાં પણ વધારે ટીપ્પણની જરૂર જણાય છે; તેા પણ જેટલું આપ્યું છે તેટલાથી વાચકને પોતાનું શંકાનું સમાધાન કરવાનું અને કાવ્યનું હાર્દ-રહસ્ય સમજવાનું સહેલું થાય છે. શબ્દકોશ પણ તેવો જ ઉપયોગી છે.

બાણલાએને ગુજરાતી ભાષા માટે થઈ ગયેલો તિરસ્કાર કાંઈક દૂર કરવાનો તેમજ ગૂજરાતી કવિતામાં દાખલ થયેલો નવીન રસ

બતાવવાનો સંગ્રહકર્તાનો ઉદ્દેશ ધણે અંશે આથી પાર પડશે એમ ધારીએ છીએ. હાલ યુનિવર્સિટીની કેળવણી લેઈ પદવી પામેલા વિદ્વાન મુહરથોમાંના ધણા થોડા જ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ પૂજ્ય ભાવ ધરાવનારા હશે જેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે કાંઈ પણ લાગણી ધરાવતા હશે, પણ કાંઈ કરતા નહિ હોય તેવાઓને ચાનક આપનારો રા. અમ્બરીઆનો આ પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે. તેમનો ઉત્સાહ અનુકરણીય છે, ઉમેદ આશાજનક છે, અને આ દિશામાં આ કૃતિ પ્રથમ હોવાથી દરેક રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. તેમના આ પ્રથમ પ્રયાસને ઉત્તેજન મળશે તો તેઓ આના કરતાં વધારે સાહિત્યસેવા બજાવવાને ઉત્તેજન તથા શક્તિવાન થશે, માટે આ ગ્રન્થને ઉત્તેજન આપવાની અમારી ખાસ બલામણુ છે. જાહેર લાખિરિઓએ તો પોતાની લાખિરિમાં આ ગ્રન્થની એકેક નકલ અવશ્ય રાખવી જોઈએ.

આ પ્રયાસ કરવા માટે રા. અમ્બરીઆને ફરી વખત અભિનંદન આપી આ અવલોકન પૂરું કરીશું; અને રા. અમ્બરીઆની સાથે અમે પણ આશ્ચ રાખીએ છીએ કે, ગુજરાતી વિદ્વાનો ગુર્જરી ગિરાને ખીલાવવા-શણુગારવા મહા સમર્થ પ્રયત્નો કરશે તોજ તે બહુવતી થશે.

(પુ. ૫૧ મું, માહે જુલાઈ, ૧૯૦૪)

૫. ચર્ચા

હારમાળા અને મિ. હરગોવિંદદાસ

આજે કેટલીએક મુદત થયાં એક જૂના કાવ્ય ગ્રંથની પરીક્ષાના સંબંધમાં ‘ગુજરાતી’ નામના પત્રમાં ચર્ચા પ્રગટ થઈ છે. એ ચર્ચા પ્રાચીન કાવ્ય ‘હારમાળા’ નામે એક ગ્રંથ આપણા રસિકા કવિ કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ ભટ્ટને નામે રા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા બદલની છે. એના સામે ગુજરાતી પત્રના વિવેચકે સ્થિર વિચાર વગર અનેક શંકાઓના પથરા નાંખ્યા છે. પણ તેમાંની દલીલ આ ગ્રંથની કોઈ પણ તકરારના મુદ્દાના સંબંધમાં વજનદાર હોય એમ હું માનતો નથી. કવિતાના પદને પરસ્પર સંબંધ રાખતાં ચરણો બાતલ કરી પોતાને પસંદ પડતાં બીજાં ચરણો સાથે તેનો સંબંધ બેસાડી પોતે ધારેલો અર્થ કરવા જે યુક્તિ કામે લગાડી છે, તે તેમના રસજ્ઞાનને ઝાંખ લગાડનારી છે. એ ચર્ચા તા. ૧૬-૮-૮૫ ના પત્રમાં છે. વાંચનારને માત્ર એકલા એજ દાખલા ઉપરથી આ તકરાર કેવા પાયા ઉપર ચલાવવામાં આવી છે તેનો સહજ ખ્યાલ થશે.

આ તકરારમાં મુદ્દાની વાત એ કાવ્ય કોનું છે? એ મુખ્યત્વે સિદ્ધ કરવાની છે. તેનો માધ્યસ્થ પક્ષે નિવેડો કવિ નર્મદ, દલપત, રા. નવલરામ, કે સવિતાનારાયણ જેવા સાક્ષર જન વચમાં પડી લાવશે

એમ હું ઇચ્છતો હતો, પણ હજી સુધી તેમ થયું નથી. પણ એક ચર્ચા-પત્ર તા. ૨૩-૮-૮૫ ના ગુજરાતી પત્રમાં કોઈ ગૃહસ્થ તરફથી દાખલ થયું છે. તેમાં વિવેચકની તોછડાઈ દર્શાવી હારમાળાના પ્રગટકર્તાને ઈન્સાફ આપ્યો છે, એ યથાન્યાય છે. પણ એ કાવ્ય રચનારની ગુણનાનો મુદ્દો જે આખી તકરારનું મુખ્ય કારણ છે, તે વિશે કોઈ પણ બોલવામાં આવ્યું નથી એ નવાઈ જેવું છે. એજ પત્રમાં ખીન્ને એક નડીઆદી ચર્ચાપત્રી પોતે મેળવેલી એ પ્રતો અને કેટલાંએક પદોનાં “આ” પ્રત્યયના આધારથી એ કાવ્ય નૃસિંહનું માનવા હિમાયત કરે છે. પણ રા. રા. હરગોવિંદદાસે સાત આઠ પ્રતો મેળવી જે મુકાબલો અને શોધ કર્યો છે અને તે વધારે વજનદાર ગણી શકાય. કેટલાંએક ક્ષેપક પદોને માટે તેમની શંકા હોય તો વિશેષ વાંધા જેવું નથી.

હારમાળાના રચનારની શંકા આજે કેટલીએક મુદત થયાં ગુજરાતમાં ચાલી છે. કાવ્યદોહન પ્રગટ કરતી વખતે હારમાળા કવિ દલપતે નૃસિંહ મહેતાની અને કવિ નર્મદે પ્રેમાનંદ ભટ્ટની ધારી છે.

એક નજીકના સહવાની માણસના માત્ર અક્ષરજ પારખી કાઢાડવા એ કામ ધણું વિકટ છે તો લાંખી મુદત ઉપર થઈ ગએલા કવિનું નામ વગરનું કાવ્ય માત્ર તેની શૈલી વગેરેના આધાર ઉપરથી પારખી કાઢાડવું એ સહેલી વાત નથી એવું એક કાવ્ય પ્રેમાનંદનું પૂરતી રીતે સાખીત કરવાના કામમાં રા. હરગોવિંદદાસે પ્રસ્તાવનામાં અને તકરારમાં એકથી વધારે સમજા કારણો જણાવ્યાં છે. એક જૂના રસીલા કવિના કાવ્યના પુનરોદ્ધાર માટે તેમણે કરેલો પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે.

આ કાવ્યના કર્તા વિશે મારો આવો અભિપ્રાય છે. એ કાવ્ય સાદું અને સુંદર છે. એમાં ઘણાં પદો ક્ષેપક હોવાથી અને બહુધા કેટલેક સ્થળે કવિનું નામ નહીં હોવાથી અને પ્રેમાનંદનાં ખીર્જા કાવ્યો કરતાં રસની ગોઠવણ ના હોવાથી બિન બિન મત સાદર થયા છે.

પણ એમાંની કેટલીએક કવિતા એકાગ્ર ચિત્તે વાંચી જોતાં તેમાં ઉત્તમ કવિની છાયા જણાય છે. જીવે ૫૬ ૧-૧૨-૪૮-૫૩-૫૮-૬૪-૭૨ થી ૭૮-૮૨-૮૩-૮૭-૯૦ થી ૯૩-૯૮-૯૯-૧૦૧-૧૩૬-૧૪૧ થી ૧૪૩-૧૪૬-૧૫૦ થી ૧૫૪ વગેરે પદોમાં જનસ્વભાવનું વર્ણન સારું છે. ૧૫૬ અને ૧૬૦ એ પદો ઉત્તમ કવિની પ્રસાદીના નમૂના છે. ૫૬ ૭૮-૧૦૦ માં મંડલીક રાજના કેાપનું ચિત્ર વીરરસમય ખડું છે. તે પ્રશંસનીય છે. ૫૦-૬૧-૧૪૪-૧૫૭ એ પદોમાં પદના આર્થાત સમસ્ત પ્રાસ સરલ છે. ૫૬ ૮૦-૮૧ માં અવસાન સમયે બાપે દીકરીને સાસરે જવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે તે કદરુણાજનક છે. પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનમાં “મોસાળ પધારે બાળક બાહુવાંર” એ મેવાડો લલકાર્યો છે, તેનાજ જેટલો આ મેવાડો હૃદયવેધક છે. ૫૬ ૮૮ મું પ્રભુ આગમનનું ઉત્તમ છે. એ સિવાયનાં બીજાં કેટલાંએક ઉત્તમ પદો છે તે રસમય વાંચનારને વાંચવાથી ખાત્રી થશે. ઉપર પ્રમાણેનાં પદોમાં મધુરતા હોવાથી એ કાવ્ય સારા કવિનું ગણ્યું છે. પણ એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું જ છે એમ માનવાને નીચે પ્રમાણે કારણ છે.

પ્રેમાનંદની હયાતી સત્તરમી સદીમાં તેના ઘણા કાવ્યની પૂર્ણ-હુતીની સાલો જોતાં જણાય છે. તેણે સુદામાચરિત સંવત્ ૧૭૦૫માં, મામેરૂં ૧૭૩૯માં, અને નળાખ્યાન સંવત્ ૧૭૭૬માં બાંધ્યું છે. આ હારમાળા પણ પ્રેમાનંદની હયાતીમાં એટલે છેવટના ૧૬૦માં પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંવત્ ૧૭૩૪ માં રચાઈ છે. અને તે પદ નર્મદાશંકર કવિએ હારમાળા પ્રેમાનંદની ગણુવા વડોદરાવાળા નૃસિંહજી મહારાજની જે જૂની પ્રત ઉપર આધાર રાખ્યો છે એજ નંબર ૧ની પ્રતનું છે, એથી એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું માનવાને હું મોટો આધાર ગણું છું.

રસના પ્રસંગમાં જે જે દેશીઓ બીજાં આખ્યાનોમાં પ્રેમાનંદને રૂચેલી જણાય છે, તેવા તેવા રસમાં તેજ દેશીઓ અને ઉપમાઓ આમાં પણ એકસરખી છે.

દયારામ કવિ જેમ પોતાની કવિતાને છેડે દયા પ્રીતમની છાપ લાવે છે, તેમ પ્રેમાનંદની ધણી ખરી કવિતા તપાસતાં પ્રેમાનંદ પ્રભુ એવી છાપની છટા તેણે જગે જગે વાપરી છે. એવી છાપ તેણે રચેલા દશમનાં ધણાં પદોમાં છે અને તે જ પ્રમાણે સુદામા ચરિત્ર અને નળાખ્યાનમાં છે, તો આ હારમાળામાં જે જે પદોમાં પ્રેમાનંદનું નામ છે ત્યાં છે. તેથી પણ એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું માનવાને હરકત નથી.

ત્રીજા કારણમાં હાલમાં નંદરબારથી હારમાળાની એક પ્રાચીન પ્રત મારા હાથ ચડી છે, તેમાંનાં પદ નં. ૧ વાળી પ્રતને લગતાં જ છે. અને એ નં. ૧ વાળીનાં જે જે પદોમાં જે પ્રમાણે કવિની છાપ વગેરે છે તેજ પ્રમાણે તેમાં પાઠ મળતો છે. કવિનાં ધણાં પુસ્તકોની છાપ ઉપરથી જણાય છે કે કવિનું આજિવિકા સ્થળ નંદરબારનું હતું. તેજ સ્થળેથી આ જૂની પ્રત સાંપડી છે, અને તે કવિ નમંદિ પ્રમાણુ ગણેલી નં. ૧ની પ્રત સાથે મેળવતાં પરસ્પર મળતી આવે છે.

વળી પ્રેમાનંદના વખતમાં ચાલતા અને તે કવિએ પોતાની પસંદગીથી વાપરેલા કેટલાએક ખાસ શબ્દો આ હારમાળામાં છે. બાફળીએ નળાખ્યાન પદ નં. ૧૮ આફળીએ આપણને વરશે! હારમાળા પદ ૧૪૩-‘આફળીએ જોને દાર ઉધડીયાં’ ગોણી બાબીને ગોરાણી શબ્દ પ્રેમાનંદે વાપર્યા છે. નૃસિંહના મામેરામાં ‘તમને ગોરાણી મેં પ્રમાણી.’ હારમાળા પદ ૫ માત વચને ધ્રુવ તપને ચાહ્યા તેમ અમારે ગોરાણી. ‘કોચીશા’ સુદામા ચરિત્ર પદ ૬ હું. કોઠાં કોશીશાં શોભે પરમ. હારમાળા પદ ૧૪૨-‘ખડખડીયાં ધર કોશીશાં.’ એ સિવાય સાંધ, વેણી, ઓડે, નવેખતી, આળ, વગેરે પ્રેમાનંદની કવિતામાં વારે વારે આવતા શબ્દો આ કાવ્યમાં છે. પ્રેમાનંદની કવિતાની મીઠાશ અને સરળતાનો આવિર્ભાવ આમાં ઠામ ઠામ છે. તે ઉપરથી એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું છે એમ હું માનું છું અગર જો કે એ કાવ્ય પ્રેમાનંદના નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, સુદામા ચરિત્ર, અને દશમના કેટલાએક કથાપ્રસંગ જેવા કે નાગદમન, ચીરહરણ, યશોદા આકંઠ,

ગોપીવિરહ વગેરે આખ્યાનો જેવું સર્વોત્તમ નથી; સંઘા વિવેક વણ-
ઝરા જેવા ધર્મના લુપ્તા વિષયને પણ છટાથી વણવવામાં રસની
રેલછેલ ઉડાવી છે, તેવું આ કાવ્ય નથી, તોપણ એ કાવ્ય કવિ
પ્રેમાનંદના કાવ્યમાંનું સાધારણ કાવ્ય છે એમ હું માનું છું.

રસની ગૌણતાના સંબંધમાં એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું નહિ હોવા
બદલ ગુજરાતીના વિવેચક શંકા આણેલી છે તે સર્વમાન્ય નથી.
કારણ કે એક જ કારીગરના હુન્નર કામ કે એક જ ચીંતાનાં ચિત્ર
કામ એકસરખાં હોતાં નથી; એટલું જ નહીં, પણ એકજ બાપની
બ્રજ પણ એકસરખી વિદ્વાન કે મૂર્ખ નીવડતી નથી, તેવું જ કામ
કવિતાનું છે. એના દાખલાએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિનાં કાવ્ય
પુસ્તકો અવલોકવાથી હજારો મળી આવશે. અગર તો કવિ નર્મદા-
શંકરે તેમનું પોતાનું અને દયારામભાઈનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં
કવિતાની સમવિષમતાની નંબરવાર નોટ આપી છે તે ઉપરથી
પણ ખાત્રી થશે.

હવે આ તકરારમાં છેવટનો સવાલ એમં મીશ્રીત થએલા કાવ્યની
તુલના બદલ રહે છે. એ કાવ્ય આપણા આદિ ભક્ત કવિ નૃસિંહની
કવિતાને મળતું આવે છે. ગુજરાતીમાં ભોળો ભગત થઈ ગયા છે,
તેની પ્રસિદ્ધ દેશી ચામખા છે; તેમજ ગીરધર અને કહાન વગેરે કવિ
થઈ ગયા છે, તેમણે પોતાના કામ પણ વિચારની કવિતા કુંડળીયા
છંદોમાં કરી છે. તેમ નૃસિંહ મહેતાની પસંદગી દેશી તે પ્રભાતીયું
છે. એવાં એકથી અનેક પ્રભાતીયાં આ પ્રશ્નમાં છે. પ્રેમાનંદની એ
દેશીની સામટી કવિતા જેવાંમાં આવી નથી. વળી એ મદોમાં કાઠિ-
યાવાડી શબ્દોના આગમનને લીધે પણ એ મિશ્રીત કાવ્ય જૂનાગઢના
નૃસિંહનું હોવાનું અનુમાન થાય છે.

આ હારમાળાની ચર્ચા સંબંધી મારો આવો મત છે. યક્ષક-
શને મો ઉપર સંતોષ થતો નહીં હશે તો તેમણે એ તકરાર માટે

કવિ નર્મદ, દસપતરામ, રા. નવલરામ, અને કવિ સવિતાનારામણ એમની કમીટી કરી એકમેકની ચર્ચાએલી દલીલો અને અંશોધનવાળી પ્રતો તેમને સ્વાધીન કરવી, એટલે ચોગ્ય નીવેડો અજવાળામાં આવશે.

(પુ. ૭૨ મું, માહે ડિસેમ્બર, ૧૮૮૫)

હારમાળા

ગુજરાતી નામના વર્તમાનપત્રમાં તેમજ શુદ્ધિપ્રકાશના ગયા અંકમાં હારમાળા વિશે કેટલીએક ચર્ચા ચાલી રહી છે. એ બધી ચર્ચા વાંચી જોતાં માલમ પડે છે કે ' હારમાળા 'નો કરતા પ્રેમાનંદ છે, કે નરસંઘ મહેતો ' એ સવાલ વિશે બંને બાબુવાળા તકરાર ચલાવે છે. પણ એટલા જ મુદ્દા ઉપર તકરાર ચલાવતી બસ નથી. કેમકે પ્રાચીન કાવ્યમાં છપાએલી હારમાળા પ્રેમાનંદની કે નરસંઘ મહેતાની ઠરે નહીં, અથવા કેટલેક અંશે એ બંનેની ઠરે, અથવા એ બેમાંથી એકની ઠરે, તોપણ તે પછી બીજા કેટલાએક અગત્યના સવાલનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે; માટે હારમાળાના સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં જે જે ચર્ચા આપેલી છે તેને અનુસરીને તકરારના વિષયો ચોક્કસ રીતે મુકરર કરવા એ જરૂરું છે. તકરાર કરવાની બાબતો ચોક્કસ રીતે ઠરાવી ના હોય ત્યાંસુધી તકરાર કરવાનું ફાવતું નથી એમ ચાલેલી ચર્ચા ઉપરથી જ માલમ પડે છે.

વિવેચનકર્તાનું કહેવું એવું છે કે હારમાળા પ્રેમાનંદની બનાવેલી નથી પણ નરસંઘ મહેતાની બનાવેલી હોય એમ જણાય છે. રા. સા. હરગોવિન્દાસનું કહેવું એવું છે કે પ્રાચીન કાવ્યમાં છપાએલી હારમાળા પ્રેમાનંદની હોય એમ માલમ પડે છે. તકરારની દરમિયાન એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે તે પ્રેમાનંદના પુત્ર

વલ્લભરામની પણ હોય. એ પ્રમાણેની હકીકત વિગેરે ઉપરથી તપાસ કરવાના વિષય નીચે પ્રમાણે ઠરાવી શકાય છે.

૧. નરસંઘ મેહેતાએ હારમાળા બનાવી છે કે કેમ ?
૨. પ્રેમાનંદે હારમાળા બનાવી છે કે કેમ ? અને બનાવી નથી તો તેમના સુત વલ્લભરામે બનાવી છે કે કેમ ?

૩. પ્રેમાનંદે અથવા વલ્લભરામે નરસંઘ મેહેતાએ બનાવેલી હારમાળામાં જીજ્ઞ ફેરફાર કરી હારમાળા બનાવી છે કે કેમ ?

૪. પ્રાચીન કાવ્યમાં છપાએલી હારમાળા નરસંઘ મેહેતાની અસલ હારમાળા છે ? અને નથી તો એ હારમાળા પ્રેમાનંદે અથવા વલ્લભરામે બનાવેલી અસલ છે ?

ઉપર કહેલા વિષયો ઉપર જોઈએ એવી રીતનો પૂરાવો દરેક પક્ષકાર તૈયાર કરે અને તે દરેક મુદ્દાવાર કાંઈ ચોપાનિયા કે વર્તમાનપત્રમાં મૂકી દે તો તે ઉપરથી નિર્ણય કરવાનું કામ થાણું સહેલું થઈ પડે.

અમદાવાદી આ બાબતનો નિર્ણય કરવાને કવિ નર્મદાશંકર વિગેરેની કમિટી નીમવાની સૂચના કરે છે. પણ તેવી કમિટી નીમવાનો વખત ઘણો દૂર છે. જ્યાં સુધી દરેક બાબુ તરફથી જોટલો પુરાવો જોઈએ તેટલો ભેગો કરવામાં આવ્યો નથી; ત્યાંસુધી અધુરે પૂરાવે નિર્ણય કરાવવો એ રેતી ઉપર ઇમારત કરવા જેવું થાય. માટે વિદ્વાનોએ પૂરાવો ભેગો કરવાને ચારે દિશામાં શોધ ચલાવવી જોઈએ.

નીચે ટાંકેલા પદની ભાષા નરસંઘ મેહેતાની ગણવામાં આવે તો મેહેતાના વખતમાં ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ જીજ્ઞાસુધી બરાબર જણાયું નથી એમ કહી શકાય. પ્રાચીન કાવ્યમાં હારમાળા અને નરસંઘ મેહેતાનાં પદ છપાયાં છે પણ તે બંનેમાંથી એકમાં નરસંઘ મેહેતાના વખતની ભાષાનાં દર્શન પૂરેપૂરાં થતાં હોય

એમ લાગતું નથી, માટે તેમના વખતમાં અથવા તે પછી થોડી મુદતે લખાએલાં પુસ્તકોની શોધ ઠેકાણે ઠેકાણે થવી જોઈએ. આ શોધમાં નડીઆદના દેસાઈ ચતુરભાઈ શંકરભાઈ જેમણે અપ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી પુસ્તક નામનું ચોપાનિયું કાઢવા માંડ્યું છે તે કંઈક ભાગે ફતેહ પામ્યા હોય એમ એમણે કાનડે, ભીમ, વિધ્યુદાસ વગેરેનાં લખેલાં પુસ્તકો મેળવ્યાં છે તે ઉપરથી જણાય છે. એમના તરફથી મને એક પુસ્તક મળ્યું છે તેમાં નરસંઈ મેહેતાની હારમાળાનાં કેટલાંએક પદ છે. તે પુસ્તક વાંચી જોતાં માલમ પડે છે કે તે સંવત ૧૭૩૧ થી ૧૭૩૩ સુધીમાં લખાયેલું છે. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આ. સેક્રેટરી રા. કૃપાશંકરને તે બતાવતાં એમનું પત્ર અજુમાન એજ ચાલે છે.

પ્રાચીન કાવ્યમાં છપાયેલી હારમાળા વાંચી જોતાં માલમ પડે છે કે તે હારમાળા સંવત ૧૭૩૪માં બનાવી છે. હવે જો ચતુરભાઈ વાળી પ્રત સંવત ૧૭૩૩માં લખાયેલી સાખીત થાય તો તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે નરસંઈ મેહેતાએ હારમાળા બનાવી છે. તે હારમાળા સાથે પ્રેમાનંદવાળી હારમાળા સરખાવી જોવામાં આવે તો ઉભય પક્ષ વચ્ચેની તકરારનો નિવેડો કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે નહિ.

ચતુરભાઈવાળી પ્રતમાં હારમાળાનાં ૧૨ પદ છે તેમાં નિચે જે ટાંકું છે તે ઉપરથી નરસંઈ મેહેતાના વખતમાં ગૂજરાતી બાષા કેવી હતી તે જણાશે.

પદ ૩૩ મું. (આ પદ છાપેલી હારમાળામાં ૪૩મું છે.)

રામ કેદારો

મર્વ ન કીજી ગિહિલડા, શૂં માંન ગમાયુ ।

નામ નારાયણ મૂંકીનિ, શૂં કામ કમાયુ ॥ મર્વ. ૧૧

શાહાંનિં કાજિ આવીઓ, શું કારણ કીધું ।
 અમૃત આલિં દોલીડું, હલાહલ પીધું ॥ ગર્વ ॥
 છતે નેત્રે તું આંધલો, મન્ય જોનાં વીચારી ।
 જેહવી જનેતા આપણી, તેહચો પરનારી ॥ ગર્વ, ॥
 કષ્ણજી વ્યના જ્યે તું કહિ, તે કારગ કાચું ।
 વીશ્વાસિં સિદ્ધ પાંમોઝિં, મન્ય જોનાં સાચું ॥ ગર્વ. ॥
 રંગ લાગે રુડા રાંમશૂં, તેહનું કારગ એહ ।
 ભીમ મળિં હમ જાંગજો, જૂઠો છે દેહ ॥ ગર્વ. ॥

૫૬ ૫૦ મું (આ ૫૬ છાપેલી હારમાળામાં નથી.)

રાગ સામગ્રી

પરગીનિં પારકિ હાથ્ય શું માલવાં,
 લાજ ન આવિ રે કંચ તૂંનિં ।
 યદપિ કોટચ અપરાધ હોઈ સાંમલા,
 મેહેલ્ય મન આંબલા રાણ્ય મુંઝંનિં ॥ ૧ ॥
 સૂંદરી સહસ્ર ભરી હરી તાહરિ,
 તેમાંહિં હું એક દાસ્ય તાહારી ।
 નરસિંઆચા સ્વામી કહૂ તલ્લમનિ,
 સંગમ સાર તું કિરિ માહારી ॥ ૨ ॥

ઉપરનાં ૫૬થી ૭૭થાશે કે નરસંઈ મેહેતાના વખતની બાષા
 હાલની બાષા કરતાં કાંઈક જુદી હતી. કદાચ કાંઈ વિદ્વાનના મનમાં
 એમ આવે કે જે “ નડીઆદી ચર્યાપત્રી પોતે મેળવેલી એ પ્રતો
 અને કેટલાંએક પદોના “ચા” પ્રત્યયના આધારથી એ કાવ્ય નરસંઈ

મેહેતાનું માનવાની હિમાયત કરે છે” તે ખોટું છે તોપણ કાંઈ અડચણ નથી. તથાપિ ઉપરનાં પદની ભાષા ક્યા વખતની છે અને શી રીતે લખવામાં આવી તે વાતનો નિર્ણય થવો જોઈએ.

રા. સા. નવલરામજીએ મામેરું છપાવ્યું છે તેમાં આપેલું કવિચરિત્ર વાંચી જોતાં માલમ પડે છે કે પ્રેમાનંદે દંતકથા અથવા જનવાર્તા ઉપરથી મામેરું જોડ્યું એમ એમનું ધારવું છે. પણ મારી પાસે તેમજ ચતુરભાઈ પાસે હારમાળાની જે પ્રતો છે તેમાં મામેરાની ઘણી હકીકત શ્રીપત પંડિતના ભાષણમાં આવી ગય છે. પ્રાચીન કાવ્યમાં છપાયેલી હારમાળામાં એટલી બધી હકીકત નથી. નરસંઈ મેહેતાની બનાવેલી હુંડીની એક પ્રત મારી પાસે છે જેને પ્રેમાનંદકૃત હુંડીની સાથે સરખાવતાં તદ્દન જુદી માલમ પડે છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે પ્રેમાનંદે નરસંઈ મેહેતા વિશેના કાવ્ય કેવળ દંતકથા ઉપરથી બનાવ્યાં નથી. પણ જ્યાંસુધી આવાં પુસ્તકોની શોધ પૂરેપૂરી કરવામાં આવી નથી ત્યાંસુધી કંઈપણ ખાત્રીપૂર્વક કેહેવું યોગ્ય નથી, તેમજ રાગનું બંધારણ, ઝડ, ઝમક, પ્રાસ, અનુપ્રાસ, પ્રલય, સોરઠી અને નાગરી શબ્દો વિગેરે ઉપર વાદ ચલાવવો યોગ્ય નથી.

ગુજરાતી ભાષા પુસ્તકોનો સારોદ્ધાર થવાના આ શરૂઆતના વખતમાં કઠોર ટીકાઓ કરી કોઈ વિદ્વાન કાંઈ પણ કામ કરતો હોય તેને બેહોંસ કરવો એ સાઈ નથી. માત્ર સૂચના તરીકે જે કાંઈ કેહેવું હોય તે કેહેવું જોઈએ. પાંડિત બતાવવાને માટે બીજા રસ્તા ઘણા ખુલ્લા છે. મારે તેની તલવાર અને ગાય વાળે તે ગોવાળ. માટે ગુજરાતી ભાષાના સંબંધમાં જે જે વિદ્વાન પોતાનાથી બને તેટલી મહેનત કરે તે બલો. એનું કરેલું કામ પૂર્ણ રીતે પસંદ કરવા લાયક નહીં હોય તો તે કામ કોઈ વધારે સાઈ કામ કરવાની હોંસ. ધરાવનારને નોટ્સ (Notes) તરીકે ઉપયોગમાં આવશે.

કોઈ વિદ્વાનને ચતુરભાઈવાળી પ્રત તથા હારમાળાની બીજી પ્રતો જે મારી તથા ચતુરભાઈની પાસે છે તે તથા નરસંઈ મેહે-તાની હુડી જેવી હશે તો તે જોવાને યોગ્ય ગોઠવણ કરી આપવામાં આવશે.

ઉપરના વિષય ચર્ચાવાને જ્યાંસુધી યોગ્ય સાધનો મળી આવ્યાં નથી ત્યાંસુધી માહારા વિચારે જણાવવા દુરસ્ત નથી. માત્ર એટલી જ વિનંતિ કરું છું કે વાદવિવાદ સમ્યતાથી કરવામાં આવે તો સાફ. તોછાકાઈથી કોઈ વિદ્વાનનું અપમાન કરવું એ કાંઈ સીક નથી.

અમદાવાદ,
તા. ૧૦ મી.
નવેમ્બર ૧૮૮૫

લલુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ

(પુ. ૩૨ મું, માહે ડિસેમ્બર, ૧૮૮૫)

ખંડ ૪ : વાર્તા

અભિમાની રતુંધો

એક પુરુષ એવો હતો કે, દિવસે દેખી શકતો હતો; પણ સૂરજ આથમ્યા પછી ચન્દ્રને કે દિવાને અજવાળે પણ લગારે દેખી શકતો ન હતો તોપણ પોતાની એટલી ખામી લોકોમાં જાહેર થવા દેતો નહોતો. અને સતે દેખવાની શક્તિ પોતામાં ન છતાં હું રાતે દેખું છું એવું જીહું અભિમાન રાખતો હતો. વાતે દહાડા છતાં વાળું પાણી કરીને તમામ કામ પરવારીને, દહાડો આથમે એટલે તુરત સૂઈ જતો હતો. કાંઈ પૂછે કે તમે સમીસાંજથી કેમ સૂઈ રહો છો? ત્યારે કહે કે, માઈ મત એવું છે કે સૂરજ આથમે એટલે તુરત સૂઈ જવું, તે સૂરજ ઉગ્યા પછી ઉઠવું, કારણકે પરમેશ્વરે દહાડો ઉદ્યોગ કરવા સાડ કર્યો છે, અને રાત સૂઈ રહેવા સાડ કરી છે. માટે રાતે જે કાંઈ કામ કરે છે, તે ઈશ્વરની મરજી તોડે છે. વળી એક વૈદે પણ મને કહ્યું છે કે રાતે જાગવાથી રોગ થાય; માટે સૂરજ આથમે એટલે હું તુરત સૂઈ રહું છું.

એ રતુંધો એકસમે ક્યાંઈ પરગામ જતો હતો, ત્યાં પોતાના સસરાના ગામમાં દહાડા છતાં પહોંચવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ

વગડામાં રસ્તો ચુકી જવાથી સસરાનું ગામ ગાઊ એક વેગળું રહ્યું એટલામાં સૂરજ આથમવા લાગ્યો. ત્યારે ગભરાયો, અને જોયું તો એક ભરવાડ ભેંશો હાંકીને ગામ તરફ જતો હતો; તડકો છતાં તેનો હાથ જમને ઝાલ્યો, અને કહ્યું કે મારા સસરાની ભેંશ મને દેખાડ. પછી તે ભરવાડે રતુંધાના સસરાની ભેંશ ઊપર રતુંધાનો હાથ મુકાવ્યો. ત્યારે રતુંધે ભરવાડનો હાથ ઊઠાડ્યો, અને ભેંશ ઊપર હાથ ફેરવીને વખાણી, તથા તે ઊપર હેત જણાવ્યું. પછી ભેંશનું પુછકું પકડ્યું; અને જાણ્યું કે, ભેંશ સાથે સસરાને ઘેર જઈશ. રતુંધે જાણ્યું કે હું રતુંધો છું તેની ભરવાડને મેં ખબર પડવા દીધી નથી. પણ ભેંશનું પુછકું ઝાલીને આવ્યો તેથી ભરવાડે તો તુરત જાણ્યું કે આ રતુંધો છે. પછી જતાં જતાં રસ્તાને પડખે એક મોટી ખાડ હતી, તેમાં ભેંશ એકદમ ઊતરી તેથી રતુંધો તે ખાડમાં પડી ગયો, અને ભેંશનું પુછકું તેના હાથમાંથી છુટી ગયું. તે ભેંશ તો બીજી તરફથી નીકળી ગઈ, અને રતુંધો તે ખાડમાં ફાંફાં મારતો રહ્યો. પછી પેલો ભરવાડ ત્યારે રતુંધાના સસરાને ઘેર વાળુ લેવા ગયો ત્યારે રતુંધાની સાસુએ રાટલો આવ્યો, તે જોઈને ભરવાડ બોલ્યો કે, આજ જમાઈ આવ્યા છે તેથી તમારે ઘેર લાગશી કરી હશે, અને મને રાટલો કેમ આપો છો ?

સાસુ—તને કાણે કહ્યું કે જમાઈ આવ્યા છે ? અહીં તો કાઈ આવ્યું નથી.

ભરવાડ—તમારો જમાઈ રતુંધો છે માટે ભેંશનું પુછકું ઝાલીને આવતો હતો.

સાસુ—ભેંશ તો ક્યારની ઘેર આવી છે, અને તેની સાથે તો જમાઈ આવ્યા નથી. અને એ રતુંધો છે, એ તો વાત સજી જાણે છે, માટે ક્યાંઈ ખાડામાં પડી ગયા હશે.

ભરવાડ—તેણે મને કહ્યું હોત, જે હું રાતે દેખતો નથી, તો હું તેને
ધરે સુધી પહોંચાડવા આવત, પણ તે તો અભિમાનમાં રહે છે.
સાસુ—હા. એક અભિમાની છે ખરા. કહ્યું છે કે—

દાહરૈ.

માન તજીને માનિયે બલે પ્રકારે બૂલ;
તો સીધો રસ્તો જડે, ફાગટ તળિયે ફૂલ. ૧

અરે, છોકરાઓ જાઓ, જાઓ, રસ્તાને અડખેપડખે તપાસ કરો.
ક્યાંઈ ખાડામાં પડ્યો હશે. તે સાંભળીને રતુષાના સાળા તથા
પાડોશી તપાસ કરવા ગયા. પેલી ખાડમાં જઈને જોયું તો
પેલો બહાર નિસરવાનો રસ્તો મળવા સાડે ખાડની બેખડોમાં
ફાંફાં મારતો હતો.

સાળો—અરે તમે આ ખાડની બેખડમાં કેમ ફાંફાં મારો છો ?

રતુષી—હું તો કાંઈ ફાંફાં મારતો નથી, આ તો અમારે દાણા ભરવાની
ખાણુ આ ઠેકાણે કરવાનો વિચાર છે, માટે જોઈ છું કે, આ
ખાડની બેખડો મજબુત છે કે પોલી છે ? સાળાએ જાણ્યું કે,
એ અભિમાની પોતાની જામે કહેનાર નથી કે, મને હાથે
ઝાલીને ઘેર લઈ જાઓ. પછી પોતે જઈને તેને હાથ ઝાલ્યો
અને દોરીને ઘેર લઈ ગયો, તેને જ્યાં બેસાયો ત્યાં બેઠો.

સાસુ—ઊઠો હવે તમે લુગડાં ઊતારીને વાળુ કરવા સાડે નાહી લ્યો,
રતુષી ઊઠીને લુગડાં ઊતાર્યા, નહાવાનું પોતીઈ સાળે આપ્યું તે
પેહેરીને વાતો કરવા લાગ્યો. સાળાએ જાણ્યું કે નહાવાની
ખાળ પાસે જવાની તેની શક્તિ નથી, તોપણ જામે કહેનાર
નથી કે મને ખાળ આગળ લઈ જાઓ. તેથી તેણે હાથ
ઝાલીને ખાળ આગળ નાહાવા બેસાયો, અને ઊના પાણીનું
હાંફુ આગળ મૂક્યું. પછી તે નાહાવા લાગ્યો. પણ બેશન

મુતરનું બરેલું હાંફલું પડખે હતું તે તેના હાથમાં આવ્યું, તે લપ્પને પોતાના માથા ઉપર ઢાળ્યું. ત્યારે બીજા લોકો હસવા લાગ્યા. રતુંધાના મોંમાં મુતર આવ્યાથી તેણે જાણ્યું તો ખરૂં, કે આતો મુતરથી હું નાહ્યો.

રતુંધો—તમને પારકી પીડાની ખબર તો નથી એટલે તમે હસો છો, પણ મારે શરીરે લુખસ થઈ છે, માટે હું બેંશના મુતરથી નહાયો; અને હવે હિના પાણીથી નાહીશ એટલે લુખસ મટી જશે. એમ કહીને હિના પાણીથી નહાયો. પછી બિભો થયો, પણ પેરવાનું અબોટીયું ક્યાં છે, તે તેને માલમ નહીં તેથી હાથ જોડીને બિભો રહ્યો. તેની ધણી વાર થઈ, ત્યારે સાળાએ જ કાયર થઈને તેને અબોટીઉં પેહેરવા આપ્યું.

રતુંધો—આવડી બધી ઉતાવળ કેમ કરો છો ? હું તો સવારનો નહાયો નથી, અને રોજ નાહીને બીને લુગડે બિભા રહીને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનો મારે નિયમ છે, તે પ્રાર્થના હજી પૂરી થઈ નથી. પછી થોડીક વાર રહીને તેણે અબોટીઉં પેહેર્યું, અને વળી બિભો રહ્યો.

સાસુ—હજી કેમ બિભા થઈ રહ્યા છો ?

રતુંધો—હવે મને સાંભર્યું કે તમે મને પાગડીના રૂ. ૧૦) આપવા કહ્યા હતા પણ હજી સુધી આપ્યા નથી; માટે તે આપશો ત્યારે જમવા બેસશું.

સાસુ—તેનો હાથ ઝાલીને કહે છે, ચાલો એ તો સવારે આપશું. આ ઠેકાણે બેસો. પછી તેને માલમ નહીં તેથી રસોડાના બારણાને પુંક કરીને બેઠો.

સાસુ—એમ અવળું મોં કરીને કેમ બેઠો ?

રતુંધો—રૂ. ૧૦) પાગડીના આપશો ત્યારે તમારી તરફ મોં કરીને બેસીશ. નહીં તો મારે જમવું જ નથી—પછી સાસુએ સમજાવીને

સવંળે મોઢે બેસાયો. અને રસોડામાંથી લાખશી લાવીને તેના આગળ થાળીમાં પીરશી, અને ઘીનું વાસણ લેવા ગઈ. ત્યાં બલાડાં બે આખ્યાં તે થાળીમાંથી લાખશી ખાઈ ગયાં.

સાસુ—અરે બલાડાં લાખશી ખાઈ ગયાં અને તમે ખંખર પણ રાખતા નથી ?

રતુધો—છોતે ખાઈ ગયાં મારે જમવું હોય ત્યારે ખંખર રાખું કે ?—

પછી સાસુએ ફરીથી લાખશી લાવીને પીરશી, અને બલાડાં ખાઈ જાય નહીં માટે તે લાખશી ઊપર રતુધે હાથ મુક્યો. પછી સાસુએ થાળીમાં લાખશીની ફારે ઘી મુકવા માંડ્યું. રતુધે જાણ્યું કે બીલાડું ખાવા આવ્યું તેથી બોલ્યો કે ખા, ખા, એમ કહીને તમારો માર્યો તે સાસુના મોં ઊપર વાગ્યો, ત્યારે તે બોલ્યો કે આટલું બધું ધી તમે ખાઓ તે મારાથી ખાઈ શકાય ? આવડાં મોટાં થયાં પણ હજી તમને પીરસતાં આવડતું નથી. પછી તે રતુધે જમીને મોં ઘોયું પણ ત્યાંથી ઊઠીને ઠંકાણે જવાની તેની શક્તિ નહીં, તેથી બેઠે બેઠે વાતો કરવા માંડી, ત્યારે તેના સાળે હાથ ઝાલીને તેને ખાટલા પાસે પહોંચાડ્યો, અને કહ્યું કે હવે આ ઠંકાણે તમે સુઈ રહો, પછી તે સુઈ રહ્યો, અરધી રાત જતાં તેને ખાળે જવાની જરૂર પડી, ત્યારે વિચાર્યું જે કદાપિ ફાંફાં મારીને હું ખાળ એવી બીજી જગા શોધી કાઢીશ, પણ પછીથી આ પલંગ મને જડશે નહીં, તો હું શું કરીશ ? તેથી તેણે પોતાની પાગડીનો છેડો પલંગ સાથે બાંધ્યો, અને બીજે છેડો હાથમાં રાખીને ખાળ તરફ ગયો તો ખરો, પણ વચમાં પાડું બાંધ્યું હતું, તેણે પાગડી વચમાંથી ચાવી ખાધી તેથી તૂટી ગઈ, એટલે તે તો પાછો ફાંફાં મારવા લાગ્યો. અને જે પલંગે તેની સાસુ

સુતી હતી, ત્યાં જઈ ચડ્યો. પક્ષંગ ઉપર હાથ ફેરવ્યો, ત્યાં સાસુએ શ્રુમ પાડી કે ચોર છે ચોર છે.

રતુંધા—ચોર નથી એ તો હું છું, મેં તમને તમાચો માર્યો છે તેથી તમને દુઃખ લાગ્યું હશે. માટે મને ફિકર થાય છે, અને ઊંધ આવતી નથી. વાસ્તે હું કહેવા આવ્યો છું, કે જો જો હો કાંઈ દુઃખ લગાડશે નહીં. સાસુએ કહ્યું મને તો કાંઈ દુઃખ લાગ્યું નથી. પછી રતુંધાનો હાથ ઝાલીને તેને ખાટલે પહેંચાડ્યો. સવાર થઈ ત્યારે સગળા લોકો રતુંધાના અભિમાનપણાને ધિક્કારવા લાગ્યા.

વપતનો સાર

આપણામાં જે ગુણ ન હોય, ને ઠાલી પતરાજી રાખીએ તો રતુંધા અભિમાનીની પેઠે ફજેતી થાય.

(પુ. ૧૧ મું, માહે જન્યુઆરી, ૧૮૬૩)

હેડમાં પુરાયેલો અનુભવદાસ

અનુભવદાસ કહે છે કે,

એકસમે હું બરનીદ્રામાં લા મહીના સુધી રહ્યો હતો અને પછી મારી આંખ ઉધડી, અને જોઈ છું તો આશરે અઢાર ઈંચની હેડમાં મને ધાલેલો, અને એક મેદાનમાં મુકેલો છે એવું મેં દીઠું અને હુતો ગજરાઈ ગયેલો, અને મારી અક્ષલ તો છેક શ્રુમ થઈ ગએલી હતી, હું કોણ છું અને અહીં મને શા કારણથી અને કોણ લાવ્યું તેનો વિચાર કરવાની શક્તિ પણ મારામાં રહી નહોતી. તરેહ તરેહના ધાટની હેડોમાં કબજ કરેલા ધણા લોકો એ મેદાનમાં હતા.

તેમાં કોઈની હેડ એવી હતી કે તેમાં કબજ કરેલાઓ ક્યાં જોઈ શકે નહીં, કશું સાંભળી શકે નહીં, અને મેદાન ઉપર એક તસુ પણ પોતાની મેળે હેડ આઘી પાછી ખસેડી શકે નહીં. મારી હેડના આકારની હેડોમાં કબજ કરેલા એ મેદાન ઉપર આશરે એક અબજ લોકો હતા પણ હુંતો થોડાનેજ દેખતો હતો, પણ તેઓની બોલીમાં હું કંઈ સમજી શકતો નહીં. તે બધાઓ નાના મોટા જથ્થા બાંધીને મેદાન ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે રહેતા હતા. મારી હેડ દિવસે દિવસે વધવા લાગી. તેમ તેમ હું આસપાસના કેદીઓની બોલી સમજવા લાગ્યો, તથા મેં તેઓની બોલી શાખવાને અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. મારી હેડ સુધી તે મેદાન ઉપર હું થોડે થોડે આઘી પાસે ફરવા લાગ્યો. તેમ તેમ મારી ધભરાટ ઓછો થતો ગયો અને કાંઈકે મારી અકલ ઉધડવા લાગી આશરે વીસ વર્ષ થયાં ત્યારે મારી હેડ આશરે પાંચ હાંતી અને ૨૦ ઈંચ પોળી થઈ.

એ મેદાનથી વેગળે ચારે તરફ જોડિતો બીજાં અસંખ્ય મેદાન છુટાં છુટાં નજરે પડતાં હતાં, તેમાં કોઈ નહાનાં અને કોઈ મોટાં કોઈ થોડાં ભલકાદાર અને કોઈ ઘણાં ભલકાદાર દેખાતાં હતાં. તે જોઈને તથા અમારા મેદાન ઉપરની રચના જોઈને મારા જેવી હેડમાં પડેલા કેદીઓ તરેહ તરેહના વિચાર કરતા હતા.

કેટલાએક કહેતા હતા કે અરે આપણને કણે આ હેડમાં પૂર્ણ હશે? આપણો શો વાંક હશે? અને હવે આપણે શું કરીએ તો આપણો શુનો માફ થાય?

કેટલાએક કહેતા હતા કે આપણે આપણી મેળે હેડમાં પુરાયા જિએ આપણને પુરનારો બીજો કોઈ નથી. ત્યારે વીજો શંકા કરતો હતો કે તેમ હેલ્ય તો આપણી મેળે આપણે છુટી કેમ શકતા નથી? એ રીતે કેટલાએક તો માંહોમાંહી વાદ કરતા હતા. કેટલાએક કહેતા

કે આપણા મેદાન ઉપર અચરત ઉપજવનાર જગાઓ દેખાય છે. (સમુદ્ર, નદી, પર્વત વગેરે) તેમાં ક્યાંઈ આપણને પુરનારો રહેનો હશે, માટે આપણે તે જગાઓની પ્રાર્થના કરો. કોઈતો વેગળે દેખાતાં ચળકતાં બીજાં મેદાનોમાં તેને ધારતા હતા. કેટલાએક તો તેને બોલાવા સાડ પોતાની હેડને બહુ સંકટમાં નાખતા હતા, જાણે કે દયા ઉપજવવાથી તે જવાબ દેશે. કેટલાએક તો દિલગીરીના શબ્દોથી પોદાર કરીને તેની પ્રાર્થના કરતા હતા; પણ કોઈને કશો જવાબ મળતો નહોતો.

એ મેદાન ઉપરના કેદિયોના જુદા જુદા જથામાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે એક એક કેદી એવું કહેવા લાગ્યો કે તમને કેદ કરનારની તરફથી હું તમને સમજાવવા સાડ તથા દિલાસો આપવા સાડ તમારા જેવો જ થઈને આવ્યો છું. માટે મારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલો તો તમારો ગુનો માફ થશે. તમે તમારૂં એક બીજાનું સાડ ચાહો, સંપીને રહો, અને એક બીજાને ઉપકાર કરો તેથી તમને કેદ કરનાર ધણી કે જેનું નામ પરમેશ્વર કહેવાય છે. તે તમારા ઉપર રાજ થશે.

એવું બોલનાર ઉપર કેટલાએક બડસો રાખવા લાગ્યા, અને કેટલાએક તો તેની સામે તકરાર કરવા લાગ્યા. વળી જુદા જુદા એવું બોલનારાનાં મત જુદાં પડ્યાં તેથી જુદા જુદા મતના બંધાયા.

કેટલાએક તો દિલાસો આપનારને પરમેશ્વર મનાવા લાગ્યા, અને તેની હેડના આકારની મુરતીઓ તથા ચીત્રોની પૂજા કરવા લાગ્યા.

એ રીતે સહુ પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે માનતા હતા. તેમાં કેની વાત સાચી અને કેની વાત જુઠી હશે, તેનો વિચાર કરતાં હુંતો મહારાટમાં પડ્યો. મારા મનમાં એટલું તો નક્કી થયું કે અમને હેડમાં પુરનારો કોઈક છે. ખરો. હું તેની પ્રાર્થના કરતો હતો.

ધણાખરાઓને સખત હેડમાં પુરેલા કે તેઓ કશો વિચાર પણ કરી શકે નહીં બેહોશ થઈ ગયેલા હતા. તેઓના કરતાં સારી હેડમાં મને પુરેલો તેથી ખચીત હું તેનો ઉપકાર ધણો માનવા લાગ્યો.

(પુ. ૧૧ મું, માહે જુલાઈ, ૧૮૬૪)

+“ ઈત્યાદિ ”ની આત્મકથા

શબ્દસમાજમાં માઈ કાંઈ જેવું તેવું માન નથી. માઈ તો એટલું બધું સન્માન છે કે વક્તાઓ અને લેખકો મને બળાત્કારથી પકડી જાય છે. એક આખા દિવસમાં તો મને કેટલાએ જણા બોલાવવા આવે છે. સભા, સોસાયટીઓમાં જઈ જઈને મને ઊંઘવાની પણ કુરસદ મળતી નથી, જો હું વગર બોલાવ્યે કયાંય જઈ ચૂકું છું તોપણ અતિશય સન્માન પૂર્વક મને યોગ્ય સ્થાન મળે છે, ખરૂં પૂછાવો તો, શબ્દસમાજમાં હું, “ ઈત્યાદિ ” શબ્દ ન હોત તો લેખકો અને વક્તાઓની ન જાણે શી દુર્દશા થાત ! પણ હા આટલું બધું સન્માન મળવા છતાં પણ આ સુધી કોઈએ મારી જીવનકથા ન લખી. સંસારમાં થોડું કામ કરનારાઓને માટે લેખકો મીઠું મરચું બજારાવી પાનાં ને પાનાં ચીતરી કહાડે છે; પરન્તુ મારે માટે તો કોઈએ એક લીટી પણ ન લખી. વાચક ! તેમાં એક ભેદ છે.

જો લેખકો મારા ગુણ બધા સાધારણ માણસો આગળ પણ પ્રકાશ કરે તો તેમની યોગ્યતાનું પોગળ જરૂર ખુલી જાય; કારણ તેમની શબ્દદરિદ્રતાની અવસ્થામાં જ હુંજ એકલો તેમનો આધાર છું. ઠીક, આજે ચારે તરફથી નિરાશ થઈ હું પોતે મારી આત્મકથા કહેવાને, ગુણવાલી ગાવાને બેઠો છું. વાચકો, આત્મપ્રશંસાનો અથવા

---

† Newmans Idea of a University માંના એક નિબંધને આધારે લખેલા બાળુ ચરોદાનન્દન અખૌરીના લેખનો અનુવાદ.

તો વરની મા વરને વખાણે એ દોષ મારા ઉપર ન બ્રૂજતા. તેની હું ક્ષમા ચાહું છું.

મારા જન્મનો સન, સંવત, મિતિ, દિવસ, કાંઈ મને યાદ નથી, ગામ એટલું જ યાદ છે કે જ્યારે 'શબ્દનો મોટો દુકાળ' પડ્યો ત્યારે મારો જન્મ થયો હતો. મારી માતાનું નામ 'ઈતિ' અને પિતાનું નામ 'આદિ' છે. મારી મા અવિકારી 'અવ્યય' કુટુંબ કુળની છે. મારે માટે આ થોડા ઘણા ગૌરવની વાત નથી; કારણકે શ્રેષ્ઠશાસ્ત્રી ભગવાનની કૃપાથી 'અવ્યય' વંશવાળાઓ, પ્રતાપી મહારાજ 'પ્રત્યય' ને કાંઈ દિવસ આધીન નથી થયા; સદા સ્વતંત્રતાથી રહેતા આવ્યા છે.

હું જ્યારે બાલક હતો ત્યારે મારા મામાપે એક જોશીની પાસે મારા અદૃશ્ય કૃતિ જોવરાવ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે આ છોકરો વિખ્ખાત અને પરાપકારી થશે. એના મંડળમાં એ સૌનો પ્રિય બનશે, પરંતુ દોષમાં દોષ એટલો જ છે કે એ કુંવારો રહેશે; લક્ષ નહિ થવાથી તેને છોકરાં છૂંયાં નહિ થાય. આ સાંભળીને મારાં મામાપના મનમાં પહેલાં તો થોડું દુઃખ થયું. પરંતુ કરે શું? એ તો થવાનું જ નશીબમાં લખાયું હતું. એથી કરીને દીલગિરી છોડી દઈને તેમને મન વાળવું પડ્યું. એ બંનેએ પોતાનું નામ ચિસ્તમરણીય કરવા માટે (મારાથી જ તેમના વશની ઇતિશ્રી હતી! માંડે નામ ખીજું કાંઈ ન રાખતાં પોતાનાં જ નામોને જોડી દઈને એ મને બોલાવવા લાગ્યા. એથી હું 'ઈત્યાદિ' કહેવાયો.

શરૂઆતમાં મારી એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ નહોતી. કારણ, એક તો બાલ્યાવસ્થામાં બહુ થોડા લોકો સાથે મારી ઝાળખાણ પીઠાણ હતી. ખીજું, એ વખતે ભુદ્ધિમાનોના ભુદ્ધિ બંડાર શબ્દની દરિદ્રતા પણ નહોતી. પરંતુ જેમ જેમ શબ્દ દારિદ્ર્ય વધતું ગયું તેમ તેમ માંડે સન્માન પણ વધતું ગયું. આજ કાલની વાત તો પૂછવી જ

નહિ. આજ કાલ તો મારા જેટલા સન્માનવાળા મારા મંડળમાં જાણે જ કોઈ વિરલો હશે. મારે આદર વધતો ગયો તેની સાથે નામ પણ વધતાં ગયાં. આજ કાલ મારાં અનેક નામ છે. બિન બિન બાવાના ‘શબ્દસમાજ’ માં મારાં બિન બિન નામ છે. મારે પહેરવેશ પણ જુદો જુદો છે. જેવો દેશ તેવો વેશ કરી હું સર્વત્ર ફરતો ફરું છું. તમે તો જાણતા જ હશો કે સર્વેશ્વરે અમને શબ્દો સર્વવ્યાપક બનાવ્યા છે, એથી હું એક જ વખતે અનેક જગ્યાએ કામ કરું છું. જે વખતે હું વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં બેઠો હોઉં, તેજ વખતે ભારતવર્ષની પંડિત મંડળીમાં પણ બીરાજમાન થઈ શકું છું. જ્યાં જુઓ ત્યાં હું હાજર જ છું.

મારામાં એક મોટો ગુણ એ છે કે, રાજ કે રંક, પંડિત કે મૂર્ખ, ગમે તેને ઘેર જવામાં હું સક્રિય રાખતો નથી, માન અપમાન પણ ગણતો નથી. મારા બીજા શબ્દ બન્ધુઓમાં આ ગુણની ખોટ છે. કેટલાક મારા શબ્દબન્ધુઓ તો ખોલાવ્યા છતાં પણ નવા આ-વવામાં બહુ આનાકાની કરે, બહુ માન માગે છે, અને ગયા પછી માનવાળી જગ્યા ન મળવાથી ગુસ્સે થઈ બિડી પણ આવે છે. આપણને તો એમાંનું કાંઈ જ ન મળે, અને તેથી જ હું બધા સાક્ષરોતો અતિ માનવંતો રનેહી અને સહાયક થઈ પડ્યો છું!

પરોપકાર અને બીજાઓની માનરક્ષા એ તો મારું જીવન કર્તવ્ય જ છે. એમ ક્યાં વગર મને ઘડી પણ એન પડતું નથી. દુનિયામાં એવું કાણુ છે કે જેને ત્યાં અવસર આવતાં હું કામમાં ન આવ્યો હોઉં? ગરીબ લોકો બાડાનાં કપડાં લતાં પહેરીને મોટી મેઢી સમાજોમાં પણ માન મેળવે છે; કાંઈ તેમને ગરીબ ધારતું નથી. તેમ હું પણ નાના નાના વક્તાઓ અને લેખકોની દરિદ્રતાને એકદમ દૂર કરી દઉં છું, હ્યો તેનાં એક બે દાખલા.

વક્તા મહાશય બાષણુ આપવા ઉભા થયા છે. પોતાની પંડિ-
તાઈ બતાવવાને માટે બધા શાસ્ત્રોની થોડી ઘણી વાત કહેવી જોઈએ.
પરંતુ શાસ્ત્ર તો ક્યાંય રહ્યાં પણ એ શાસ્ત્રોનાં પાનાં ઉથલાવવાનું
પણ સૌભાગ્ય તેમને મળ્યું નથી. આમ તેમથી સાંભળીને એક બે
શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રકારનાં નામ માત્ર તેમણે જાણી લીધાં છે. બાષણુ
કરવા તો ઉભા થયા છે, પણ કહે શું ? હવે તે ચિન્તાના સમુદ્રમાં
ગોથાં ખાવા અને મ્હોં ઉપર રૂમાલ દાબી ઉધરસ ખાતાં ખાતાં
આમ તેમ જોવા લાગ્યા પરસેવાના યુન્દ પણ તેમના મુખમંડળ
ઉપર દેખાવા લાગ્યા. જે મુખકમળ પહેલાં ઉત્સાહસૂર્યનાં કિરણોથી
ખીલી નીકળ્યું હતું, તે હવે ગ્લાનિ અને સંકોચ પડવાથી કરમાવા
લાગ્યું. તેમની આવી દશા જોઈ, મારા હૃદયમાં દયા ઊભરાઈ આવી.
એ વખતે વગર બોલાવે હું તેમની મદદે જઈ ઉભો અને તેમના
કાનમાં છાનુંમાનું કહ્યું ‘મહાશય ! કાંઈ શીકર નહિ. હું આપની
મદદે છું. આપના મનમાં જે આવે તે બોલવું શરૂ કરો, પછી તો
બધું હું નીભાવી લઈશ.’ આમ હિંમત મળવાથી વક્તા સાહેબના
જીવમાં જીવ આવ્યો.

થોડાક વખતને માટે તેમના મ્હોંપરના આકાશ મંડળમાં.
ચિન્તા ચિન્હનું વાદળ દેખાયું હતું, તે મારી હિંમતના ધડાકાથી
એકદમ ફાટી ગયું, અને ઉત્સાહનો સૂર્ય પાછો પ્રકટી આવ્યો, અને
તેમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું.

“મહાશય ગણુ, મનુ ઇત્યાદિ ધર્મશાસ્ત્રકાર, વ્યાસ ઇત્યાદિ
પુરાણકાર, કપિલ ઇત્યાદિ દર્શનકારોએ કર્મવાદ, પુનર્જન્મવાદઃ
ઇત્યાદિ જે જે દર્શનિક તત્વનો ભારતના ભંડારમાં ભર્યાં છે એ
જોઈ મેક્સમુલર ઇત્યાદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતો ધણા આશ્ચર્ય પામી ચૂકા
થઈ જાય છે.....ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.”

જણાવવાની જરૂર નથી કે વક્તા મહાશય ધર્મશાસ્ત્રકારોમાં માત્ર મનુ, પુરાણકારોમાં માત્ર વ્યાસ, અને દર્શનકારોમાં કૃત્ત કપિ-લનું જ નામ જાણે છે; અને તેમણે કર્મવાદ અને પુનર્જન્મવાદનું માત્ર નામ જ સાંભળ્યું છે. પરંતુ જુઓ મેં તેમની દરિદ્રતા દૂર કરીને ઉપરના એવાં કપડાં પહેરાવ્યાં કે અંદરનાં ફાટ્યાં તુટ્યાં મેલાં ચીથરાંઓ કાઢીએ જોયાં નહિ.

વળી સાંભળજો. જો રાત્ર સમાલોચના-(અન્યાવલોકન) કરનારે સાહેબનું ઘણા દિવસથી કોઈ અન્યકાર સાથે ઉંચું મન થયું છે. ત્યારે એ અન્યકારનું કોઈ પુસ્તક તેમની પાસે અવલોકન માટે આવ્યું ત્યારે એ ઘણા ખુશી થયા. ઘણા દિવસથી એ દાવની શોધમાં એ ક્યાં કરતા હતા. પુસ્તકને ઘણા ધ્યાન પૂર્વક ઉઘલાવી ઉઘલાવીને તેમણે જોયું. કોઈ જગ્યાએ કોઈ પણ પ્રકારનો ખાસ દોષ પુસ્તકમાં તેમને જડ્યો નહિ. છાપવાની બેએક સામાન્ય ભૂલો ખોળી, પરંતુ એથી જગસમાજ સંતોષાય નહિ. એવી સ્થિતિમાં બિચારા અવલોકનકાર સાહેબ એકદમ મારે શરણે આવ્યા એટલે પછી પૂછવું જ શું? પોઆર! તેમણે પુસ્તકનું અવલોકન કર્યું કે:-

“પુસ્તકમાં કેટલાક દોષો છે એ બધા બતાવીને અન્યકારની અયોગ્યતાનો પરિચય આપવા તથા અમારા પત્રની જગ્યા રોકવા અને વાચકોનો સમય ગુમાવવા અમે ચાહતા નથી. પરંતુ બેએક સામાન્ય દોષ અમે બતાવી દઇએ છીએ. જેવા કે...છત્યાદિ, ઇત્યાદિ.”

વાચકવૃન્દ ! જોયું? અવલોકનકાર સાહેબનું મેં કેવું કેવું સરસ કામ કર્યું? આ અવસર ચાલ્યો જાત તો પછીથી તે પોતાનો દાવ કેવી રીતે વાળત? આ તો થર્ષ ખરાબ સમાલોચનાની વાત; પણ સારી સમાલોચના કરવાનું કામ પડે તો પણ મારા આશ્રયથી ખરાબ પુસ્તકોની પણ એ સારી સમાલોચના કરી શકે છે.

હું તો કેટલું કહું ? હું મૂર્ખને પડિત બનાવું છું, યુક્તિ ન સૂઝે તેને યુક્તિ સુઝાવું છું, લેખકને ભાવ પ્રકાશ કરવાને ભાષા નથી જડતી તો હું ચોગ્ય ભાષા શોધી આપું છું કવિને જ્યારે ઉપમા નથી મળતી, ત્યારે હું ઉપમા બતાવું છું, ખરૂં પૂછાવેા સો, હું પહોંચતાં જ અપૂર્ણ વિષય પૂર્ણ થઈ જાય છે. જસ, આટલું કહ્યાથી શું મારે મહિમા પ્રકટ નથી થયે ?

(પુ. ૫૫ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૯૦૮)

ખંડ ૫ : નાટક

વડસાવિત્રી નાટક ત્રણ અંકી

અંક ૧ લો

પાત્ર ૭

૧ વિદુષક, એટલે મસ્કરો.

૨ તરણુ લક્ષ્મી ઉંમર વર્ષ ૧૨ ની, તથા તેનો વર.

૨ ગંબીર લક્ષ્મી ઉંમર વર્ષ ૧૭ ની, તથા તેનો વર.

૨ વૃદ્ધ લક્ષ્મી તથા તેનો વૃદ્ધ ભરથાર.

ઠેકાણું ગામનું પાદર.

વિદુષક—અરે ચટક મટક ચાલનારી જીવાન બાઇ તમારું નામ શું?

તરણુલક્ષ્મી—તું મને ઓળખતો નથી, મારું નામ તરણુ લક્ષ્મી.

વિદુષક—હાં હાં, ઓળખ્યાં, ઓળખ્યાં, થોડાંક વર્ષ ઉપર રૂના,
અને અફીણના સદ્વાળાની ટોળીમાં ફરતાં મેં તમને દીઠાં
હતાં. તે દિવસમાં તો તમારી છેક નહાની ઉંમર હતી. અને
આવી રીતે ચટકમટક ચાલતાં આવડું નહોતું.

તરુણલક્ષ્મી—સહી નહાની ઉમરથીજ મોટી ઉમરે થાય છે કે નહિ ?

વિદુષક—વાર તમે શણુધરાણને સન્નેડે ક્યાં જાઓ છો ? આજ કાંઈ મોટા તેવાર છે કે શું ?

તરુણલક્ષ્મી—મુઆ તું કાંઈ હજીસુધી માણસની ઓળમાં આબ્યો નથી, એટલે તું શું જાણે છે કે આજ તેવાર છે. તારા જેવા વાંદાઓનો આજ તેવાર નથી, આજ તો પરણેલાનો તેવાર છે.

વિદુષક—પરણેલાનો તેવાર ?

તરુણલક્ષ્મી—હા, પરણેલાનો તેવાર, આજ વાંદાનો તેવાર નહિ.

વિદુષક—એવો તો તેવાર મેં કદી કાને પણ સાંભળ્યો નથી, કે ફક્ત પરણેલાનો જ હોય.

તરુણલક્ષ્મી—તું પરણ્યો હોય ત્યારે જાણે કે નહિ ! પણ પરણ્યા વિના શું જાણે ?

વિદુષક—આજના તેવારનું નામ શું કહેવાય ?

તરુણ—અરે રામરામ. આવા અભાગિયા વાંદા બિચારા આજના તેવારનું નામ પણ જાણતા નથી.

વિદુષક—મને કહે તો ખરો, આતો મને નવાઈનો તેવાર લાગે છે.

તરુણ—આજ વડસાવિત્રી પૂનમ (જેઠ સુદી ૧૫) કહેવાય. માટે દસરાને દહાડે જેમ સમડી પૂજવા લોકો નીકળે છે, તેમ આ વર્ષમાં નવાં વરકન્યા પરણ્યા હશે, તે સન્નેડે આજ વડ પૂજવા નીકળશે.

વિદુષક—વર પૂજવા નીકળશે ?

તરુણ—વર પૂજવા નહિ, વડ પૂજવા.

વિદુષક—વડના ઝાડની પૂજા કરવાથી શું થાય ?

તરુણ—થવાની વાત તો પછી, પણ એ બહાને સારા શણુગાર પેહેરીને, વર અને વહુ, ચાલતાં ચાલતાં જઈને, જોડાજોડ બેશીને સહી લોકો દેખતાં, વડની પૂજા કરે, અને બને જણા

સાથે વડને ફેરા ફેરે, તે વખતે પરણતાં ચોરીમાં ફેરા ફરતાં. જેટલો હર્ષ ઉપજે છે, એટલો હર્ષ ઉપજે છે. માટે જેમ દિવાળી વગેરેનાં પર્વ છે, તેમ વડ સાવિત્રીનું પણ એક આનંદનું પર્વ છે.

વિદુષક—ચાલો ત્યારે હું પણ તે તમાસો જોવા આવીશ.

તરણુ—પીટયા તારે આવીને શું કરવું છે? પરણેલાં જોડાં, તને પોતાની જોડે ખેસવા દેશે નહિ, અને ખેશીશ તો તને મસ્કરીમાં ઉડાવશે. અને તે સજોડાં જોઈને તારા પેટમાં ઉલટી બળતરા થશે.

[આ નાટકનાં ધણાં ખરાં વાક્યોનો ભાવાર્થ જુદો છે. તે ધનવાન અને નિર્ધન વગેરે ઉપર લાગુ પડે છે.]

વિદુષક—અરે ચાલોને, જીવ્યા કરતાં જોયું બહું, પરણ્યા નહિ, પણ પાંતે ખેડા તો કહેવાઈશું?

તરણુ—ઠીક છે, ચાલ ત્યારે. અમારી કેડે પગ ધસતો આવજો.

વિદુષક—(ખીજીને પુછે છે) બાઈ તમારું નામ શું?

ગંભીર—ભાઈ, મારું નામ ગંભીરલક્ષ્મી.

વિદુષક—તમે પણ વડ પૂજવા જાઓ છો કે?

ગંભીર—હા ભાઈ, અમે પણ સજોડે વડ પૂજવા જઈએ છીએ.

વિદુષક—આ તરણુ લક્ષ્મી, અને તેનો વર, જેમ ચટકમટક ચાલે છે, તેમ તમે બંને ચટકમટક ચાલતાં નથી, એમ કેમ વાર્?

ગંભીર—ભાઈ એ તો હજી અજ્ઞાન છે, અને લગ્ન કરવા લાયક ઉમર થયા વિના તેઓનાં એકદમ લગ્ન થયાં છે. માટે બાળકની પેઠે અમર્યાદથી ચાલે છે, અને અમારી તો લાયક ઉમર થયા પછી અમારાં લગ્ન થયાં છે, તેથી અમને થોડો ધણો અનુભવ થયો છે માટે અમે વિચારીને ચાલીએ છીએ, કે અમને જોઈને માણસો પાછળથી રખે અમારી મસ્કરી કરે.

વિદુષક—અરે ડોશીમા, તમારું નામ શું? અને આ ડોસો કાણ છે?

વૃદ્ધલક્ષ્મી—ભાઈ, હવે તું અમને શેનો ઓળખે ? મારું નામ વૃદ્ધ-લક્ષ્મી માઈ અને આ મારો ભરથાર છે. મારી જીવાતીમાં હું મળીનાં દુઃખમાંથી ભાગ લેતી હતી, ત્યારે મને સઉ ઓળખતાં હતાં. આ સંસાર સ્વાર્થી છે.

વિદુષક—વાર તમે ક્યાં જાઓ છો ?

વૃદ્ધલક્ષ્મી—આજ વડસાવિત્રીના મેળામાં અમે જઈએ છીએ.

વિદુષક—અરે હવે તમારે ધડપણનું, વડસાવિત્રીના મેળામાં શું કામ હતું ?

વૃદ્ધલક્ષ્મી—આ ગંભીરલક્ષ્મીને અને અમારે મહોળત છે. માટે માટે તેઓએ કહ્યું કે તમે અમારી સાથે ચાલો. અને એ ખિચારાં અચ્છાયાં છે, માટે વડ કેમ પૂજવો, તે તેમને કાણ જાતવે, તે સાંઝે અમે જઈએ છીએ. વળી ત્યાં ગરીબગરબાંને દાનદક્ષણા અપાશે, તે પરાપકારમાં અમે સારી જીજ્ઞાસા વાપરીને સંતોષ પામીશું.

ગંભીર—માજી તમે બલે પધાર્યાં. વડ કિયે ઠેકાણે છે, તે અમે દીઠો નથી. અને તેને પૂજવાની રીત પણ અમે જાણતાં નથી. માટે તમારાં જેવાં ઘરડાં માણસ અમારી સાથે હોય તો ધણું સાંઝે.

વિદુષક—જીવાન ટોળામાં ધરડું માણસ તે શું શોભે.

ગંભીર—એ તો આછલકાર્ધના કામ કરવાં હોય, ત્યાં જીવાન ટોળાંને વૃદ્ધ માણસ ગમે નહિ, પણ સારા કામમાં તો ધરડું માણસજ જોઈએ. અને સદ્ગુણી જીવાન ટોળું હોય, તે તો વૃદ્ધને માન આપે.

વિદુષક—પણ ડોશીમા. આ જીવાન નછોરવી બાઈઓ, રમઝમ કરતી ધમકારે ચાલશે, અને તમે ધડપણનાં તેઓ સાથે ચાલી શકશો નહિ, તેથી તમારા મનમાં સંકોચાશે કે નહિ.

વૃદ્ધલક્ષ્મી—ભાઈ, મારે ઘેર દીકરા, અને દીકરાના દીકરા છે, તેથી હું જાણું છું કે મારી જીવાની સફળ થઈ છે. અને આ

બાપુઓની તો સફળ થશે, ત્યારે થશે. માટે ધડપણથી મને કંઈ સંકાપ્ત થતો નથી, કહ્યું છે કે:—

માલિની વૃત્ત

તરુણ યુવતિ જોડે, હોશિ વિસ્તાર વાઢી,
પરમ હરખ પામે, પુત્ર પૌત્રાદિક માલે;
તરુણ શુભટ ટોઢીમાં મઢી એક ઠામે,
રણ વિજયિ શુરો કેમ સંકોચ પામે, ૧

પછી ચાલવા માંડ્યું, તો તરુણલક્ષ્મી વીસ પગલાં ભરે, ત્યારે વૃદ્ધલક્ષ્મી એક પગલું ભરી શકતી હતી. આગળ જતાં:—

ગંભીર—અરે! ડાશીમા પાછળ રહી ગયાં, માટે તેઓ આવે ત્યાં સુધી આપણે આ ઝાડ હેઠળ બેસીએ.

તરુણ—અરે ચાલોને, એવાં તો કંઈ ઠીકરાં રસ્તામાં રખડતાં હશે, આપણે એવાંની સાથે શું શોભીએ.

ગંભીર—અરે મૂર્ખાં, તું એ શું બોલી? તું એને ઓળખે છે? એની આબરૂ કેટલી છે? અને એને કેટલો અનુભવ છે? તે તું જાણતી નથી.

તરુણ—એની આબરૂ હશે તે દહાડે હશે, પણ આજ એનાથી કાઠનું કશું કામકાજ થઈ શકે નહિ. માટે તેને હવે કાણુ ગણુ છે?

ગંભીર—એની જીવાનીમાં એણે માણુસોને બળતી આગમાંથી ઉગારેલાં છે. તેઓમાં જેઓ કર્યા ગુણુને જાણનારાં છે, તેઓ તો એનો ઉપકાર જીવશે ત્યાંસુધી બૂલનારાં નથી. અને એણે કરેલાં કામ સંભારે છે, ત્યારે હું એના આગળ ઝાંખી પડી જાઉં છું, અને મનમાં ધારું છું કે એના જેવાં કામ મારાથી બની શકતાં નથી.

તરુણ—અરે ચાલોને આ ઉજડ ખેતરમાં વડ દેખાય, તે પૂજને ઝટ ધેર જઈએ.

ગંભીર—અરે ઉભી રહે તો ખરી, એ ડાશીની સલાહ લઈએ; હું જરૂર કહું છું કે એની સલાહ લેવાથી કંઈપણ ફાયદો થશે.

તરુણ—આ ઝાડની પેલી ડાળી ઉપરથી આ ડાળી ઉપર ફૂંદી પડવાનું
સારું છે. માટે ઝાડ ઉપર ચડીને ફૂંડું.

ગંભીર—બેલમાં, બેલમાં. પેલાં ડોશીમાં આવ્યાં, કાંઈક અદ્ય રાખ.
વિદુષક—વાહવાહ, ધરડાં માણસ ન હોય તો, તમે તો દેશ ઉગજડ
કરો એવાં દેખાઓ છો, હવે મને અનુભવ થયો.

વૃદ્ધલક્ષ્મી હાથમાં લાકડી લઈને કેડેથી વાંકી વળેલી, બોંય
સામું જોઈને હળવે હળવે ચાલતી આવે છે.)

તરુણનો વર—ડોશીમાં શું શોધતાં આવો છો ? કાંઈ રસ્તામાં ખોવાયું
છે કે શું ?

વૃદ્ધલક્ષ્મી—

મનહર હંદ—

“ કેડેથી નમેલી ડોશી દેખીને જીવાન નર,

કહે શું શોધો છો કશી ચીજ અછતી રહી;

“ કહે ડોશી બાળપણું ખજર વિના મેં ખોયું,

જીવાનીમાં દીવાની તારા જેવી મતી રહી;

“ જુવાઈ જરાની છયા, કાયાના પિંખાયા બંધ,

ગાયા ન ગોવિંદ રાયા, મયામાં મતી રહી;

“ ઝુકી ઝુકી ડોકી વાંકી રાખો દલપતરામ,

જોતી હું ફરું છું જે જીવાની ક્યાં જતી રહી. ૨

સાખી

પીપળા પાન ખરંત, હસતી કુંપળીયાં;

અમ વીત્યાં તમ વીતશે, ધીરાં આપડીયાં.

વિદુષક—કાકા, તમે અમારી સાથે દોડી શકશો કે.

ડોસો—ના બાઈ, અમે તો હળવે હળવે આવીશું.

તરુણનો વર—(વિદુષક મસ્કરીમાં) કાકા તો સંસ્કૃતમાં કાગડાને

કહે છે, અને આ ડોસાની દાદી, મૂછ, તથા માથાના વાળ

તો ઘોળા હંસના જેવા છે ત્યારે તેમને હંસ કહેતો નથી, અને

કાકા કેમ કહે છે ?

સોરઠો.

જો શિર ઉપર જેમ, હંસ વંશ સમ કેરા છે;
હંસા કહે ન કેમ, શા કારણ કાકા કહે.

વિદુષક—

દોહરો.

જો સંસારિક સુખ તજે, પરમ-હંસ તે થાય;
બદ્ધ રહે સંસારમાં, તો કાકા કહેવાય.

દ્વિવિનય વ્રત.

“ જોબનમાં જીવતી જર કારણ, સાંખી રહ્યા શિર સંકટ શાકા,
પ્રોઠ પછે દલપત કહે, તતખીર તણા ન તનયાજ તકાકા;
ખેશ વિશેષ મરાજ બરાબર, કેશ થયા પરિ પુરણ પાકા;
તોય કર્યો ન પ્રપંચ નિવારણ, કારણ એજ કહે સઉ કાકા.

ગંભીર—ભાણ ચાલો અમે તમારે વાસ્તે અહીં રોકાઈ રહ્યાં છીએ.

વૃદ્ધલક્ષ્મી—તમારી ચઢતી જીવાની છે, માટે તમે ધમકારાથી ચાલો
છો અને હું તો મારી શક્તિ પ્રમાણે ચાલું છું.

ગંભીર—ભાઈ ખેસો તમારા પગ ચાંપું.

વૃદ્ધ—આઈ તું ગંભીર તે ગંભીરજ છે, જે વર્ષની ત્રણ અવસ્થાઓ
છે, પ્રથમ શીયાળો, પછી ઉન્હાળો, અને પછી ચોમાસું.
તેમજ માણસની પણ બાળ, જોબન અને વૃદ્ધ, ત્રણ અવસ્થાઓ
છે. તેમાં વર્ષની મધ્ય વયમાં જે ખેતરમાં લીલા છોડ હોય,
તે વખણાય છે. કેમકે ત્રીજી વય જે ચોમાસુ, તેમાં તો લીલા
છોડ સર્વે ઠેકાણે હોય, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કહું છે કે—

ઉપેંદ્રવજ્રા વૃત્ત

જીવાનિ ગ્રીષ્મે ગુણ શુદ્ધ જેના, જનો વસ્ત્રાણે જશ જોગ્ય તેના;

દશે દિશાયે જન સર્વ દેખે, આઘાતમાં અંકુરતો અલેખે.

તરણુ—ડોશીમા, આ ખેતરમાં વડ દેખાય છે ત્યાં જઈએ કે નહિ.

વૃદ્ધ—એ વડના ફરતી કાંટાની વાડ છે, ત્યાં બેસવાની જગા પણ સારી નથી. અને મેળામાં જવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે પાંચ માણસનાં મહો જેવાં અને બિલ્લુક લોકાને દાન દક્ષણા આપવી, કે જેથી પરોપકાર થાય. માટે નદીને કાંઠે વડ સુંદર છે, તેના ફરતો ઓટલો બંધાવેલો છે, તથા ત્યાં ઘણી શોભા છે, માટે ત્યાં બધાં વરઘોડીયાં આવશે. અને મેળો ભરાશે. તથા ત્યાં બિલ્લુકો પણ આવશે. માટે માઈ કહ્યું માનો તો ત્યાં ચાલો.

ગંભીર—(તરૂણને કહે છે) જો, સાંભળ. આપણે આ ડોશીને સલાહ પુછી નહોત, તો ત્યાં જઈને આપણને પસ્તાવો થાત. અને જેમ નવી લક્ષ્મીવાળા લોકો, જુના લક્ષ્મીવાનને પૂછ્યા વિના કામ કરે, તે કોઈના ઉપયોગમાં ન આવ્યાથી તે પછીથી પસ્તાય છે. કાંતો કુવો કે વાવ બંધાવે, તેમાં પછીથી ખાઈ પાણી થતુ જાય તેમ આપણને પણ થાત.

તરૂણ—હા એ તો ખરૂં. ડોશીએ આપણને સારી સલાહ આપી. આપણે તેમને પુછ્યું તે ઠીક થયું, ચાલો હવે ત્યાં જઈએ.

ગંભીર—ચાલો ત્યારે. પણ તું આ લોકોમાં અદ્યથી ચાલજે.

તરૂણ—(ચાલતાં કહે છે) આ બધા લોકો મારા સામું કેમ જોઈ રહેતા હશે. હું સઉ કરતાં વધારે શોભું છું કે શું ?

ગંભીર—તને જોઈને તારી પછવાડે તે લોકો તારી નિંદા કરે છે તેની તને ખબર નથી.

તરૂણ—(વૃદ્ધને) મામી, તમે નાકમાં નથ કે પગમાં ઝાંઝર પહેર્યો નથી, માટે અમારા સણગાર જોઈને તમને ઝેર તો આવતું હશે.

વૃદ્ધ—ના બાઈ, અમને ઝેર આવે નહિ. અમારો વખત હતો, ત્યારે અમે બહુ પહેરી ઓઢી લીધું છે. હવે તમારો વખત છે, માટે તમે પહેરો, ઓઢો, તે જોઈને અમારૂં કાળજી ઠરે છે.

તરૂણ—પણ મનમાં એમ તો થતું હશે, કે આપણે પહેર્યું ઓઢ્યું હોય તો ઠીક.

૪૬ —મારી પરોપકારી નિશાળખાઈ, તથા સડકખાઈ વગેરે દીકરીઓ અને ઔષધાલય આદિક દીકરા છે, તે હવે પહેરવા ઓઢવા જેવડા છે, તેઓના શણગાર જોઈને માઈ મન સંતોષ પામે છે, માટે તમારા ઝમકારા અને ઠમકારા જોઈને મને પસ્તાવો થતો નથી. જે વાંઝણી સ્ત્રી હોય તે કદાપિ શણગાર પહેરવાને ચહાય ખરી. અને ખીજના શણગાર દેખીને પસ્તાવો પણ કરે, કે મારે છોકરાં હોત તો તેઓના શણગાર જોઈને માઈ અંતર ઠરત.

પડદો પડયો.

અંક ૨ જો

પાત્ર ૧૨

ચળ નહીનો કાઢો. પડદો ઉઘડયો.

૭ પ્રથમ હતાં તે.

૧ ગોર.

૪ ખીજાં ૨ સજોડાં.

૪ બિશ્નુકો.

વિદુષક—વાહ વાહ કેવી ભર દરીઆ જેવી નદી વહે છે, તેમાં દરીઆની ભરતી આવેલી છે, અને કાંઠે આ વડ કેવો સુંદર છે, પણ પરણ્યા વિના હું તો કશી લહાણુમાં આવ્યો નહિ.

ગોર—જજમાના રાગ, ઝટ ચાલો વડ પુછને ગયા. અને તમે આટલી બધી વાર કેમ કરી? (સઉ ઝડપ સારી જગા જોઈને વડ ફરતાં બેસે છે.)

તરણુ—(ગંભીરને) બેક આધાં બેસો, અમે આટલામાં સમાઈશું નહિ.

વિદુષક—જો મનમાં હેત હોય તો તેની પાસે વેંત જગામાં સમાઈએ, અને હેત ન હોય તો સો ગાઉમાં પણ સમાઈએ નહિ. કહ્યું છે કે —

મનહર છંદ

“ હોય જો હૈયામાં હેત, વેંતમાં વિરામ કરે,
દાર સાથે દાર રહે છે જુઓ જહાનમાં;

“દાર અને દેવતાને દેવ જો વિશેષ છે તો,

માય નહિ પાત્ર મોટા માટલા સમાનમાં;

“સીમાડાને માટે મહીપતિઓ સંગ્રામ સજે,

તો શી રીતે સમાય સાંકડા સંસ્થાનમાં;

“કહે દક્ષપતરામ રમા સાથે રમાનાથ,

પ્રીત છે તો પોઠી રહે પ્રાગવડ પાનમાં. ૧

તરૂણને વર—ભાઈ આટલામાં સજોડાં છે તેઓમાં ભભકદાર જોડું
તને કિયું લાગે છે ?

વિદુષક—પુછવાની મતલબ હતું સમજ્યો છું, અને તમે ધારો છો
તેમજ તમારું જોડું સહિથી વધારે ભભકદાર દેખાય છે.

ગોર—હ્યો, વડ દેવતાને કંકુના છાંટા નાખો.

વટદેવતામ્યો નમઃ ચંદનં સમર્પયામિ

વટદેવતામ્યો નમઃ આમ્રફલં, ચ સુવર્ણદક્ષિણાં સમર્પયામિ.

વડ દેવતાને નૈવેદ્ય વારતે એકેકી ફેરી, અને દક્ષણાને એકેકી
પૈસો મુકો. અશક્તના લોકો તો એકેકી સોના મહોર મુકતા હતા.

ગંબીર—ફેરી તો અમે ભૂલી ગયાં, કોઈ લાગ્યું નથી.

તરૂણ—મારી પાસે બે કાચી ફેરીઓ છે, પણ તે અહીં મૂકવાની નથી.

વટ—(રીસ ચઢાવીને) કાંઈક મર્યાદા રાખીને ખોલ. આજથી એવા
આછકલાવેડા કરવા માંડ્યા છે, તેથી હું જાણું છું કે તું કાંઈ
ધણીનું દારિદ્ર્ય મારવાની નથી.

ગંબીર—મેર મુઠ્ઠા, તને કેટલી વાર કહ્યું, ધરડાં માણસની અદબ
રાખતી નથી. (પછી પૈસો સોપારી વગેરે મૂક્યાં).

ગોર—હો હવે વડની પ્રદક્ષણા કરો, (પ્રદક્ષણા કરે છે.)

તરૂણ—હવે કેણી તરફ જવું ?

ગંબીર—આ સહિ ચાલે એમ ચાલ. અને આંધળાની પેઠે શું ચાલે છે.

સામી નજર રાખ, નહિતો પહોંચે આ હોડો ખાડો છે, તેમાં
તું પડી જઈશ.

૪૬—અમારે પણ જીવાની તે હતી, પણ અમે તારી પેઠે આમ ચાલતાં નહોતાં.

ઈંદવિજય હંદ.

“ જોબનનો મદ, ને ધનનો મદ, તેમ ત્રિલો અધિકાર તર્જો છે;
વિદ્યતા મદ તેથી વિશેષ, હમેશ ઘટે નહિ એમ ઘણો છે;
અંધ ઘવાય અકેક મદે, મદ એ મઝતાં બદલો બમણો છે;
દેખિ શકે દાન્યત કહે ક્યમ, ચારો મઝ્યો મર ચાર ઘણો છે. ૨
દોહરો

મદથી મનુષ્યતા મટે, હોય બુદ્ધિની હાળ;
જે એવા મદ જીરવે, જેતલ્લા જન જાળ. ૩

ગાર—હવે બિલ્કુલને દક્ષિણ વહેચો.

૪૬—પેલા શરીરે હાલમસ્ત છે, એવાને આપવાનું ઝાઝુ પુન્ય નથી.
પેલા આંધળા લુલાને આપો, એથી પુન્ય થશે.

તરુણ—અમારા ધરનો વાદ કોણ કરી શકનાર છે? આખી સાત પાઈઓના પૈસા આજ મેં વહેચ્યા.

૪૭—નિરાશ્રિત લોકોને વાસ્તે આ એક ફંડ ઉઠા કરીએ તો ધણું સાફ. માટે પોતપોતાની ખુશી પ્રમાણે એક કાગળ ઉપર રકમો માંડો. પછી શહેરમાં જઈને બીજા લોકો પાસે પણ રકમો ભરાવીશું.

તરુણ—તમે પારકાં છેકરાંને જાતિ કરવાને બલા ચાહો છો.

ગંભીર—ડોસીમા ઠીક કહે છે, એમાં શું? આપણે આપણી શક્તિ પ્રમાણે રકમ ભરીએ. કોઈ પરાણે ભરાવે છે કે શું? જો બીજા શેષું હશે તો ઝાઝુ ઉગશે. માટે નિરાશ્રિત ફંડનો આજ પાયો નાખીએ, તો પછી તેમાં વધારા થશે.

(પાછી રકમો ભરી.) પાછો પડ્યો.

અંક ૩ નો

પાત્ર ૧૩

નદીને સામે કાંઠે રાજની ફાજ, અને નદી વચ્ચે એક જુવાન મરદ એટલાં વધારે.

ઠેકાણું એ જ,

પડદો ઉપડ્યો.

તરુણ—આહાહા, પેલે નદીને સામે પારથી શું આવે છે ?

ગંભીર—એ તો રાજની ફાજ આવતી હોય એવું જણાય છે.

તરુણ—આ નદી ઉતરી શકાય એવી નથી, માટે તે લોકો શી રીતે ઉતરી આવશે ?

ગંભીર—આ નદીમાં ફેટલીકવાર હોડીઓ ઉંધી વળવાથી ઘણાં માણસો જુડી મુઆં છે. માટે લોકો હોડીમાં બેસતાં બીએ છે, અને વળી ગાડાં, બળદો, ઘોડાં વગેરે હોડીમાં ચઢાવતાં, ઉતારતાં બહુ મહેનત પડતી હતી, અને ગરીબ લોકોને હોડીવાળાને પૈસા આપવા પડતા હતા.

તરુણ—ત્યારે હવે સહિ લોકો શી રીતે નદી ઉતરે છે ?

ગંભીર—જો પેલો નદી વચ્ચે એક જુવાન મરદ ઉભો છે, તે હાથી, ઘોડા તથા ગરીબ અને તવંગર સહિ લોકોને પોતાને માથે ઉચકી ઉચકીને મૂકત આ કાંઠે ઉતારશે.

મરદ—(ફાજવાળાને) આવો, મારે માથે ઉચકી ઉચકીને સહિને મૂકત ઉતારીશ. મારાં માથાપની આગાથી હું રાત અને દહાડો અહીં રહીને એ જ કરું છું.

(પછી તેણે માથે ઉચકીને સહિને આ કાંઠે ઉતાર્યાં) તે જોઈને એકદમ સહિ લોકો—આહાહા, ધન્ય છે તારાં માત પિતાને.

તરુણ—(ગંભીરને) આ મરદને તમે ઓળખો છો ? એનું નામ શું છે ?

ગંભીર—હા, હું ઓળખું છું, એનું નામ મુલજીભાઈ છે. તે મરદની જુવાનીનું જોર જોઈ લે, એટલે તારો જુવાનીનો મદ ઉતરી જશે.

તરુણ—એના જેવું કામ તો આપણાથી થઈ શકે નહિ. અને આવા પરાક્રમી દીકરા આપણે જણીએ, એવી મને આશા નથી.

ગંભીર—ત્યારે આવા પરોપકારી જોના દીકરા હશે, તે બાઈ કદાપિ ધરડી કે દુબળી થઈ ગઈ હશે, તો પણ તે કેવી ભાગ્યશાળી કહેવાય ?

તરુણ—એ તો મોટા નશ્તાવાળી, એમાં કાંઈ શક નહિ.

તરુણનો વર—(મુલજીબાઇને) તમે કેના દીકરા છો ?

મુલજી—(પેલી ડોશીના સામે હાથ કરીને) આ મારી માતાજી છે, અને હું એનો દીકરો છું.

તરુણ—અહોહો, માજી. અમે તમને જોળખ્યાં નહિ, તેથી તમારું અપમાન અમારાથી થયું હોય તે માફ કરો.

વૃદ્ધ—મારું અપમાન કદી થાય જ નહિ.

પછી તમામ લોકો ડોશીને ધીંગી વળ્યા, અને પગે લાગીને કહેવા લાગ્યા કે માજી તમને ધન્ય છે, પછી તરુણલક્ષ્મીના ચમકારા જોવા કોઈ રહ્યું નહિ. તેથી તરુણલક્ષ્મીનું મહેા ઝાંખું પડ્યું.

(સામે કાંઠેથી આવેલા લોકો એક જુવાન હતો તેને)

તરુણનો વર—આવો સદાખોર બાઈ, તમે ક્યાંથી આવ્યા ?

સદાખોર—હું પણ આ મેલો જોવા આવ્યો છું.

તરુણનો વર—જુઓ આ અમારી વહુ, કેવી રૂપાળી છે ?

સદાખોર—વાહવાહ બહુ રૂપાળી છે, તમે નશીબદાર તો ખરા.

તરુણ—એ કાણ છે ?

તરુણનો વર—તે સદાખજરમાં તેને દીઠો ન હતો ? એ મારો જુનો મિત્ર છે.

સદાખોર—તરુણલક્ષ્મી, એકાંતે આવો એક વાત તમને કહેવી છે.

તરુણ—(પોતાના વરને) ઊભા રહેજો હો, હું હમણાં આવું છું.

(આથે જઈને સદાખોર, ને તરુણલક્ષ્મી ક્યાંઈ ગુમ થઈ ગયાં.)

તરુણનો વર—અરે આટલી બધી વાર થઇ પણ તે ક્યાં ગઈ.

આટલામાં તો ક્યાંઈ જણાતી નથી.

વિદુષક—હવે તારે એની આવવાની આશા રાખવી નહિ.

તરુણનો વર—અરે હાય હાય હું એને હાથે છાયા કરીને રાખતો હતો.

કોઈ તેની પાસે એક પાણીનો લોટો પીવાને માગે, તો પણ હું ના પાડતો હતો, કે એટલી પણ તસદી એને દેવી નહિ.

વિદુષક—હવે પસ્તાવો કરવાથી તારે કાંઈ વળવાનું નથી. જો કાંઈ ખડોશીનું કામ તેની પાસે તેં કરાવ્યું હોત; તો ખડોશીઓ આજ તારો ઉપકાર માનત.

તરુણી વર—અરે, મેં જાણ્યું નહોતું કે, તે મને મુકીને જતી રહેશે.
વિદુષક—તેં નહોતું જાણ્યું પણ ખોળ તો સઉ લોકો જાણતા હતા કે આ રહેવાની નથી. અને વળી નકી ધારજે કે તે કાંઈને ઘેર હમેશાં રહેનારી નથી. હવે જળતરા પડી મુક. અને ચાલો હવે સહ શેહેરમાં જઈએ.

પછી સહ જાય છે.

આ નાટકનો સાર એ છે કે ધરડી ડોશી, એટલે ધરડી દૌલત અને તેનાં જીવાન ફરજદો એટલે તે દૌલતની બર જીવાનીમાં ઉપજેલાં પરોપકારી કામ. આ નવાં જોડાં એટલે થતા નવા શ્રીમંતો. તે નવા શ્રીમંતોની દૌલત પણ કાંઈ સામે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવશે. હમેશાં જીવાન રહેવાની નથી. માટે થતા શ્રીમંતોને જોઈ વૃદ્ધ અને નિર્જળ લક્ષ્મીના ધણીએ દીલગીર થવું નહિ. જો પોતાની લક્ષ્મીએ પરોપકારી કામ રૂપી દીકરા જણ્યા ન હોય, તો તેનો પસ્તાવો કરવો ખરો; કે અરે જ્યારે મારી લક્ષ્મીની બરજીવાની ચાલતી હતી ત્યારે પરોપકારી કામ એકે ઊપજ્યું નહિ, અને તે લક્ષ્મીની જીવાની વ્યર્થ ગઈ. પણ જો પરોપકારી કામો થયાં હોય, અને તે કામની બરજીવાની ચાલતી હોય, તો તેને જોઈને સંતોષ પામવો, કે મારી લક્ષ્મી જીવાની વ્યર્થ ગઈ નથી; પરોપકાર વાસ્તે સ્થાપેલી નિશાળો, દવાખાનાં, ધર્મશાળા વગેરે કરાવેલાં હોય, અને તેના અલ્લુ ખર્ચને વાસ્તે પાંકો બંદોબસ્ત કરેલો હોય તેથી તેનું કામ ધમધોકારથી ચાલતું હોય, તો પછી દૌલત ધરડી થયાનો પસ્તાવો કરવો નહિ. અને નવા શ્રીમંતોએ અભિમાન કરવું નહિ કેમકે તેની યુવાની કે લક્ષ્મી પણ જીવાની જ છે માટે પરોપકારી કામ કરી લેવાં.

(પુ. ૧૫૫ સું, માહે જૂન-જુલાઈ, ૧૮૬૮)

ખંડ ૬ : ચરિત્ર

ડાક્ટર ભાઉદાજીનું મૃત્યુ

લખવાને અત્યંત દીલગીરી ઉપજે છે કે મુંબઈમાં રહેનાર, મોટી પ્રખ્યાતિ પામેલો પરાપકારી ડાક્ટર ભાઉદાજી લકવાના રોગથી ઘણા દહાડા હેરાન થઈને તા. ૩૦ મી મે શનિવારની રાતના અખ્ખર વાગતાં સ્વર્ગવાસી થયો.

તેનો જન્મ સાવંતવાડીમાં ગરીબ માળાપને પેટ સન ૧૮૨૩ માં થયો હતો. તેને ૭ વરસની ઉંમરનો લઈને તેનો બાપ મુંબઈમાં આવ્યો ને નેટીવ એજ્યુકેસન સોસાયટીમાં ભણવા બેસાર્યો હતો. જો પછી બાંબે એજ્યુકેસન સોસાયટીમાં ગણવા બેસાર્યો હતો. જો પછી બાંબે એજ્યુકેસન સોસાયટી થઈ, તેના અધિકારીની ખુરશી તેને મળી હતી. નાની ઉંમરમાં અંગ્રેજી લખતર માટે તેને સોનાનો ચંદ મળ્યો. પછી તે એલફ્રીન્સ્ટન સ્કુલમાં શિક્ષક થયો. પછી બાળ ગંગાધર શાસ્ત્રની જગોએ તે વડો શિક્ષક થયો. પછી એલફ્રીન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયો. ત્યાં તે રસાયણ શાસ્ત્ર અને સિદ્ધ-પદાર્થ વિજ્ઞાનનો આશીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર થયો.

સન ૧૮૪૫ માં ગ્રાંટ મેડીકલ કોલેજ ઉઘડવા પછી તેમાં તે પહેલા નંબરનો વિદ્યાર્થી હતો. સન ૧૮૫૧ માં વૈદક વિજ્ઞાનમાં પાસ થયો. પછી થોડીક મુદત સરકારી નોકરી કરીને પછી ખાનગી ધંધો

વૈદકનો ચલાવ્યો. તેણે દેશી જડીબુટીઓનો શોધ કર્યો હતો. મુંબઈ આસોશીએસન સમા પ્રથમ તેણે સ્થાપી અને તેનો સેક્રેટરી થયો હતો. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા આસોશીએસનની મુંબઈ શાખાનો તે પ્રમુખ હતો. સન ૧૮૬૨ માં વાવ્ય કોલુ, અંગાળા, અને મદરાસમાં તેણે ફેટલા-એક પારશી ગ્રહસ્થો સાથે મુસાફરી કરી સન ૧૮૬૪ માં આનરેબલ મી૦ જસ્ટીસ ન્યુટન સાથે કાઠીઆવાડમાં, અને રજપુતાણામાં તે ગયો હતો. સન ૧૮૬૬ માં મધ્ય હિંદુસ્તાન અને ઓરીસામાં ગયો હતો.

સર અરસકીન પેરી, પોતાની મુસાફરીઓમાં બાઉને સાથે લઈ જતો હતો. ડ્યુક ઓફ એડીન્બરોએ ધારાપુરી જેવા જતાં તેને સાથે રાખ્યો હતો. ગવર્નર જનરલ લારડ નાનિંગ્ટન ઇલેવીવારે મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમને ઈલોરાની ગુફાઓ દેખાડવાને સાથે જવાની તેને ફરમાશ થઈ હતી. મુંબઈના શેરીફનો અધિકાર તેને બે વાર મળ્યો હતો.

હરેક સભામાં, અને હરેક શુભ કામમાં તેનાં પગલાં થતાં હતાં. ધણીં અંગ્રેજી ચોપાનીયાંઓમાં એનું લખાણ છે. શેર સદાનો ઝપાટા એને પણ લાગ્યો હતો. બાઉના જેવા પરાંપકારી, અને મિલનસાર બીજો મળવો મુશ્કેલ છે.

એને વિદ્યાનો શોખ ધણો હતો, સંસ્કૃત, ફારશી, અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાઓનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ તેણે ધણો કર્યો હો, તે એવું કહેતો હતો કે મારા મુઆ પછી મારી પુંજમાં આ પુસ્તકોનો સંગ્રહ માત્ર રહેશે, તે એમજ થયું છે. જુના ઇતિહાસનો, અને જુના લેખ વગેરેનો શોધ તેણે ધણો કર્યો હો.

એણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં રજપુતો દીકરીઓને મારી નાંખતા હતા તે વિષે સહિથી સરસ નિબંધ રચીને સરકારથી રૂ. ૧૦૦૦ નું ઈનામ મેળવ્યું હતું. વિલાયતમાં અને અમેરિકામાં પણ તેના મિત્રો હતા.

પરદુઃખબંજન તે કેવો હતો ? તેનો એક સાધારણ દાખલો દરજીના કેશના ગરબામાં વરણુવેલો છે. પણ એથી મોટા બીજા પરાંપકાર તેણે ધણા કર્યા છે તેણે નાણાની દરકાર રાખી નહોતી.

ગરીબ લોકોને ઘેર જઈને પોતાની ગાંઠનું ઓસડ આપતો હતો. તેણે ૧૩૦ જાણના પેટમાંથી પથરીઓ કાઢી, અને કેટલાએક રગત-પીતના દરદીઓને સાજા કર્યા હતા. ૩૦૦) માણસો રગતપીતના દરદીઓની દવા કરી હતી. તેમાંના કેટલાએક સાજા થયાનાં સરદી-પ્રીકટો છપાયાં છે.

તે ધણો ગંભીર સ્વભાવનો હતો. કીર્તિનો ભૂખ્યો બહુ હતો. શાસ્ત્રીઓને અને કવિઓને તે બહુ ચહાતો હતો. તેનામાં ધણી નમ્રતા હતી. તેને કમાણી ધણી હતી, પણ તે પ્રમાણે તે ખર્ચ બહુ કરતો હતો. વડોદરાનાં માજી દીવાન ગોપાળરાવ મહીરામને મોટા દરદથી તેણે એકવાર મુક્ત કર્યા હતા, તેથી તેને સાઈ ઈનામ મળ્યું હતું. તે ધણો બિદાર હતો. તે એવો તો દયાળુ હતો કે કોઈનું દુઃખ દેખીને સહન કરી શકતો ન હતો તેનું નામ રાખવા તેના મિત્રોએ કન્યાશાળા સ્થાપી છે. કાશી વિદ્યા સુધાકરમાં એની કીર્તિ છપાઈ હતી.

મને આંખનું દરદ છ વરસ સુધી રહીને સન ૧૮૫૬ માં બંને આંખોમાં છેક ઝાંખ વળી ગઈ. ત્યારે અમદાવાદના ડાક્ટર વાયલી સાહેબે એવી સલાહ આપી કે મુંબઈમાં આંખની જ દવા કરનાર એક ડાક્ટર છે તેની પાસે તમે જાઓ, કેમકે હવે મારે જીવાય ચાલતો નથી. પછી હું મુંબઈ ગયો. ત્યાં ડાક્ટર બાઉદાજીએ મને કહ્યું કે થોડા દહાડા મારી દવા કરો. પછી જો કાંઈ ફેર જણાશે નહીં, તો તે ડાક્ટર પાસે હું તમને તેડી જઈશ. પછી તેણે થોડા દહાડા દવા કરી. એટલે ફેર પડતો જોઈને તેણે જ નવ મહિના સુધી દવા કરીને આંખો સાફ કરી. ને દવા વગેરેના પૈસા લીધા નહિ. ને બિલટો મને તથા મારી સાથેનાં માણસને સાલ જોડા પાઘડીનો સિરપાવ આપીને વિદાય કર્યા. અને કહ્યું કે તમારી આંખો સારી કરવાથી મને કીર્તિ મળશે તેજ મારે બસ છે.

(પુ. ૨૧ સું, માહે જુલાઈ, ૧૮૭૧)

મહારાવ ગાયકવાડ

વડોદરાનો પદ્મશ્રી ગાયકવાડ મહારાવ જે સાતેક વરસથી રાજબંધવા તરીકે મદ્રાસમાં કેદ હતો તે તા. ૨૬ મી જુલાઈ શુધ-વારને રાજ બપોરના બે વાગે આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયો છે. મહારાવની પહેલી રાણીની કુંવરી કમાબાઈ નામે છે જેને મરનાર મહારાજ સાથે પૂરો મેળ નહોતો તે તેના પિતાના અંતકાંઠ સમયે તેની પાસે હતી. કારણકે મહારાવને આખર મંદવાડ થયાને લીધે તેને જીવવાની આશા નહિ જણાવા વિષે દાકતરોએ અભિપ્રાય આપ્યાથી મદ્રાસથી તારનો સંદેસો મોકલી તેને ત્યાં તેડાવી હતી. આ કમનસીબ મહારાજના મૃત્યુના સમાચાર તારની મારફતે વડોદરામાં તથા ગૂજરાત વગેરે સ્થળોમાં જ જણાતાં જ દીલગીરી ફેલાઈ હતી. ગાયકવાડી સંઘની કચેરીએ બીજે દિવસે બંધ રહી હતી તથા વડોદરાના લોકોએ પણ તે દિવસે બજાર બંધ રાખીને પોતાની દીલગીરી જાહેર કરી હતી અને સરકારવાડામાં પણ મહારાણી જમનાબાઈ તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે અંતઃકરણથી શોક પાળ્યો હતો. મરનાર મહારાજ તેના કમનસીબના યોગે ખટપટી અને લુચ્ચા સલાહકારોનો વિશ્વાસ કરવાથી તથા કેટલીક નિલાજરી વર્તણૂકથી પદ્મશ્રી થયો હતો, તોપણ દયાપાત્ર દશામાં તેનો કાળ થવાથી લોકોને ઘણી દીલગીરી થઈ છે. એના જન્મનારો ટુંક હેવાલ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે.

મરહુમ શિયાજીરાવ મહારાજને પાંચ દીકરા હતા તેમની મરનાર સૌથી નાનો હતો. એનો જન્મ સન ૧૮૨૭ માં થયો હતો. તે વીસ વરસનો થયો ત્યારે શિયાજીરાવ કેલાસવાસી થવાથી તેમના તીલાટ કુંવર ગણપતરાવ મહારાજ ગાદીએ બેઠા અને સન ૧૮૫૬ માં તેમણે સ્વર્ગવાસ કર્યો એટલે તેમના નાનાભાઈ ખડેરાવ મહારાજની દુબાઈ રાજ્યમાં ફરી. એ મહારાજ ગાદીએ બેઠા ને બીજે

વધે' હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રીજ રાજ્ય સામે બળવો ઉઠ્યો હતો તે પ્રસંગે ખંડેરાવ મહારાજે સમંધાની કરવામાં સારી સહાય કરી હતી, પણ મહારાજાવે તેથી વિરુદ્ધ વર્તી અમદાવાદ છૂટવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ ચર્ચા ઉઠી હતી. આ વખતે જ તેનાં કાંઈ ઘાટ ધડાત પણુ તે વખતનો રેસીડેન્ટ તેના પક્ષમાં ઉતરવાથી બચી ગયો. પરંતુ એ તરફ રાજવંશીનો દૈવ વંકાએલો તેથી સન ૧૮૬૩ માં તેના ઉપર એવું આળ આબું કે ખંડેરાવને મારી નાંખવાનાં કાવત્રાં તે કરાવે છે. આથી ખંડેરાવે તેને પાદરાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો અને તેના સામ્રીતો જાણ્યા તેમને હાથીના પગતળે ચગદાવી મારી નાંખાવ્યા. શરૂઆતમાં ત્યાં તેના ઉપર ઘણો જાપતો રાખ્યો હતો પણુ છેક પાછલા વખતમાં તેને સારી છૂટ આપવામાં આવી હતી. પૂન્યદાન કરવાને માટે તથા બીજે જોઈતો ખર્ચ કરવાને તેને પુરતા પૈસા આપવામાં આવતા અને ગમતને માટે પાડા, ઘેટા વગેરેની લગ્ન કરવાની પણુ તેને પરવાનગી મળી હતી. ગામમાં ફરવાની તેને છૂટ આપી હતી પણુ ઘણું કરીને તે નીકળતો નહિ. અહિંયાં તેણે સાત વરસ ગાળ્યાં એટલામાં સન ૧૮૭૦ માં ખંડેરાવ મહારાજનું અચાનક મૃત્યુ થવાથી તે વખતના રેસીડેન્ટ કર્નલ ખાર સાહેબે પાદરેથી મહારાજાવને તેડાવી ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. પણુ ખંડેરાવ મહારાજનાં રાણી શ્રી જમનાબાઈ તે વખતે સમર્ભા હતાં તેથી તેમણે તારાબાઈને જન્મ આપ્યો ત્યાર પછી મહારાજાવને રાજ્યાભિષેક કરી મુકરર કર્યો. શરૂઆતમાં તેની કારકીર્દી લોકોને સુખકારક હતી. જળાશય વગેરે બંધાવવામાં તથા દેવસ્થાનોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેમની સંભાળ રાખવાના કામમાં ઘણાં નાણાં ખર્ચ્યાં હતાં રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ જેવા વિદ્વાન ગૃહસ્થને પોતાના રાજ્યમાં તેડાવી ફળવણીનો પ્રસાર કરવા માંડ્યો અને મોટાં મોટાં ગામોમાં પણુ કેટલીક નિશાળો સ્થાપી. પરંતુ તેના દુર્દૈવે તેની મતિ ફેરવી અને દામોદરપંથ જેવા લુલુહરામી સલાહકારોની જાળમાં તે સમડાઈ ગયો.

ખંડેરાવ મહારાજના દીવાનને તથા તેમના આશ્રિતોને હેરાન હેરાન કર્યા અને રૈયતને બેટા બેટી સમાન ગણવાનો મુખ્ય ધર્મ જૂલી જઈને કેટલાક આબરૂદાર શહેરીઓની વહુ બેટીઓની આબરૂ લેવાનું આદરી બેઠો. સરકાર હવેલીની નજીકનાં ઘરો તોડી પડાવી ત્યાં વિશાળ નજરબાગ બનાવ્યો અને તેની અંદર એક રમણીક બંગલો ચણાવી તેમાં ઇંદ્રનો વૈભવ ઉતારવાનું કામ આરંભ્યું; પરંતુ એ કમનસીબ જીવડો તેનો ઉપભોગ કરી શક્યો નહિ પણ કેટલુંક કામ અધુરું મૂકીને તેને જવું પડ્યું. તેના કુડાં કૃત્યથી લોકો કંટાળી ગયા એટલામાં સન ૧૮૭૩ માં કર્નલફેર ત્યાં રેસીડેન્ટ નીમાયો. તેને તથા ગવર્નર જનરલને લોકોએ કેટલીક અરજીઓ કરી ને મહારાજની ભુંડી ટેવ છોડાવવા વિનંતિ કરી તેથી વડી સરકારે તે વિષે પંચની મારફત તપાસ કરાવી ૧૮ માસની મુદતમાં સુધારો તથા વ્યવસ્થા કરવાની સૂચના કરી. આ વખતના તેના પારસી દીવાનની સલાહ અને સહાયતાથી તે વડી સરકારની આજ્ઞા પ્રમાણે અમલ કરવાને તે ઘણો ખુશી હતો પણ કંઈક છુટી બુદ્ધિને લીધે તથા રેસીડેન્ટની કરડી નજરથી તેની ધારણા પાર પડી નહિ. મહારાજના દીવાને વડી સરકારને વિનંતિ કરી કે કર્નલફેરની અહિંથી બદલી કરવી પણ એટલામાં એવી જુમ ચાલી કે કર્નલફેરને ઝેર દેઈ મારી નાંખવાની કોશીશ મહારાજે કરી છે. ગવર્નર જનરલે કર્નલફેરની બદલી કરી અને ઝેર દેવાના તોહોમત માટે તપાસ કરવા અમદાવાદના તે વખતના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ગજનંદ વિઠલ તથા મુંબાઈની પોલીસના વડા સુટર સાહેબને નીમ્યા. તેમણે મહારાજને ગુનેગાર જણાવવાથી વડી સરકારે તા. ૧૩ મી જાનેવારી સન ૧૮૭૫ ને રોજ મહારાજને પદબ્રષ્ટ કરી કાંપમાં ફેદ કર્યો. અને ત્રણ અંગ્રેજો તથા ત્રણ દેશી ઉમરાવોનું કમીશન નીમી તેની તપાસ ચલાવી. મહારાજે પોતાનો બચાવ કરવા સાડું સારજંટ બાલેનટાઇન નામના વિદ્વાયતના બાહોશ બારીષ્ટરને એકલાખ રૂપિયા આપવા કરી તેડાવ્યો હતો.

તેણે ઘણા સારા બચાવ કર્યો. બાવીસ દિવસ સુધી કેસ ચાલ્યો. પછી અંગ્રેજ કમીશનરોએ ઝેરના તહોમત વિષે મહારાજને ગુનેગાર ઠરાવ્યો અને દેહીઓએ નિરઅપરાધી ઠેરવ્યો; પણ હિંદુસ્તાનના પ્રધાનના હુકમથી સરકારે તેના અવ્યવસ્થિત અમલ તથા કુડી ચાલને લીધે તેને રાજ્ય ચલાવવા નાલાયક ઠરાવી વંશ સહિત પદબ્રષ્ટ કરી તા. ૨૨ મી અપ્રેલ ૧૮૬૫ ને રાજ વડોદરેથી મદ્રાસ મોકલી કેદ કર્યો, અને હાલના મહારાજ સાહેબને ખંડેરાવ મહારાજનાં વિધવારાણી શ્રી જમનાબાઈએ દત્તક લેઈ ગાદી ઉપર બેસાડ્યા.

મહારાજાની આડી વર્તણૂકને લીધે રૈયત તેનાથી કંટાળી હતી તોપણ તેની માઠી વલે થવાથી તે નાખુશ થઈ અને કેટલાક અનાડીઓએ ઉશ્કેરાઈને હુલડ કરવાનું કર્યું પણ એકદમ લશ્કરી મદદથી તેની શાંતી કરી થાળે પાડ્યું. હાલના દિવાન સાહેબ કુલ અખત્યારથી નીમાયા અને અંગ્રેજ સરકારની જ્યંતીમાં રાજકારભાર પાછો ચાલવા માંડ્યો. દત્તક લીધેલા મહારાજને સારી કેળવણી આપી તનમનથી સુધારી લાયક કર્યા અને તા. ૨૮ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૧ ને રાજ તેમને ગાયકવાડી રાજ્યનો કુલ અખત્યાર સ્વાધીન કરી અંગ્રેજ સરકારે પોતાની જવાબદારી ઉઠાવી લોકોને મહારાજાની વાત વીસારે પડવા માંડી અને નવા અમલમાં તેમના જનમાલનું ઠીક રક્ષણ થવાથી સલાહશાંતિથી પોતપોતાને ધંધે લાગ્યા.

મહારાજાને મદ્રાસ લેઈ ગયા ત્યાં તેના દરેક કૃત્ય ઉપર દેખ-રેખ રાખવાને દાકતર શીવડને નીમ્યો હતો. એવું કહેવાયું છે કે મજકુર દાકતર તેની સાથે કેટલીક અસભ્ય વર્તણૂંક ચલાવી કમનસીબ રાજ્યધવાને કાયર કરતો હતો. મુદત વિત્યે મન વાળ્યા સિવાય ચાલતું જ નથી. તે પ્રમાણે મહારાજાને રાજગાદીનો શોક કળજે કરી પોતાનાં તથા પોતાની રાણીઓનાં જે નાણાં વગેરે વડોદરામાં કળજ થયેલું તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. છેલ્લી વખતે દાકતર કેવોનવ નામના વકીલની મારફત ફરી તકરાર ઉઠાવી

અને લીધરલ પક્ષ પ્રધાનપદે આવવાથી તે પોતાના શ્રમમાં સફળ થવાની આશા બાંધી વાટ જોવા લાગ્યો. દાકતર શીવડની અયોગ્ય વર્તણૂક વિષે હાલના ભલા ગવરનર જનરલ લાર્ડ રીપન સાહેબને જાણ થવાથી તેમણે મહારાવ ઉપર કૃપા કરીને શીવડ સાહેબને તેની તેનાતમાંથી દૂર કર્યો. લોકો પણ મહારાવના લાભમાં કાંઈક થશે એમ આશા રાખતા હતા અને ન્યુસપેપરમાં કંઈપણ બાબત એ સંબંધની જણાય તો અતિ આતુરતાથી વાંચવાને ચાહતા હતા. પણ મહારાવની અરજનો નિવેડો મનુષ્યના હાથે થાય તે કરતાં ઈશ્વરે પોતાની હજુરમાં જ કરવાનો વિચાર કરીને અતિસાર અમલદારને વારંટ આપી મોકલ્યો, તેણે આશરે એક માસ સૂધી એ દુઃખીઆરા રાજપુત્રને રીખાવી આખરે ઈશ્વરના હુકમનો અમલ કરી, તેના દોષીત કરેલા દેહને પડતો મૂકી તથા તેની વહાલી રાણીએ વલવલતી રાખી, આશાતુર આત્માને સ્વર્ગ કુચ કરી ગયો.

મહારાવના મૃત્યુથી લોકોને પાછી તેની જુની વાત યાદ આવી તેની દશા વિષે દીલગીરી થઈ હતી. હાલના મહારાજની રૂડી રાજનીતિથી લોકોની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થયેલી છે તોપણ પ્રેમપાસને લીધે મહારાવની દુઃખી દશા તેમને ધણો કાળ સાંભરશે. રાજપ્રજનો સંબંધ માતાપિતા અને સંતાન તુલ્ય છે; એમનામાં ગમે તેટલો અંટસ પડે તોપણ સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે એક બીજના ઉપર લક્ષ ખેંચાય. મહારાવે કરેલાં કુકૃત્યનો પુરતો બદલો તેને તેની હયાતીમાં જ મળી ચુક્યો છે એમ અમે ધારીએ છીએ અને તેથી ઈશ્વર પાસે માગીએ છીએ કે એ દુઃખીઆરા રાજવંશીને હવે તું તારા પવિત્ર ધામમાં શાંતિ આપજે.

(પુ. ૧૬મું, માહે સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૨)

સ્વર્ગવાસી કવિ પ્રતાપરાય શિવલાલની

જિંદગીની ટુંકી નોંધ

જણાવવાને અત્યંત દીલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે કે જામનગરના પ્રખ્યાત નાગર કવિ રાજશ્રી પ્રતાપરાય શિવલાલ માંકડે તારીખ ૭ જાનેવારી સને ૧૮૯૧ સંવત ૧૯૪૭ ના માર્ગશીર્ષ વદી ૧૨ બુધને રોજ ૪૬ વર્ષની ઉંમરે કફના દુષ્ટ વ્યાધિમાં પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કર્યો છે. આ ખેદકારક બનાવથી તેમના આખા કુટુંબમાં અને મિત્ર વર્ગમાં ઘણીજ ગમગીની ફેલાઈ રહી છે. જામનગરના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ રા. શિવલાલ ગોરધનને ઘેર સંવત ૧૯૦૧ ની સાલમાં પ્રતાપરાયનો જન્મ થયો હતો. ત્રણ વર્ષની છેક બાલ્યવસ્થામાં શીળીના મહાદુષ્ટ રોગના સપાટામાં ફસાઈ પડ્યાથી તેમાં દૈવયોગે નેત્રો રહિત થવાથી તેમને જન્મ પર્યંતનો અંધાપો પ્રાપ્ત થયો હતો. આવી રીતે આંખની અપંગ સ્થિતિમાં આવી પડવાથી તેમનાથી તે વખતની શાળામાં અપાતી કાંઈ પણ કેળવણી લેવાને બની શક્યું નહોતું. પરંતુ ૧૩ વર્ષની યોગ્ય ઉંમરે પહોંચ્યા પછી તેમના સરખી વયના બીજા છોકરાઓ નિશાળે બહુવા જતા ત્યારે તેઓની પાસે ચોપડીઓ વંચાવી શ્રવણ કરવાનો અભ્યાસ ઉલટ સાથે તેને પ્રથમો ગયો. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વર્ષ પરાક્ષ રીતે પુસ્તકો વંચાવવાનું જરી રાખ્યું હતું. તેમાં સુદ કવીશ્વર દલપતરામ પ્રજ્ઞાભાર્ગના રચેલા ગણપદાત્મક વિષયો તેમાં સુખ્યત્વે કરીને બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનિમાં પ્રસિદ્ધ મતાં તે વંચાવી તેઓ શ્રવણ કરવા લાગ્યા; અને તે ઉપર કેટલાક મિત્રોના જાહેરમાં ખૂબી તેના ચુલુદોષની પરીક્ષા કરતા માટે “જ્ઞાનવર્ધક” નામનું માસિક ચોપાનિયું લખાવીને પ્રતાપરાયે

પ્રગટ કરવા માંડ્યું. પૈમાની જોઈએ તેવી મદદ ન મળવાથી એ ચોપાનિયું છપાવવાને બન્યું નહિ. તેનો પહેલાં અંક બહાર પડતાં તેની પ્રશંસા થઈ અને તે સાથે એક સભા સ્થાપન કરવાની સૂચના થતાં સંવત ૧૯૨૪ ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં પ્રતાપરાય અને તેના મિત્રોએ એકઠા મળી માતાશ્રી અંબાજીના મંદિરમાં “મનોરંજક સભા” સ્થાપન કરી, તે સભાના પ્રતાપરાય એક સભાસદ થયા, અને ઘણું કરીને બીજા સભાસદો પ્રતાપરાયના બાળમિત્રો અને કુટુંબીજનો હતા. એ સભા ૧૨ અઠવાડિયે ભરાતી, તેમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર મોટેથી અને લખીને ચર્ચા ચાલતી. સત્સંગ અને સાગ ઉદ્દેશથી માણસના વિચારો સુધરતા જાય છે, તે પ્રમાણે પ્રતાપરાયના સંબંધમાં બન્યું હતું. એ સભાનો લાભ લઈ પોતાના મિત્રોની મદદથી પ્રસંગોપાત ગદ્યના નિબંધો સભાને નિવેદન કરી પ્રતાપરાયે પોતાના વિચારો જાહેર કરવા માંડ્યા; અને તેની સાથે કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની કવિતાઓ શ્રવણ કરવાથી પોતે કવિતા કરવાનો તેમના દીક્ષમાં અંકુર ઉત્પન્ન થયો. કવિતા રચવાની શરૂઆત કરવા માંડી. પ્રારંભ હંમેશાં ધણોજ નબળો હોય છે; પરંતુ અભ્યાસ અને પરિચયથી આરંભેલું કામ સંતોષકારક થતું જાય છે. કવીશ્વર દલપતરામનું બનાવેલું પિંગળશાસ્ત્ર પ્રતાપરાયે લક્ષપૂર્વક વંચાવી તેના નિયમો જાણ્યા; અને તે ઉપરથી કવિતા રચવાનું જ્ઞાન દિનપરદિન તેનું વધતું ગયું. સભાનું કામ પણ કેટલાંક વર્ષ સુધી સંતોષકારક ચાલ્યું હતું; અને તેના ઉત્સાહી મેંબરો જેમણે સભાની મદદથી ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેઓ ઘણા ખરા સંસાર વ્યવહારમાં ઉદ્યોગે વળગી ગયા, જેમાંનો ઘણો ભાગ આજે સારી સ્થિતિ ભોગવે છે. મનોરંજક સભા જો આવા કારણસર નિયમિત ભરાવી બંધ રહી હતી, તોપણ સમયાનુસાર તે સભાના મેંબરોએ માતાશ્રી અંબાજીના મંદિરમાં ભેગા થઈ જ્ઞાનચર્ચા ચલાવવાનું જારી રાખ્યું હતું.

સને ૧૮૭૫ ની સાલમાં વિદ્યાવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપનાર તથા સદા સુધારાના સાથી રા. રા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ જેઓ ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાના ડાયરેક્ટરના ઓફિસ ઉપર છે, તેઓ જ્યારે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા, અને વિજ્ઞાનવિલાસ ચોપાનિયાના સેક્રેટરીનું કામ પણ તેમના હવાલામાં હતું, તે અરસામાં એક બે વિષય ઉપર કવિ પ્રતાપરાયની બનાવેલી કવિતા તેના સ્નેહી ભાઈ માનશંકર વિ. જમીલદાસ માંકડે તેઓ સાહેબને રાજકોટમાં નિવેદન કરી હતી. તે વાંચી તેઓ ધણા જ ખુશ થયા એટલું જ નહિ, પણ તેની સાથે વિજ્ઞાનવિલાસ ચોપાનિયા માટે વખતો વખત કવિતા બનાવી મોકલવાની તેઓએ સૂચના કરવાની સાથે પ્રતાપરાયના હિતને ખાતર કેટલીક ભલામણ કરી હતી; અને તે વખતથી “વિજ્ઞાનવિલાસ” ચોપાનિયાની એક પ્રત પ્રતાપરાયને પ્રતિમાસે બક્ષીસ મોકલવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો; જે તેમના સેક્રેટરી તરફથી હજી સુધી પ્રતાપરાયના નામ ઉપર દર માસે મફત મળી જાય છે. આ પ્રમાણે હરગોવિંદદાસભાઈ તરફથી ઉપયોગી મદદ મળવાથી પ્રતાપરાયને વધારે ખુશી ઉત્પન્ન થઈ અને કવિતા કરવાની શક્તિ દિનપરદિન વિશેષ ખીંચતી ગઈ.

ખરેખર આવી કીંમતી મદદથી પ્રતાપરાયને બેહદ લાભ મળ્યો હતો અને તેથી મે. હરગોવિંદદાસભાઈએ આપેલા આશ્રય માટે પ્રતાપરાય પોતાના જન્મ પર્યંત તેઓ સાહેબનો ઉપકાર ભૂલ્યા નહોતા.

પોતાની કવિતા જાહેરમાં મુકવાનું સાધન આ પ્રમાણે મળવાથી વિજ્ઞાન વિલાસ, સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, વગેરે ચોપાનિયાં માટે કવિતા બનાવી છપાવવા મોકલવા લાગ્યા. તેવીજ રીતે પ્રસંગોપાત નીતિ, ઉપદેશ, ઇશ્વરભક્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર તેમણે કવિતા તૈયાર કરવા માંડી. આ કામમાં જુદાં જુદાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરવાની તેમને જરૂર જણાઈ, તેથી નાણાંની ધણી અગવડ ભોગવી તોપણ તેમણે જરૂર જોઈતાં પુસ્તકો મંગાવ્યાં. અને ક્રમે ક્રમે જાહેર પ્રજાની સેવા

કવિતાના વિષયો બનાવી બળવવા માંડી. આ પ્રમાણે ધણાંએ વર્ષની રચાયલી કવિતાનો એક સંગ્રહ કરી લોકોના ઉપયોગમાં આવે એવા હેતુથી એક પુસ્તકના આકારમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા તેમનો વિચાર થયો. પોતાની પરતંત્ર સ્થિતિને લીધે અને પૈસાની જોઈએ તેવી સગવડ ન હોવાથી પ્રતાપરાયથી એ કામ પાર પડી શકે તેવું ન હતું; તોપણ તેમના એ વિચારને અમલમાં મૂકવા તેમના મિત્રવર્ગમાં ઠરાવ થયો. તેમના કુટુંબી જાઈ માનશંકર ત્રિ. જમીલદાસ માંકડે તમામ કવિતાનો વિષય વાર સંગ્રહ કરી પ્રતાપરાયની ઇચ્છાનુસાર સને ૧૮૮૩ ની સાલમાં “મનોરંજક પ્રતાપકાવ્ય” એ નામનું એક પુસ્તક છપાવી બહાર પાડ્યું. પ્રતાપરાયની કવિતા કરવાની શક્તિ એ ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસ હતી. અને તેમની કવિતામાં કુદરતી મીઠાશ અને સરળતા એવાં તેો સરસ હતાં કે એ પુસ્તક જાહેર પ્રજાને ધણું જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું. તેનો ઉકાવ એકદમ થઈ જવાથી તે સાથે પ્રતાપરાયનું નામ આખા કાઠિયાવાડમાં દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયું.

આટલેથી જ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ પૂરું થયું છે એમ સમજીને પ્રતાપરાય બેસી રહ્યા ન હતા. પોતાથી નાની ઉંમરના ઊછરતા કુટુંબી જનોમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવા માટે ગયા પાંચ વરસ ઉપર નાના પાયા ઉપર ‘મનોરંજક પુસ્તકશાળા’ એ નામે એક લાય-બ્રેરી પોતાના ઉપરીપણા અને દેખરેખ નીચે સ્થાપન કરી છે, જેનું કામ આજ પણ સંતોષકારક રીતે ચાલ્યું જાય છે.

વળી વિદ્યાનો પ્રચાર કરવામાં બીજાં સાધનોની સાથે છાપખાનું એ એક અગત્યનું સાધન છે એમ પ્રતાપરાય માનતા; અને આ જામનગર શહેરમાં તેવું એકાદ છાપખાનું ખૂલેલું જોવાની પ્રતાપરાયને ઇચ્છા થવાથી તેણે પોતાનો એ વિચાર પોતાના કુટુંબીઓમાં જાહેર કર્યો. તેમના એ અમૂલ્ય વિચારની કિંમત તેમના કુટુંબીઓએ પીછાણી, ગયા વર્ષમાં જામનગર શહેરમાં “મનોરંજક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ” લોકોના

ઉપયોગ માટે ખુદ્દુ મૂક્યું છે. ખરૂં કહીએ તો, આ જાપખાનું જમનગર શહેરમાં પ્રથમ લાવવાનું માન કવિ પ્રતાપરાયને મળ્યું છે. અને એ બીના તેની કારકીરદીમાં એક અગત્યની આબરૂની વૃદ્ધિ કરનાર તરીકે ગણવી જોઈએ.

આવી રીતે પોતાના દેશી બંધુઓની પ્રતાપરાયથી જે કાંઈ સેવા બગવી શકાઈ, તે તેમણે બગવી એટલું જ નહિ, પણ તેમનો વિચાર સ્ત્રીઓની નીતિ સુધરે અને તેમનો ધરસંસાર વધારે સુખરૂપ થાય, એવા બોધથી જરૂર એક સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કરવાનો હતો અને તેને માટે તેમણે પોતાના દીલમાં કેટલાંક સાધનો તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. પરંતુ તેના તે વિચારને અમલમાં મૂકવાને પરમેશ્વરે તેનું આયુષ્ય લંબાવ્યું નહિ, એ ખરેખર શોચનીય છે.

પ્રતાપરાયને દમનો વ્યાધિ પ્રથમથી જ હતો. તેમાં ગયા એક વર્ષ થયાં તેને જીર્ણોન્નવર લાગુ થવાથી તેમનું શરીર ક્ષીણ પડી ગયું હતું, અને તેથી કફનો પ્રકોપ થઈ આવી તેમાં તેમનો દેહ પડી ગયો છે.

તેઓ પોતાનો કાળ હરહંમેશ ઈશ્વરભક્તિ કરવામાં અને પોતાના ઇષ્ટબંધુઓને જ્ઞાન અને નીતિનો બોધ કરવામાં નિર્ગમન કરતા. પોતાના માઆપે કૈલાસવાસ કર્યાથી અને પોતાના બાઈઓને બહાર પ્રદેશ નોકરી અર્થે રહેવું થવાથી તેઓ સઘળાના ધરનેઃ વ્યવહાર ચલાવવાનું કામ તેમણે પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું. કીશાયત અને કરકસર-કરી ખર્ચખુટણ ચલાવવાની તેનામાં અનુપમ શક્તિ હતી, અને એક બહોળા કુટુંબમાં સુલેહ સમાધાની સાચવી ધરસંસાર ચલાવવાનું કામ નિર્વિઘ્ને અને સંતોષકારક રીતે તેઓ ચલાવતા એટલું જ નહિ, પણ કેટલાંક ગુચવણવાળાં કામોને સુતર કરવામાં તથા જણાતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં તેમની સલાહ સૌને ઉપયોગી પડતી. કુટુંબ, ક્ષિણિયા, અને શહેરના જે જે લોકો તેઓની પાસે આવતા તેમની સાથે તે સખતા, સ્નેહ, અને સમતાથી વરતી તેમને

સંતોષ આપતા. નાના મોટા સર્વ કાષ્ટને હાસ્યવિનોદમાં અને સુખ-
શાંતિમાં પોતાનો કાળક્ષેપ કરવાનું કવિ પ્રતાપરાય રૂપી એક વિશ્રામ
સ્થાન હતું. તેમનો હસમુખો અને આનંદી સ્વભાવ, સ્નેહભાવ, દયા,
પરોપકાર બુદ્ધિ, અને સર્વની સાથે વિવેકથી વર્તવાની ટેવ, એ
આદિ સદ્ગુણોએ સર્વનાં મનનું આકર્ષણ કર્યું હતું. તેથી તેમના
મરણથી તેમના કુટુંબને એક મોટી ખામી પડી છે તે કાષ્ટ રીતે
પૂરાવાની નથી એટલું જ નહિ, પણ જે દેશી વિદેશીઓ સાથે પ્રતાપ-
રાયને ઓળખાણ પીછાણ અને સમાગમ થયો છે, તે સર્વને હર
વખત પ્રતાપરાયની ખોટ લાગે છે ને લાગશે. પ્રતાપરાયમાં કવિત્વ
શક્તિ એ કુદરતી બક્ષીસ હતી, અને તેની કવિતાની મધુરતા અને
તેમાં શમાયલો બોધ એવાં તો ચિંતાકર્ષક હતાં કે કવિ વર્ગમાં તેમની
એક સારી ગણના થઈ હતી; અને તેથી તેમના મૃત્યુથી કવિ વર્ગમાં
એક ખામી પડી છે; અને ખરું કહીએ તો આખા કાઠિયાવાડમાંથી
કવિરૂપી એક રત્ન ગૂમ થયું છે, જેને માટે કાઠિયાવાડને હીણબાગ્ય-
શાળી ગણવું જોઈએ. પંચ મહાભૂતનું બનેલું પ્રતાપરાયનું શરીર
અગર જો કે મૃત થયું છે, તો પણ તેમની કવિતારૂપી સુવાસ પછ-
વાડે કાયમ રહી તેમની કીર્તિ અવિચલ રહી છે, એ જ તેમના
જન્મનું સાર્થકપણું છે. સર્વ ધ્વજાંડના અધિપતિ ઇશ્વર આ અંધ
કવિ પ્રતાપરાયના આત્માને અક્ષય સુખ આપી અવિચળ પદ આપો
એમ આપણે કહીએ છીએ. કવિ પ્રતાપરાયના સદ્ગુણો અને સર્વ
પ્રત્યે સ્નેહભાવથી તેમણે ચલાવેલાં સદ્વર્તનની યાદગીરી ચિરંકાળ
રહેવાની અવશ્ય જરૂર છે. એવી યાદગીરી કાયમ રાખવાનું કામ
તેમના સ્નેહો અને મિત્રમંડળે જાપાડી લેવું ઘટે છે.

તૈયાર કરનાર

માનસંકર વિ. છબીલદાસ માંકડ

જમનગર.

(પુ. ૩૮ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૮૯૧)

મરહુમ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી

સી. આઈ. ઇ.

મી. સોરાબજી ૧૮૩૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫ મી તારીખે મુંબઈમાં એમના કોટના ઘરમાં જન્મ્યા હતા. એઓ સવા વર્ષના ભાગ્યેજ થયા હશે એટલામાં એમના પિતા ગુજરી ગયા. આ વખતે એમના પૈસા ટકા સંબંધી હાલત બીલકુલ સારી ન હતી. એમના પિતાનો પૈસો વેપારમાં ચાલ્યો ગયો અને તે કારણે લીધે એમનાં માતૃશ્રીને ઘણી વિટમણા પડી. પણ તેમણે અપૂર્વ ધૈર્ય અને હીમ્મતથી પોતાના છોકરાને કેળવણી આપી. પહેલ વેહેલાં તો એમને એક હિંદુ મેહેતાજીની ગામઠી નિશાળમાં મુકવામાં આવ્યા. આ નિશાળે એમના પિતા પણ શિખ્યા હતા. અહીંયાં આશરે આઠેક વર્ષની ઊંમર સુધી શીખીને કોટમાં એક ઇસ્ટ ઇન્ડિયનની અંગ્રેજ નિશાળમાં એમને મુકવામાં આવ્યા. ત્યાં સેહેજ સાજ અંગ્રેજી ભણીને એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થયા. ત્યાં એમના પશ્ચિમ વયના મિત્ર તથા મુંબઈની પ્રજાના એક મોહોટા સ્તંભ મી. નવરોઝજી ફરફુનજી તેમના શિક્ષક હતા. તેમના હાથ તળે થોડું ધણું અંગ્રેજી શીખ્યા પછી એમને ઊઠાડી લેવામાં આવ્યા. એમના મામાનાં હાથમાં હાલ એમની કેળવણી સંબંધીનો સંઘળો કારભાર હતો. તેમણે એમને સીલોન ખેંકના મુંબઈ ખાતાના એજન્ટ મી. ટેનરને ત્યાં કામ શીખવા સારૂ એમને સોંપ્યા. ટેનર માણસ ધણા ઉદાર દીલનો અને માયાળુ સ્વભાવનો હતો. મી. સોરાબજી ઉપર તે પિતૃભાવથી જોતો. એમને વ્યાપારમાં નજર પોહોંચાડતાં તથા પુસ્તકો અને શિખામણ દ્વારા અંગ્રેજી લોકોમાં જોવામાં આવતા

ધણા સદ્ગુણો ટેનરે શિખવ્યા. ૧૮૪૫ માં મુંબઈમાં “કોમરસ્યલ બેન્ક ઓફ ઇન્ડીયા” સ્થપાઈ અને ત્યાંના અધિકારીઓએ મી. ટેનરને પોતાની બેન્કમાં બોલાવ્યા. મી. ટેનર ત્યાંની નોકરીમાં દાખલ થયા અને મી. સોરાબજીને પોતાની સાથે લેતા ગયા. અહીંયાં એમને પેહેલવેહેલો જ વીસ રૂપીઆનો પગાર મળવા માંડ્યો. થોડાક દિવસમાં મી. ટેનરનું મૃત્યુ થયું પણ મી. સોરાબજીએ તે જ આશીસમાં આશરે આઠેક વર્ષ કામ કર્યું. ત્યાર પછી એમને સોલી-સીટરનો ધંધો શીખવાની ઇચ્છા થઈ. તે વખતે મુંબઈમાં દેશી સોલીસીટરો હતા જ નહિ, અને જે અંગ્રેજો હતા તેમણે દેશીઓને ન દાખલ કરવાનો સંપ કર્યો હતો. ડાક્ટર ટેમસ નામના એક ઉદાર અંગ્રેજે પોતાના ભાઈબંધોની મરજી વિરુદ્ધ મી. સોરાબજીને શીખવવાનું કબુલ કર્યું પણ પછીથી એમનો જ વિચાર ફરી ગયો અને વેપારમાં પાછા લાગુ થયા.

૧૮૫૩ માં મુંબઈમાં “મરકેન્ટાઇલ બેન્ક” સ્થપાઈ તેમાં એમને શરૂઆતથી જ નોકરી મળી અને ત્રણ વર્ષ પછી ડેપુટી આકાઉન્ટન્ટ નિભાયા. આ નિમણૂકથી ત્યાંના અંગ્રેજો નાખુશ થયા અને એમને દુર કરવાને બનતો પ્રયત્ન કર્યો. ૧૮૫૯ માં મી. મંચેરજી ફરામજી કામા જેઓ ગ્રાહ્ય કંપનીના બેંકર અને એજન્ટ હતા તેમના મદદનિશ જગ્યા મી. સોરાબજીને આપવામાં આવી. આસરે છ વર્ષ પછી મી. કામા પોતાના કામમાંથી દુર થયા અને મી. સોરાબજી શેક વરજીવનદાસ નરોત્તમદાસના એ જ કામમાં લાગીઆ થયા. ત્યારથી તે એમના મૃત્યુ પર્યંત તેઓ એ જ કામમાં રહ્યા.

આપણે કહી ગયા કે મી. સોરાબજી ઈંગ્રેજ નિશાળમાં થોડીક ખર્ચ બેગ ફેળવણી લીધા પછી ધંધામાં દાખલ થયા. આ કામમાં રોકાયા છતાં પોતાનો અભ્યાસ તેમણે છોડ્યો નહીં. અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચવાનો એમને ઘણો શોખ હતો પણ તે વખતે તે શોખ પુરો

પાડવાના તેમને સાધન ન હતાં. કોટમાં તે વખતે એક સેન્ટસેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી હતી તેનું લવાજમ મહીને ચાર રૂપીઆ હતું. આ તેમના ગળ ઉપરાંત હતું. લાંના અધિકારીએ એમની બુદ્ધિ તથા આતુરતા જોઈ એમને વગર પૈસે પોતાનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપી. અસલથી વ્યાપાર અને અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ મી. સોરાબજીને ધણો હતો. હાલમાં એમનાં પોતાનાં ધરનાં પુસ્તકાલયમાં મુખ્યત્વે કરીને વ્યાપારને લગતાં ધણાં પુસ્તકો છે તથા તેમાંનાં કેટલાંક ધણાં દુર્લભ અને કીમતી છે. આ અભ્યાસની સાથે એમને પોતાના જ્ઞાનનો સારો ઉપયોગ કરવાની આકાંક્ષા વધતી ગયી. એ મતલબથી એમણે ધણાંક વર્તમાનપત્રોમાં અને ચોપાની-આમાં લખવા માંડ્યું. “જગતપ્રેમી” “જગત મિત્ર” “રાસ્ત ગોફતાર” એ પત્રોને પોતેજ જન્મ આપ્યો. “મુંબઈ સમાચાર” જે આ ઇલાકામાં સઉથી જાનું વર્તમાન પત્ર છે તેમાં અસલ મી. સોરાબજી લખતા. પારસીઓની પુરાતન સ્થિતિ કેવી હતી તથા તેઓનો સામાજિક વ્યૂહ કેવા પ્રકારનો હતો તે વિશે વર્તમાનપત્રોમાં એમણે પોતાની શોધોના તથા અભ્યાસના પરિણામ જણાવ્યા. આ બાબત ઉપર એમણે કેટલાક નાહાના ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમ પોતાને ગ્રંથો લખવાનો શોખ હતો તેમ ગ્રંથકર્તાઓની દાઝ જાણી તેમના ગ્રંથો છપાવી બહાર પાડવામાં પૈસા ટકા સંબંધીની મદદ કરવામાં હમેશ તત્પર રહેતા. પરમેશ્વરે તે કામમાં મદદ કરવાને એમને જોઈતી સમૃદ્ધિ પણ આપી હતી. વિદ્વાનોની દાઝ વિદ્વાન હોય તેજ જાણે. ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ નવલકથા “વનરાજ ચાવડો” જ્યારે મી. મહીપતરામે એમને અર્પણ કર્યો ત્યારે જે કેહેવત મી. સોરાબજીને એમણે લાગુ પાડી હતી તે નિઃસંશય ધણી જ વાજબી છે. કહ્યું છે કે માણસ અકસ્માતથી દ્રવ્યવાન અને પ્રખ્યાત થાય પણ અકસ્માતથી સુશીલ અને દયાળુ ન થાય.

ગુજરાતી ભાષામાં લખનારા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકર્તાઓ એમના મિત્ર

હતા તથા તેમના અંથેને એમના તરફથી ધણો સારો આશ્રય મળતો.

આપણા સામાજિક સુધારાના સંબંધમાં મી. સોરાયજીએ ધણો શ્રમ કર્યો છે તથા હિંદુઓની સંસારી સ્થિતિ સુધારવામાં આગળ પડનારાઓને ધણા આકીર્ણથી મદદ કરી છે. સ્વર્ગવાસી કરસનદાસ મુળજી તથા શેઠ સોરાયજીની મૈત્રી લોકવિશ્રુત છે—એવા મિત્રો હવે કવચિત જ જોવામાં આવશે. કરસનદાસના જ્ઞાતીલાઓએ એને વિટમણા પાડવામાં બાકી રાખ્યું નથી. આવે દુઃખને સમયે તેને મદદ કરનારાઓમાં અગ્રણી મી. સોરાયજી હતા. કરસનદાસના મૃત્યુ પછી તેના બાપડી છોકરાઓને જ્ઞાતમાં દાખલ કરાવી આપનાર મી. સોરાયજી હતા. હિંદુઓના સંસાર સંબંધી પોતે ધણું લખાણ વર્તમાન પત્રોમાં કરતા. ગુજરાત તરફના સુધારક મંડળના અગ્રણી મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠને વિશે મી. સોરાયજી મરણ પર્વંત ધણો જ ઊંચો વિચાર ધરાવતા. વાત પ્રસંગે કેહેતા કે ગુજરાતીઓમાં શુદ્ધ અંતઃકરણ તથા નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી સુધારામાં તત્પર રહેનાર મી. મહીપતરામ એકલા જ હતા. પ્રજના હકમાં આગળ પડી કામ કરનાર જે નિષ્કલંક હોય તો જ તેને મદદ કરતા, નહીં તો ચોખ્ખી રીતે ઉઘાડેછોક ના કેહેતા.

પારસી કોમના સાંસારિક સુધારાના સંબંધમાં મી. સોરાયજીનું કામ કદી ભુલાશે નહીં. સ્ત્રીકેળવણીનું પેહેલું બીજ પારસીઓમાં પોતે રોપનાર હતા. નવસારી તથા મુંબઈ મળીને પાંચ નિશાળો છોકરીઓની કેળવણીને વાસ્તે પોતે સ્થપાવી તેમાંની બે પોતાને જ ખરચે રૂ૦૦૦૦) રૂપીઆને ખરચે એક કન્યાશાળા પોતે બંધાવી છે અને તે પોતાની માતૃશ્રીને નામે ઓળખાય છે. સ્ત્રીઓને ગુજરાતી કેળવણીની ધણી જરૂર છે એમ પોતે સમજી પોતાની સ્થાપેલી નિશાળોમાં ફક્ત ગુજરાતીમાં જ કેળવણી આપવાનું રાખ્યું છે. આ શાળાની રચના, ત્યાં અપાતી કેળવણી, તથા ત્યાં શીખતી બાળાઓની જે માવજત લેવામાં આવે છે તે તો જાતે જોયાથી જ

બપ્પામાં આવે. પારસીઓમાં કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓને યોગ્ય ઉત્તેજન આપી શાળાઓમાં શિક્ષકનું કામ કરવાને. આગ્રહ કરતા. તેમ સ્ત્રીઓને અગ્રેજી કેળવણી આપવામાં પણ પાછાં પગલાં કરતા નહીં. તે બાબતમાં એમના સ્વાભાવિક આગ્રહથી પોતે મદદ કરતા. દેશી સ્ત્રીઓનાં દરદો નિવારણ કરવાને સ્ત્રી દાક્તરોની જરૂર છે એ પ્રથમ આ ગૃહસ્થને સુઝયું હતું, તે તે સંબંધી કોઈ પણ યોજનાની અગત્ય એમના મનમાં ઉતરી હતી. પાછળથી આખા હિંદુસ્તાનને માટે એ યોજના ન્યારે થઈ, ત્યારે આ ઈલાકાની યોજનામાં તેમણે ઉત્સાહ-પૂર્વક ભાગ લીધો હતો. એવા સ્ત્રીઓની સ્થિતિના સુધારકના મરણ પછી યોગ્ય રીતે પારસી અને બીજી કોમની સ્ત્રીઓએ સલાહરી એમની યાદગીરી રાખવા એક મોહોડું ફંડ ઊભું કર્યું છે. પારસી સ્ત્રીઓની સાંસારીક સ્થિતિ ઘણી દુઃખી હતી તે તદ્દન સુધારી તથા તેમને થોડા અન્યાય દૂર કરાવવાને એક કાયદાની ઘણી જરૂર હતી. તે કાયદો રચવામાં મી. સોરાબજી સહુથી આગેવાન હતા અને એમણે કરેલી સેવાની યાદગીરી ખાતર એમને એક ઘણી કીમતી બેટ આપવામાં આવી હતી.

રાજ્યવ્યવહારમાં પણ એટલી જ મમતાથી મી. સોરાબજી કામ કરતા. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીમાં અસલ અગ્રેસર પોતે જ હતા. તે મંડળને કેવી સુધારણું એ સંબંધી તે વખતના ગવર્નર સર સેમોર ફીટઝીરાલ્ડે એમનો અભિપ્રાય પુછ્યો હતો.

સ્પિર્નીંગ મીલોમાં નાનાં બાળકો કામ કરતાં અટકાવવાને એક કાયદાની ઘણી જરૂર હતી. એ કાયદો ધારાસભામાં પસાર કરાવવાને મી. સોરાબજી ઘણું મથ્યા અને અતે ક્તેહમંદ થયા. વિલાયતથી આવતા માલ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં મુકાતી જકાત દૂર કરવાને લોર્ડ લીટનના વખતમાં ખટપટ ચાલતી હતી. તેની વિરુદ્ધ ઘણો વાદાનુ-વાદ અહ્યો તેમાં મુખ્ય લખનાર મી. સોરાબજી પોતે હતા. ખુદ

માન્ચેસ્ટરનાં પત્રોએ મી. સોરાયજીની દલીલોને ધણી વખાણી. રાજ્ય વ્યવહારમાં સત્તાધારી પુરુષો મી. સોરાયજીને ધણા સન્માનથી ને આદરથી જોતા. એમની કલમમાંથી એક પણ લખાણ આંત્રું જોઈ વૃદ્ધ તથા જીવાનો પોતાનો વાદ ફેરાણે મુકતા. મી. સોરાયજીના નામ માત્રના ઉચ્ચારથી સભાગૃહો ધન્યવાદથી ગર્જીત થતા. રાજ્યપદ ભોગવનારા અંગ્રેજો મી. સોરાયજી સાથે ગાઢ મૈત્રી ધરાવતા.

આ પ્રતાપી પુરુષની યોગ્યતા તથા એની રાજ્યભક્તિ જોઈ મહારાણી સરકાર યોગ્ય વખતે કીર્તિ ચિન્હો આપવા ચૂકતા નહીં.

૧૮૬૪ માં મી. સોરાયજી “ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ ” થયા.

૧૮૭૬ માં મુંબઈ ધારાસભાના સભાસદ નીમાયા.

૧૮૮૧ માં. મી. સોરાયજીને સી. આઇ. ઈ. નો ખેતાબ મળ્યો અને તેજ વર્ષમાં મુંબઈ સરકારે એમને “ શેરીફ ” કર્યા. ૧૮૯૫ માં સરકારે એમને આબકારી કમીશનના સભાસદ નીમ્યા. મી. સોરાયજીએ જન્મથી તે મરણુ પર્યંત સઘળી કામ તરફથી માન અને સત્કાર ભોગવ્યાં છે.

મી. સોરાયજીનું મૃત્યુ તા. ૪ થી એપ્રિલ અને મંગળવારે પરાઠીયામાં ત્રણ વાગે થયું. મૃત્યુની શય્યા ઉપર એમનું મન અત્યંત શાંત હતું. છેલ્લી ધડી લગી ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવું તેઓ વિસર્પા નથી. એમનામાં ધર્મબુદ્ધિ ધણી ગાઢ અને અચળ હતી. એમનો આત્મા ધણી શાંતીથી એમના અંગને તજીને જ્યાં કીર્તિમત્ પુરુષોના આત્માઓ લોકોત્તરારાંઠમાં વસે છે ત્યાં યશથી ભરપૂર થઇ આવ્યો ગયો છે. ખીજે દિવસે બપોરે ત્રણ વાગે એમના શયને બાહિર લઈ જવામાં આવ્યું. તે વખતે આખા કોટના ભાગમાં તથા શેહેરના કેટલાક ભાગોમાં મંજીર શોક વ્યાપી રહ્યો. એમના શયને માન આપવાને વાસ્તે આશરે પ્રાંચ હજાર માણસ એકઠું મધું રૂચે.

મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોષ્ટસર્મં ક્ષિતૌ ।

વિમુક્તા બાંધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥

આ પ્રતાપિ પુરૂષના જીવન વૃત્તાંતમાંથી આપણે શું તાત્પર્ય કહાડવું. આટલી ઊંચી પદવી તથા આવી ઉજ્જવળ કીર્તિ એમણે મેળવી એનું શું કારણ. એમના સ્વભાવમાં કેટલાક નૈસર્ગિક ગુણો એવા હતા કે શત્રુ પણ તેને ઈર્ષ્યા આશ્ચર્ય પામે તથા માન આપે. મી. સોરાળજીના સઘણા ગુણોમાં વિશેષે કરી ઔદાર્યનું પ્રાધાન્ય હતું. દુઃખીનું દુઃખ ટાળવું એજ પોતાનું કર્તવ્ય યે એમ સમજતા. બુદ્ધિમાન, પ્રમાણિક અંગ્રેજોને કરજના દુઃખમાંથી ધણીવાર એમણે છોડાવ્યા છે. ગરીબાઈમાં જન્મેલાં નિર્દોષ બાળકોને તથા તેમના માતા પિતા-ઓને દારિદ્ર્યના સંકટમાંથી છોડાવવાને મદદ કરતા. ધણા તરૂણ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકોથી અને પૈસાથી અભ્યાસમાં મદદ કરતા. ચોપડી વેચનારાઓની દુકાને પોતાનું ખાતું હંમેશાં કાયમ રાખતા અને હંમેશાં વાસ્તે એવી સૂચના આપેલી કે કોઈ પણ કોમના કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ગરીબ છોકરાને ગમે એટલાં કોમતી પુસ્તકોની જરૂર પડે તો તે તેને વગર પૈસે પોતાને ખર્ચે નામ બહાર પાડ્યા વગર આપવાં. યુરોપ જમ્મ હુન્નર શીખી આવવાની ઉમેદ રાખનાર તંગીમાં પડેલા તરૂણોને પોતાના પૈસાથી યુરોપ મોકલતા. એમના ઔદાર્યનું વર્ણન જોટલું કરીએ એટલું બોધું છે. પોતાના અસહના શેઠ મી. ટેનરની સ્ત્રીને છેલ્લા છેલ્લા દિવસ લગી મી. સોરાળજી પૈસાની મદદ મોકલતા.

મી. સોરાળજીના આત્મીય ગુણોમાં ઔદાર્યનું પ્રધાન્ય હતું એટલું જ નહીં પણ એમનો બુદ્ધિપ્રભાવ પણ જળ્યારે હતો. એમના તર્કો ધણા યુક્તિસિદ્ધ અને સત્યપ્રમાણ હતા. વ્યાપાર, કેળવણી, સામાજિક સુધારો એ સઘણા વિષયોમાં એમની નજર પ્રણીજ ભરી જતી હતી.

મૃત્યુની ધાસ્તી તેમને બીલકુલ હતી જ નહીં. મૃત્યુની ચિંતા ઉપર પોતે હંમેશાં કહેતા “આપણે દુનીઆમાં કાનું બગાડ્યું છે કે આપણે ધાસ્તિ રાખીએ.” શાંત અંતઃકરણથી મૃત્યુને સામા મળવાની થોડાંને જ હીમ્મત હોય છે. એમના સ્વભાવમાં એક રીતે ચોક્કસપણું ધણું જ હતું. એમની સ્મરણશક્તિ તથા નિયમિત જીંદગીના હેવાલ સાંભળીને કાંઈ પણ માણસને આશ્ચર્ય લાગે. સંસારમાં નામ મેળવવાને વાસ્તે જે ગુણો જોઈએ તે સઘળા એમનામાં સંપૂર્ણ રીતે હતા. પોતાના ઘરના બારણા ઉપર “હીમ્મતે ચાર ખુદા” એ કહેવત સુવર્ણના અક્ષરે કાતરાવી રાખી હતી. અને હજી તે ત્યાં છેજ. આ કહેવતને અનુસરીને પોતાનાં આચરણો દોરવતા.

એમના પરિવાર ઉપર એમના પોતાના ગુણોની અસર સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવે છે—એમની જ સત્યતા, એમનું જ ઔદાર્ય, એમના જેવી જ હીમ્મત તથા પ્રમાણીકપણું એમની છોકરીઓમાં તથા તેમના ફરજદોમાં જોવામાં આવે છે. એમના વિચાર એવા પાકા તર્કથી બાંધેલા હતા કે પચીસ વર્ષની ઉંમરે જે વિચારો બાંધેલા તે જીંદગીના અંત સુધી એમણે છોડ્યા નથી. માણસના મૃત્યુ પછી તેનાં અસ્થિત્યર્થે તો પંચતત્ત્વમાં જાય છે પણ તેણે કરેલો ધર્મ કાયમ રહે છે. તા. ૧૪ મી એપ્રિલની સાંજે મુંબઈના ટાઉનહોલમાં એમની યાદગીરી કાયમ રાખવાને એક ત્રણ હજાર માણસની સભા ભરાઈ હતી અને તેમાં સઘળા કોમનાં માણસો સામેલ હતાં. એ સભા બોલાવવાને મોહોટા મોહોટા સર ચાર્લ્સ સાન્ડ્સ અને મી. લીવારનર જેવા સત્તાધિકારીઓ તથા ધણીક સ્ત્રીઓની સહીથી શેરીફને અરજ કરવામાં આવી હતી. સભામાં સઘળા કોમનાં માણસો તરફથી એક જ પ્રકારની પ્રશંસા સાંભળવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે જે બાંધણો થયાં હતાં તથા હાજર નહીં રહી શકેલા ગ્રહસ્થો તરફથી જે પત્રો આવ્યા હતા તેની મતલબ જાણવાથી આખી પ્રજાને એમના મૃત્યુથી કેટલો શોક થયો છે તેનું માપ થઈ શકે. સ્ત્રીઓએ મી.

સોરાબજીની યાદગીરી રાખવાને એક જુદી સભા ભરી હતી. એમની યાદગીરી રાખવાને ઉભું કરવામાં આવેલા ફંડમાં આટલી થોડી મુદતમાં ત્રીસ હજાર રૂપીઆ ભરાઈ ચૂક્યા છે. પ્રમાણિક અને સદ્-ગુણી માણસને બીજો કાંઈ બદલો નથી, પણ પ્રજા તરફનું સન્માન એજ છે. મૃત્યુ લોકનું સ્વર્ગ ખરું જોતાં આ જ છે.

(પુ. ૪૦ મું, માહે મે, ૧૮૯૩)

રા. બા. ગોપાળરાવ હરિનું જન્મવૃત્તાંત

રત્નાગિરિજિલ્લાના કુર્ધ નામે ગામમાં સિધ્ધેની અટકવાળા વંશના પુરૂષો છે, તેમાંથી જ દેશમુખી વતન પ્રસંગે “દેશમુખ” કુટુંબની ઉત્પત્તિ છે. સિધ્ધે વંશના મૂલ પુરૂષ વિશ્વનાથ પતે રત્નાગિરિ પ્રાંતના બાર ગામનું દેશમુખી વતન ખરીદ કર્યું અને કુર્ધ ગામમાં પોતાનો જથ્થો નિવાસ રાખ્યો. આ ઈ. સ. ૧૬૫૦ અથવા તે અરસાની વાત છે. વિશ્વનાથપંત ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં ગુજરી ગયા. તેમને નારાયણ નામે એક પુત્ર હતો. નારાયણરાવ પણ આજ ગામમાં રહેતા. આ વખત શાહુ રાજ સતારાની ગાદી ઉપર હતો. થોડા સમય બાદ જ્યારે પેશ્વાઈ શરૂ થઈ ત્યારે તેમણે પોતાના ચાર પુત્રોને પુત્રે મોકલ્યા. તેમનાં નામ (૧) વામનાજીપંત (૨) ગોવિંદપંત (૩) અંનાજીપંત અને (૪) લક્ષ્મણપંત.

આ સમયે પુનામાં “ફડનવીસ” નામનું એક મહોટું ખાતું હતું જ્યાં મુત્સદ્દી વર્ગના લોકને શિક્ષણ મળતું. ફડનવિસ ખાતામાં નોકરી લીધી એટલે મુત્સદ્દીપણાનું શિક્ષણ મળ્યું એમ સમજાતું. અને ધણી તરફ પુરૂષો આ માટે પુત્રે આવી રહેતા. આમાંના એક લક્ષ્મણપંત ઉપર પ્રસિદ્ધ નાનાફડણવિસનો ધણોજ વિશ્વાસ

હતો અને રાજદારી કેટલાંક કઠિન અને મહત્વનાં કાર્યો તેમને સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. લક્ષમણપંતના વડીલ બંધુ ગોવિંદપંત પણ પુનામાંજ રહેતા. તે ઇ. સ. ૧૭૯૨ ની સાલમાં ગુજ્યાં. તેમને હરિપંત નામે પુત્ર હતો. પોતાના પિતાના મરણ વખત હરિપંતનું વય ૩૬ વર્ષનું હતું અને તે વખત પુના સરકારના મ્હોટા દરજ્જાના લશ્કરી અમલદાર હતા. હરિપંતને પેશ્વા સરકારે કામ પ્રસંગે દક્ષણમાં મોકલેલા તે આવ્યા પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં છેલ્લા આજીરાવ પુનાની પેશ્વાઈ અંગ્રેજ સેનાપતિ માલકમ સાહેબને હસ્તક સોંપી, બ્રહ્માવૃતમાં (બીહુર) પલાયન કરી ગયા હતા! આ દિનથી અંગ્રેજ અમલ પુનામાં શરૂ થયો.

ઉપર લખેલ હરિપંત તેજ આ ચરિત્રના નાયક રા. બ. ગોપાળરાવજીના પિતા થાય. હરિપંતની પ્રથમ પત્ની દેવલોક પામ્યાં, ત્યારબાદ તેમણે દ્વિતીય લગ્ન કુર્ધનાજ રહીશ રાધાપંતની કન્યા કાકુબાઈ વેરે કર્યું; અને તે આ વિષયના નાયકના માતૃશ્રી કાકુબાઈને ત્રણ પુત્ર પ્રસવ્યા, ચિંતામણિરાવ, ગોપાળરાવ અને ગોવિંદરાવ. હરિપંત દેશમુખ ૮૦ વર્ષની વયે સન ૧૮૩૬ ના મે માસની ૧૬ મી તારીખે ગત થયા.

હરિપંતને તેમની હયાતીમાં રૂ. ૧૦૦૦) નું વર્ષાસન પેશ્વા સરકારે એનાયત કરેલું અને બ્રિટિશ રાજ્યે ચાલુ રાખેલું તે મળતું. મરણ પછી તે બંધ થયું. હરિપંતની વિધવાએ આ સંબંધમાં અરજ કરવાથી, તેની અરજ મંજૂર કરવાના અભિપ્રાય સાથે મુંબઈ સરકારે “કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર” ને લખ્યું. ત્યાંથી નીકાલ થયો કે “જમ કરેલું સરનજમ પાછું આપવાનું નથી; પરંતુ હરિપંતની વિધવા કાકુબાઈને જન્મપર્યંત રૂ. ૬૦૦) વર્ષાશન આપવું. અને તેના પુત્રોને નોકરીએ લાગે ત્યાં સુધી રૂ. ૨૦૦) વર્ષાશન આપવું.” આ ઠરાવ પ્રમાણે અમલ થયો. પેશ્વાઈની આખર બાદ પેશ્વાઈ

વખતના પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીમાન કુટુંબના સ્થિત્યંતરનું આ એક સાધારણ ઉદાહરણ છે.

ગોપાળરાવ દેશમુખનો જન્મ તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૩ ને રોજ થયો, પિતાના મોત વખત તેમનું વય ૧૩ વર્ષનું હતું. લખવા વાંચવાનું અને હિસાબ વિગેરેનું સામાન્ય જ્ઞાન ગોપાળરાવે ખાનગી શિક્ષકના હાથ તળે ધર આગળ જ મેળવ્યું હતું. કંઈ નિશાળે ખેડેલા નહીં. ૧૫ વર્ષની ઊંમરે તેમણે હવેલીના મામલતદાર અમૃતરાવ અપ્પાજી રાનડે (તે હોન. રા. બા. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેના માના બાપ) ના હાથ તળે કચેરીમાં ઊમેદવારી શરૂ કરી. આ વખતથી જ ગોપાળરાવની ચાલાકી અને હીસાબી જ્ઞાન જોઈ અમૃતરાવ મામલતદાર કહેતા કે આગળ જતાં દફતરદાર થશે. તે વખત દેશી લોક માટે દફતરદારનો હોદ્દો મહોટો ગણાતો હતો.

બુધવારવાડીમાં મામલતદારની કચેરી હતી-એ કચેરીના ઉપર સરકારી અંગ્રેજી શાળા હતી. આ શાળામાં આશરે ૬૦ વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ પૃથ્વીનો ગોળો લઈ અથવા જુદા જુદા દેશના નકશા લઈ જુએ કરે તે સંબંધે કચેરીના લોકના જોવામાં આવે. ગોપાળરાવનું મન તે તરફ આકર્ષાયું અને ઇંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વાંચનારને આશ્ચર્ય લાગશે, પણ ખરી વાત છે કે, આ કાર્ય સહેલું નહોતું. અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવો એ બ્રાહ્મણ લોક અત્યંત અપવિત્ર ગણતા. અને આ મતના લોકનું જોર તે વખત જખરું હતું. ખુદ ગોપાળરાવનાં માતૃશ્રી પુત્રને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા વિરુદ્ધ હતાં. ગોપાળરાવે દૈનિક નિશ્ચય કર્યો હતો તે રહે તેમ નહોતું. માતૃશ્રીને રાજ્યભાષા શીખ્યા વગર ચાલે નહીં વિગેરે કારણો બતાવી શાંત પાડ્યાં તોપણ નિશાળેથી આવ્યા પછી દેહશુદ્ધ સ્નાન કર્યા શિવાય પુત્રને ઘરમાં પેસવા દેતાં નહોતાં. આ વિગેરે બીજી અડચણોથી નિરાશ ન થતાં અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો ધર આગળ થોડા વખતમાં, વિદ્વાનોની મદદથી

“ વીલસનનો ડાયલોગ ” “ સ્ટીશાનું વ્યાકરણ ” અને “ જોનસનના કોશ ”નું કિંચિત્ જ્ઞાન મેળવી શાળામાં પરીક્ષા આપી, સન ૧૮૪૧ માં ચોથા વર્ગમાં દાખલ થયા. ગોપાળરાવની ઉંમર શાળામાં દાખલ થયા સારે ૧૮ વર્ષની હતી. અને મહેનત અને ચંચળ સુદ્ધિના બળથી એક પછી એક ઉપલા વર્ગમાં ઘણી ટુંક મુદતે ચઢતા ગયા. નિશાળમાં ફક્ત ત્રણ વર્ષ રહ્યા પરંતુ તેમણે તેટલા વખતમાં “ અંગ્રેજી ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે ” એવો ઉપરી શિક્ષક મી. ઇરડેલનો અભિપ્રાય મેળવ્યો. ગોપાળરાવજીની તીવ્ર સુદ્ધિ જોતાં આટલા વખતમાં આવું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું એમ સંભવિત નથી લાગતું એ ખરૂં પણ હાલની માફક નિરૂપયોગી અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓને ગળે ઠાંસવામાં નહોતો આવતો એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. શાળા છોડ્યા બાદ પુસ્તક અભ્યાસ કરી જુદા જુદા વિષયોનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવવામાં ગોપાળરાવે અથાગ શ્રમ લીધો હતો.

શાળા છોડ્યા પછી તા. ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૮૪૪ માં ગોપાળરાવને દક્ષણના સરદારના એજન્ટ મી. વારડનના હાથ તળે રૂ. ૭૭ ના પગારની કલાર્કની જગ્યા મળી. તેજ ને એજ ઓફીસમાં ચાર વર્ષ સુધી એમણે દુભાષ્યાનું કામ કર્યું. સાર પછી એમનો પગાર રૂ. ૯૬ કરી હેડ કલાર્કની જગ્યા આપી. એને એજ ઓફીસમાં સન ૧૮૫૨ માં રૂ. ૧૩૧ ના પગારથી શિરસ્તેદાર નીમાયા. આ અગાઉ સન ૧૮૪૬ માં તેમણે મુનસફની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

શિરસ્તેદારના હોદ્દા ઉપર જોટલા વખત રહ્યા તે દરમ્યાનના એમના ઉપરીઓએ એમની પ્રશંસા કરી છે. અને તેઓ સઘળા દેશબુખ સાથે સપ્રેમ વર્તતા. દેશબુખ કુળમાં સરકારી નોકરી સ્વીકારનાર ગોપાળરાવજી પ્રથમ હતા. નોકરીએ લાગ્યા અગાઉ રૂ. ૨૦૦) નું એમને જે વર્ષાસન મળતું તે નોકરી સ્વીકાર્યા પછી બંધ થયું.

તા. ૧ અક્ટોબર ૧૮૫૨ થી ગોપાળરાવને રૂ. ૨૦૦) ના પગારથી સતારા જીલ્લામાં વામના ફર્ટ કલાસ મુનસફ નીમવામાં

આવ્યા હતા. પછી ૨૭૫ રૂપૈયાના પગારથી સતારામાં આકટીંગ સદર અમીન નીમાયા હતા. ત્યાર પછી રૂ. ૨૫૦ પગાર અને રૂ. ૫૦ બાથુ નીમી તેમને ઈનામ કમીશન નં. ૨ નો હોદ્દો મળ્યો હતો, ત્યાંથી રૂ. ૬૧૧) ના પગાર ઉપર તેમની સતારે સુપરી સેટલમેન્ટ ખાતામાં નીમણુક થઈ.

સરકારે સન ૧૮૬૧ માં ઈનામ કમીશનખાતું બંધ કરી ગોપાળરાવની જગ્યા કમી કરી. થોડો વખત વગર નોકરીએ રહેવું પડ્યું. ઈનામ કમીશનખાતામાં કામ માટે કેપટન કૌપરે ને કેપટન ગ્રીફીથે સરકારમાં ગોપાળરાવની ઘણી તારીફ મોકલેલી અને એક પત્રમાં ગોપાળરાવ જેવા ચાલાક અને હુશીયાર માણસ નોકરી બહાર રહેવાથી સરકારને તેમની ખોટ માલમ પડે છે એમ દર્શાવ્યું હતું. આ પછી સરકારે તેમને મુંબાઈની સદર અદાલતના બીજા મદદગાર રજીસ્ટ્રારના હોદ્દા ઉપર નીમ્યા. ત્યાર પછી તેમને અહમદનગરના આસીસ્ટન્ટ અને સેસન્સ. જજની જગ્યા આપી. આ જગ્યા મુંબાઈ ઈલાકામાં સ્વદેશીને પ્રથમ જ મળી. અહમદનગરથી એજ હોદ્દા ઉપર સન ૧૮૬૩ માં તેમની અમદાવાદ બદલી થઈ. આ હોદ્દા ઉપર બંને સ્થળે તેમના પોતાના કામથી સરકારને સંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો. અને તે સાથે લોકોની અપૂર્વ પ્રીતિ મેળવી. દીવાની તેમજ ફૅજદારી બંને કામ કરવામાં તેમની ઉચ્ચ બુદ્ધિ અને ઉત્તમ જ્ઞાન વડે તેઓ સર્વત્ર લોકપ્રિય થઈ પડ્યા, અને આ શહેરના લોકોની તેમના પ્રત્યેની પ્રીતિ અને માન માટે વાંચનારને અમે તે વખતના હેવાલનું અવલોકન કરવા સૂચવીએ છીએ. મી. દેશમુખ આ હોદ્દા ઉપર નીમાવાથી યુરોપીયન સીવીલીયન વર્ગે ફટલોક બડબડાટ તે સમયે કીધો હતો. અને સરકારે આ અન્યાય કીધો છે એમ બતાવવાનો ઉલ્લેખ માંડ્યો હતો. પણ તેમાં કાંઈ ફાવ્યા નહીં અને આ નીમણુક કામચલાઉ હતી એટલે તે માટે નકામી કચકચ કરવામાં અર્થ નહોતો.

સન ૧૮૬૫ માં ગોપાળરાવની અહમદનગરના સેક્શનલ કોર્ટ

જનજન તરિકે નિમણુક થઈ. તે પછી સતારામાં પ્રી-સીપાલ સદર અમીન થયા. ૧૮૬૮માં પાછા અમદાવાદ શહેરમાં સ્મૌલકાઝ કોર્ટના જનજન તરિકે આવ્યા. દશ વર્ષ સુધી આ જગ્યા પર તેઓ રહ્યા. તે સમયની અત્રેની અમદાવાદની કારકીર્દીએ એમના સુચરિત્રો મુખ્ય ભાગ ગણાય. જે પૂજ્યશુદ્ધિ ગોપાળરાવ દેશમુખ પ્રત્યે અમદાવાદી પ્રજાએ દર્શાવી છે તેનું યથાર્થ વર્ણન આપવું એ અશક્ય છે. અહોની પ્રજાના ભાવનું ખરું સ્વરૂપ જે વખત નાશકના જોઈ-ટ સેશન્સ જનજનના હોદ્દા ઉપર એમની બદલી થઈ તે વખત જોવામાં આવ્યું હતું. તેનો સહેજ આભાસ તે વખતના અમદાવાદના વર્તમાનપત્રના આધારે અત્રે ટુંકામાં આપીએ છીએ.

રા. બા. દેશમુખ આ શહેરમાં એકંદર બાર વર્ષ રહ્યા. આ એક તપ જોટલી મુદતના દરમ્યાનમાં તે એટલા બધા પ્રિય અને પૂજ્ય થઈ ગયા હતા કે લોકો તેમને દેવ સમાન સન્માન આપતા. તેમનાં કામકાજની શૈલી, તેમની ન્યાયશુદ્ધિ એમના શાંત અને ગંભીર સ્વભાવ અને એમના ધૈર્ય એ ઔદાર્યની લોકોને એવી પૂર્ણ પીછાન થએલી હતી કે એમની નાશક બદલીની ખબર જાણતાં સર્વત્ર શોકગ્લાની વ્યાપી ગઈ હતી. તે વખતે તેમને માન આપવામાં અને સત્કાર કરવામાં કશી મણા રાખવામાં આવી નહોતી. રા. બા. દેશમુખની વિદાયગીરી વખતે નાગરીકોએ “ગોપાલોત્સવ”નો નામનો એક જંગી ઉત્સવ કીધો હતો. તે વખતનાં વર્તમાન પત્ર વાંચતાં દરેક પત્રકાર ગોપાળરાવના ગુણ ગાવામાં એકે એકની સ્પર્ધા કરતા હોય એમ લાગે છે. કવિ અને પત્રકાર તેમણે આ પ્રસંગે રા. બા. દેશમુખનાં એટલાં બધાં વખાણ કીધાં છે કે ભાગ્યે જ અધિકારી વર્ગમાંથી કોઈનાં એટલાં વખાણ થયાં હોય. શહેરમાંથી તેમના વિદાય થતા અગાઉ ધણી મીજબાનીઓ તેમના માનાર્થે થઈ હતી. અને તે પ્રસંગે લોકોએ જે સન્માન આપ્યું હતું તે બેશક અપૂર્વ હતું. તા. ૨૪ શનીવાર ફેબ્રુ-

આરી ૧૮૭૭ આ ગોપાળોત્સવને માટે મુકરર ઠેરવવામાં આવી હતી. તે માટે રૂ. ૫૦૦) ઉધરાવેલા તે પૈકી ૨૫૦)ના પુસ્તકો તથા મીઠાઈ મંગાવી સઘળી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે ૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦૦૦૦ ઉપરાંત શહેરી જન ગોપાળરાવના સન્માનાર્થ એકઠા થયા હતા. આ સંબંધનો પૂર્ણ હેવાલ આ માસીકમાં તે સમયે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલાં છે. અમદાવાદના અનેક કવિઓએ ગોપાળરાવના ગુણની પ્રસંશાની કવિતાઓ રચેલી છે. તેમાં કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઈ. તથા તેમના પુત્ર મોહનલાલનું “ગોપાલગુણ વર્ણન કાવ્ય” તથા કવિ જીલાખી ચકુભાઈની કવિતા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. ગોપાળરાવજીને સન્માન આપવામાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, યુરોપિયન, સર્વેએ એક સરખા ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો. આ પ્રસંગે એક અમેરીકન વ્યાપારી આ શહેરમાં આવી પુગેસો તેણે પોતાના વિચાર જણાવતાં કહેલું કે આ મીલાવડા ઉપરથી જ કેવા પ્રકારના પુરૂષને માન આપો છો તેનું મને સહજ જ્ઞાન થાય છે. આવી લોકભક્તિ કવચિત જોવામાં આવી છે અને એવા મહાન પુરૂષને બેશક ધન્યવાદ ધટે છે.

ઉપરનો હેવાલ વાંચનારને તે વખતના મીલાવડાઓનો ચીતાર આપવાને કાંઈ જ નથી. બેશક ગોપાળરાવ પ્રત્યે લોકની પ્રીતિ અલૌકિક જ હતી. અને ૧૮૮૧ માં જ્યારે રા. બા. દેશમુખ વડોદરે શ્રીમંત શીયાળરાવ માયકવાડના રાજ્યાભિષેક સમારંભ ઉપર આવેલા ત્યારે આપણા પ્રસિદ્ધ મહુર્મ રા. બા. બોળાનાથ સારાભાઈના આમંત્રણથી તેઓ અમદાવાદ પધાર્યા હતા. તે વખત લોકોનાં જે ટોળે ટોળાં એમના દર્શન માટે ભેગાં થતાં તે કેાઈ જાતના જીથની યાદગીરી આપતાં. ટુંકામાં અમારા જાણુવા પ્રમાણે પુણાના કૈલાસવાસી સાધુ યશ્વંતરાવ મહાદેવ ભારકર ઉર્ફે દેવ મામલતદારને જે ભક્તિથી ત્યાંના લોક આહતા તેવી ભક્તિ દેશમુખના સંબંધમાં અમદાવાદના લોકમાં જોવામાં આવી હતી. રા. બા. દેશમુખ અમ-

દાવાદમાં હતા તે દરમ્યાનમાં તેમણે શહેરની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવી છે. હીમાબાર્ધ ઈન્સ્ટીટ્યુટના તેઓ અધ્યક્ષ હતા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ને શેઠાણી કન્યાશાળાના સેક્રેટરી, બાળલગ્ન નિષેધક મંડળીના તથા પ્રાર્થના સમાજના પ્રમુખ હતા. અને કંગાળ ફુગ્ગાલફંડ તથા અમદાવાદ રીલીફ ફંડ કમીટીના સેક્રેટરી હતા. બીજી અનેક રીતે તેઓ શહેરની સેવા બજાવવામાં તત્પર હતા. આ સમયમાં તેમણે નિરનિરાળા વિષયો ઉપર કીમતી અને વજનદાર સંખ્યાબંધ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. અવદીચહીતેચ્છુ સભા, નાગરી સભા, વણિક સભા, વિગેરે ઉપર તેમનું સારું લક્ષ હતું અને તેને ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો. અમદાવાદથી નીકળતાં રા. બા. દેશ-મુખને વિદાય કરવા સેંકડો લોક સ્ટેશન ઉપર ભેગા થયા હતા. એ વિયોગ દુઃખ તેમને એટલું બધું લાગ્યું હતું કે તેમની આંખમાંથી આંસુ બહેવા લાગ્યાં હતાં.

સન ૧૮૭૭ ના માર્ચ માસમાં રા. બા. દેશમુખ નાશિકમાં જોઈન્ટ જનજના હોદ્દા ઉપર હાજર થયા. ત્યાં અને ચાણાના શેક્સ જનજના એમના કામ માટે હાઈકોર્ટ સારી પ્રશંસા કીધી છે. સીવીલ સરવીસ કમીશન રૂબરૂ સાક્ષી આપતાં મરહુમ મી. જસ્ટીસ નાનાબાર્ધ હરિદાસે કહેલું કે વગેરે સનંદી દેશી જનજ ન્યાયનું કામ કેવી અચ્છી રીતે કરી શકે તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ રા. બા. દેશમુખ છે. તેમની સર્વ નોકરી તદ્દન નિષ્કલંક હોઈને પ્રભાવિષ્ય હતી. ગ્રેપાળરાવજીને ૫૫ વર્ષ થયે સર રીચાર્ડ ટેમ્પલ, મુંબાઈનાં તે વખતના ગવર્નરે પેન્શન આપ્યું. રાવબહાદુરનો નોકરી પર કાયમ રહેવાનો હવે વિચાર નહોતો. તેમની જ્યેષ્ઠ પુત્રીનો પતિ મંગળવેખ્યાના જાગીરદાર શ્રી હરીહરરાવ રામચંદ્ર પટવર્ધન, તરુણવયમાં એકાએક પંઢરપુરમાં દેવલોક પામ્યા. આથી રાવબહાદુરના મનપર અત્યંત ઉદાસી બાપી ગઈ હતી, અને નોકરી પરથી દીક્ષા લીધી ગયું હતું...

સન ૧૮૭૭ માં મહારાણીએ હીંદુસ્તાનની શેહેનશાહત ધારણ કરી ત્યારે નામદાર મુંબઈના ગવર્નર સર ફીલીપ વુડહાઉસ અને વાયસરોય લોર્ડ લીટનના આમંત્રણથી ગોપાળરાવ દિલ્હીના ફર્યારમાં હાજર રહેવા ગયા, ત્યારે તેમને રાવજહાદુરનો ઇલ્કાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. પેન્સન મળ્યા પછી રાવજહાદુર પાંચ છ માસ મુંબાઈ રહી પછી પુને રહ્યા હતા. સન ૧૮૮૧-૮૨ અને ૧૮૮૨-૮૩ માં મુંબાઈના કાયદા કાર્ડેસીલના સભાસદ હતા તે વખતે મહુડા બીલ અને શિકારી કાયદાના ખર્ડાના સંબંધમાં કીમતી સેવા બજાવી હતી. તેઓ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ અને મુંબાઈની યુનીવર્સિટીના ફેલો હતા. અને સરકારે પ્રથમપદના સરદારની પદ્ધિ બક્ષી હતી. આ ટુંક ચરિત્ર પૂર્ણ કરતાં પહેલાં તેમના મુખ્ય કામની સંક્ષેપ નોંધ લેવાની રજા લઈએ છીએ.

તે વખતના લોકમાં પ્રચલિત દુરાગ્રહ તથા દુરાભિમાન અને અજ્ઞાન ફેડવાના નેક હેતુથી અને વિદ્યાના પ્રસારથી જ લોકની સ્થિતિ સુધરશે. એ શુભ નિશ્ચયથી જ્ઞાનપ્રસારક પત્રમાં “લોકહિત વાદી”ની સહીથી રા. બા. ગોપાળરાવજીએ જે લેખ પ્રસિદ્ધ કીધા છે તે આજપણુ આપણા મનને આનંદ સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણ આપે છે. આ જ્ઞાનપ્રસારક પત્ર કાઢવાનું માન પણુ તેમને જ ધટે છે. ચાર વર્ષ પર્વત આ પત્ર તેમણે ચલાવ્યું. એજન્ટની ઓફીસમાંથી તેમની બદલી થયાથી આ પત્રનું કામ તેમને છોડવું પડ્યું. લોકહિતવાદીના લેખનો બહોળો ઉતારો મુંબાઈના મીસનરી જ્ઞાનોદય પત્રમાં ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૨ સુધીના અંકો જેમની પાસ હશે તેમના જોવામાં આવશે. આ લખાણની તે વેળાની પ્રભુ ઉપર ધણી ઉત્તમ અસર થયેલી જણાય છે.

મુંબાઈ પ્રસાકમાં પુનાની નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરી ધણી ભુની છે; અને તેને હયાતીમાં લાવવામાં રા. બા. દેસમુખને ધણી અડ-

ચણ સોસવી પડી હતી. આ લાયબ્રેરીના જેટલાં જુનાં સંસ્કૃત પુસ્તક ખીજી કોઈ લાયબ્રેરીમાં ભાગ્યેજ હતાં, પણ કમનસીબે તેમાંનાં ઘણાં ખરાંની બુધવારવાડાની મોટી આગમાં પૂર્ણાહુતી થઈ ગઈ છે. રા. બા. દેશમુખ ન્યારે મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે તેમણે તથા કેશવ-શાસ્ત્રી ગાડગીલ, લક્ષમણ શાસ્ત્રી હળવે અને પારસી ગૃહસ્થે મળી ઈંદુ પ્રકાશ છાપખાનું કાઢ્યું અને થોડા વખતમાં તેજ નામનું પત્ર બહાર કાઢ્યું. જે પત્ર તે સમયે શરૂ થયેલું તે મુંબાઈ ઈલાકામાં હાલ ઉત્તમ પંકિતનું ગણાય છે. આ પત્રનો ઇંગ્લિશ ભાગ તે વખત રા. બા. દેશમુખ લખતા. બુદ્ધિપ્રકાશ માસિકમાં પણ તેમનાં કીમતી લખાણો પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે.

રા. બા. ને પોતાને પુસ્તક વાંચવાનો અત્યંત શોખ હતો. તે જેમ અને તેમ વિદ્યાનો પ્રસાર સ્વદેશીજનમાં વિશેષ થાય તે તરફ ધણું લક્ષ દેતા તે કારણે તેમણે પોતાનાં ૫૦૦૦ રૂપિયાનાં કીમતી પુસ્તકો એકી વખતે મફત અર્પણ કરી દીધાં હતાં. ફક્ત ટપાલ ખર્ચેજ જેને જેઈએ તેમને મંગાવી લેવા જાહેર ખર્ચ આપી હતી. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પુસ્તકાલયમાં તેમણે ઘણાં પુસ્તકો ભેટ આપેલાં છે.

રા. બા. ના કુટુંબનું કાંઈપણ વર્ણન ન કરવાથી તેમનું ચરિત્ર અધુરું ગણાય. ગોપાળરાવજીનો વિવાહ ગોપિકાબાઈ નામની કન્યા સાથે તેમના સાતમે વર્ષે થયો હતો. પતિ પત્નિના વયમાં ફેરમાત્ર વર્ષનો જ હતો આ દંપતિ અતિ ભાગ્યશાળી અને સુખી નીવડ્યું. ગોપાળરાવજીને ૬ પુત્ર અને ૨ કન્યા થઈ. બધાએ પુત્ર આરોગ્ય અને તેમાંના પાંચ યુનીવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ થયા. મુંબાઈ ઈલાકામાંથી કોલેજીસ્થ બ્રાહ્મણોના પુત્ર બારીસ્ટર થવા વિલાયત ગયો તે રા. બા. ગોપાળરાવજીના પુત્ર કૃષ્ણરાવ હતા. તેમના વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી પ્રાયશ્ચિત વિગેરેના બ્રાહ્મણોનો ત્રાસ રા. બા. દેશમુખને સોસવો

પડ્યો હતો. તેમના વડા પુત્ર રઘુનાથરાવ બી. એ. મુંબાઈની હાઈ-કોર્ટના ઇન્ટરપ્રિટર છે, બીજા પુત્ર ડાક્ટર મોરેશ્વરરાવ બી. એ. બી. એસ. સી. એમ. ડી. અદ્યાપિપર્યંત સરકારી કેમીકલ એનાલાર્થઝરના માનવંતા હોદ્દા ઉપર હતા. નાના પુત્ર રા. બા. લક્ષ્મણરાવ બી. એ સી. એસ તે હાલ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની ઉંચી પદવી ઉપર છે. જ્યાં સુધી રા. બા. ગોપાળરાવ નાશકમાં હતા ત્યાં સુધી તેઓ કુટુંબ સંબંધે સંપૂર્ણ સુખી હતા, પરંતુ દેવધૃતિથી તે પછી આઠ વરસમાં તેમને માથે એક પછી એક દુઃખ ભોગવવાનાં હતાં. તેમના ઉમરે પહોંચેલા ત્રણ પુત્રો કમનસીબે ગત થયા. પ્રથમ કૃષ્ણરાવ બારીસ્ટરનું દુઃખદાયક મૃત્યું થયું, તે અસહ્ય દુઃખ ન સહન થઈ શકાયાથી તેમનાં માતૃશ્રી થોડા કાળમાં ગત થયાં. પત્નિના મોતથી ગોપાળરાવનું મન ઘણું ઉદાસ થઈ ગયું. તે પછી બે પુત્ર અને એક કન્યા એટલાં ગત થયાં. આ પ્રત્યેક દુઃખે એ ગોપાળરાવજીના શરીર પર ઘણી માઠી અસર કરી. પોતે શાંત વિચારના અને ગંભીર સ્વભાવના તેથી બાહ્ય ઉદ્ગાર તો ન કાઢ્યો પણ અંતરમાં કેટલી લાગણી થએલી તે જોનારને સ્પષ્ટ જણાતું.

રા. બા. ગોપાળરાવજીએ પોતાના પુત્રને વિલાયત મોકલવાની જે હીંમત અને ધૈર્ય બતાવ્યાં છે તે ઘણાં સ્તુત્ય છે. તે વખતે અસહી વિચારના માણસોનું જોર પુષ્કળ હતું. એ તેમના વિરુદ્ધ થઈ આ કૃત્ય કરવું એ ઓછી હીંમતની વાત નથી. રા. બા. ગોપાળરાવજી એ વડોદરાના શાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય પુછાવેલો, જેમણે એમ જણાવેલું કે વિદેશગમન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે. શહેરના શાસ્ત્રીઓએ જે આવેા મત આપ્યો હતો તે વિદ્વાન અને સુશિક્ષિત રાજના પ્રતાપ અને પરિબળ વડે કરી આજ વિદેશગમન કરી આવેલા વિદ્વાનોને પોષણ આપનારું થઈ પડ્યો છે. એ કુટુંબ તે ભાગ્યશાળી પુરૂષોથી ભરપૂર છે.

વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રી પંડિતના પુનર્વિવાહના સંબંધમાં ગોપાળરાવજીએ અથાગ શ્રમ લીધો હતો. નારાયણ જગન્નાથનો વાંદરામાં જ પુનર્વિવાહ થયો તે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં પ્રથમ હતો અને તે પછી બીજો પાંડુઆ કરમકરનો. એ બન્નેમાં રા. બા. ગોપાળરાવ અગ્રેસર હતા.

રા. બા. દેશમુખ જીના ઇતિહાસના પૂર્ણ માહિતગાર હતા. તેમને અંધસંગ્રહનો પુષ્કળ શોખ હતો. તેમનાં લગભગ ૪૦ પુસ્તક પ્રગટ થયાં છે તેમની મહેનત અને ચાલાકીની આપણને યાદ કરાવે છે. ઇંગ્લેન્ડ ને મરેઠી ઉપરાંત તેઓ ગુજરાતી, ઉર્દૂ, ફારસી અને સંસ્કૃત બાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવતા હતા.

રાવબહાદુર સ્વભાવે એવા શાંત અને ગંભીર હતા કે તેઓ એક દૃષ્ટાંત રૂપ ગણાતા. એમની નીતિ ઉચ્ચ પ્રકારની અને રહેણી એટલી સાદી અને ઉત્તમ પંક્તિની હતી કે તેઓ સર્વત્ર લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. ધાર્યા કરતાં આ ચરિત્ર લંબાણ થયું છે છતાં સંમાપ્ત કરતાં એક બાબત લખવાનું અમારું મન રોકી શકતા નથી, ગોપાળરાવજીના સંબંધમાં એક તેમનું મહાભાગ્ય એ હતું કે જે વિચારો તે વખતની પ્રજાના મત વિરુદ્ધ હતા અને જે વિચારો ફેરવવાને માટે તેમણે અથાગ શ્રમ વેઠ્યો હતો, તે તેમની જીંદગીમાં જ કરેલા જોવાને તેઓ શક્તિમાન થયા. આ રીતનું એમના પ્રસંગમાં એક કરતાં વધારે બનવાથી, એમના વિચાર એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં સર્વ કાર્ષ માન સાથે સ્વીકારતા. આ પ્રમાણે જીવન ગુજરતા આ મહાપુરુષને પ્રાણ તા. ૯ માર્ચ ૧૮૯૨ના પ્રાતઃકાળમાં શ્રી જગદીશ્વરને સરણ થયો.

(પુ. ૪૦ મું, માહે નવેમ્બર, ૧૮૯૩)

રા. બ. બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

બી. એ., સી. આઈ. ઇ.

(ઇ. સ. ૧૮૩૮-૯૪)

જે વર્ષમાં બંગાળનો પ્રખ્યાત કવિ હેમચન્દ્ર બન્દોપાધ્યાય (Bonnerjea) જન્મ્યા હતા તેજ ૧૮૩૮ ના વર્ષમાં, આ બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પણ જન્મ્યા હતા. બંકિમચન્દ્રના પિતાનું નામ જાદબચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય હતું. જાદબચન્દ્ર ઘણા વખત સુધી ડેપુટી કલેક્ટરની જગ્યાએ રહી નિમકહલાલીથી પોતાનો ધર્મ બળવતા હતા. બંકિમચન્દ્રનો તેમને ત્યાં જન્મ થયો તે સમયે તેઓ પેન્શન પર હતા.

આપણા બંકિમચન્દ્રને, પ્રથમ હુગલી કૉલેજમાં અને પછીથી કલકત્તાની પ્રેસીડેન્સી કૉલેજમાં, શિક્ષણ મળ્યું હતું. કલકત્તા યુનિવર્સિટી સ્થપાયानે અહીં સમય થયો ન હતો. આપણા ચરિત્રનાયક બંકિમચન્દ્રને, ભારતવર્ષ ખાતેની આ પહેલી યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી પ્રથમ મેળવવાનું માન મળ્યું. ભારતવર્ષ ખાતે પહેલા ઐન્યુએટ તેઓ થયા.

તેમણે પોતાનો બાલ્યકાળ, બંગાળના વિખ્યાત કવિ-નાટ્યકાર હીનબંધુ મિત્ર અને સંસ્કૃત સમાજના વૃદ્ધ ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરની દેખરેખ નીચે પ્રભાકર નામના બંગાળી પત્રની સેવામાં ગાળ્યો. આજ વખતથી તેમના લખાણમાં આવતી સરળતા અને માધુર્યનો સંચય થવા લાગ્યો.

બી.એ. ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી બંકિમચન્દ્રને તેમના પિતાની જ ડેપુટી કલેક્ટર તરીકેની જગા મળી. આ પદ ઉપર રહી તેમણે જૂદા જૂદા જીલ્લાઓમાં નોકરી કરી. આ વખતમાં પણ તેમનો ખરો પ્રેમ અને ઉત્સાહ, એ તો સાહિત્ય માટે જ હતાં.

અંગ કવિશ્રેષ્ઠ મધુસુદન હોતો, પદ્યમાં જોમ વિશેષતા અને નૂતનતા પ્રાપ્ત કરી, તેમ બ્રહ્મચર્ય ચટ્ટોપાધ્યાયે (chatterjee) ગદ્યમાં સરળતા અને માધુર્ય, કાંઈ તેવી જ વિશેષતા અને નૂતનતા લાવવા પ્રયત્ન આદર્યો.

બન્નેની કૃતિમાં પાશ્ચાત્ય વૃત્તિ પ્રતિબિંબિત હતી, તેનાથી જ બન્ને ઉત્તેજિત હતા. પોતાની બુદ્ધિ અને કળાના સામર્થ્ય પાશ્ચાત્ય વિચારોને-કલ્પનાને સ્વદેશીય અને લોકરૂચિ તથા સાહિત્યના વલણને અનુસરતી કરવામાં તેમણે સંપૂર્ણ રીતે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

મધુસુદન હોતો હિંદુ સમાજનું ખરું વીરરસિક કાવ્ય લખ્યું. આમાંની ઉત્તમતાનો પ્રભાવ હોમરની વૃત્તિથી પ્રતિબિંબિત હતો. શ્રી બ્રહ્મચર્ય ચટ્ટોપાધ્યાયે આર્ય સમાજના ઉપન્યાસ (નવલકથાનાં પુસ્તકો) લખ્યાં અને તેમાંની કલ્પના તથા વિચારો પાશ્ચાત્ય નવલ-કથા શ્રેષ્ઠ સર વોલ્ટર સ્કોટના અદ્ભુત લેખનની અસરથી પોષાયલાં હતાં.

૧૮૬૪ માં તેમનું પહેલું ઐતિહાસિક નવલકથાનું પુસ્તક ‘દુર્ગેશનન્દિની’ પ્રસિદ્ધ થયું. આ કથાથી આખા અંગાણી વાચક સમાજ આશ્ચર્યિત થઈ ગઈ હતી કેમકે આ પ્રકારનું આવું ઉત્તમ પુસ્તક પહેલ વહેલું જ હતું. મધુસુદન દત્તનું ‘મેઘનાદ’ વીરરસ કાવ્ય પણ આ પછી ત્રણ વર્ષે બહાર પડ્યું હતું.

આ અપૂર્વ ગ્રંથના ઉત્તમ પાત્રોમાં એમની ભાવનાની એકતા, કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય, વૃત્તિનું તાદૃશ્ય, પાત્રોમાં ચેતનાદિ ભાવોમાંનું લેખન ચાતુર્ય, ભાષામાં સરળતા અને પ્રસાદ, લેખનપ્રાવીણ્ય, અને તેમાંનું ગૌરવ, સહૃદયતા અને અપૂર્વ આત્મજન્યતા, સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત થાય છે.

આવી બધી વૃત્તિઓથી પોષાયેલો, અંગાણી ગદ્યમાં આ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક થયા પહેલાં થયેલો-એવો એક પણ ગ્રંથ મળી આવતો નથી. આવો સ્વતંત્ર કલ્પનાજન્ય વસ્તુવાળો ગ્રંથ લખાવા કદાપિ

પ્રયત્ન થયેલો પણ જણાતો નથી. બંગાળના કથા સાહિત્યમાં પણ કથામાં આના જેવો આબેહૂબ ચિતાર અપાયો નથી.

પૂજ્ય-વૃદ્ધ ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરે, તેમનું મ્હોટામાં મ્હોટું પુસ્તક “ સીતાર બનબાસ ” (સીતાનો વનવાસ) ફક્ત આથી બેજ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કીધું હતું. આ પુસ્તક તે સંસ્કૃત નાટકનો બંગાળી ગદ્યમાં અનુવાદ છે.

બેજ વર્ષમાં એક નવીન યુગનો અરણોદય, બંગાળી ગદ્ય દૃષ્ટિ મર્યાદામાં થયો. આ આખો યુગ તે કદપનામય અને સ્વતન્ત્ર-આત્મજનિત અન્યની પ્રવૃત્તિનો હતો. આવો યુગ બંગસૃષ્ટિએ આ પ્રથમ જ જોયો હતો.

દરેક નવીન પ્રયાસને પ્રથમ તો હસી કહાડવામાં આવે છે, અને અને આ નિયમ પ્રમાણે બંકિમચન્દ્ર પણ પ્રથમ તો હાંસીને પાત્ર થયા હતા. તેમના અત્યુત્તમ ગ્રંથ સંબંધી, ટીકાકારો અને નિરાશ અશક્ત લેખકો, ઉછરતા-યુવાન લેખક, સાહિત્યના ભક્ત, આપણા ચરિત્ર નાયક ઉપર પોતાનો ગુસ્સો કહાડતાં દોષના અવિચારી આક્ષેપોનો વરસાદ વર્ષાવવા લાગ્યા. તેમને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરનારને એક દેશાવનતિજનક લેખક તરિકે ગણી અપમાનિત કરવા લાગ્યા. પરંતુ બંકિમચન્દ્ર, આ સર્વની જરા પણ દરકાર કર્યા વિના પોતાના સાહિત્યસેવાના જ કામમાં ખંતથી શ્રદ્ધાપૂર્વક મંડ્યા રહ્યા અને અન્તે સાહિત્યોન્નતિના મહાપ્રયાસમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. બધા આક્ષેપો-નિન્દા, અપવાદ સર્વ ભૂલાઈ ગયું અને તેમનું ખરી બુદ્ધિનું કામ અન્તે ટીકાકારોના સખત આક્ષેપોની સહામે સમુદ્રના મોજથી ફૂટાતી અથડાતી ખડકની માફક સ્થિરજ રહ્યું.

આથી ત્રીસ વર્ષ પછીની બંગાળની વાચક સમાજ આ ‘દુર્ગેશનન્દિની’ને બંગ-સાહિત્યનો મ્હોટામાં મ્હોટો ગ્રંથ ગણી માન આપે છે, અને ખરા હૃદયથી-મુક્ત કંઠથી, બંકિમચન્દ્રનું સર્વદા સ્તુતિગાન કરે છે.

બંગસાહિત્યનું પણ ૧૯ મું શતક સૌથી વિશેષ પ્રભાવશાલી છે. અને તેમાંએ વધારે તેજવન્તું દશક ખતાવવા હમને કહો તો તેથી પણ જરાએ ચમક્યા વિના કહીશું કે એ દશક ૧૮૫૮ થી ૬૪ સુધીમાંનું છે.

વિખ્યાત વિદ્યાસાગરે વિધવાવિટંબનાની વાત આજ વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી અને તેમનું ‘સીતા બનવાસ’ આજ વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ કીધું.

બંગ નાટ્યપદ્ધતિ સંબંધેનો દીનબંધુ મિત્રે આરંભેલો ઉપક્રમ આ વર્ષોમાં જ પૂર્ણ થયો, અને તે રામનારાયણ તર્કરત્ને પણ આજ વર્ષોમાં પાછો પુનઃ આરંભ્યો. ન્યુ સ્કુલ (નવીન શાળા) ના કવિ માધકેલ મધુસુદન દત્તે, પણ આજ વર્ષમાં પોતાનું ચિર-સ્મરણીય વીરરસ કાવ્ય (Monumental epic) લખ્યું; અને આપણા બંકિમચન્દ્રે પણ આજ વિખ્યાત શતકમાં પોતાની નવીન શાળા સ્થાપી . ૧૮૬૪ માં પૂર્ણ થતાં દશકમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બધે પોતાની ઉન્નતિ ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચી ન હોય તેમ આ વર્ષનો જરાક વિચાર કરતાં સહજ જ્ઞાન થઇ આવે છે—ભાસ થાય છે.

ક્રેળક્રાંત્યકારો, ઉત્તમ ગ્રન્થો, વિદ્યાસાગર, દીનબંધુ, મધુસુદન અને બંકિમચન્દ્રાદિ સર્વ આજ દશકમાં એકઠા થઇ ગયા.

પ્રથમ પ્રયત્નમાં વિજય મેળવીનેજ બંકિમચન્દ્રે નિઃપ્રયોજન સંતોષ માની લીધો ન હતો. સાહિત્યોન્નતિનો ઇચ્છાપ્રદીપ તેમના હૃદયમાં સતેજ હતો.

વિચિત્રધટનામયી “કપાલકુંડલા” લેખકની કલ્પનાનું, તેના પ્રથમ ઉપન્યાસ ‘દુર્ગેશનન્દિની’થી વિશેષ આશ્ચર્યજનક ઉદાહરણ છે. અને સારપછી લખાયેલું ‘મૃણાલિની’ આ પ્રથમના જેવું તો નહિ જ પરંતુ તેનાથી બીજે નંબરે મૂકાય તેવું તો છેજ. આમાંના કેટલાંક પાત્ર તો એવાં જાવિક અને રસિક છે કે સહૃદય વાંચકોનેજ પોતાના સ્વરૂપમાં સમાવી લે છે. આ પાત્રો એવાં સુંદર આલેખાયાં છે કે તે એક ખરા કવિજ સમજી શકે—ધારી શકે.

‘દુર્ગેશ્વરિન્દ્રિ’ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયે આઠ વર્ષ વીતી ગયાં. પ્રારબ્ધ પ્રેરિ એક ઉત્તમ ગ્રન્થકારને સાહિત્યોન્નતિ અર્થે પ્રયાસ કરવા ઇચ્છા. થાય એ સ્વાભાવિક છે. બાંકિમચંદ્રને એ ઉત્તમ પંક્તિ પ્રાપ્ત કરે તેવું માસિક પત્ર કહાડવાની ઇચ્છા થઈ. ને ૧૮૭૨ માં ઇચ્છા-નુસાર તેમણે ‘બંગદર્શન’ નામનું માસિક પત્ર આરંભ્યું આ પત્ર આપણા વિદ્વાન ગ્રન્થકારના તંત્રીપણાનું હોવાથી હવે તે સહજમાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યું.

બાંકિમચંદ્રની સાહિત્ય વૃત્તિની ચંચલતા અપાર હતી. તેમની પ્રિય ઐતિહાસિક કથા મૂકી, એક સાંસારિક કથા તેમના નવીન માસિક પત્રમાં આરંભી. આ વાર્તાનું નામ ‘બી-સ. બુક. ખ’* હતું. આ વાર્તા એ પણ સહજમાં લોકરશ્મિ-વૃત્તિને આકર્ષી. બાંકિમચંદ્રની સાંસારિક કથામાંનું પહેલામાં પહેલું અને સાશમાં સાઈ આ પુસ્તક છે. આ વાર્તા ઉપરાંત બીજા બિન્ન બિન્ન વિષયો પર ચર્ચા અવલોકન-વિવેચન-ટીકા જ્ઞાનથી ભરપૂર લેખો આપણા બાંકિમચંદ્રની રસપૂરી કસાયેલી કલમથી લખાયેલા આવતા હતા; આ સર્વ તેમની અપૂર્વ પદ્ધતિમાં લખાયેલું હોવાથી ‘બંગદર્શન’ ઘણું જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું આ પત્ર આ વખતે સર્વોત્તમ હતું-સખલ લેખકની લેખનીથી સરળ ભાષામાં લખાતું સાઈ માસિક પત્ર એકલું આજ હતું.

હવે બાંકિમચંદ્ર સાહિત્ય સૃષ્ટિના સંપૂર્ણ રીતે અધિપતિ થયા. ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્ત, શતકના પૂર્વ ભાગમાં હતા. તેમનું લાંબું રાજ્ય આશરે વીશક વર્ષ ચાલ્યું હતું. તેમના મૃત્યુ પછી બાંકિમચંદ્રની પંક્તિમાં આવી શકે-આવવા પ્રયત્ન કરવાને કોષ્ટ પણ શક્તિમાન ન હતું. હીનબંધુ મિત્ર અને મધુસુદન દત્ત પણ ૧૮૭૨ માં મરણ શરણ થયા.

અક્ષયકુમારે અને બિદ્યાસાગરે સાહિત્યસેવાથી નિવૃત્તિ નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો. હુમચંદ્ર બન્દોપાધ્યાયનું છેલ્લું અને મોટામાં મોટું

પુસ્તક ક્યારનુંએ બહાર પડી ગયું હતું; તેમની વીણાનો નાદ હવે બાગ્યેજ સંભળાતો. નવીન શાળાના યુવાન લેખકો અને કવિઓ ‘દુર્ગેશ નન્દિની’ અને ‘વિષ્ણુક્ષ’ના સમર્થ અંતકારને પૂન્યભાવથી જોતા અને સાહિત્ય સમાજમાં તેમનું આધિપત્ય સ્વીકારતા.

કેટલાએક તરણો તેમના અંગદર્શનમાં લખતા; તેઓ તેમના સહાય ઉપદેશથી અને ઉદાહરણથી લાભ પામતા. સઘળાઓ તેમને એક સ્વરે-મને બંગાળી સાહિત્ય-સૃષ્ટિના મુખ્ય નિયામક-અધિપતિ માનતા. તેમના ઉત્તેજનાદિ ભાવથી કેટલાં સારાં પરિણામ આવ્યાં છે એ ખાસ જોવા જેવું છે. આનાજ ઉદાહરણ માટે લખતાં સાંપ્રતની ભારત-સમાજના મુખ્ય પુરૂષ આણુ રમેશ ચન્દ્ર દત્ત કહે છે કે:-

“ જે વર્ષમાં અંગદર્શન શરૂ થયું તેજ વર્ષમાં એટલે ૧૮૭૨ માં અંકિમચન્દ્રે મને મારી માતૃભાષામાં લખવા સૂચવ્યું. જે પ્રસંગ માટે આપણે આ ઉદાહરણ ટાંકીએ છીએ તે પ્રસંગ વિશેષ ઉજવણ થવા માટે પોતાનો થોડો પ્રસંગ કહી બતાવું તો તે વાચકો ક્ષમા આપશે. મારા પિતા તથા અંકિમચન્દ્ર બંને ડેપુટી કલેક્ટર હતા. પણ મારા પિતા તેમનાથી વીશ વર્ષ જૂના (senior) અનુભવી અને માન્ય હતા. તેઓ પેન્શન લેવાનો વિચાર કરતા હતા. અંકિમ ચન્દ્ર ધણો વખત મારા પિતા જે જીલ્લામાં હતા તેજ જીલ્લામાં હતા. તેઓ મારા પિતાને ધણીજ માનની નજરથી જોતા હતા. જ્યારે મારા પિતા મરણ પામ્યા ત્યારે તેમને માટે તે બહુ શોક કરતા, અને અમને દિલાસો આપતા હતા. આ વખતે તેઓ સામાન્ય ધર્મ બળવતા હતા (૧૮૬૧). મારા ઉપર તેઓ એક મોટા અને માન્ય સંબંધી જેટલો ભાવ રાખતા હતા, મારાથી તેઓ દશ વર્ષે મોટા હતા. બંગ સાહિત્યની સેવા કરનારાઓમાં હું પણ એક ગણાઉં તેવો મને કરવા તેઓ ખાસ પ્રયત્ન કરતા. ૧૮૭૨ માં એક

વખત ‘બંગદર્શન’ વિષે વાત કરતાં તેમાં આવતી તેમની એક નવલ-કથાનાં કેટલાંક પાત્રો મેં વખાણ્યાં. ‘જો તમે એવી રીતે બંગ સાહિત્યની સ્તુતિ કરો છો તે ભાવ સમજી શકો છો તો તમે પોતા-’ વૃદ્ધ નવલકથાકારે (બંકિમચંદ્રે) કહ્યું:—‘કેમ તે બંગભાષાસુંદરીના પોષણને અર્થે પ્રયાસ નથી કરતા ?—માતૃભાષામાં કેમ નથી લખતા ?

‘હું બંગાળીમાં લખું’ મેં આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો—‘અરે ! મેં બંગાળી કદાપિ લખ્યું નથી. હું બંગ શૈલી જાણતો નથી !’

‘વાહ ! બંગશૈલી ? ! તમારા જેવો શિક્ષિત માણસ જે લખે તેજ બંગશૈલી. તમારું શિક્ષિત હૃદય શૈલી ખોળી લેશે. તમારે શૈલીનું શું કામ છે ? તમે તમારા ઈંગ્રેજ લેખથી કદાપિ અમર રહેનાર નથી !’ તેમણે આ અને બીજી વખતે કહ્યું—‘આ બીજી તરફ જુઓ !’ જુઓ તમારા કાકાએ ગોવિન્દ ચન્દ્ર, રૂશી ચન્દ્ર અને મધુસૂદન, તે વખતની હિંદુ કાલેજના તેઓ ઉત્તમ શિક્ષણ પામેલા હતા. ગોવિન્દ ચન્દ્ર અને રૂશી ચન્દ્રના અંગ્રેજી કાવ્યો કદાપિ અમર રહેવાના નથી; પણ આ ત્રીજા કાકા મધુસૂદનનાં બંગાળી કાવ્યો તો બંગ સાહિત્યની હયાતી સુધી જીવંત રહેશે !’

આ શબ્દોએ મારા ઉપર ઉંડી અસર કરી અને આ પછી બે વર્ષે મારું ‘બંગ બિજેતા’ ૧૮૭૪ માં બહાર પડ્યું. આ પુસ્તક જ્યારે એક બીજા બંગાળી માસિકમાં આવતું હતું ત્યારે બંકિમચંદ્રનું ચન્દ્રશેખર તેમના બંગ દર્શનમાં છપાતું હતું. તેમણે આ હરિકાષ્ઠના અન્ય માટે સંપૂર્ણ સદ્ભાવપૂર્વક મને લખ્યું હતું કે,

‘I am crowding my canvas with characters—it won’t do for a veteran like me to be beaten by a youngster.’

આ પ્રસંગ ઉપરથી આપણા ચરિત્રનાયકની ઉત્તેજક બુદ્ધિ સંપૂર્ણ રીતે જણાઈ આવે તેમ છે. અને તેમના આ તરફના પ્રયાસનાં ફળ કેનાં સારાં આવ્યાં છે તેને માટે હાલના બંગાળી સાહિ-

લની ઉચ્ચતા અને આ પ્રસંગના વિષયભૂત રમેશચન્દ્ર હત જોવા લેખકોનાં ઉદાહરણુ બસ છે.

રમેશચન્દ્રને લખેલા બ્રહ્મચન્દ્રના શબ્દો સ્પષ્ટ જણાવી આપે છે કે તેઓ કેવા ગમતીલા-આનંદી અને નિરભિમાની સ્વભાવના હતા.

બ્રહ્મચન્દ્રની કૃષ્ણદ્રુપ લેખનીમાંથી હવે ઝપાટાબંધ સાંસારિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક આદિ વિષયોનાં અન્યપુષ્પો ખરવા માંડ્યાં. તેમની લેખન શૈલીમાં સદા રસ અને પ્રસાદ સર્વત્ર વ્યાપ્તજ રહેતાં. દિવસ વીતતાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતે તેમની લેખની પણ વિશેષ પકવ થતી ગઈ-પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતી ગઈ. તેમાં ‘દેવી ચૌધરાણી’ ‘આનંદ-મઠ’ અને ‘કૃષ્ણકાન્તેર ઉર્ધ્વલ’ અને બીજાં નવલકથાનાં પુસ્તકો સ્વભાવના ચંચલતાથી પૂર્ણ છે. તેમાં મર્યાદિત અંશે હાસ્ય પણ કવચિત્ કવચિત્ ઝળકે છે. આવા અનેક ગુણોથી તેમના અન્ય વિભૂષિત હતા. તેમના અન્યોની એક જમાનાની વાચક સમાજને ઉન્નણી ચાલી. જેને તેઓ અડકતા તે તેમના શુદ્ધિતેજથી રાજતું.

બંગ મુંદરીઓ પણ પોતાના જનાનખાનામાં રહીને બ્રહ્મચન્દ્રના મુદ્રણમાંથી બહાર પડતા દરેક પુસ્તકની રાહ જોતી. શાળા અને પાઠશાળામાં શિક્ષણ પામતા તરૂણોને છેલ્લા પુસ્તકના અંત સુધીના શબ્દો મ્હોડે હતા. આ બધા પ્રસંગો શું જણાવી આપે છે ?

આ પછીના-તેમના છેલ્લા દિવશોમાં તેમને ધાર્મિક વિષયો લખવાની વૃત્તિ થઈ તેમાં પણ પૂર્ણપણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. જે કામ તેઓ હાથમાં લેતા તે પૂરું કર્યા વિના છોડતાજ નહિ. તેમના આ ગુણો ખાસ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

તેમનું ધર્મ સંબંધનું પુસ્તક કૃષ્ણ વિષયનું છે. આનું નામ કૃષ્ણ-ચરિત છે. આથી બંગાળની વાચક સમાજમાં ભારે ખળભળાટ થયો હતો. કૃષ્ણને એક દેવ તરિકે નહિ પણ સામાન્ય માણસ-યાદવવંશના મુખ્ય અને પોતાની સુર શિખામણથી સત્યના કારણને સહાયતા આપનાર

ધીરવીર તરિકે ચીતર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણના ઉપર તેમની શૃંગાર પ્રિયતા આદિ દોષોના, તેમના અજ્ઞાન ભક્તોની અન્ધ શ્રદ્ધાથી અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અપૂર્ણ અભાવથી, મૂકાતા ગંભીર આક્ષેપોનો તેમણે સપ્રમાણુ ખચાવ કર્યો છે. આ ગ્રંથથી અજ્ઞાન અને અન્ધ શ્રદ્ધાળુ આસ્તિક સમાજ (orthodox party) ને, કામુક કૃષ્ણની કુંજ કીડાદિના વર્ણનો, સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કાષ્ઠ પથ્થુ જગોએ નથી અને તે પાછળથી થયેલા કેટલાક પેટભર્યા આલોચનોના ઉમેરો છે એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી સમજાવ્યું છે.

તેમણે વેદાદિનું અધ્યયન ઘણીજ સારી રીતે કર્યું હતું, તેમના આ વિષયના અભ્યાસ સંબંધી પ્રો. આર. સી દત્ત લખે છે કે:—

He also took up the study of the Vedas, and felt himself instinctively drawn to the Hindu revival of the present generation—not to the noisy revivals of ceremonials and forms and hurtful rules, but to the purer, deeper, and more catholic monotheism of the Hindus which alone can unite, and strengthen the nation.

તેમના આ અભ્યાસનું તાદસ્ય કેટલેક અંશે તેમના ગ્રંથોમાં અને મુખ્યત્વે કરી તેમના ‘ધર્મતત્ત્વ’ ‘કૃષ્ણચરિત’ ‘કમલા કાન્તેર દમર’ માં જેવામાં આવે છે.

કેટલોક વખત બંકિમચંદ્ર બરાસેતમાં ન્યાયાધીશની જગાએ પણ હતા. તેમના હાથ નીચેના દરેક કેસ તેમની ન્યાયબુદ્ધિની તુલના કરવામાં સહાયશૂર થઈ પડે તેમ છે. તેમની ન્યાયબુદ્ધિ અપૂર્વ હતી એ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

બંકિમચંદ્ર તેમના વાર્તાના પુસ્તકો માટે ‘Sir Walter Scott of Bengal’ (બંગાળાનો સર વૉલ્ટ સ્કોટ) કહેવાય છે એ કાણુ નથી બાણુતું?

બંકિમચન્દ્રને રાયબહાદુરનું પદ મળ્યું હતું, અને સી. આઇ. ઇ. નો ચાંદ પણ મળ્યો હતો.

૧૮૯૯ નું વર્ષ કાળમુખું નીકળ્યું ને બંગલદેશ અધિપતિ. વિનાની થઈ. બંકિમચન્દ્ર સદાને માટે કાળમુખમાં રહ્યા.+

(પુ. ૪૬ મું, માહે નવેમ્બર, ૧૯૦૨).

સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર લેખક નારાયણ હેમચંદ્ર

સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર લેખક, ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિક ભક્ત અને સરસ્વતીદેવીના આસ્થિક પૂજારી રા. રા. નારાયણ હેમચન્દ્રના પરલોકગમનની નોંધ લેતાં અમને ધણી દિલગીરી થાય છે. ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં એવું કોઈ નહિ હોય કે જે રા. નારાયણને તેમના નામથી-જાણતું ન હોય. તેમણે પોતાના અનેક લેખો, અનેક ચોપાનીયાં અને અનેક નાનાં મોટાં પુસ્તકો દ્વારા પોતાનું નામ સર્વત્ર જાહેર કર્યું છે, અને તેમના લેખો જ્યાં સુધી હયાતીમાં રહેશે ત્યાં સુધી સ્મરણમાં રહેશે.

રા. નારાયણે પોતાના જીવનવૃત્તનો ધણો ખરો ભાગ “ હું પોતે ” નામના પુસ્તકથી ગુર્જર વાચકો સમક્ષ રજુ કરેલ હોવાથી, આ પ્રસંગે અમે તે વિષે લંબાણ ન કરતાં ટુંકમાં જ તેની નોંધ લઈશું. તેઓ જ્ઞાતે ક્ષત્રી હતા. તેમના પિતાનું મૂળ વતન દિવ ખેટ હતું; પરંતુ ધંધાને નિમિત્તે તેઓ મુંબઈમાં જઈ વસ્યા હતા. રા. નારાયણનો જન્મ મુંબઈમાં સંવત ૧૯૧૧ ના જેઠ શુદ્ધ ૧૫ ના

+ આ લેખ લખવામાં મુખ્ય આધાર પ્રો. આર. સી. દત્તાના અંગ્રેજી લેખનો લેવામાં આવ્યો છે. આ જીવનમાંથી અનુકરણીય ગુણો તારવી નહિ કહાડતાં તે કામ હમારા વાંચકોની હંસજીતિના વિશેષ ચેતન માટેજ બાકી રાખ્યું છે.—D.

રોજે થયો હતો. તેમની આસ્વાવસ્થા-કુદરતના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે-સુખાવસ્થામાં ગમ્મ હતી; પરંતુ આસ્વાવસ્થાની જીંદગીમાંથી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાની સંધિના અરસામાંજ-ઉમરના અગીઆરમે વર્ષે તેમના પાલક પિતા અને પછી બે વર્ષે માયાળુ માતાના મૃત્યુથી તેમના તે સુખની સમાપ્તિ થઇ હતી. તેમને વિદ્યાભ્યાસ સારૂ શાળામાં બેસાડ્યા હતા પરંતુ તેમના અન્તઃકરણનું વલણ કુદરત તરફથી તથા નિરીક્ષણથી મળતા શિક્ષણ તરફ વિશેષ હોવાથી શાળાના શિક્ષણમાં જોઈએ તેવું તેમણે ધ્યાન આપ્યું હતું નહિ, અને તેથી તેમનો તે અભ્યાસ માત્ર નામનો-સાધારણ જ થયો હતો. તેમના પિતામાતાના મૃત્યુને લીધે તેમની ઉપર સાંસારિક દુઃખ આવી પડ્યું એટલે પછી તે તેમણે નિશાળે જવાનું છોડી દીધું, અને કોઈક ધંધામાં દાખલ થવા માટેની તજવીજ કરવા માંડી. અને કપુર બનાવવાનું, ધડીઆળ દુરસ્ત કરવાનું, શીટરનું, સુતારનું, વગેરે કામોમાં ઠીક માહિતી મેળવી લીધી. જો કે તેઓ ધંધાની ખટપટમાં પડ્યા હતા તેમ છતાં તેના જન્મ સાથે જ તેમનામાં જન્મ પામેલો સાહિત્યશોખ તેમની ઉપર વધવાની સાથે વધતો રહ્યો હતો. શરૂઆતમાં તેઓ માસિકપત્રો વાંચી પોતાના સાહિત્યશોખને ખોરાક પૂરો પાડતા હતા; પરંતુ તેટલા ખોરાકથી તેમને તૃપ્તિ નહિ થવાથી તેઓ વિશેષ ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો શોધતા જ હતા. શોધના પરિણામે બંગાળી ભાષામાં સારૂ સારૂ લખાય છે અને સાહિત્ય વધારે છે, એમ તેમના જાણવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી તે ભાષા અને લિપિ શિખવાની તેમની ઇચ્છા થઈ, અને તે માટે તેમણે તુરત પ્રયત્ન પણ શરૂ કર્યો. જેમાં મનુષ્યને કૃતેહમંદ થવાનું હોય છે તે કાર્ય કરતાં તેને સર્વ તરફથી અનુકૂળતાઓ આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે. રા. નારાયણના બંગાળી અભ્યાસના સંબંધમાં પણ તે પ્રમાણે જ બન્યું. તેમણે તે શિખવા માટે આરંભ કર્યો હતો તેવામાં જ બાળુ નવીનચન્દ્રરાય નામના એક બંગાળી ગૃહસ્થ સાથે તેમને (મુંબઈમાં)

સંબંધ થયો. રા. નારાયણુની વિદ્યાબિલાસ તથા સાહિત્યપ્રિયતા તેમના જાણવામાં આવતાં તેમણે તેમને આશ્રય આપ્યો, અને પોતાની સાથે ભર્ષ મયા. તેમની સાથે રા. નારાયણુ અઢાર વીશ વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. બાળુ નવીનચન્દ્રરાયની સાથે રહેવાથી તેમને ઘણા પ્રકારના લાભ થયા; તેમાં ત્રણ મુખ્ય હતા. એક બંગાળી તથા હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી શક્યા, બીજો વાંચવાનું અને તે દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન વધારવાનું સાહે સાધન મળ્યું, અને ત્રીજો બંગાળી, ઉત્તર હિંદુસ્તાન, પંજાબ, રજપુતાના વગેરે હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગની મુસાફરી કરી અનુભવ મેળવી શક્યા. રા. નારાયણુને મુસાફરી કરવાનો લથા કુદરતની લીલાઓ નિહાળવાનો શોખ હોવાથી તેમણે બાળુ નવીનચન્દ્રરાયની સાથે રહેતાં બની શકી તેટલી હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી હતી. તે ઉપરાંત કુદરતની લીલા તથા ઈશ્વરની અગાધ ચમત્કૃતિના ખજાના રૂપ હિમાલય પર્વત ઉપર પણ તેઓ ઘણી વખત જઈ આવ્યા હતા. આ બધો પ્રતાપ બાળુ નવીનચન્દ્રરાયના આશ્રયને છે. “ વાડ વિના વેલો ચડે નહિ ” આ કહેવત પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિને જે એ ચડવા માટે બીજાના આશ્રયની અવશ્ય જરૂર પડે છે. પ્રસ્તુત સમયે જોઈએ છીએ કે, કેટલાક લેખનશોખ ધરાવનારા ગૃહસ્થો— સરસ્વતિદેવીની ભક્તિ કરવાની લાગણી ધરાવનારા ભકતો—આશ્રયના અભાવે પોતાના તે શોખને દાખી દે છે, અથવા તો ગુપ્ત રીતે તેને મારી નાખે છે—તેનું ખુન કરે છે. આવાં ખુન થતાં અટકાવવા માટે, બાળુ નવીનચન્દ્રરાયે જે પ્રમાણે રા. નારાયણુને આશ્રય આપ્યો તે પ્રમાણે શ્રીમંત ગૃહસ્થો અને દેશી નૃપતિઓએ પોતાની દ્રવ્યસંપત્તિ તથા ઉદારતાથી લેખકને આશ્રય આપવો જોઈએ,

રા. નારાયણે સરસ્વતિદેવીની ભક્તિ કરવાને લાયક થવા માટે કેટલાંક વર્ષો ગાળ્યા પછી તેમણે ભક્તિ જાહેર રીતે કરવા માંડી. જેમનો તે ભક્તિનો પ્રવાહ તેમના મરણ સુધી અરખલિત ચાલુ રહ્યો હતો. તેમણે જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ, ધર્મ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વાર્તા

વગેરે વિષયોનાં નાનાં મોટાં લગભગ બસેા જેટલાં પુસ્તકો ગુર્જર-સાહિત્યને અર્પણ કર્યાં છે. તેમનાં પુસ્તકોમાંનાં ઘણાં બંગાળીમાંથી અને કેટલાંક મરાઠી, હિન્દી, ઇંગ્લેજ વગેરે બીજી ભાષાઓમાંથી ભાષા-ન્તર કે અનુકરણ રૂપે હોવાથી તેમની ભાષા તરફ થોડે અંશે ના પસંદગી દર્શક ચર્ચા થતી હતી, પરંતુ જે સમયે ગુજરાતી સાહિત્યમાં યશ લખાણ નહિ જેવું જ હતું તે સમયે તેમણે તે આંખીને ખોટ પૂરી પાડી છે, તેટલા માટે આપણે તેમના ખરેખરા આભારી છીએ. તેમની સાહિત્યસેવા માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તેમને પોતાના “ઓનરરી લાઇફ મેમ્બર”નીમી માન આપ્યું હતું.

રા. નારાયણ આ પત્રના લાંબા સમયના લેખક હતા. તેમને જિતેન્દ્ર આપીને સોસાયટીએ તેમનાં ચૌદ પંદર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. તે જ પ્રમાણે કેટલાક દેશી રાજવંશીઓ તરફથી પણ તેમને સન્માનમાં સારી મદદ મળતી હતી. શ્રી ભાવનગરના દરબારશ્રી ભાવસિંહજી તરફથી પણ તેમને છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષ થયાં હીક આશ્રય મળતો હતો. તેથી તેમણે “ભાવસિંહજી વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક ગ્રન્થમાળા” નામથી ત્રીસેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. તે ગ્રન્થમાળાના ૧૦૮ મણકા (પુસ્તકો) બનાવવાથી તેમની ધારણા હતી; પરંતુ તેમની તે ધારણા તેમના અકાળ મૃત્યુને લીધે પાર પાડી શકી નથી.

રા. નારાયણના જીવનવૃત્તમાંથી તેમની સાદાઈ, દૃઢતા, ધારેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવાનો ગુણ, તથા એક ગરીબ સ્થિતિનો માણસ પણ કાળજી, ખંત અને ઉત્સાહ વડે દેશને કેટલો લાભ કરી શકે છે, વગેરે ધડો લેવા જેવાં જણાય છે. તેઓ પ્રથમ ઇંગ્લેજ ભાષાનું બિલકુલ જ્ઞાન ધરાવતા નહોતા, તેમજ તેમની પાસે દ્રવ્યનું સાધન નહોતું તેમ છતાં તેમણે યુરોપના પ્રવાસે જવાનો વિચાર કર્યો અને તે પાર પડ્યો. તેઓ યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસે ત્રણ ચાર વખત જઈ આવ્યા હતા, અને લંડનમાં છ વર્ષ સુધી રહી ત્યાંના જગવિખ્યાત બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં બેસીને તેમણે અનેક

લેખો લખ્યા હતા. તેમાંના કેટલાક લેખો તે વખતે આ પત્રમાં છપાયેલા છે. કોઈ પણ મનુષ્ય “આપણે શું કરી શકીએ” એવી ઉદાસીન વૃત્તિથી એસી ન રહેતાં, પોતાનાથી બની શકે તે પ્રમાણમાં ઉદ્દોગ કરી આગળ વધવા-ઉંચે ચડવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો તે ધીમે ધીમે પણ આગળ વધી શકે, ઉંચે ચડી શકે. કદાચ ઉંચાઈની છેક સીમા સુધી મહોંચી ન શકે તો પણ પોતાની સ્થિતિના કરતાં તો ઉંચે જઈ શકેજ, અને તેટલા અંશે પણ તે પોતાનાં કર્મ વડે દેશને લાભ કરી શકે. ચંદ્ર જેટલો પ્રકાશ આપી ધોર અંધારી રાત્રીને ઉજવળ બનાવી ન શકે તો નાના મોટા તારાગણ અથવા પતંગી-આની પેઠે ચળકાટ મારવાને તો શક્તિમાન થાય જ. રા. નારાયણના જીવનવૃત્તમાંથી આ અનુકરણીય ઉપદેશ મળે છે, તે ઉછરતા યુવકોએ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

રા. નારાયણ સુધારક વિચારના હોવાથી જ્ઞાતિભેદ, પરદેશમન, વિધવાવિવાહ વગેરે સંસાર સુધારાના કેટલાક વિષયોને પુષ્ટિ આપતા હતા; પરંતુ છેલ્લી મુસાફરી કરીને આવ્યા પછી તેમણે પોતાના વિચારોનું વલણ કાંઈક બદલ્યું હોય તેમ જણાતું હતું, અને તેથી તેમના સંબંધો તથા મિત્રોને તેમના વિષે કાંઈક વિચિત્રતા લાગી હતી. તેઓ બાળબ્રહ્મચારી હોઈ હંમેશાં બહુ સાદાઈથી રહેતા હતા, અને પોતાનો સંબંધો વખત લખવા વાંચવામાં જ કાઢતા હતા.

મરકીના ભયંકર રોગથી તા. ૨૮ માર્ચ ૧૯૦૪ના રોજે મુંબાઈમાં તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. ઈશ્વર તેમના આત્માને શાન્તિ આપો.

(પુ. ૫૧ મું, માહે મે, ૧૯૦૪)

સાક્ષરવર્ચ શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી

નડિયાદ નિવાસી સમર્થ વિદ્વાન સાક્ષરબન્ધુ રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના પરલોકગમનને પૂરા પાંચ માસ થયા નથી એટલા અલ્પ સમયમાં તેમના મુરખ્ખીરૂપ, ગુજરાતી સાક્ષર વર્ગમાંના માનનીય અને તન મન ધન વડે દેશી સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટે પ્રયાસ કરનાર સાક્ષરવર્ચ-રાજકાર્યકુશળ રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ પોતાની જન્મભૂમિ અને વતન નડિયાદમાં તા. ૨૩ મે સન ૧૯૦૭ ને ગુરૂવારે પરલોકગમન કર્યાનો શોક જનક બનાવ બન્યો છે. ગુજરાતના સાક્ષર તારલાઓમાંથી પ્રકાશમાન બે તારાઓ આ વર્ષમાં સાથે સાથે જ ખરી પડવાથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ વર્ષ બારે હાનિકારક ગણાશે.

રા. રા. મનઃસુખરામ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૯૬ના વૈશાખ વદી ૮ (તા. ૯, મે સન ૧૮૪૦) ના રોજ નડિયાદમાં થયો હતો. તેમની આઠ માસની ઉંમરે તેમના પિતા સૂર્યરામ શિવરામનું મૃત્યુ થવાથી માતા ઉમેદકુંવર અને માશી રાજકુંવરના લાલનપાલન નીચે તેઓ ઉછર્યા હતા. તેમના વિદ્યાભ્યાસના સમયે હાલની પેઠે ગામે ગામ સરકારી નિશાળો ન હોવાથી લખતા વાંચતા અને નામુંઠામું શીખવા ઇચ્છનારને તે શીખવા ગામઠી નિશાળમાં જવું પડતું. અને ગામડામાં તો ગામઠી નિશાળના અભ્યાસમાં જ લગભગ સઘળી કળવણીની સમાપ્તિ થતી. રા. રા. મનઃસુખરામની ઉંમર વિદ્યાભ્યાસ યોગ્ય થતાં તેમને એવી એક નિશાળમાં બેસારવામાં આવ્યા હતા, પણ તેમની શરીર પ્રકૃતિ સારી નહિ રહેવાથી થોડો ધણો અભ્યાસ કર્યો ન કર્યો એવામાં તેમનાં બહાલી માતાએ તેમને બહાલી લીધા.

પંદર સોળ વર્ષની વય થતાં પોતાની નિર્ધન અને નિરાધાર સ્થિતિએ રા. રા. મન:સુખરામને દિગંતરમાં દર્શન દેતાં નવી વિદ્યાના ઉદયનાં કિસ્સોએ વધુ અભ્યાસ કરવાને ઉત્તેજિત કર્યાં, એટલામાં દેશાર્ધ વિહારીદાસ અણુભાઈના પુત્રોને અંગ્રેજી શીખવવા નડિયાદમાં જ એક શિક્ષકને ખોલાવવામાં આવ્યો. વિદ્યાભ્યાસને માટે આ પ્રસંગ અનુકૂળ લાગતાં રા. રા. મન:સુખરામે તેમની સાથે આરંભ કર્યો. અહિંથી જ એમને વિદ્વદ્ય રા. રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામનો સંબંધ થયો. દેશા-ધનના પુત્રો વિદ્યાભ્યાસ માટે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેઓ પણ તેમની સાથે આવ્યા, અને અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયા. તેઓ ધોર-ણુસર ગુજરાતી ભણેલા નહિ હોવાથી આગળના અભ્યાસમાં એમને કેટલીક મુશ્કેલી પડવા લાગી, પણ રા. રા. રણુછોડભાઈ સાથે હોવાથી તેમને યોગ્ય માર્ગ દર્શાવતા, અને વ્યાકરણુ વિગેરે વિષયો શિખવતા. ખેડામાં અંગ્રેજી નિશાળ ઉઘડતાં અમદાવાદથી ત્યાં ગયા, અને પછી નડિયાદમાં અંગ્રેજી નિશાળ થવાથી ખેડાથી નડિયાદ ગયા. વતનમાં શરૂઆતનું શિક્ષણ લીધા પછી વિશેષ અભ્યાસ માટે ફરી અમદાવાદ અમદાવાદ આવવું પડ્યું. આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે ફરવાથી મિત્ર મંડળમાં વૃદ્ધિ થઈ એ તેમને મોટો લાભ થયો. સંવત ૧૯૧૭ (સન ૧૮૬૧) માં એટલે ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેઓ એડીન્સ્ટન કોલેજની પરીક્ષા થઈ તેમાં ખેડા ને પાસ થયા. મુખ્યમાં તેમના પિતરાઈ સ્વર્ગસ્થ રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામના પિતાની “શ્રીકૃષ્ણ” નામે પેઢી ચાલતી હોવાથી વિદ્યાભ્યાસ વધારવા માટે તેજ વર્ષમાં તેઓ મુખ્ય થયા. ત્યાં એકાદ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો એવામાં આખે ગરમી જણાવાથી તે તેમણે છોડી દીધા, અને મા. માધવરાવની પેઢીમાં વેપારી લાઈનમાં દાખલ થયા. શાળાના અભ્યાસી મટી વેપારી ઉમેદવાર થયા.

રા. રા. મન:સુખરામ અમદાવાદમાં અભ્યાસ કરતા તે સમયના એકાદ ખે ખનાવો તેમના લખેલા “સુરી જોકુળજી ઝાલા અને વેદાન્ત”

માંથી જાણી આવે છે. સંવત ૧૯૧૭માં રા. રા. ગોકુળજીના સન્માનનીમ મિત્ર પંડ્યા દોહતરામે અમદાવાદમાં “ધર્મસભા” નામની એક મંડળી સ્થાપી હતી. આ મંડળીમાં રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ, સરદાર બહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ વગેરે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સામેલ થયા હતા. “ત્યાં શાસ્ત્રો વંચાય, ઉપદેશ થાય, બાષણો કરાય, અને તે ઉપર પ્રશ્નોત્તર તથા ચર્ચા પણ થાય.” સંવત ૧૯૨૫ માં આ “ધર્મસભા” તરફથી “ધર્મપ્રકાશ” નામે એક માસિક પત્ર કાઢવાનો નિર્ણય થયો. તેના તંત્રી શુદ્ધ સુંદર ગુજરાતી લેખક શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાળીદાસ અને ઉપતંત્રી રા. રા. મનઃસુખરામ નીમાયા હતા. ભવિષ્યે સાહિત્યના ઉપાસક અને સમર્થ લેખક થનાર જીવાન વિદ્યાર્થીએ આ પ્રમાણે સાહિત્ય સેવાના કાર્યમાં ઉત્સાહ ભર્યો બાગ લેઈ, ભવિષ્યના કર્તવ્ય રૂપી વૃક્ષને પોષતા હતા. આ સમયના રા. રા. મનઃસુખરામના મનોરથ, કેવા હતા તે તેમના પોતાના જ લેખ ઉપરથી જાણી શકાય છે.” સુત ગોકુળજી ઝાલા અને વેદાન્ત’માં તેઓ લખે છે કે, “એક પ્રસંગે પણ્ડાજીએ આ લેખકને પૂછ્યું કે ‘તમે જાણીને શો ઉદ્દેશ કરવા ધારો છો ?’ આ લેખકના મન ઉપર તેવામાં પ્રથમ જ વિદ્યાનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો હતો. તેના સહચર-સહવાસીઓ સાફ વાંચી સમજી જાણતા. તેઓ અનેક વાતો કરે તે ઉપરથી તથા કોઈ કોઈ અન્ય પણ બાગ્યાતુટા સમજાય તે ઉપરથી તેના મનમાં આવેલું કે ‘ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ સેવા’ કહે છે તે ખરૂં છે. એ વિના બીજા કોઈપણ કેટલાક પરકીય વિચારોથી મન અંગઈ જઈ અનેક તરંગમાં પડી, અસ્થિર છતાં સ્થીર માની મિથ્યાભિમાની ચર્ચ ગયેલું, સુંદર વિચારો યથાર્થ સમજાયેલા નહિ, તો પણ તે સમજ્યા છે એવું મને લાગવા માંડેલું, એટલું નહિ પણ બીજાના કરતાં સારા સમજ્યા છે એટલે સુધી, પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે પોતે બ્રાન્તિમાં પડેલું. ‘ઠહાપણુ અંધારે વહેંચું છે’ એમ વૃદ્ધજનોનું અનુભવવાક્ય છે તે ખરૂં છે. અન્ધકારમાં પદાર્થનું યથાવત્ જ્ઞાન

થતું નથી; પોતાની પાસેના પદાર્થના પણ રંગાદિ જણાતા નથી. માત્ર સ્પર્શથી છિન્નભિન્ન બાન થાય છે. અન્યની પાસે શું છે અને કેટલું છે, એ તો અન્ધકારમાં ક્યાંથી જ જણાય. તેથી મન ઉપર પણ અન્ધકાર રહી પોતાના જેવું બીજા પાસે નથી, એમ બહુ કરી માની લેવામાં આવે છે. તેથી સર્વ એમ સમજે છે કે, માફે ડહાપણ સર્વોપરિ છે. તેમાં પણ જેનામાં ઓછો અનુભવ, ઓછું જ્ઞાન, અને ઓછી દક્ષતા-ડહાપણ-તેને પોતામાં સર્વથી વધારે ડહાપણ છે. એમ વિપરિત બાવના થઇ તેને મનોવિલાસ અધિક રહે છે. x x x આ લેખક પાસે તે વેળા તસુએ ભૂમિ ન હતી, કશુંએ નાણું ન હતું, અને પશુએ સેવા કરવા ન હતો. પણ સ્વચ્છન્દમાં ને સ્વચ્છન્દમાં પશુડાણના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું કે, “કર્મ જ કરવું, તેનો યોગ ન થાય તો પછી મધ્યમ કરવું, પરંતુ કનિષ્ઠ કર્મ તો કરવું જ નહિ. ”

સન ૧૮૬૨ થી ૬૫ સુધીનો “ શેર મેનિયા ” ને નામે પ્રસિદ્ધ થએલો સમય મુંબઈમાં મહાન્ આર્થિક ઉચ્ચપાથલનો હતો. શેર-સટ્ટાના વેપારને લીધે વેપારીઓમાં નાણાંની રેલછેલ થઇ રહી હતી, અને દ્રવ્યલાલસામાં તેઓ એવા તો મુગ્ધ થઈ ગયા હતા કે સર્વે તે સટ્ટો કરવા મંડ્યા હતા. રા. રા. માધવરામની પેઢીના સંબંધને લીધે રા. રા. મનઃસુખરામને આ પ્રસંગે મુંબઈના પ્રસિદ્ધ-સાહસિક વેપારી અને મુંબઈના શેરબજારના રાજરૂપ ગણાએલા મહુર્મ શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ તથા બીજા કેટલાક જણીતા વેપારીઓના સહવાસમાં આવવાનો પ્રસંગ મળતો. તેથી આ આર્થિક ઉચ્ચપાથલના સમયમાં રા. રા. મનઃસુખરામે પણ પોતાનું ભવિષ્ય અજમાવી જોયું, અને તે પ્રયોગમાં તેઓ ફતેહમંદ થયા. સન ૧૮૬૨ થી ૬૭ સુધીમાં તેમને સારી ધનપ્રાપ્તિ થઈ. દ્રવ્યોપાર્જનના પ્રયાસમાં વિદ્યોપાર્જન માટે પ્રયાસ કરવાનું તેઓ ભૂલી ગયા નહોતા. વેપાર ધંધામાંથી જે કાંઈ વખત મળતો તે તેઓ વિદ્યાભ્યાસમાં ગાળતા; અને તેથી તેઓ આર્થિક તેમજ માનસિક બન્ને પ્રકારની ઉન્નતિ સાથે સાથે સાધવા

ભાગ્યશાળી થયા હતા. સંવત ૧૯૨૩ (સન ૧૮૬૭)માં જીનાગઢના તંત્રી રા. રા. ગોકુળજી ઝાલા રાજદરબારી કાર્ય પ્રસંગે મુખ્યમંત્રી ગયેલા તે વખતે રા. રા. મનઃસુખરામને તેમની સાથે પહેલવહેલી પીછાન થઈ. આ પરિચયે તેમનો કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ બાંધ્યો, અને તેઓ વેપારી મટી રાજકીય કાર્ય કરતા થયા. આ મેળાપને તેઓ પોતાના જીવનનો “કલ્યાણકારી માંગતિક અદ્યયોગ” કહે છે. (સુ. ગો. અને વે. પૃ. ૧૪૩) રા. રા. ગોકુળજી ઝાલાના સન્માન નિમિત્તે “શુદ્ધિવર્ધક સભા” નો એક મેળાવડો ડાકટર ભાઉ દાજીના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવ્યો. તે વખતે વાંચવા માટે એક નિબંધ તૈયાર કરવાનું તે સેલાના સેક્રેટરી રા. રા. દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરે રા. રા. મનઃસુખરામને સુચવ્યું. તેમણે વિચાર કરી દેશી રાજ્યના કારભારી સમક્ષ વાંચવા માટે “દેશી રાજ્ય” વિષેનો જ નિબંધ તૈયાર કર્યો. આ નિબંધ સભાજનોને ઘણો પસંદ પડ્યો. “શુભકારી વિદ્યાદારા આકસ્મિક પ્રકારે થએલો સંબંધ આપણા ચરિત્ર નાયકને અત્યંત લાભકારી થયો; અને તેનાજ મિષ્ટ ફળરૂપે સંવત ૧૯૨૫માં જીનાગઢ સંસ્થાન સાથે રા. રા. મનઃસુખરામને રાજકીય સંબંધ થયો. ગોકુળજીભાઈના આ મહત્વ ઉપકારનું સ્મરણ તેમના જીવનચરિત્રમાં રા. રા. મનઃસુખરામે પ્રસંગોપાત યોગ્ય રીતે કર્યું છે.

રા. રા. મનઃસુખરામને જીનાગઢ રાજ્ય સાથે સંબંધ થયા પછી કાઠીઆવાડનાં બીજાં કુટલાંક રાજ્યો તથા કચ્છના રાજ્ય સાથે પણ સંબંધ થયો હતો; અને તેમનાં મરણ સુધી તે સંબંધ ચાલુ રહ્યો હતો. તેઓ મુખ્યમંત્રી રહી તે રાજ્યોનું કામ કરતા અને રાજકાર્ય વિષે પ્રસંગોપાત સલાહ આપતા. તે બદલ તેમને અમુક વર્ષાસન મળતું. વેપારની પેઢેજ રાજ્યપ્રકરણી કામમાં પણ વિદ્યાવૃદ્ધિ અને સાહિત્ય સેવાના કાર્યને તેઓ બૂલતા કે પાછળ નાખતા નહીં; ચરંતુ તેને મુખ્ય સ્થાન આપી પુસ્તકો, નિબંધો, કાવ્યો, વગેરે દ્વારા

તે બળવતા. તેઓ “બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ,” “બુદ્ધિમંદ્રશ,” “સુદર્શન” “સમાલોચક” વગેરે માસિક પત્રોમાં વખતોવખત ઉપયોગી લેખો લખતા હતા. તે સિવાય તેમણે જુદા જુદા વિષયનાં પંદરેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં “અસ્તોદય અને નળદમયંતી,” “સુઘ ગોકુળજી ઝાલા અને વેદાન્ત,” “મણિરત્ન માલા,” “ફાર્મસ જીવન ચરિત્ર,” “કરશનદાસ અને તત્સંબંધે વિચાર,” “ઉત્તર જયકુમારી,” “શૈલ હરિવલ્લભદાસનું ચરિત્ર” વગેરે મુખ્ય છે. લેખન સાથે વાચન અને અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખતા. વેદાન્ત એ તેમનો ખાસ પસંદગીનો વિષય હોવાથી તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન અવસાન સુધી કરતા હતા. “રામાયણ” નું શુદ્ધ ભાષાંતર તેમણે કરવા માંડ્યું હતું, અને તે માટે તેઓ ધણો વખત કહાડતા. તેઓ કહેતા કે “એક દિવસ રામનો અને એક દિવસ કામનો,” તેમણે પોતાનો અભ્યાસ જીવન પર્યન્ત વધાર્યો અને તેનાં મિષ્ટ ફળ ગુજરાતને આપ્યાં છે.

રા. રા. મન:સુખરામજીએ માત્ર લેખન વ્યવસાય કરીને કર્તવ્ય-પરાયણતા માની નથી, પરંતુ તે સાથે વિદ્યાવૃદ્ધિ અને સાહિત્ય સેવાનાં ચિરસ્થાયી કાર્યો પણ કર્યાં છે. નડિયાદમાં એમનાં પત્નીના નામે “ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરી સ્થાપી છે, અને તે વિશાળ મકાન સાથે સાર્વજનિક લાભને માટે નડિયાદની પ્રજાને અર્પણ કરી છે. આ લાઇબ્રેરી અને મકાન પાછળ લગભગ ૨૫-૩૦ હજાર રૂપીઆ તેમણે ખર્ચ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે “ફાર્મસ ગુજરાતી સભા” સ્થાપી તે માટે જાહેર ફંડ એકઠું કરવા તેમણે સ્તુત્ય પરિશ્રમ કર્યો હતો. તેમાં દેશી રાજ્યો તથા મુખ્ય વગેરેના શ્રીમંત ગૃહસ્થોએ ઉદાર દીલથી મોટી રકમો ભરી હતી. તેઓ આ ફંડના ઑનનરી સેક્રેટરી (તેમના લખવા પ્રમાણે માન્ય મંત્રી) હતા. આ ફંડ વિષે તેમણે “ફાર્મસ જીવન ચરિત્ર” માં આપેલી વિગત ઉપરથી જણાય છે કે, સન ૧૮૯૭ આખરે વ્યાજ સાથે વધીને રૂ. (૨૫૦૦) ની સરકારી નોંધ આ ફંડની

થઈ હતી. અને ત્યાર પછી વર્ષોવર્ષે તેમાં વ્યાજનો વધારો થતો જાય છે.

મુ'બઈથી અમારા એક મિત્રે તેમના વિષે એક લેખ લખી મોકલ્યો છે તેમાં વિશેષે કરીને રા. રા. મનઃસુખરામના સાક્ષરજીવનનું અવલોકન હોવાથી તે આ લેખની પુષ્ટિ રૂપ થશે એમ ધારી અત્રે આપીએ છીએ.

નડિયાદની સાક્ષરવાટિકાનાં કુસુમો ખરી પડવા લાગ્યાં છે અને તહેમનાં સૌન્દર્ય સૌરભથી વિકસતા પ્રગ્નજીવનને હાનિ થતી ચાલી છે.

સ્વાશ્રયથી આગળ વધનારા અને પોતાની પ્રગતિને વેગ આપનારા જનોની ક્રાંતિમાં મનઃસુખરામભાઈનું સ્થાન છે. મહોટી ઉમ્મરે અભ્યાસ આરંભી સંસ્કૃત અને ઇંગ્લીશ સાહિત્યનો ગાઢ પરિચય મેળવ્યો હતો. ગા. મા. ત્રિપાઠીની સાથે એમણે ઇંગ્લીશ અભ્યાસ વધાર્યો હતો, અને પોતાના પુત્રના સંસ્કૃત અભ્યાસ સાથે સંસ્કૃતનું પાન કર્યું હતું. દર્શનો અને મુખ્યત્વે શાંકરવેદાંત ઉપર તેમને અત્યંત આસ્થા હતી. એ વિષયના ગ્રંથોનું અહર્નિશ મનન અને ચિન્તન કરતા. અવસાન લગી એમની સ્મરણશક્તિ પ્રદીપ્ત હતી, સંસ્કૃત શ્લોકો એમને જીહ્વાએ હતા. વેદાંત માનુષ વિચારની પરાક્રાંતિ છે એવાં એમનાં અનુભવ અને આસ્થા હતાં. દરેક વિચારશીલ પુરુષ એ જ વિચાર અંગીકૃત કરશે એવી અવિચલ શ્રદ્ધા તેમને હતી.

અભ્યાસ વધારવા મુ'બાઇ આવ્યા ત્યાં આંખ બગડવાથી વેપારમાં પડ્યા. પ્રેમચંદ રાયચંદ સાથે પ્રસંગ પડવાથી એમની એ દિશામાં પ્રગતિ વધી. બુદ્ધિવર્ધક સભા દ્વારા જીવનગદના પ્રધાન ગોકુળજી ઝાલા સાથે પીછાન થઈ અને કચ્છ કાઠીઆવાડના સંબંધ બંધાયા. અભ્યાસ માટે જોઈતી નિવૃત્તિ અને ઉદરનિર્વાહ માટે પ્રવૃત્તિ ઇચ્છિત પ્રમાણમાં મળ્યાં. જીવનપર્યંત અભ્યાસ વધાર્યો અને એ અભ્યાસનાં ફળ ગુજરાતને આપ્યાં. પોતાની વગથી અનેક યુવાનોને

જીવનના માર્ગ સરળ કરી આપ્યા; તેમનામાં વિચાર થવાની અભિલાષા સ્ફુરતી અને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું.

એમના અન્થોની સંસ્કૃતમય ભાષાનો પ્રયત્ન વાદવિમુક્ત ઉદ્ભવ્યો. એમના અને એમના અનુયાયીઓના અન્થોની ભાષા કઠિન (સંસ્કૃતમય) હશે પણ તેમાં કોઈ જ નિર્માલ્ય અને વિચારશૂન્ય હશે.

મનઃસુખરામભાઈ પોતાના અન્થોનો ફેલાવ જોવા હમ્મેશ ઉત્સુક હતા. પોતાની સગવડ હોવાથી પ્રકટ કરેલા અન્થો ધણુંખરું વ્હાતા. અનુભવ અને વિદ્યા વધતાં જ સંસ્કારો જાગતા તેની છાપ અન્થો પર પડતી જોઈએ, એવો એમનો મન હતો, અને તદ્દનુસાર નવી નવી આવૃત્તિઓ થતી ત્યારે એમના અન્થો એ જીવનવિકાસનું સંસ્કરણ પામતા.

“અસ્તોદય” અને “સુગ ગોકુળજી ઝાલા”-એ બે અન્થોથી એમની ખ્યાતિ છે. મહીપતરામ કરતાં જીવનકથા લખવાની પદ્ધતિ અને શૈલી ચઢતી છે. બુદ્ધિવર્ધક અન્થમાં મનઃસુખરામ અવલોકન પણ લખતા.

સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા “લોકગીત” ના નિબંધની એક નકલ મનઃસુખરામ ઉપર ફાર્ગસ સભાના મંત્રી તરીકે આ લેખકે મોકલી હતી. સાથે કાગળ લખ્યો હતો કે હસ્તલેખોના સંગ્રહ જોટલો જ લોકગીત અને લોકકથાનો સંગ્રહ સાહિત્ય અને જનસ્વભાવના અભ્યાસને માટે ઉપયોગી છે. આ સંબંધી વિશેષ વાતચીત કરવા એક સહવારે હું ચીનાખાગ એમને મળવા ગયો. મારો એમની સાથેનો આ પહેલો પ્રસંગ.

કલાક બે સુધી મનઃસુખરામભાઈએ મ્હારી સાથે વાતચીત કરી. ફાર્ગસ સભા વિષે સવિસ્તર હકીકત કહી. તેમજ પોતાના અન્થો અને અભ્યાસો સંબંધી પણ શાંતતાથી, ગંભીરતાથી અને રસભરી રીતે સંલાપ ચલાવ્યો. જર્જરિત શરીર અને અદ્વરદર્શી આંખો થયા

છતાં ભગવદ્ગીતા અને બીજા પોતે આરબેલા અથેના પ્રત્યન્તરો કરવામાં તહેમનાં ઉત્સાહ, કાળજી અને મહેનત જોઈ હું છક થઈ ગયો. પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા અથેનો પ્રસાર થાય અને તહેમાં વિમર્શેલા વિચારો ફેલાય તે માટે કરેલી યોજના પણ પ્રત્યક્ષ કરી.

ગો. મા. ત્રિપાઠીના અવસ્થાન પછી બે વખત મુંબાઈમાં અને બે વખત નડિયાદમાં હું એમને મળેલો. પોતાના કુટુંબની પૂર્વકથા મહેને કહી હતી, ગો. મા. ત્રિપાઠીના બચપણ સંબંધે વાત કરતા કરતા ગળગળા થઈ જતા અને આંસુથી આંખ ઉભરાઈ જતી, અને કોઈક કોઈક વખત તો હૈયું પણ ભરાઈ જતું.

મુંબાઈ આવ્યા પછી નર્મદાશંકર, કરસનદાસ આદિ સાક્ષર લેખકો અને સુધારકોના સમાગમ અને મૈત્રીનું વર્ણન પણ એમણે કરેલું. કરસનદાસના “ઈંગ્લાંડમાંના પ્રવાસ”માં આવેલા સંસ્કૃત શબ્દો ધણાખરા એમણે સૂચવ્યા હતા અને સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર કરસનદાસની અભિરૂચિ જગાવેલી.

નર્મદાશંકરને ત્યાં જન્મતી મહેફિલમાં એક બાળક તરિકે જઈ એસતા અને ત્યાં ચાલતા દેશોદ્ધારના પ્રસંગો ધ્યાનથી સાંભળતા.

“દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ” એ મનઃસુખરામનો મહા સિદ્ધાન્ત હોય એમ વાતચીત ઉપરથી લાગ્યું. મનુષ્યમાત્રને સ્વતંત્ર વિચારનો હક્ક છે. પોતાના વિચારને અધીન બીજા મનુષ્યોને કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ખોટું છે. આ દષ્ટિએ સુધારણાની પ્રવૃત્તિ એમને દૂષિત લાગી. હજારો વર્ષ થયાં જે જે અનુભવો આર્યપ્રજાએ મેળવ્યા હતા તે અવગણી આગળ ધપવું એમાં મૂર્ખાઈ અને આત્મઘાત છે એવી એમની પ્રતીતિ થઈ હતી. પશ્ચિમના વિચારોને મળતા અત્રત્ય વિચારો સંગ્રહી અત્રત્ય વિચારોની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવવા પોતાના અથેમાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ઉતારા સાથે સાથે છાપતા.

વેદાન્ત ઉપરની પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધા એમના છેલ્લા મંદવાડમાં અનુભવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. વેદાન્ત એ જ માનુષ વિચારનું ઉત્તુંગતમ સાનુ છે અને સાનુએ સર્વે વિચારશીલો જશે, એવી હૃદયમાં વસતી આસ્થા એમણે પ્રદર્શિત કરી હતી.

જીવન પર્યંત અભ્યાસી રહ્યા હતા. વ્યવહારમાં મન્યા રહી માનસિક જીવન વિકસાવ્યું હતું, અને અનેક યુવાનોને જીવનના માર્ગ સરળ અને ઊર્ધ્વગામી કરી આપ્યા હતા.

કુરસનદાસ અને ગો. મા. ત્રિ. ના જમાનાને સાંધનાર જીવન પંચત્વમાં વિલીન થયું છે. તહેમના દાયાદના અવસાનથી સાહિત્યને પડેલી ખોટ મનઃસુખરામના દેહવિલયથી તીવ્રતર થઇ છે.

એમની યુવાનો પ્રત્યેની મમતા, સંલાપ કરવાની રસભરી છટા અને દેશ માટે તીવ્ર લાગણી સમાગમના પ્રસંગે અનુભવગોચર થયાં હતાં.

-R

(પુ. ૫૪ મું, માહે જુલાઈ, ૧૯૦૭)

ખંડ ૭ : ઈતિહાસ

શિલાદિત્ય પ્રખંધ

સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં વલભીપુરીમાં શિલાદિત્ય રાજ થયો, તેનું સંસ્કૃત શ્લોકપ્રખંધ ચરિત્ર છે તેમાંથી થોડોક સાર લેઈને તેનો પ્રખંધ લખ્યો છે. ગૂર્જર દેશમાં શેટી અને વામન નદીના સંગમ આગળ ખેડા નામે એક પુરાતન નગર છે. તેમાં દેવાદિત્ય નામે પ્લાહણ્ય રહેતો હતો, તે વેદશાસ્ત્રપારંગ હતો. તેને સુભગા નામે એક દીકરી હતી, તે બાળરંડ હતી. તે કાંઈ ગુરૂ પાસેથી સૂર્યનો મંત્ર શીખી નહાઈ ધોઈને તે મંત્રનો પાઠ પરમ ભક્તિ વડે કરતી હતી. સૂર્યે જાણ્યું કે મારી ભક્ત એ સ્ત્રી ધણી કરે છે, માટે એની કામના પૂર્ણ કરે. એવું વિચારીને નર રૂપ ધરીને સૂર્ય તહિં આવ્યો. સૂર્યનો સંગ થયાથી તે વિધવા સગર્ભા થઈ. તે વાત તેના પિતાના જાણવામાં આવી. પછી પિતાએ તેને કહ્યું કે તે ધણું જ નિષ્ઠ કામ કર્યું. પછી તે બોલી કે પિતાજી મેં મારી શુદ્ધિપૂર્વક કાંઈ વ્યભિચાર કર્યો નથી. મંત્રને જ્યેરે સૂર્યે આવીને મારી આબરૂ લીધી છે. એ વાત ખરી હશે એવું તેના પિતાના જાણવામાં આવ્યું, તથાપિ લોક-હાજથી તે ડર્યો. પછી તે પુત્રીને વાપરવાને પુષ્કળ ધન આપ્યું, અને સેવાને અર્થે દાસી દાસ આપ્યાં. અને તેને વલભીપુરમાં એક ઘર વેચાતું લેઈને રાખી. તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રી, એ બે અવતર્યા; પુત્ર ભણાવવા જોવો થયો એટલે નીશાળે મૂક્યો. તહિં એક નીશાળીએ કહ્યું કે તું તો બાપ વગરનો છે. તે સાંભળીને તે પુત્રના મનમાં ઘણો જ ખેદ ઉપજ્યો. ઘેર આવીને પોતાની માને કહ્યું કે મારા બાપ ક્યાં છે. પછી મા બોલી કે હું તો તારા બાપને

જાણતી નથી. મને ધૂણધૂણ કરીને પીડીશ નહિ. પછી તે પુત્રને રીસ ચડી, અને વિષાદિક વડે મરવાને તત્પર થયો. એટલે સૂર્યે આવીને કહ્યું કે તું મરીશ નહિ, તારો બાપ હું છું, તને જે જે પીડાકાર થશે તેનો પ્રાણ હું લેઈશ, એમ કહીને તે પુત્રના હાથમાં એક પથ્થરનો કાંકરો આપ્યો, અને કહ્યું કે આ કાંકરો તને પીડનારને તું મારજે એટલે તે મરશે. શિલા એટલે પથ્થરનો કાંકરો, આદિત્ય એટલે સૂર્ય તેણે આપ્યો. તે ઉપરથી તે પુત્રનું નામ શિલાદિત્ય પડ્યું. પછી તેણે તે કાંકરો લેઈને તે નીશાળીયાને માર્યો એટલે નીશાળીયો મરી ગયો, તે વાત તેનાં માબાપોએ રાજને કહી. રાજએ કહ્યું કે તેં આ છોકરાને શા માટે માર્યો, પછી તે બોલ્યો કે હું એકલા બાળકોને જ નથી મારતો પણ રાજાઓને મારું છું, એમ કહીને તેણે તે કાંકરો રાજને માર્યો. રાજ તરત મરી ગયો. પછી તે શિલાદિત્ય પોતે રાજ્યાસન ઉપર બેઠો. સહુ લોકો કંપી ગયાં. તેઓ તેને આધીન થયાં. પછી શિલાદિત્યે પોતાની બેઠેનને ભૃગુકચ્છ એટલે ભરૂચના રાજને પરણાવી. એક સમયે બૌદ્ધ સાધુઓનું એક ટોળું તર્કશાસ્ત્રમાં કુશળ હતું, તે તહિં આવી પોચું, તેમણે શિલાદિત્ય રાજને કહ્યું કે જોન મતના શ્વેતાંબર જતિયો સાથે અમારે ધર્મચર્યા કરવી છે, તેમાં અમે જે હારિયે તો તમારા દેશમાં પગલું મૂકિયે નહિ, અને તેઓ હારે તો તેમને તમારે દેશપાર કરવા. એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, રાજએ તેમને બેળા કરીને વાદ કરાવ્યો. પછી વિવાદ કરતાં દૈવજોગથી શ્વેતાંબર જતિયો હાર્યો, તેમને રાજએ દેશપાર કર્યા, અને બૌદ્ધોને દેશમાં રાખ્યા. શત્રુંજય પર્વત ઉપર શ્વેતાંબરોનું તીર્થ હતું, તે બૌદ્ધોના હાથમાં ગયું. સોરઠદેશમાં બૌદ્ધો વ્યાપ્યા.

શિલાદિત્યની બેઠેન જે ભરૂચના રાજ વેરે પરણાવી હતી તે રાજ મુવા પછી તે વિધવા થઈ. તેને મલ્લ નામે એક જ પુત્ર હતો, તે ધણો જ ચતુર હતો. એ વિધવાને જોન ધર્મના શ્વેતાંબર

મતના સુસ્થિતાચાર્યનો સત્સંગ થયો, ત્યારે તે તેમની પાસે દીક્ષા લેખને સાધ્વી થઈ ગઈ. તેનો દીકરો આઠ વર્ષનો હતો, તેને પણ સાધુ કરી નાખ્યો. તે દીકરો સાધુઓના સંબાડામાં રહીને બપયો. તેણે એક દિવસે પોતાની સાધ્વી માને પૂછ્યું કે, મા સોરઠમાં જૈન સાધુઓથી કેમ જવાતું નથી. પછી તે બોલી કે એટા ઔદ્ધ સાધુઓએ શ્વેતાંબરોને જીત્યા, તેમાં એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે હારે તેને રાજ્ય દેશપાર કરવા, તેથી આપણે જવાતું નથી. પછી તે મદલને ધણી જ રીસ ચડી અને તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે ઔદ્ધને હું વાદ કરીને હઠાવું અને તેમને દેશપાર કરાવું, અને શત્રુજય પર્વત શ્વેતાંબરોને સ્વાધીન કરું. પછી તેણે તહિંથી નીકળીને સોરઠના સીમાડામાં જઈને શિલાદિત્ય રાજાને કહેવરાવ્યું, હું તમારો બાણેજ છું. માંડે નામ મદલવાદી છે, મારે ઔદ્ધ સાધુઓને જીતવા છે, માટે એક સજા કરવી જોઈએ. શિલાદિત્યે તે વાત સાંભળીને ઔદ્ધ અને શ્વેતાંબર બેહુ મતના સાધુઓને એકઠા કર્યા. મદલવાદી ઔદ્ધાચાર્ય સામે વિવાદ કરવા લાગ્યો. નયચક્ર નામે એક જૈનોનો તર્કગ્રંથ છે. તે ગ્રંથનો શાસ્ત્રાથ ઔદ્ધો સામે કર્યો. ઔદ્ધોને તે ચક્રમાં સમજ પડી નહિ. તે છ મહિના વિવાદ કરીને હાર્યા. ઔદ્ધનો જે મુખ્ય મહાનત હતો તેને ધણું જ માફું લાગ્યું. પછી તે એક ઓરડામાં પેશીને મરી ગયો. રાજાએ મરેલો જાણ્યો એટલે સઘળા ઔદ્ધોને કહ્યું કે હવે તમે હાર્યા, તમારે હવે અમારા દેશમાં રહેવું નહિ. ઔદ્ધોને દેશપાર કરીને શત્રુજય પર્વત પાછો જૈનોને સાંપ્યો. જૈન લોકોની જાતરા ચાલતી થઈ, એવું મદલવાદીએ કર્યું એટલે મદલવાદીને જૈન જતિયોનો મહાનત કર્યો. વલભીપુરમાં ધણા જ ધનવંત લોક રહેતા હતા.

વલભીપુરમાં રંક નામે એક ધનવંત રહેતો; તે લોકોને છેતરીને ધનવંત થયો હતો. તેને એક પુત્રી હતી, તેની સાથે રાજાની પુત્રીએ સખ્યતા કરી હતી. એક દિવસે રાજાની દીકરીએ રંકની દીકરીના હાથમાં રત્નોએ જડેલી સોનાની કાંશકી દીધી. રાજાની

દીકરીનું મન લલચાયું; પછી તેણે તેની પાસે તે કાંશકી માગી, પણ લોભી વાણિયાની દીકરિયે તેને આપી નહિ. પછી રાજની દીકરીને રીસ ચઢી, અને રાજને કહ્યું. રાજએ બળે કરીને કાંશકી લીધી. વાણિયો ધનમદે કરીને ગર્વીષ્ટ થયેલો. તેનાથી તે સહવાયું નહિ, તે તહિથી ચાલીને સિંધુ નદી ઉતરીને મ્લેચ્છ દેશમાં ગયો, અને તહિના મ્લેચ્છ રાજને કહ્યું કે સોરઠ દેશનો રાજ ધનવંત છે, તમે મારી સાથે ચાલો, એ દેશ તમારે સ્વાધીન હું કરી આપું, ઇત્યાદિ લોભ ઉપજે એવાં વચન કહીને મ્લેચ્છ રાજને લલચાવ્યો. તે તહિથી સેના લેધને વલભીપુરીમાં આવ્યો. વલભીપુરીને ઘેરીને શિલાદિત્યને મ્લેચ્છોએ મારી નાખ્યો. પછી બધી પુરી હુંટીને બાળી મૂકી. પુરીના લોક જીવ લેધને જેમ નસાય તેમ નાસી ગયા. મ્લેચ્છોને લાવનારા વાણિયાનું ઘર પણ મ્લેચ્છોએ હુંટીને પાડી નાખ્યું, કેમકે તેણે એક કાંશકીની વસાત માટે રાજને મરાવ્યો, અને નગર બંગાવ્યું તેથી તેને બે-ધિમાનમાં તથા હેવાનમાં ગણ્યો. રંકો વાણિયો મહાદુઃખે પશ્ચાતાપ કરીને રીખીરીખી મુવો. વલભીપુરનો બગ થયો તે વિષે તે મસ્મિનો એક શ્લોક છે તે નીચે લખ્યો છે.

વિક્રમાદિત્યમૂપાલત્ પંચર્ષિત્રિકવત્સરે ॥

જાતોયં વલભીમંગો જ્ઞાનિનઃ પ્રથમં યયુઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—વિક્રમાર્ક રાજને ત્રણસે ને પંચોતેર વર્ષ થયાં ત્યારે વલભી નગરીનો બગ થયો તેમાં જે સમજણા હતા, તે તો વટલાવાને બચે પ્રથમ નાશી ગયા. શત્રુજય પર્વત ઉપર જીવ દેવની મૂર્તિયો હતી તે તો શ્રાવકોએ દેશાંતરમાં પોત્યાડી દીધી. મલ્લવાદી સાધુ પોતાનો સંઘાડો ભેઈને પંચાસરપુરીમાં ગયા, તહિં ગૂર્જર રાજના શરણમાં તેમને કોઈ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થયો નહિ. પંચાસર નગર ધણું પ્રાચીન છે.

બરતખંડમાં ઘણા દેશોનાં નામ રાજઓના નામ ઉપરથી પડ્યાં છે. જે નામ રાજનું તેજ નામ દેશનું પડ્યું છે. એ નામ પડ્યાની

વિગત પાણિનીય વ્યાકરણમાં છે. ભારતાદિક જુનાં પુસ્તકોમાં જોતાં ગૂર્જર દેશનું ગૂર્જર એવું નામ નથી, આનર્ત નામ છે. આનર્ત રાજ્ય ભારતમાં લખ્યો છે, તેનો દીકરો રૈવત થયો તેને સોરઠ આપેલું. તેના નામથી સોરઠના પર્વતનું રૈવતાચલ નામ પડ્યું છે. આનર્તના વંશમાં ગૂર્જર નામે રાજ્ય થયો. તેના નામથી આ દેશનું ગૂર્જર નામ પડ્યું છે. કોઈ અંશમાં ગૂર્જરના એવું સ્ત્રીલિંગ નામ જોવામાં આવ્યું છે તેનો એવો અર્થ છે કે ગૂર્જર એટલે રાજ્યનું નામ અને ત્રા એટલે તેણે પાળેલો દેશ. એ નામનો અપભ્રંશ ગુજરાત શબ્દ છે.

(પુ. ૧૬ અં, માહે ડિસેમ્બર, ૧૮૬૬)

+સાબ્રમતીની રેલ વિશે

પાંચ હજાર વરસ ઉપર જળપ્રલય થયો હતો. તે કેવી રીતે થયો હશે તેનો અનુભવ આજ આપણને નથી, પણ ગયા મહિનામાં સાબ્રમતીની રેલથી જે જે માણસોનાં ઘરખાર નાશ પામ્યાં, અને જેઓના અમૂલ્ય જીવતરનો અંત આવ્યો તેઓને તો ખરેખર જળપ્રલયનો અનુભવ થયો હશે. અને તેઓને પાણીમાં તણાઈ જતાં જેઓએ નજરે જોયાં હશે તેઓને પણ થોડો ધણો અનુભવ થયો હશે.

ઘરડા લોકો વાતો કરે છે કે, સંવત ૧૮૫૨ ની સાલમાં તથા ૧૮૭૦ ની સાલમાં સાબ્રમતીમાં ભારે રેલ આવી હતી, અને ત્રણ દરવાજા આગળ એટલું પાણી ભરાયું હતું કે માંહી હોડી ફરતી હતી. તો પણ તે રેલનું પાણી હાલની રેલ જેટલું શહેરમાં ચડ્યું ન હતું.

+ સંસ્કૃતમાં ૩૦૦૦ હજાર રથોક્તું સાબ્રમતી માહાત્મ્ય છે. તેમાં તેના નામનો અર્થ એવો કર્યો છે કે તે સીધી નહિ પણ ભ્રમતી આવે છે, માટે સા=તે ભ્રમતિ=ભ્રમતી તેનું નામ સાબ્રમતી રાખ્યું છે.

સાબ્રમતી નદીમાં દરેક ઘસકામાં એકાદવાર બારે પૂર આવે છે, અને નદી બંને કાંઠામાં થઈને ઉભરાઈ જાય છે, ત્યારે લોકો કહે છે કે, એણુ નદીમાં બારે પૂર આવ્યું છે, પણ જે લોકોના મનમાં એવી ખાત્રી થઈ હશે કે, આપણા ઘર સુધી પાણી આવ્યું નથી તે કોઈ વખત આવશે પણ નહિ, તેમનો નિશ્ચય પણ તેમનાં ઘર સાથે આ વખતની રેલમાં તણાઈ ગયો છે. તો તે ઉપરથી અનુભવ થાય છે કે અમદાવાદથી સમુદ્ર ૩૦ ગાઉ ઉપર છે. માટે કોઈ વખતે સમુદ્રની બારે રેલ પણ અમદાવાદ સુધી આવી પહોંચે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

આ રેલની હકીકત ગુજરાતના હાલના ઇતિહાસમાં લખી રાખવા જેવી છે, અને હાલનાં બાળકો જ્યારે ઘરડાં થશે ત્યારે પણ વાતો કરશે, કે સાબ્રમતીના પૂરનું પાણી નેક નામદાર સખાવતે બહાદુર શેઠાણી હરકોરખાઈની હવેલી સુધી આવ્યું હતું. એમ કહીને આ રેલની વાતો લાંબી લાંબી કરશે અને તે વખતના લોકો સાંભળીને આશ્ચર્ય પામશે.

ઇતિહાસમાં લખવા જેવા બનાવ આ સાલમાં બે બન્યા છે. એક ગુજરાતમાં ગાયકવાડના રાજનો ફેરફાર અને બીજો સાબ્રમતીની રેલનો છે.

તા. ૨૩. બુધવાર

હાલ ચોમાસામાં જે કે અમદાવાદમાં બારે વરસાદ થયો નથી, તોપણ બાદરવા વદ ૮ બુધવાર એટલે તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરને રોજ જેઓને અહીંથી ધોળકે જવું હતું તેઓ સવારમાં ઉઠીને જમાલપરે દરવાજો ગયા. ત્યાં એવું સાંભળ્યું કે, નદીમાં બારે પૂર આવ્યું છે, તેથી મોજે સરોડાને પાદર હોડી ચાલતી નથી, અને ગાડીઓ પણ અટકી છે. તેથી લોકો શહેરમાં પાછા આવ્યા.

પછી ઘસ વાગતાં પાણી ધોડા પૂરે ચડવા લાગ્યું અને ટ્રેનિંગ કોલેજની પાછળ એક નાના સરખો વેહેળો છે, જેમાં થઈને

શેહેરમાંનું પાણી નદીમાં જાય છે, તે વેહેળામાં ઘઈને નદીનું પાણી શેહેરમાં પેહું હતું, તે જોઇને લોકોના મનને ધભાસા ઉત્પન્ન થયો. હતો અને લોકોનાં ટાળે ટાળાં મળી નદી ઉપર પૂર જોવા જતાં હતાં. નદી ઉપર રાયખડ દરવાજાનો કિલ્લો છે તે ઉપર છોકરાં, બાથડીઓ અને પુરુષોની પૂર જોવા સારૂ એટલી ઠઠ મળી હતી કે, પોલીસના લોકોને તેઓને આધાં ખસેડતાં ઘણી મહેનત કરવી પડતી હતી.

પછી દર કલાકે પાણીનું જોર વધવા માંડ્યું અને સપાટાબદ્ધ કારંજમાં આવી પહોંચ્યું. અને બારેકના સુમારમાં તે હીમાભાઈ ઇન્ડીટ્યુટના પગથીઆથી તે ત્રણ દરવાજા સુધીમાં પાણી ફેલાઈ ગયું હતું અને કારંજ વચેનો શેઠ મચેરજીવાળો બંગલો તો ચારે બાજુએ પાણી વીંટાઈ વળવાથી દરીઆમાં વહાણ તરતું હોય તેની માફક દેખાતો હતો. તે વખતે કારંજની દુકાનોવાળાઓ પોતે પોતાનો જન માલ બચાવવાની ધણી ધાસ્તીમાં પડ્યા હતા. અને જેટલું લેવાયું તેટલું લઈ જઈયાં છોકરાંને બીજે ઠેકાણે મુકી પાછા આવી જુએ છે તો દુકાનોમાં પાણી ભરાઈ ગયેલું અને કેટલાંએક મકાનો ધબોધબ પડવા માંડેલાં. તેથી બીચારા લોકો આશા મુકી કિતરી ગયેલે મોહોડે કાળુપુર, સારંગપર કે રાયપર વગેરે જાણ્યાઓનાં જઈને રહ્યા.

આરટોડીયામાં પણ એ જ પ્રમાણે પાણી ભરાઈ જવાથી ગરીબ મુસલમાનોનાં ઘરો પાયમાલ થઈ ગયાં. તેથી એય લુગડાંબેર બીચારા મુસલમાનો મશીદ વગેરેમાં જઈને ઉભા રહ્યા. રા. બા. બેહેચરદાસ અંબાઈદાસના સકંયામાં પણ માથોડું માથોડું પાણી ભરાઈ ગયેલું હતું. એ વખતે મેહેરબાન કલેક્ટર બારોડેલ સાહેબે એલીસબીજ (માણસો, ગાડાં, વગેરેને જવાનો રાયખડે આરે બાંધેલો પુલ હતો તે) ઉપર આવી પોલીસના સીપાઈઓ પાસે પુલ ઉપર થઈને ઢાઈ માણસ આવળ કરે નહિ તેને માટે પુલના રસ્તા ઉપર

દોર બંધાવી પોલીસનાં માણસો ઉભાં રાખ્યાં હતાં. એક વાગ્યાને સુમારે શાહીઆગ આગળનો સાબ્રમતીનો રેલવેનો પુલ જે ધણી જ મજબુતીથી બાંધેલો હતો, અને જે ઉપર ઉભા રહીને રેલવેખાતાના અધિકારીઓ પોતાના પુલની તથા પાણી કેટલા કુટ ચઢ્યું છે તેની તપાસ કરતા હતા, તે પુલ પાણીના ધક્કાથી હાલવા લાગ્યો. તે જોઈને માણસો નાસવા લાગ્યાં એટલામાં તો પુલ મૂળમાંથી ઉખડીને ધસડાઈ ગયો. તેને થોડીવાર થઈ એટલે આશરે એક અને બે વાગ્યાની વચમાં એલીસધીજની પણ હિંમત છુટી ગઈ. અને એ પણ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. એટલે તે ઉપરના પોલીસના સીપાઇઓ દોડદોડ કરતા નાઠા. પણ બીચારા બે સીપાઇઓ તેના સપાટામાં આવી ગયા. અને તેમને લઈને એલીસધીજ બન્ને તરફનો સરખો ભાગ ઉભો મુકી વચમાંથી ત્રીજે ભાગે પાણીની સાથે ચાલતો થયો. પણ સારા ભાગ્યે પેલા સીપાઇઓને તેમાંનું લાકડું હાથ લાગી ગયું, જેથી એક જણ શેહેરથી ત્રણ ગાઉ ઉપર શીવાડી આગળ જતાં સહી સલામત નીકળ્યો. એ સીપાઇઓની સંવળાએ આશા છોડી હતી પણ પરમેશ્વર જેવું રક્ષણ કરે નેને બીની આંચ સુધાં આવે નહિ. બીજે દહાડે સાંભળ્યું કે, પેલો બીજો સીપાઇ પણ જીવતો નીકળી આવ્યો છે.

શાહપર દરવાજા આગળ જે મોટી ખાઈઓ છે તે બરાઈ ગએલીઓ અને ત્યાંથી આગળ વધીને ગરનાળામાં થઈને ઇંદરીઆ દરવાજા તરફ પાણી ગયું હતું અને ખાનપરે દરવાજેથી પાણી પેશીને શાહપુરના ચકલા સુધી ગયું હતું. અને દરવાજા બહાર પાણીની તેડ ઉપરની એક ટેકરી ઉપર સાત ખાખી બાવાઓ ઝુંપડી બાંધીને રહ્યા હતા, તેમને લોકોએ સવારમાં ગામમાં આવવા કહેલું, તે છતાં તેઓ નારસિંહજીને આશરે ત્યાંજ બેસી રહ્યા, પણ સાબ્રમતી એટલી ગુસ્સે થએલી કે, તેણે ખાખી કે નારસિંહજી કોઈની દરકાર ન રાખતાં પોતાનાં મોર્નરૂપી હાથ લંબાવતી વધવા જ લાગી, અને

ખાખી બાવાઓને ચીસ પોકરાવી નસાડ્યા. પણ હઠીલા ખાખીઓ શહેરમાં કે બીજે કોઈ સારે ઠેકાણે ન જતાં એ ઠેકાણાના જુદા જુદા ઝાડ ઉપર ચડી ગયા. ત્યાં પણ સામ્રાજ્યની આવી પહોંચી. અને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા. ખાખીઓ પાણી ઉતરી જવાની વાટ જોઈને જુખ્યા તરશા ઝાડ ઉપર બેસી રહેલા હતા, પણ પાણી તો ઉતરવાને બદલે વધારે ચડવા લાગ્યું.

શહેરથી આશરે ત્રણ મૈલને છેટે સરકારી છાવણી છે. ત્યાં પણ નદીની બેખડયો તોડી પાણી ચડી આવ્યું. અને છાવણીના લોકોને તથા અમલદારોને ગભરાટમાં નાંખ્યા. છાવણીના માણસો બહાદુર, હિંમતવાન, કવાયતી અને હઠે એવા ન હતા તોપણ સામ્રાજ્યની પ્રતાપ સહન કરી શક્યા નહિ. આખરે હથીઆર ઢળકતાં મુકી પાછે પગલે નાઠા. કેટલાએક નીલકંઠના અખાડાને શરણ થયા હતા, અને કેટલાએક ન્યાં પોતાનો જીવ બચાવી શક્યા. ત્યાં જતા રહ્યા, તોપણ સામ્રાજ્યને તેમની કેડ મૂકી નહિ, અને તેમનાં પાછળ રહેલાં મકાન, સામાન સરખામ વગેરેને ધસડી નાંખતી. આગળ ચાલી. અને ઈંદરીઆ દરવાજા બહારનાં માધવપરં, હડીપરં, પુલ્લપરં, કુતેપરં અને બારડોલપરા વગેરે પરાંઓ પાછળ આવીને ઘેરો ઘાલ્યો, એટલું જ નહિ પણ અંદર ધુશીને વેપારી લોકો લાખો રૂપીઆનો માલ ઘરમાં ભરીને બેઠા હતા, તેમને આંતરી લીધા. એટલાકમાં શાહપુરા દરવાજા આગળનું પાણી પણ વધીને તેની સાથે વધી ગયું. તેથી શહેર બહારનો દેખાવ તો મધ્ય દરીઆ વચ્ચે જેમ વહાણના કાફલાઓ રથંબી રહ્યા હોય, તેની માફક દેખાતો હતો.

એ પરાંઓના વેપારીઓ પોતાનો માલ શહેરમાં લાવતાં હાંશલ ભરવું પડે માટે ન લાવતાં જીજ રકમને સાફ લાખો રૂપીઆનો માલ ખોઈ બેઠા. કેટલાએક ત્રાપા બાંધીને તથા ગોળીઓ મુકીને શહેરમાં આવ્યા, તથા કેટલાએક નજરમાં આવે ત્યાં નાશી ગયા.

એમ કરતાં સાંજ પડવા આવી ત્યારે તો ચઉટામાં પાણી ફેળાંવાળાની પાટયો આગળ ઢીંચણુ સાથું થઇ ગયું હતું. અને વેપારીઓએ દુકાનોમાંથી માલ કાઢ્યો તેટલો કાઢ્યો અને રહ્યો તેટલો રહેવા દઈ દુકાનોએ તાળાં મારી પોતપોતાને ઘેર નાશી ગયા. અને આખા અમદાવાદ શહેરના માણસોના જન પડીકે બંધાઈ ગયા હતા ને કહેતા હતા કે આ તો જળપ્રલય આવ્યો, હવે આ આક્રમકમાંથી બચીએ એમ લાગતું નથી. હવે તો પરમેશ્વર બચાવે તો બચીએ.

એ વખતે તમામ લોકોનાં મન ઇશ્વર તરફ એટલાં ગળગળાં થઈ ગયાં હતાં કે, બધા ખરા અંતઃકરણથી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા, અને કહેતા હતા કે ઓ પરમેશ્વર હવે તારે શરણુ છિયે, માટે ગરીબ ઉપર દયા કરીને અમને આ આપત્તિમાંથી ઉગારી લે. એ રીતે પ્રાર્થના કરતા હતા. કેટલાએક કહેતા હતા કે, જો આજની રાત જય તો નવે જનમ આવ્યા. વહાણું વાશે એટલે ગાડીમાં ખેશીને અગર ગમે ત્યાં જતા રહીશું ને જ્યારે પૂર ઉતરી જશે ત્યારે પાછાં આવીશું. ધરખાર માલમીલકત જશે તો બળી, જીવતા રહીશું તો બધું આવી મળશે.

એ વખતે આખા શહેરમાં મહારાટ ઉઠી રહ્યો હતો. સઘળાં-ઓએ જીવવાની આશા મુકી હતી. જે જે લોકોનાં ઘર પડતાં જય તે તે ચોધારે આંસુએ રડતાં હતાં અને નિરાધાર થઈને જ્યાં આશરો મળે ત્યાં રહેતાં હતાં.

એ જ વખતે શ્રાવક લોકોએ તથા સદાના વેપારીઓએ નિરાશ્રિત લોકોને ચવાણું, લાડવા, વગેરે ખાવાનું આપતું શરૂ કર્યું હતું. અને મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ બારોડેલ તથા ફેજદાર સાહેબ, તથા મ્યુનીસીપાલિટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી વગેરે કેટલાએક લોકોના જન માલ બચાવાને સારી મહેનત કરતા નજરે આવતા હતા.

સારે બાગ્યે થોડીવાર પાણી રતંબું અને હવે ઉતરશે એવી કંઈક આશા બંધાઇ ત્યારે, લોકોના જીવ જરા હેંટે બેઠા. પછી રાતે પાણી પાછું હઠ્યું ને કેળાંવાળાની પાટ આગળથી ખસીને ત્રણ દરવાજાની કુંભી આગળ જઈ અટક્યું હતું. રાતની વખતે કારંજ- માંનો રસ્તો છેક બંધ પડી ગયો હતો, ને જ્યાં તે ત્યાં રહ્યાં હતાં. પણ તે વખતે શેઠ કાવસજીએ પોતાના ધર પછવાડે ચારે તરફ પાણી ફરી વળેલું તે છતાં લોકોની બરદાસ લેવામાં પાછી પાની કાડી નથી. પોતાના બંગલાની અગાશી ઉપર દીવા અને મશાલો કરાવી ચારે તરફ તપાસ કરતા હતા. ને જે કોઈ સંકટથી ઘેરાઈ ગયો હોય તેને પીપને ત્રાપે વળગાડી પોતાના બંગલામાં લાવી આશ્વરે આપતા હતા. એ રીતે ઘણાંખરાં પારશી કુટુંબોની સંભાળ લીધી એટલું જ નહિ પણ ખીજી જાતના લોકોની એ સંભાળ લીધી હતી. તેમના બંગલાની સામે શેઠ નવરોજજીનો કાચો બંગલો જે કારંજને ઘણી રોણુક આપતો હતો તે પછવાડે પાણી ફરી વળવાથી અને તેનો પાયો કાચો હોવાથી તે તૂટી પડ્યો ને તે નીચે નવરોજજી શેઠનો આશ્વરે ૧૭ વરસનો છોકરો અને ૨૦ વરસની દીકરી બંને ચગદાઈ મુવાં હતાં, તથા ખીજાં કેટલાંએક ધાયલ થયાં હતાં. ખીજાં કેટલાંએક પારશી કુટુંબોને જેલરે તુરંગના મકાનમાં આશ્રય આપ્યો હતો. ને કેટલાંએક ગરીબ ગરબાં લોકોને રા. બા. ગોપાળ હરિએ સ્માલકાજ કોર્ટના બંગલામાં લાવી રાખ્યાં તથા કેટલીએક મુસલમાનની આબરુદાર સ્ત્રીઓ જે ઓઝલની રહેનારીઓ હતી તે વિગેરેને રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામે ટ્રેનિંગ સ્કૂલના મકાનમાં ઉતારો આપી તેમની સારી રીતે બરદાશ લીધી હતી. પાદરી સાહેબના નવા બંગલાનો પણ લોકોએ આશ્રય લીધો હતો.

તા. ૨૪ મી ગુરુવાર

ગુરુવારની સવારે લોકોના મનમાં આજ આપણે ફરી જન્મ પામ્યા એમ આવું અને તેને માટે તેઓ પરમેશ્વરનો પાડ માનવા લાગ્યા, તથા જે લોકોનાં ધરબાર પડી ગયાં હતાં તેમને આધા

પીધાની સોમ આપવા તરફ વળ્યા. એટલામાં વળી દસ વાગ્યાના સુમારે એવી જુમ ઉડી, કે પાછું સાબ્રમતીમાં પાણી ચઢવા માંડ્યું છે ને તે ગઈ કાલના કરતાં વધારે જોરમાં છે. તે ઉપરથી મે. બારોડેલા સાહેબે ભદ્રના કિલ્લા ઉપર ચડીને દુરબિન માંડી જોયું તો પાણીનું જોર પહેલા દિવસ કરતાં બે દીકું તેથી તેમણે લોકાને રજા આપી કે હવે તમારાથી જોમ બચાય તેમ બચો. જોને જાણું હોય તે ગમે ત્યાં જાઓ અને રહેવું હોય તે જ્યાં રહી શકાય ત્યાં રહો. તે સાંભળી લોકાની હિંમત છૂટી ગઈ. કેટલાએક તો બગલમાં પોટલાં મારી નાસાનાસ કરવા લાગ્યા. કોઈ સરસપુરમાં, કોઈ ગોમતી-પુરમાં અને કોઈ આચારજી વગેરે ઠેકાણે જમીને રહ્યા. અહીંના ગોસાં-ધજી મહારાજ પણ ઠાકોરજીને લખીને આચારજીની બેઠકમાં જઈ રહ્યા.

નદીમાં પાણી દર કલાકે વધારે ને વધારે ચઢવા લાગ્યું તે છેલ્લી વારે ૪૦ ફુટ ઉપરાંત ચડ્યું હતું ને શહેરના મજબુત કીલ્લાને મૂળમાંથી ખોદવા લાગ્યું. એમ કરતાં બપોર થતાં પાણી શહેરમાં પેકું અને પહેલે દિવસે જે જે ઠેકાણે ફરી ગયું હતું ત્યાં પાછું ભરાઈ ગયું. ગાયકવાડની હવેલી આગળ કોટમાં ભાઠાં પાડી અંદર પેકું ને જમાલપરમાં ઘણાખરા ભાગમાં ફરી વળ્યું. તથા ઇંદરીએ દરવાજે કમાડ તોડી અંદર પેકું તેરા. બા. બેચરદાસ અંબાઇદાસના ઘરમાં તથા તેમના મોલ્લામાં પાણી ફરી વળ્યું હતું. ઇંદરીએ થઇને દરિઆપુર, કાળુપુર તથા નવે દરવાજે થઇને સારંગપરા દરવાજામાં પાણી પેકું અને ગોલવાડમાં થઈને ખાડીઆની નજદીક આવ્યું હતું. બીજી તરફ પંચલાયાની પોળે ફરી વળ્યું હતું, ને ત્રણ દરવાજેથી પાણી વધ્યું તે કંદોઈ ઓળમાં થઇને નેક નામદાર સખાવતે બહાદુર શેઠાણી હરકોઇ બાઈની હવેલી આગળ ઢીંચણ સમાણું પાણી થયું હતું. માણેકચોકમાં કેડ સમાણું પાણી હતું. હીમાબાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના મકાનમાં સોળ ફુટ પાણી ચઢ્યું હતું. તથા ટ્રેનિંગ સ્કુલના મકાનમાં પણ એટલું જ ચડ્યું હતું. ભદ્રકાળીના એટલા ઉપર પાણીની છાલકો વાગી હતી.

જમાલપુર દરવાજે થઇને કોટાકોટ પાણી આરંટોડિયા દરવાજેથી કુંભીએ આવી અટક્યું હતું. ને તે માંહેલી તરફ દરવાજેથી થોડેજ છેડે પાણી આવી અટક્યું હતું. શેહેર બહાર માધવપર, હઠીપર, કુલપર, બારડોલપર વિગેરે તો પાણીમાં કુબાકુબ થઈ ગયાં હતાં. અને વેપારીયોનો હળરો રૂપેઆનો માલ ખરાબ ખસ્ત થઈ ગયો હતો. તથા ઈડરિયા દરવાજા બહારનો રા. બા. બહેચરદાસ અંબાઇદાસનો બંગલો જે પીળા રંગથી સુશોભિત કર્યો હતો, અને જે ધણો નફાશીદાર હતો તે તમામ નાશ પામ્યો છે. તથા શહાપર દરવાજે જે સાત ખાખી બાવાઓ ઝાડ ઉપર બેઠા બેઠા ચીપિયા ઉગામીને નદીને હઠબે લાંડી હઠબે લાંડી કહેતા હતા, તેમાંના પાંચ તો ઝાડ સુધાં તણાઈ ગયા, અને બે બાવાઓ તેમની આવરદાથી કાંઠે ધસકાઈને નીકળ્યા. તે બાવાઓને બચાવાને સારૂ મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબે ધણી મહેનત કરી હતી.

એવા આપતકાળમાં શ્રાવકોએ બુખ્યા લોકોને ચવેણું, રાટલા, ખીચડી વગેરે પહોંચાડ્યાં હતાં. અને માંહેમાંથી ટીપ કરી હતી. તેમાં શેઠ બગુબાઈ પ્રેમચંદે સારી રકમ ભરી હતી. તેમજ સ્વામી નારાયણની ગાદીના આચાર્ય કેશવપ્રસાદજીએ સંવત ૧૯૨૪ ની રેલની વખતે લોકોને જેવો આશ્રય આપ્યો હતો, તેવીજ રીતે આ વખતે પણ પોતાના વંડા તથા હવેલીમાં શ્રાવક, વૈષ્ણવ, શિવધરમી, મુસલમાન અને ઢેડીઆ વગેરેને આશ્રય આપીને તેઓની ત્રણ દિવસ સુધી ખાવા પીવાની બરદાશ રાખી હતી. ખીજા શ્રીમંતોએ તથા પરીપકારી પુરોએ પણ દુખિયા લોકોની સંભાળ લીધી હતી.

નુકશાન

આ શહેરમાં એ પાણીના જીવનથી ૪૦૦૦ ઘર પડી ગયાં છે, ને આશરે દશ માણસોના જીવ ગયા છે; તથા વીશ માણસો બાયલ થયાં છે. શેહેર બહારનું માધવપર જેમાં મોટા મોટા વેપારિ-

ઝોની કાપડ વિગેરેની દુકાનો હતી, તે તમામ નાશ પામ્યું છે. તે એકલા એજ પરાનું દશ લાખનું નુકશાન ગણવામાં આવ્યું છે. અને તે સિવાયનાં બીજાં કુલપ૩૨, હડીપ૩૨, ફતેપ૩૨, બારડોલીપ૩૨, વગેરે પરાંઓનું દશલાખનું નુકશાન અને રેલ્વેનો પુલ તથા એલિસ-મિજનું મળીને દશલાખનું નુકશાન તથા ચાર હજાર ધરોનું વીશ લાખ મળીને પચાસ લાખ શહેરનું, અને બહારનાં ધોળકા વગેરે ગામડાંઓનું ૫૦ લાખનું મળી એકંદર રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦૦ એક કરોડનું નુકશાન થયું છે.

અમદાવાદ શહેર ઈ. સ. ૧૪૧૨માં વસ્યું ત્યારથી તે આજ-સુધી કોઈ વખતે આ શાલના જેવી રેલ આવી નહોતી એવું કહેવાય છે. આ વરસમાં ઘણે ઠેકાણે રેલો આવી હતી.

(પુ. ૨૨મું, માહે નવેમ્બર, ૧૮૭૫)

શ્રી જયસિંહદેવનો દોહદનો લેખ

(મૂલ સસ્કૃત પ્રત)

(૧) ઈ નામા ભગવાત વાસુદવાય ॥ શ્રીજયસિંહદેવોસ્તિ ભૂપા
ગૂર્જરમંડાલ। (૨) યન કારાગૃહ ક્ષિતૌ સુરાષ્ટ્રામાલવશ્વરૌ ॥૧॥
અન્યેપ્યુત્સાદિતા યન (૩) સિન્ધુરાજાદાયા નૃપાઃ । આજ્ઞાં શિરસિ
શાષવ વાહિતા ઉત્તરે નૃપાઃ ॥૨॥ (૪) અણહિલપાટકનગરં સુરમંદિર-
રુદ્રતરણિહયમાર્ગ ॥ યસ્યાસ્તિ રાજધાની (૫) રાજાયાધ્યવ રામસ્ય
॥૩॥ ઇતસ્યાં પૃથિવીનાથાત્ કશાવા વાહિની (૬) પતિઃ સેનાપતિક્ર
(?) મં પ્રાપિ (Sic) દધિપદ્રાદિમંડાલ ॥૪॥ આનન (૭) દધિપ્રાદ-

સ્મિન્નિયુક્તા મંત્રિદીક્ષિતઃ । ગાગનારાયણં ચાક્ર જનન્યાઃ (૮)
 શ્રયાસ કૃતી ॥૫॥ શ્રીનૃપવિક્રમસંવત્ ૧૧૯૬ શ્રીગાગનારાયણ-
 દવઃ (૯) પ્રતિષ્ઠિતઃ અસ્ય દવસ્ય પૂજાર્થં સં. ૧૨૦૨ ગાદ્રહાકત્ર
 મહામંડાલશ્વર (૧૦) શ્રીવામનાદપ્રસાદાદવાતપ્રમ્યા. રાણ. સાંકર-
 સીહન ઝમાલડપથ (૧૧) થકમાધ્ય આશ્વિયાકાઢાગ્રામ હલત્ર-
 યસ્ય ભૂમિઃ પ્રદક્ષા અસ્યાઘાટાઃ (૧૨) પૂર્વસ્યાં દિશિ દધિમતી નામ
 નદી ઉત્તરસ્યાં દિશિ ક્ષારવહઃ ॥

ભાષાન્તર

ઓં, ઓં, ભગવાન્ વાસુદેવને નમસ્કાર હો ! ગૂર્જરમંડળમાં
 શ્રી જ્યોત્સિહદેવ નામે રાજા છે- જેણે સુરાષ્ટ્રા (સોરઠ) અને
 માલવ (માળવા) ના રાજા (રાખેંગાર અને યશોવર્મા)ને બંધીખાને
 નાંખ્યા ૧. વળી, જેણે સિન્ધુરાજા વિગેરે બીજા રાજાનો પણ
 નાશ કર્યો; (તથા) ઉત્તરના અથવા બીજા રાજાઓ પાસે જેણે
 પોતાની આજ્ઞાને માથે શેષ-દેવપ્રસાદીમાં મળેલા નાણિયેરની શેષ-ની
 માફક ધરાવરાવી (અર્થાત્ દેવની પ્રસાદીની શેષ જેમ ભક્ત મહા-
 માનપુરઃસર માથે ચડાવે છે તેમ જેના મંડળેશ્વર ખડિયા રાજા તે
 સિદ્ધરાજ જ્યોત્સિહદેવ મહારાજાની આજ્ઞાને માથે ચડાવી તની આજ્ઞામાં
 વર્તતા). ૨. જે રાજાની રાજધાનીનું શહેર અણુહિલપાટક (અણુહિ-
 લવાડ) નામે નગર છે-જેમ રામનું અયોધ્યા તેમ, -તે નગર પોતાનાં
 -સુરમંદિર એટલે દેવાલયથી સૂર્યના ઘોડાના રસ્તામાં રોકાણ કરે
 છે. (અર્થાત્ ત્યાંનાં દેવળ એટલાં બધાં ઊંચાં છે કે તેમનાં શિખર
 સૂર્યના માર્ગમાં વચ્ચે આવે છે. આ કલ્પનાથી અણુહિલવાડના
 વૈભવ અને ભક્તિભાવનું દર્શન થાય છે) ૩. આ નગરમાં મહારાજા
 પાસેથી કેશવ નામે વાહિનીપતિએ (એટલે એક સેનાના સરદારે)
 સેનાપતિ ક્રમ (૫૬, ૫૬વી) દધિપદ્ર એટલે દેવદ-દોહદ વિગેરે મંડળ

(મહાલમાં) મેળવ્યો. ૪. આ કેશવે નીમેલા મંત્રીઓમાં ઉત્તમ કૃતી—કૃતાર્થ મંત્રીએ પોતાની જનની (મા) ના કલ્યાણને માટે ગોગ નારાયણ સ્થાપન કર્યાં. ૫. શ્રી નૃપ વિક્રમાદિત્યના સંવત્ ૧૧૯૧ માં શ્રી ગોગ નારાયણદેવની સ્થાપના થઈ. આ દેવની પૂજા માટે સંવત્ ૧૨૦૨માં ગોદ્રહક (ગોધરા) માંના મહામંડળેશ્વર શ્રી વામનદેવની મેરખાનીથી જેણે મ્હોટાઈ-મ્હોટી પદવી-મેળવી છે તે રાણા સાંકર-સિંહે, ઉબલોડ (હાલ અબલોડ) ના પચકમાં (પરગણામાં) આશ્વિન્નિયાકોડા (હાલ ગડોઈ છે તે ?) ગામમાં ત્રણ હળવાર જમીન આપી. તેના ખૂટ: પૂર્વદિશામાં દધિપતી (દે'મઈ) નામે નદી (છે), ઉત્તરમાં ક્ષારવહ (ખારવો) છે.

વિશેષ હકીકત

અમુક પ્રજાનો ઇતિહાસ તે તેના ભૂતકાળનું ચરિત્રનિરૂપણ છે. તે પ્રજા-તે વર્ણ-તે વર્ગના બાહ્યભાવ-કિશોરદશા-મુગ્ધ અવસ્થા, તેના જન્મ-તેના ઉદય-તેની વૃદ્ધિ-તેની સંપત્તિ-તેના યૌવન-તેની પાકી ઉમ્મર, તેના ધડપણ-તેના અવસ્થાંતરનાં ચિત્ર તાદૃશ આપી વર્તમાનકાળમાં મનોરમણીય વિલક્ષણ સાહિત્યથી આપણને તે બધાનું ભવ્ય દર્શન કરાવે છે. ઇતિહાસ લખવાની યોગ્યતા પામતા પેહેલાં ફેટલીએ ગ્રંથ રચનાદિ સામગ્રીની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા છે-કે જેની ઇતિર પુસ્તકમાં યોગ્યતાએ ના હોય. સત્યતા અને યથા-ન્યાય વાસ્તવિક નિરૂપણ અને વિચાર તે ઇતિહાસરૂપી સાહિત્ય-મંડપના સખળ સ્તંભ છે. અપૂર્વ ઇતિહાસકાર તેમને પોતાની કલ્પના-ના વર્ણનથી અથવા સાહિત્યથી તે મહામંડળના સ્તંભ વિગેરેને તોરણથી ચિત્રવિચિત્ર તર્કથી ભલે અલંકારો-પણ તેની મૂળ દૃઢતા, સ્થિરતા, સખળતા તે મૂળ લક્ષમાં રાખવાં ધટિત છે. અને આવાં લખાણ અમુક પ્રજામાં અને ભાષામાં થતાં પેહેલાં તે ઉભયે અમુક સ્થિતિએ, પ્હોચવું જોઈએ. કંઈ મનુષ્યના મનોકુરના પ્રથમ સ્ફુરવા સાથેજ ઇતિહાસાદિનો દૃઢ સમારંભ થયો હોય છે એમ કાંઈ નથી જ.

અલખત કવિતાના રસની નદીના તરંગમાં માણસનું મન ક્યારનુંએ
 ઝીલી રહ્યું છે, તત્ત્વજ્ઞાનના દિવ્ય ઊંચ અપૂર્વ વિચારરૂપી પવનની લહેર
 પર સ્વાર થઇ વિમાન ગગનમાં તે આનંદી રહ્યું હોય છે.—ખીઝ
 સાહિત્યના અંચના ઊંચા ગિરિશિખર ઉપર ગંભીર ગુહાતંગ, અથવા શાંત
 છાયાવાળી ખીણમાં શોધ કરી રહ્યું હોય છે, બહુ પ્રાચીન કાળથી—
 પણ ઇતિહાસ વિષે તો તેમ નથી જ, ઇતિહાસ અંચનો જન્મ તો
 છેક જ સાંપ્રત કાળમાં થયો ગણાય તે તો ખીઝ લખાણુ ખીજ ઇમા-
 રતનો એક નહાનો ભાઈ જ લેખાય. તથાપિ તે ઇતિહાસની, પણ
 કલ્પના તરંગમાં નિમગ્ન, તત્ત્વવિજ્ઞાનના તર્કપ્રવાહમાં ધસડાતા
 આપણા આર્યની માનસી સૃષ્ટિમાં વિરલતા—અછત જ છે. વારંવાર
 કહેવામાં આવે છે કે ભરતખંડમાં કાશ્મીર—કદાચ ગૂજરાત પણ !
 વિના કોઈ પણ મંડળમાં ઇતિહાસની નોંધ થઈ જણાતી નથી,
 કવિઓએ આપણી આર્ય પ્રજાનાં અવસ્થાન્તરનાં જે કાવ્યેતિહાસ
 પુરાણમાં દર્શન આપ્યાં છે તે બહુ રસભરિત તો છે, પણ ક્યાં ક્યાં
 અતિશયોક્તિ દૂષિત વિશેષ છે. આથી આપણા કહેવાતા ઇતિહાસના
 અંથો ઉપરથી સાંપ્રત કાળના આર્ય અને ઇતર વિદ્વાનોનો ઇતિહાસ
 ઉડી ગયો છે. અને દેશનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ સિદ્ધ કરવાને કાવ્ય
 પુરાણથી ઇતર સાધન બહુધા શોધવાં પડે છે. તેમાં મુખ્યમાં મુખ્ય
 અંથાદિમાં આપેલી સમય વિગેરેના નિર્ણયથી વ્યવસ્થા, રાજ અથવા
 સાધારણ માણસે પર્વ ઉપર કે તીર્થમાં કરેલાં દાનની નોંધ રાખતાં
 તાત્રપટ, શિલાદિલેખ, તેમજ દેવાલય વિગેરેમાં કાતરેલાં તેવાં જ
 જપત્ર વિગેરે જ છે. આ સિવાય ભાટ ચારણની વહી અને દંત-
 કથા પણ કંઈક સાધન થાય—પણ તે સંખળ ન ગણાય. જે હિંદુસ્તાનના
 ઘણા ખરા ભાગના સંબંધમાં તેજ આપણા ગૂજરાતના સંબંધમાં
 કહિયે તો ખોટું નહિ. આપણા ઇતિહાસનો પ્રાતઃકાળ કલ્પનાના
 મિત્ર વિચિત્ર વાદળના આડંબરથી રમણીય તો છે, પણ તેથી આસ-
 ખાસના પ્રદેશનું પૂર્ણ દર્શન થતું નથી તે ઉજેશથી કંઈક જણવાને

કંઈ કંઈ ચળકાટ હાલના શોધથી હાથ લાગતો જ નય છે. આજ શોધ અને આવાંજ સાધનને આધારે આપણા ગૂર્જર પ્રિય રસિક યૂરોપિય વિદ્વાન ફારબસે સુંદર, ૬૬ રાસમાઝા ગુથી, પોતાનાં નામ અને કામ અમર કર્યાં. તેની સમોવડના ગ્રંથ સાંપ્રત કાળના લખાણેલા ઇતિહાસ ગ્રંથમાં વિરલ જ છે. પણ તેનો મુખ્ય આધાર ભાટ આરણના ગ્રંથો ઉપર વિશેષ હતો; અને તેની તો કેટલી અલિખતા છે તે તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા જ છીએ. તે રાસમાળાના કંઈ કંઈ કામ ગણનાદિ તંતુના મંસ્કારને અર્થે નિપુણ પ્રયત્ન થયા છે અને થાય છે જ. હજૂ આ ભગીરથ પ્રયત્નમાં આપણા સંસ્કૃત વિદ્વા-વિશારદ ખૂબર ભટ અંગ્રેજ છે. તેમણે વલ્લભીનગરના રાજ્ય અને ચાપોતકટ-ચાલુક્ય સમય સંબંધી ઇતિહાસ ઉપર પોતાની પરમ ઉપ-યોગી લેખની શોધથી ટેલોએ પ્રકાશ નાંખ્યો છે તે તે લક્ષમાં લેતાં સહજ ભાસી આવે છે. એ બધા લેખને આધારે એ વિદ્વાને ચાલુક્ય મહારાજનેના ક્રમનો અને સમયનો સ્વચ્છ નિર્ણય કર્યો છે-તે રાસ-માળાની બીજી આવૃત્તિ છપાવતાં તેની નોંધ લેવાથી જ કેટલો જરૂરનો છે તે તેના સંબંધીઓએ દર્શાવી આપ્યું છે.

અત્યાર સુધીમાં આપણા ચાલુક્યકુળશિરોમણિ, દિગ્વિજયી, પરમ પરાક્રમી મહારાજ શ્રી જયસિંહદેવનો લેખ તત્કાલીન સાધ્ય થયો ન હતો—તેથી તે મહારાજના સમય પરાક્રમની ઘણી અનિશ્ચિતતા હતી. પણ હાલ અમે અમારા મિત્રોની સહાયતાથી મળેલા ઉપર નોંધેલા લેખથી તે ખોટ પૂરી પાડવા સમર્થ થયા છીએ. તે લેખ એકથી વધારે રીતે ઉપયોગી છે. પ્રથમ તો તે શ્રી જયસિંહદેવનો છે તેથી—બીજું તે તે મહારાજનો રાજ્યવિસ્તાર મહિમા દર્શાવે છે માટે—ત્રીજું તેમાંના તે રાજ્ય સમયની નોંધ અર્થે—ચોથું તેના અક્ષર-ના મરોડ સાર, ઇત્યાદિ છે, એજ બીજા લેખ સાથે સરખાવતાં તેની સૈલી સહજ જૂદી માલુમ પડશે. એમાં શ્રી જયસિંહદેવ ગૂર્જર મંડળમાં

છે, એજ માત્ર લખ્યું છે—બીજું તેનાં બિરદ, ખરાં ખોટાંનાં જૂગળ-ભટિયાંથી લાંબી બાટાઈનું ટાયલું નથી.

આ લેખ લક્ષમાં લેતાં એવું માલુમ પડ્યું છે કે સં. ૧૧૬૬-૧૨૦૨ સુધીમાં શ્રી જયસિંહદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર બહુજ બહોળો હતો. સોરઠ અને માળવાના મહારાજ તો ક્યારનાએ કારાગૃહમાં હતા. સિન્ધુરાજ અથવા સિન્ધુ દેશ-સિંધ-વિગેરેના રાજાનો તો સમૂળો નાશ થયો હતો. અને ઉત્તરના રાજા મહારાજાની આણમાં વર્તતા હતા. અણહિલવાડથી મહારાજે નીમેલો એક સુખેદાર કેશવ દાહોદ વગેરે મહાલમાં સેનાપતિ-સર સુખાનો હોદ્દો ભોગવતો હતો. તેણે વળી એક મંત્રી નીમ્યો હતો. ત્યાં પાછા મહામંડળેશ્વર વામનદેવના પ્રસાદથી ગોધરામાં રાણા સાંકરસિંહ વિગેરે ખંડિયા રાજા યશવર્તી રહ્યા હતા. ગોધરા દેવદના મહાલ સર્વ સ્વાધીન હતા, સત્રાહ શાંતિ હતી. દેવમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી; અને રાજ્યથી સંતુષ્ટ રાણા તેને સારૂ જમિદાન કરતા હતા. આમ ગૂર્જર મહારાજ્યનો મધ્યાહ્નકાળ વર્તી રહ્યો હતો. શ્રી જયસિંહ સરસ્વતીને તટે નિર્બ્રાત શત્રુ સંહાર કરી સિદ્ધરાજ સ્વસ્થ હતો-સર્વ સ્થળ શાંતિ શાંતિ પ્રકાશી રહી હતી. અહો ઇશ્વર, તેવા દિવસ નિરંતર હોત તો કેવું ઉત્કૃષ્ટ !!!

અહિં સં. ૧૧૮૬-સં. ૧૨૦૨ માં લખે છે કે “ શ્રી જયસિંહ દેવ ગૂર્જર મંડળમાં જૂપતિ છે ત્યારે સં. ૧૧૮૮ માં શ્રી જયસિંહ દેવલોક સિંધાબ્યા, અને કુમારપાળે રાજપારંભ કર્યો તે દંતકથા અથવા બાટ ક્ષોકાની વાર્તા સંશયભૂત થાય !!! આ લેખને વળી બીજાથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. વડનગરમાંથી અમને મળેલી સં. ૧૨૦૮ ની પ્રશસ્તિ વિષે વિશેષ આગળ ઉપર કહીશું તેમાં-મૂળરાજથી સિદ્ધરાજ સુધી રાજાનાં નામાદિનિવેદનપૂર્વક તેમના પરાક્રમની પ્રશંસા છે. તે સમયે જો કુમારપાળ હોત તો ગુર્જરેશ્વર તરીકે તેમનું નામ પણ

તેમાં આવત. પણ તે તો નથી. બીજું પ્રશસ્તિકાર પોતાને વિષે બુઝો આમ લખે છે.

एकाहनि न्यस्तमहाप्रबन्धः

श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती

प्रशस्तिमेतामकरोद्यशस्तां ॥ ૩૦ ॥

“એક દિવસમાં જેણે મહાપ્રબંધ કર્યો અને જે શ્રી સિદ્ધરાજને બંધુ (મિત્ર) સ્થાને થયો તે શ્રીપાળ નામે કવિયોના ચક્રવર્તીએ આ યશોમયી પ્રશસ્તિ કરી.” આ તેના ગાઢા સંબંધથી પણ તેના ક્ષમાણુ ઉપર વિશેષ વજન રહે.

તથાપિ સં. ૧૨૦૮ માં શ્રી સિદ્ધરાજદેવ હશે કે નહિ તે અમને આ પ્રશસ્તિની ખરાબર ખરી નકલ મળી નથી, ત્યાંસુધી કંઈ નિશ્ચય પૂર્વક ના કહી શકાય. તોપણ એટલું તો ખરૂં કે સં. ૧૨૦૨ સુધીમાં શ્રી જયસિંહ સિદ્ધરાજદેવ ગૂર્જરેશ્વર હતા. અને તદનુસાર શ્રી જયસિંહદેવના રાજ્યસમયની નિર્ણયસીમામાં આપણા ઇતિહાસ ગ્રંથમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો જરૂર છે.

આ લેખ દોહદના છાંયુઆ તળાવ ઉપરથી અમને મળ્યો છે. તે તળાવ જસમા જેને ત્યાં જસાં ઓડણુ કહે છે તે—ના ઓડે બાંધ્યું કહેવાય છે. અને આ સંબંધી ત્યાંના લોકોમાં એક રાસડો પણ છે. તે વિષે વળી કોઈ વખતે કહીશું. આમાનું ઉભલોડ તે હાલ અબલોડ નામે મોજૂદ છે, કોડા આશિલિયા તે કદાચ ગડોઈ નીમ નાળીયા તો નહિ હોય? આમાં આરંભે ઈ આબું ચિહ્ન છે તે ઝોં છે. ધણા ચાલુક્યાદિ લેખમાં તે માલુમ પડે છે. આમાંના અક્ષરમાંના ફટલાક જેવા કે અ, જી, ભ અને એકમાં ૧, ૨, ૫, ૬ સર શુદ્ધ અને ૯ (કંઈક ફેરથી) જાણે ગુજરાતી લિપિનાજ

છે. કોષેવ જ્યાં અમે વાંચ્યું છે ત્યાં વ્યાકરણ નિયમ પ્રમાણે કોષા-
મિવ જોઈએ અને પ્રાપ્તિ ત્યાં પ્રાપ્ત. આ સંબંધી વિશેષ વિચાર
આગળ ઉપર ઇંડિયન એપીકવસમાં આવશે. **હ. હ. ધ્રુવ**

(પુ. ૨૭ મું, માહે ઓગસ્ટ, ૧૮૮૦)

ગુજરાતના વલ્લભી રાજઓ

ઈસવીસનના ૭૮ માં બૌદ્ધધર્માવસ્થાથી શક રાજ નહપાન
આવિર્ભૂત થયા. મહાપરાક્રમી આંધ્રભૂત્ય રાજાઓનો ઉચ્છેદ કરીને
તેણે ઈ. સ. ૭૮ માં દક્ષિણ તરફ પોતાની હકુમત સ્થાપી. પોતાના
રાજ્યાભિષેકના વખતથી આ ક્ષત્રપ વંશના શક રાજ નહપાને જે
શક ચલાવ્યો, તે શકાબ્દ નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યો છે. શકાબ્દ ૨૪૧માં
ગુપ્તવંશની પ્રતિષ્ઠા શ્રી ગુપ્ત મગધમાં આવિર્ભૂત થઈને પાટલી-
પુત્ર નગરમાં તેણે પોતાની રાજધાની સ્થાપી. શ્રી ગુપ્ત રાજ્યા-
ભિષેકના કાલ ૨૪૧ શતાબ્દ (૩૧૯ ઈ. સ.) થી ગુપ્તાબ્દના કાલની
ગણતરીનો આરંભ થયો. x ગુજરાતના વલ્લભીવંશના તથા નેપાલના

x પ્રખ્યાત આયુરિહાન આલવિરણી ઈ. સ. ૯૭૧ માં આરિજમ
પ્રદેશમાંના વિરણ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. તે ગજનીના અધિપતિ સુલતાન મહમુદ
તથા મસાચુદની સલામાં ખિરાજતો હતો. સુલતાન મહમુદના ગુજરાતના
હુમલાની વેળાએ તે તેની જોડે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો. હિંદુસ્થાનના
સંબંધમાં નાના પ્રકારનાં વર્ણન ઘણી મહેનતથી એકઠાં કરીને તેણે હિંદુસ્થાનનો
એક મોટો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેનું ખરૂં નામ આયુરિહાન મહમદ
ખિન આમેદ છે. પરંતુ તે આલવિરણી નામથીજ બધે પ્રસિદ્ધ છે. આલવિ-
રણીએ લખેલા ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે શકાબ્દ ૨૪૧ વર્ષ ગુપ્તાબ્દ તથા
વલ્લભી શકના કાલની ગણતરીનો આરંભ થયો. ગુપ્તરાજના આધિપત્ય-

લિચ્છવીવંશના રાજ્યોએ ગુપ્ત રાજના પડવા પછી પોત પોતાના રાજ્યમાં એ ગુપ્તાબ્દને ચાલાવ્યો. કર્નલ ટોડે ઇ. સ. ૩૧૯ માં વલ્લભી સંવતની શરૂઆત તરીકે સર્વથી પહેલા જણાવ્યું. ગુજરાતના ક્ષત્રપ રાજ્યો બરાબર શકાબ્દ વાપરતા હતા. ૩૦૪ શકાબ્દ પછીના કેાષપણ નાણામાં અથવા શાસનલિપિમાં ક્ષત્રપવંશનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. ગુપ્તરાજ પહેલા ચંદ્રગુપ્તે ઇ. સ. ૩૮૨ (૩૦૪ શકાબ્દ) માં ક્ષત્રપવંશના છેલ્લા રાજને હરાવીને ગુજરાતમાં ગુપ્તવંશનું આધિપત્ય સ્થાપવાની જોડે ગુપ્તાબ્દ પ્રચલિત કર્યો ત્યારથી ગુજરાતમાં ગુપ્તાબ્દ ચાલ્યો છે.

ભટારક સેનાપતિ કનકસેન ગુપ્તરાજ બાલાદિત્ય નરસિંહ-ગુપ્તના (ઇ. સ. ૪૮૫-૫૩૦) તાબે ગુજરાતના ગવરનરમાં મુકરર થયો હતો. ઇસવી સનની પાંચમી સદીના આખરના ભાગમાં પ્રદેશી હુનજાતિનું આધિપત્ય માલવામાં કાયમ થયું. આશરે ઇ. સ. ૪૯૪ માં પૂર્વ માલવા હુનરાજ તોડામન શાહના તાબે થયું અને ગુપ્ત રાજના તાબાનો સામંતરાજ બુધગુપ્ત લઢાઈમાં માર્યો ગયો. સંભવતું છે કે એ વખતે જ તેણે ગુપ્ત વંશના રાજ નરસિંહ ગુપ્તને લઢાઈમાં હરાવીને ‘ મહારાજધિરાજ ’ ઉપાધિ લીધી. માલવા, ગુજરાત, પંજાબ અને કાશ્મીર સુધી મહારાજ તોડામન શાહની તાબેદારી ફેલાઈ. ઇ. સ. ૪૯૪-૫૧૦ સુધી બૌદ્ધધર્માવલંબી તોડામન શાહ ગુપ્ત રાજ્યના દક્ષિણ પશ્ચિમાંશમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા. બળવાન હુનરાજ તોડામન શાહના હુમલાથી આવી રીતે ગુપ્ત રાજ્ય

લોપની વખતથી જ ગુપ્તાબ્દ ખેડો. આલવિરૂણીની બીજી ઉક્તિ ભૂલ ભરેલી છે. તેણે અગિયારમી સદીમાં ચાલતી જનવાચકા સાંભળીને આવી ભૂલમાં પડીને ડાકટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર તથા કનિંગહામ વગેરેને ભૂલાવામાં નાખ્યા છે. રાજગાદી ખેસવાની વખતે રાકનો આરંભ થાય છે, રાજગાદી પરથી કહ્યા પછી રાક ચાલતો નથી.

એ ભાગમાં જૂદું થયું અને ગુપ્ત વંશનો અપ્રતિહત પ્રતાપ નાશ કર્યો. અનુમાન થાય છે કે ઈ. સ. ૫૧૦ માં પહેલા જણાવેલા બટારક સેનાપતિ કનકસેને હુનરાજ તોડામન શાહને સંપૂર્ણ રીતે લલાઇમાં હરાવીને ગુપ્તવંશનું એકાધિપત્ય આર્યાવર્તમાં ફરી સ્થાપ્યું. ત્યારથી મિહિર કુલ જાત હુનવંશના તોડામનને હરાવી કનકસેન 'મૈત્રકદમન' નામથી ઓળખાયો. આ કનકસેનના દ્વારા ગુજરાતમાં વલ્લભીવંશનું આધિપત્ય પ્રતિષ્ઠિત થયું. અનુમાન થાય છે કે ઈ. સ. ૪૬૫-૫૧૫ સુધી કનકસેન ગુજરાતના ઉપર હકુમત કરતો હતો. તે પાટલીપુત્રના ગુપ્ત રાજા નરસિંહ ગુપ્તના તાબામાં પ્રાદેશિક ગવર્નરના પદમાં અધિષ્ઠિત હતો. તે સેનાપતિના નામથી ઓળખાઇને સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતનું રાજ્ય કરતો હતો.

સેનાપતિ કનકસેનના મૃત્યુ પછી તેનો મોટો પુત્ર ધીરસેન પિતાના પદમાં પ્રતિષ્ઠિત થયો. હુનરાજ તોડામનને હરાવ્યાથી ધણોજ ખુશ થઇને રાજા નરસિંહગુપ્તે સેનાપતિ કનકસેનના ઉપર જેવી જોછયે તેવી કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવાનો, અવસર મેળવ્યો નહોતો. કનકસેન તથા તેનો મોટો પુત્ર ધીરસેન 'સેનાપતિ'ના નામથી ઓળખાતા હતા. સેનાપતિ કનકસેનના બીજા છોકરા દ્રોણસિંહને ઈ. સ. ૫૨૦ માં રાજા નરસિંહ ગુપ્તે પોતાને હાથ રાજટીકા આપીને મહારાજપદમાં

x તોડામન શાહના રાજ્યત્વકાલ સંબંધમાં શોધકમાં મતભેદ છે, પ્રો. વિલ્સન ઈ. સ. ૮૭-૮૮, મેજર ટ્યાર ૮૮-૮૯, ડાકટર હલ ૧૧૦-૧૨૦, ડાકટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર પાંચમી શદ્દીના વચલા ભાગ અને ડાકટર ભાકુલાજી સાતમી શદ્દીમાં તોડામન હતો એવું બતાવે છે. જનરલ કર્નિંગહામ ૧૯૦ ગુપ્તાબ્દમાં હુનરાજ તોડામન હતો એમ જણાવે છે. ઈ. સ. ૩૧૯ માં ગુપ્ત રાજ્યનો અંત આવ્યો, એ બૂલવાળો તથા પાયા વીનાનો મત ખરો માનીને તેણે ૧૯૦ ગુપ્તાબ્દને ૩૫૬ ઈ. સ. તરીકે નિર્ણય કર્યો છે, રાજતરંગિણીમાં તોડામનનો ઉલ્લેખ છે. ઓરન, ગોવાલીયર તથા પંજાબના લવલ શૈલપર તેના નામની શાસન લિપિ મળી છે. ફ્લીટ અને હાર્નલિ ૪૭૦ ઈ. સ. તોડામનનો કાળ બતાવે છે.

અભિષિક્ત કરીને મરી ગયલા કનકસેનના તરફ યોગ્ય કૃતગતા પ્રકટ કરી. આ દ્રોણસિંહજ વલ્લભીવંશનો પહેલો મહારાજ હતો.

ઈ. સ. ૫૩૦ માં ગુપ્તરાજ નરસિંહ ગુપ્તના મૃત્યુ પછી ગુપ્ત રાજ્ય ભાંગી ગયું અને જૂદા જૂદા પ્રદેશના શાસન કરતાં સામંત રાજાઓએ સ્વતંત્રતા મેળવીને પોતામાં ગુપ્ત રાજ્ય વહેંચી લીધું. માલવાના સામંતરાજ યશોધર્માએ ‘મહારાજધિરાજ’ ઉપાધિ લઈને વિષ્ણુવર્દન નામથી કાન્યકુબ્જમાં પોતાની રાજધાની પ્રતિષ્ઠિત કરી. ગુજરાતમાં વલ્લભીવંશે તે વખતે સ્વતંત્રતા અવલંબન કરી. ઇસવીસનની છઠ્ઠી શદીના પહેલા ભાગથી આઠમી શદીની આખર સુધી ગુજરાત તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં એઓનું આધિપત્ય કાયમ રહ્યું હતું.

મહારાજ દ્રોણસિંહના પછી તેનો નાનો ભાઈ દ્રુવસેન ૨૦૭ વલ્લભી શકમાં (૫૨૬ ઇસ્વીસનમાં) વલ્લભીપુરની રાજગાદી ઉપર બેઠો. દ્રુવસેનના નામની ૨૦૭ શબ્દની લખેલી શાસન લિપિના કરતાં જૂની વલ્લભી વંશની કાંઈપણ લિપિ આજસુધી મળી નથી. ત્યાર પછી દ્રુવસેનના નાનાભાઈ ધીરપટના પુત્ર ગુહસેને રાજ્ય ચલાવ્યું. ૨૪૬, ૨૪૭ અને ૨૪૮ વલ્લભી શકમાં લખેલી ગુહસેનના નામની શાસનલિપિ મળી છે.* વલ્લભીપુર હાલમાં વળાથી ઓળખાય છે, વળાનો ઠાકુર કાકિયાવાડની અંત્રેજ એજન્સીના તાબામાં ત્રીજા વર્ગનો રાજા છે. એ વળામાં ગુહસેનના નામનો ૨૪૭ વલ્લભી શકનો લખેલો એક મોટો માટીના ઘડાનો ભાગેલો ભાગ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ડાકટર હુલ્લસને મળ્યો હતો. ડાકટર હુલ્લસે ૨૮૬ વલ્લભી સંવતના લખેલા પહેલા શિલાદિત્યના નામના એક તાંબાના લેખનું વર્ણન એ વર્ષમાં

* Indian Antiquary (IV, 174), (V, 206), (VII, 66) and (XIV. 75)

પ્રકટ કર્યું છે. તેમાં ભટ્ટાર્ક (ભટારક કનકસેન) મૈત્રકદલન નામથી જણાવ્યું છે, અને શિલાદિત્યના પિતા ધીરસેન તથા પિતામહ ગુહ-સેનનાં નામ ૨૫૪ આપેલાં છે.* આ શિલાદિત્યના નામનું ખીજું એક તાંબાનું પત્રું મળ્યું છે તે વલ્લભી સંવત ૨૬૦ નું છે.† વલ્લભી સંવત ૨૫૨ માં લખેલું શિલાદિત્યના પિતા ખીજ ધીરસેનનું નામ શાસન લિપિમાં મળ્યું છે.

પહેલા શિલાદિત્યની ઉપાધિ ધર્માદિત્ય છે. શિલાદિત્યના મરણ પછી તેના ભાઇના દીકરા ત્રીજે ધીરસેન તથા ખીજે ધ્રુવસેન એકના પછી વલ્લભીપુરની રાજગાદીએ બેઠા. આ ખીજે ધ્રુવસેન કાન્યકુબ્જના મહારાજ વિષ્ણુવર્દ્ધનનો ભાણેજ થતો હતો. મહારાજ વિષ્ણુવર્દ્ધન ૫૩૦-૮૦ સુધી કાન્યકુબ્જમાં રાજ કરતો હતો, તેનું પહેલાનું નામ યશોધર્માના નામથી પહેલા જણાવ્યું છે. તે પ્રતાપશીલ શિલાદિત્ય નામથી ચીનના યાત્રી હ્યુ-એન-સાંગના ભ્રમણવૃત્તાંતમાં જણાવ્યું છે. મન્દસરમાંથી યશોધર્માના નામની જે બે શાસનલિપિ ફલીટ મેળવી છે, તેમાંની એકમાં ૫૩૩-૩૪ ઈસવીસનમાં ગોવિન્દથી બોદાયલી છે.

ખીજ ધ્રુવસેનના મૃત્યુ પછી તેનો ચોથો પુત્ર ધીરસેન વલ્લભી નગરમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો. ત્યાર પછી તેના ભત્રીજા ત્રીજા ધ્રુવસેને રાજ્ય મેળવ્યું. આ ધ્રુવસેને આપેલા એક તાંબાના પટ્ટાનું

* India Antiquary (XIV, 327) and Journal of Bombay Branch of Royal Asiatic Society (XI, 359). આ શાસન પત્રનો આરંભ આવો છે. ઓં સ્વસ્તિ બલભિતઃ પ્રસભપ્રણતા-મિત્રાનાં મૈત્રકાણુમતુલબલસંપત્રમંડલાભોગસંસક્તપ્રહારશત-લખ્ધ-પ્રતાપાત્ પ્રતાપોત્તન-દાનમાનાર્જવોપાર્જિતાનુરાગાદ્ અનુરક્તમૌલભૂતમેણીબલાવ્યાપી રાજ્યમીયઃ પરમ-માહેશ્વર મી ભટાર્કાદ.....આ ભટાર્ક જ વલ્લભીવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા ભટારક કનકસેન છે તેમાં શક નથી.

† Indian Antiquary (IX, 237).

વર્ણન ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં પ્રકટ થયું છે. એ શાસન પત્ર ખેડામાં ડાકટર બન્સને મળ્યું. એ પત્રમાં વલ્લભી સંવત ૩૬૫ના વૈશાખ મહીનાની શુક્લ પ્રતિપદામાં લખ્યું છે.* ઈ. સ. ૧૮૮૮ ની આખરના ભાગમાં ડાકટર હુલસે એ ત્રીજા ધ્રુવસેને આપેલા એક ત્રાંખાના ખતનું વર્ણન પ્રકટ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં ડાકટર જુલરે ૪૪૭ વલ્લભી સંવતમાં લખેલી શાસન લિપિનું વર્ણન પ્રકટ કર્યું છે. આ શાસન પત્રમાં વલ્લભીરાજ સાતમા શિલાદિત્યના હુકમથી ખોદવામાં આવી છે. તેની આગમજ તેણે છટ્ટા શિલાદિત્યના નામના લખેલા શાસન પત્રનું વર્ણન પ્રકટ કર્યું હતું.†

ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં કરનલ ટૉડના લખેલા રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં સૂર્યવંશના વલ્લભીવંશના સ્થાપનાર ભટારક કનકસેનનું નામ સર્વથી પહેલા જણાવ્યું હતું. તેણે સોમનાથની પાસે મળેલા એક ત્રાંખાના પત્ર પરથી શકાબ્દ ૨૪૧ માં (ઈ. સ. ૮૧૯) વલ્લભી સંવતનો આરંભ થયો છે એવું સર્વથી પહેલાં ખતાવ્યું. વલ્લભી સંવતનું અસ્તિત્વ તથા આરંભકાળની શોધનું માન હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કરનલ ટૉડને ઘટે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં વોથેને વલ્લભી વંશના ૧૬ રાજાઓના નામની સાથે બે ત્રાંખાના પત્રોનું વર્ણન પ્રકટ કર્યું. એમાં તેણે કર્નલ ટૉડના લખેલા ઈ. સ. ૩૧૯ થી વલ્લભી સંવતનો આરંભ કાલ ગણ્યો છે.† અને એ વંશના પહેલા બે રાજા સેનાપતિના નામથી ઓળખાતા હતા. પછી ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં વલ્લભી સંવતના આરંભ કાલના સંબંધમાં તેનો મત ફેરવાયો. વિક્રમાદિત્ય સંવતના આરંભ ઈ. સ. ૫૬ ની પહેલાથી વલ્લભી સંવતના આરંભ તરીકે તેણે પોતાના અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો. પ્રિન્સેપ

* Journal of A, S, of Bengal (VII, 966).

+ Indin Antiquary (VI. 167). (IV, 17), and(VII, 80)

† Journal of A. S. of Bengal (IV, 477).

આ મત ઉપર વધારે આસ્થાવાન થયા. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં ટૉમ્સને શકાબ્દમાં વલ્લભી સંવત મુકરર તરીકે અનુમાન કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં ડાક્ટર હારનલિ ગુપ્તાબાદના આરંભથી વલ્લભી સંવતનો આરંભ થાય છે, એવું કહેવા છતાં પણ વલ્લભી વંશનો રાજત્વ કાલ ઈસવી સનની ખીજી શદીની આખરથી સાતમી શદીના વચલા ભાગ સુધી અનુમાન કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં કર્નિંગહામ ગુપ્ત સંવતનો આરંભ, પહેલા ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યાભિષેકનો કાલ ઈ. સ. ૧૬૬ થી ગણે છે.+

ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં ડાક્ટર બંગારકરે ૨૪૧ શકાબ્દથી ગુપ્ત સંવત તથા વલ્લભી સંવતના આરંભ તરીકે સર્વથી પહેલા ખતાવ્યું.× વલ્લભીરાજ્યોના નામની શાસન લિપિમાં સર્વથી પહેલાં દ્રુવસેનનું શાસન પત્ર સર્વ કરતાં જૂનું છે. એ શાસન પત્રમાં ૨૦૭ વર્ષના આંકડા સ્પષ્ટાક્ષરે રહેલા છે. દ્રુવસેન વલ્લભી-વંશના પ્રતિષ્ઠાતા ભટાર્ક કનકસેનનો ખીજો પુત્ર છે. વલ્લભીવંશના સ્થાપનારથી વલ્લભી સંવત ચાલ્યો. ભટારક કનકસેનથી તેનો ખીજો છોકરો કાર્ધ રીતે ૨૦૭ વર્ષ પછી જન્મી શકતો નથી. એટલા માટે ગુપ્ત રાજના પડી ભાગવા પછી વલ્લભી વંશના રાજ્યો શાસન પત્રાદિમાં પોતાના પહેલાના પ્રભુ ગુપ્ત રાજ્યોએ ચલાવેલો સંવત જ વાપરતા હતા, તેમાં કંઈ શક નથી, નીચે વલ્લભી રાજ્યોની વંશાવળી આપવામાં આવી છે. તેમાં જૂદા જૂદા રાજ્યોનો રાજત્વ-કાલ ઉપર લખેલા શાસનપત્રાદિ પરથી અનુમાનબળથી ખતાવવામાં આવ્યો છે. એમાં પાંચ પેઢીમાં એક સો વર્ષ ગણવામાં આવ્યાં છે.

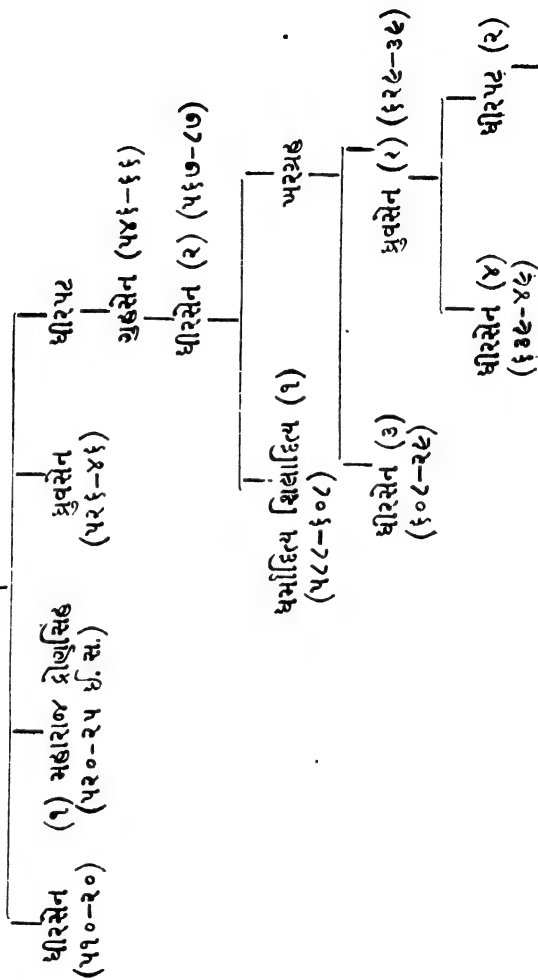

+ General A. Cunningham's Archacological Surveys Report (X, Appendix).

× Dr. R. G. Bhandarkar's Early History of Deccan 1884, Appendix A, P. 98.

ગુજરાતના વહસલીવંશના રાજાઓ

મુસવીસન ૪૯૦-૫૧૫ બટારક (બટારક સેનાપતિ કનકસેન)

કુવસેન (૩) (૬૫૦-૫૫)	ખરમહ (૨) ૬૫૦-૬૦	શિલાદિત્ય (૨) ૬૬૦-૭૦
		શિલાદિત્ય (૩) (૬૭૦-૮૦)
		શિલાદિત્ય (૪) (૬૮૦-૭૧૦)
		શિલાદિત્ય (૫) (૭૧૦-૩૦)
		શિલાદિત્ય (૬) (૭૩૦-૬૦)
		શિલાદિત્ય (૭) (૭૬૦-૮૦)

નારાયણ હિમચંદ્ર

૧૦ મું, માહે જાન્યુઆરી, ૧૯૦૩)

કાઠીઆવાડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

પ્રથમ આ દેશનું નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું. પુરાણોમાં તેમજ મુસલમાન તવારીખોમાં પણ આ નામ જોવામાં આવે છે. પુરાણોમાં સૌરાષ્ટ્ર (સુરાષ્ટ્ર), કુશાવર્ત, આનર્ત, દ્વારિકા એવાં નામો પણ જોવામાં આવે છે; પરંતુ એ નામો આખા દેશને બદલે તેના ભાગો પરત્વે વપરાયાં હોય એમ લાગે છે. સૌરાષ્ટ્રના અગાઉ નવ ભાગ હતા એમ મુસલમાન તવારીખો તથા ભાટ લોકોના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. રા' નવઘણને નવ સૌરાષ્ટ્રનો અધિપતિ લખ્યો છે. અબુલફઝે પણ સૌરાષ્ટ્રના નવ ભાગ કહેલા છે.

આ સૌરાષ્ટ્ર હાલ દ્વીપકલ્પ તરીકે છે પણ અગાઉ દ્વીપ હતો; અને ભાલ એ સમુદ્રનું તળીં હતું. પુરાણો પરથી જણાય છે કે યાદવો મથુરાથી આ તરફ આવ્યા ત્યારે આ દેશ કેવળ અરણ્ય હતો. દૈત્ય લોકો તેમાં રહેતા હતા. એ દૈત્ય લોકો તે આ દેશના મૂળ રહેવાસીઓ બીલ, કાળી અને કાયા.

ઉપર જે આનર્ત નામનો ભાગ ગણવામાં આવ્યો તે ગુજરાત હોય એમ જણાય છે. પ્રથમ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ એકઠાં ગણવામાં આવી સૌરાષ્ટ્રમાં બંનેનો સમાવેશ થતો. ગ્રીક લોકોએ ઇસવીસનની ખ્રીષ્ટ સદીમાં સૌરાષ્ટ્રની હદ ખંભાતના અખાતથી તે સિંધુ નદી સુધી વર્ણવી છે. ઇસવીસનની સાતમી સદી પૂર્વેના કોઈ પણ ગ્રંથમાં ગુજરાત એવું નામ મળી આવતું નથી. કેટલાક ગ્રંથમાં સૌરાષ્ટ્રની સીમા મહી નદી સુધી ગણાવેલી છે. વળી સરોટર (હાલના ચરોતર) ને સૌરાષ્ટ્રના એક ભાગ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. સાતમી સદીમાં ગુર્જર લોકો જ્યારથી આ ભૂમિમાં આવીને વસ્યા ત્યારથી ગુર્જરા (ગુજરાત) એવું નામ પડ્યું.

ન્યારે શ્રીકૃષ્ણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં રેવત રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેની દીકરી રેવતી સાથે શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ બળદેવજીનાં લગ્ન થયાં હતાં. જદવાસ્થળી થઈ તે વખત પછીથી તે ઇસવીસન પહેલાંની ચોથી સદી સુધીનો આ દેશનો ઇતિહાસ જાણવાનું કંઈ પણ સાધન નથી.

ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીની આખરે આ દેશ પાટલીપુત્રના મૌર્ય રાજાના તાબામાં હતો. મૌર્યરાજા અને ગ્રીક લોકો વચ્ચે બહુ મિત્રાચારી હતી. મૌર્ય વંશના અશોક રાજા તરફથી સૌરાષ્ટ્રમાં એક ગ્રીક અગર યવન અધિકારી રહેતો હતો. અશોક રાજાનો એક અગત્યનો શિલાલેખ ગિરનારના ડુંગરમાં છે. જૂનાગઢના રૂદ્રદામાના લેખમાં લખ્યું છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં અશોક રાજા તરફથી તુશસ્થ નામનો પવન અગર ગ્રીક અમલદાર હતો. ત્યાર પછીના બસે વર્ષના ઇતિહાસની ઘણી થોડી હકીકત માલમ પડે છે. મૌર્યવંશ પછી શક યવન લોકોનું સૌરાષ્ટ્રમાં રાજ્ય થયું હતું એમ ઘણા અર્વાચીન વિદ્વાનોનું માનવું છે. તે શક લોકો ઉત્તરમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં ફેલાયા જણાય છે. ડૉ. ભાઉ દાજીએ કરેલી શોધો ઉપરથી જણાય છે કે આ શક લોકોનું રાજ્ય સુમારે ત્રણસો વર્ષ ચાલ્યું. શક લોકોના રાજા રૂદ્રદામાનો લેખ ગિરનારમાં છે તે પરથી તેનો પુરાવો મળે છે.

ત્યાર પછીના વખતનો ઇતિહાસ કંઈક શ્રમપૂર્વક મળે છે. આ ક્રમમાં ચાર પ્રજાઓ સ્વાભાવિક રીતે નીકળી આવે છે. (૧) રજપૂતો (૨) મુસલમાનો (૩) મરાઠાઓ અને (૪) અંગ્રેજો. આપણે ક્રમે ક્રમે હવે તે તપાસીએ.

રજપૂત રાજ્યમાં પ્રથમ વલ્લભીનગરનું રાજ્ય માલુમ પડે છે. તેનો છેલ્લો રાજા શિલાદિત્ય સંવત ૪૭૭ અથવા ઈ. સ. ૪૨૦ માં થયો હોય એમ જૈન પુસ્તકો પરથી જણાય છે. શિલાદિત્ય રાજાઓ 'ભદ્રાક' સેનાપતિના વંશના છે. એ ભદ્રાક સેનાપતિ તે ગુપ્ત રાજા

જેઓનું રાજ્ય જમના અને ગંગાને તીરે હતું તેના વતી સૌરાષ્ટ્રના સેનાપતિ હતા.

ચીના સાધુઓના લખેલા પ્રવાસવર્ણન પરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ની સાતમી સદી સુધી વલ્લભી નગરનું રાજ્ય આખા હિંદુ. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં તે નાશ પામ્યું જણાય છે. વલ્લભી-પુરનો તે વખતનો વિસ્તાર કરણધેન્વામાં આપેલો છે. તેનો નાશ કરનાર કોણ તે નક્કીપણે જાણવામાં આવ્યું નથી. કન્યાણી નગરના ચાલુક્યોએ એનો નાશ કર્યો હોય એમ સંભવે છે. કેમકે આ વખતમાં તેમનાં લશ્કર કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં ફરતાં હતાં. એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબનો મત એવો છે કે એનો નાશ પારસી લોકોએ કર્યો. કર્નલ ટૉડ સાહેબ જણાવે છે કે શક લોકોએ નાશ કર્યો. ડા. ભાઉ દાજી લખે છે કે ચૌરા અગર ગુર્જર લોકોએ નાશ કર્યો.

આ સાતમી સદી સુધીમાં આ દેશમાં ચૌરા, જેઠવા, આહર, રખારી, મેર, બાબરીઆ, બીઝ અને કાળીની વસ્તી હતી. પણ તે પૈકી કોઈનો આ દેશમાં રાજ્ય કરનાર મૈર્ય, શક કે યવન સાથે આ વખત સુધી સંબંધ ન હતો; તેમ કોઈએ પ્રધાનપદ ભોગવ્યું હોય તેવો પણ પુરાવો મળી આવતો નથી.

જેઠવા રજપૂતોને ડા. વિલ્કિન્સન શક લોકોથી ઉતરી આવેલા માને છે. શક અગર જીત; તે ઉપરથી જીતવા. આ જેઠવા ખરડામાં રાજ્ય કરતા હતા. જીત અગર સિથિયન લોકોની માફક જેઠવામાં પણ સૂર્યનો મહિમા ધણો હતો. શક લોકોના સિંકામાં જે કુમાર શબ્દાવશેષ જેવામાં આવે છે, તેમ જેઠવા રાજાઓ ધુમલીની સ્થાપના પછી ધણા વખત સુધી કુમારાત નામે ઓળખાતા હતા.

વાળા તે વલ્લભીનગરના રાજાઓની જાતના અને તેના વંશનો હોય એમ લાગે છે. કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે મેવાડના ગેલોટી રજપૂતો અને વળાના વાળાઓ વલ્લભી રાજાઓની ઓલાદના છે.

ચૌરા પ્રથમ ઓખામાં વસતા હતા. ત્યાર બાદ પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા.

આહેર લોકો મૂળ સિંધના વતની હોય અને સાતમી સદી પછી ત્યાં મુસલમાનોના આગમનથી આ તરફ આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

બાજરીઆ તે બાજરાભૂત ઉપરથી કહેવાય છે. તે જંગલી જાત હતી. બાંધકામ માટે તેમને રોકવામાં આવતા હતા અને બરડામાં રહેતા હતા.

મેર લોકો પોરબંદરના જેઠવાની સાથે આ દેશમાં આવ્યા હતા. આ ઉપરાંત બીજા કોળી વગેરે જાતિઓ આ દેશમાં રહેતી હતી.

વલ્લભી રાજ્યની આખર પછી આ દેશમાં સર્વોપર અમલ ચૌરા લોકોનો થયો જણાય છે. પણ તેઓએ જળ માર્ગે જનારાં વહાણો વગેરેને બહુ અડચણ કરવાથી પોતાના નામને ધિક્કારને પાત્ર કર્યું. છેવટે પરદેશી (ધણું કરીને આરખો) ને હાથે તેના રાજ્ય દેવપાટણનો અંત આવ્યો, એટલે તેઓ પંચાસર ગયા અને ત્યાં એક બળવાન રાજ્યની સ્થાપના કરી. (ઈ. સ. ની ૭ મી સદી) જયશિખર ભુવડને હાથે મરાયો ત્યાર બાદ વનરાજે ફરી પંચાસર લીધું અને અણહિલવાડ પાટણને રાજ્યધાની બનાવી. ઈ. સ. ૯૩૫ માં સામંતસિંહ નિર્વંશ ગુજરી જવાથી ચૌરા લોકોનો અંત આવ્યો અને ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં સોલંકીની સર્વોપરિ સત્તા થઈ.

આજ વખતના અરસામાં ગિરનારની પડોશમાં ચુડાસમા જાતિના રાજાઓનું એક જોરાવર રાજ્ય હતું. ચુડાસમા એ યાદવોની શાખા હોય એમ લાગે છે. એ વિષે ઘણી દંતકથાઓ ચાલે છે. કર્નલ ટૅડ વગેરેનું કહેવું છે કે જ્યારે યાદવોનો નાશ થયો ત્યારે તેમાંના કેટલાક સિંધમાં જઈ રહ્યા. ત્યાંથી તેમાંના કેટલાકોએ કાણુલમાં અમલ ચલાવ્યો, અને ગિઝનીનો કિલ્લો બાંધ્યો ત્યાંથી મુસલમાનોને હાથે હાર ખાઈ પંજાબમાં આવ્યા; ત્યાંથી પણ પાછા વિખરાયા. કેટલાક સિંધમાં આવ્યા, અને કેટલાક રજપુતાનામાં વસ્યા. સિંધમાંથી પણ મુસલમાનોના દબાણને લીધે તેઓ પૈકી કેટલાક સૌરાષ્ટ્ર આવ્યા. જે લોકો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા તે ચુડાસમા કહેવાયા.

કર્નલ વોટસન આ વિષે એક બીજી દંતકથા આપે છે. જ્યારે યાદવોનો નાશ થયો ત્યારે તે પૈકી ચાર જણ ત્યાંથી નાઠા; અને સિંધમાં હિંગલાજ માતાને આશ્રયે જઈ રહ્યા. માતાએ તેમનું રક્ષણ કર્યું, તેમાંના એકને માતાએ મોંમાં રાખી રક્ષ્યો. એટલે તેના વંશજો જડેજ (જડુ=મ્હેાં) કહેવાયા. બીજાને યુડામાં રાખેલો તેના વંશજો યુડાસમા કહેવાયા. ત્રીજાને ચાકળામાં રાખ્યો તેના વંશજો ચગદા કહેવાયા અને ચોથાને ભટ્ટીમાં રાખ્યો જેના વંશજો ભટ્ટી કહેવાયા.

યુડાસમા લોકો આવ્યા ત્યારે ચૌરા લોકો ગુજરાતમાં જઈ ત્યાં એક મજબુત રાજ્યની સ્થાપના કરતા હતા. તેથી યુડાસમા લોકોને કાઠીઆવાડમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાને ક્ષેત્ર મળ્યું. તેઓએ વંચળીમાં એક મજબુત રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૯૭૯ માં મૂળરાજ સોલંકીએ યુડાસમા રાજ (અહરિપુ)ને હરાવ્યો અને કાઠીઆવાડમાં સોલંકીની સત્તા બેસાડી. ચૌરા લોકોના રાજ્યના છેવટના વખતે અને સોલંકીની શરૂઆતમાં આ લોકો સિંધમાંથી કાઠીઆવાડમાં આવ્યા હતા. પ્રભાસક્ષેત્રની નજીક આ વખતે ધણી ચૌર લોક રહેતા હતા. તે સર્વથી પોતાને નીડર રાખવાને સોલંકી રાજ્યે આ નવીન આવેલા લોકોમાંના એકને વંચળીની ગાદીએ બેસાડ્યો હોય એમ સંભવિત લાગે છે. પણ આ અહરિપુ તે રા' નોંધણુનો બાપ થાય. અહરિપુના પરાજય પછી કેટલાક વર્ષે ગિરનારના તખ્ત ઉપર નોંધણુ નામનો રાજા થયો.

નોંધણુ ઇ. સ. ૯૯૨ માં તખ્તનશિન થયો કહેવાય છે. આદેશેએ નોંધણુને વંચળીની ગાદીએ બેસાડ્યો. નોંધણુ પછી મંડલિક નામનો રાજા થયો. તેના વખતમાં મહમ્મદ ગિઝનવીએ સોમનાથ ઉપર સ્વારી કરી. મંડલિક પછી આદગસિહ, ધનેશ અને નોંધણુ નામે રાજાઓ થયા. આ રાજાઓને ભાટ લોકો નવ સોરઠના ધણી તરીકે વર્ણવે છે. પણ તેમના વખતમાં જોડવા અને વાળા એ જોરા-

વર રાજ્યો હતાં. તેમજ દેવપાટણની આસપાસ તથા પંચાળમાં અણુ-હિલવાડ પાટણની રાજ્યસત્તા હતી.

વર્ણી ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪ દરમિયાન ઝાલા રજપૂતોનું પણ પાટડીમાં રાજ્ય થયું હોય એમ જણાય છે. કરણધેલામાં હુર-પાળ નામના રજપૂતે કરણરાજની રાણીનું ભૂત કહાડ્યું અને તેના બદલામાં તેને એક રાતમાં જોટલાં ગામોની પ્રદક્ષિણા કરી શકાય તેટલાં ગામો રાજ્યએ ભેટ કર્યાની હકીકત આવેલી છે. આ હુરપાળ ને બામરાજૂતની અને બીજી શક્તિની મદદ હતી એમ જાણવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તેણે ૧૮૦૦ ગામો રાજની સરત પ્રમાણે ભેટ મેળવ્યાં. આ હુરપાળ રજપૂતે પાટડીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ગિરનારની ગાદીએ ન્યારે નોંધણ બીજે રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે સોલંકી વંશમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ અણુહિલવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ નોંધણને તથા સિદ્ધરાજને વિરોધ હતો, તે ઉપરથી તેના પાટણનો દરવાજો તોડવા તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. બીજી પણ કેટલીક તેની પ્રતિજ્ઞાઓ હતી: (૧) પાટણનો દરવાજો તોડવો (૨) ત્યાંના એક બાટના ગાલ ચીરવો (૩) જસદણ નજીકના ભોંયરા ગામના રાજાને મારવો અને (૪) મહીકાંઠાના હુંસરાજ મહીકાને મારવો; આ ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હતી, પણ તે પાર પાડતા પહેલાં તેના મૃત્યુનો સમય આવી પહોંચ્યો. તેથી તેના મરણ વખતે તેના કુંવર રા'ખેંગારે તે પ્રતિજ્ઞાઓ પાર પાડવા પિતાને વચન આપ્યું. રા'ખેંગારે તે પ્રતિજ્ઞાઓ પાર પાડી, પણ તેમાંથી સિદ્ધરાજ સાથે બારે વેર થયું. રાણિકદેવીનું હરણ કરવાથી પછી એ વેર વધ્યું અને છેવટે સિદ્ધરાજે રા'ખેંગારને હરાવી સૌરાષ્ટ્ર પોતાના કબજામાં લીધું. પણ કુમારપાળના વખતમાં એક વાર ફરીથી ચુડાસમાઓના રાજ્યની વંથળી (વામનસ્થળીમાં) સ્થાપના થઈ.

વાઘેલા વંશના વિશળદેવ રાજાના વખતમાં સિંધમાંથી પર-માર શાખાના કેટલાક રજપૂતો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા અને વાઘેલા લોકો

પાસેથી ગિરાસ મેળવી પોતાનું એક જૂદું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. સિંધમાંથી દુષ્કાળને લીધે તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા, અને મુળી પાસે સ્થાન કરી રહ્યા. સામરમતીના કિનારા ઉપર રહેનારા બીજા લોકો વાઘેલાની રૈયતને હેરાન કરતા હતા. તેને તાબે કરવાથી વાઘેલા રાજાઓએ તેમને મુળી ચોવીશી વગેરે ત્રણ ચોવિશી ઇનામમાં આપી.

ત્યાર પછી ગોહેલો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા જણાય છે. પ્રથમ તેઓ પંચાળમાં વસ્યા. તેમનો આગેવાન સેજકજી કરીને હતો. શરૂઆતમાં તેને ચુડાસમા રાજાનો આશ્રય હતો. તેણે શાહપુર નામનું પરગણું સેજકજીને બક્ષિસ આપ્યું. સેજકજી પછી તેનો દીકરો રાણોજી થયો. તેણે બહાદુરીથી ઘણો મુલક મેળવ્યો. એલલવાળા પાસેથી તેણે વળા જીત્યું. અને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. રાણોજીના દીકરા મોખરાજીએ ઝોંગરાક, ઉમરાળા વગેરે તાલુકાઓ મેળવ્યા. તેણે પીરમના ટાપુમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી. પીરમ અને ઘોઘા આ લોકોએ કાળો લોકો પાસેથી જીતી લીધાં હતાં. મુસલમાનોએ એક વાર તે પાછાં લીધાં હતાં, પણ ફરી ગોહેલોએ જીતી લીધાં હતાં.

પીરોજશાહ તથાવળના વખતથી સૌરાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્યનો મજબુત અમલ થયો. ત્યાર પહેલાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે મુસલમાનોનાં થાણાં રહેતાં હતાં.

કાઠી લોકો પણ આ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં જણાવા લાગ્યા. તેમની ઉત્પત્તિને માટે એક એવી દંતકથા ચાલે છે કે, દુર્યોધન જ્યારે વિરાટમાં પાંડવોનો પત્તો મેળવવા આવ્યો ત્યારે ગાયોને હાંકી જવા માટે માણસ નોષર્તાં હતાં. તેથી જમીનમાં તેણે લાકડી મારી તો એક નવીન જાતના લોકો જમીનમાંથી નીકળી આવ્યા. આ લોકો તે કાઠી (કાઠી=લાકડી) કહેવાયા. તેઓ સૂર્યને પૂજે છે, તથા દસ્તાવેજોમાં સૂર્યની સાખ કરે છે. આ નવીન કાઠી લોકો પછી તે ભાગમાં દુષ્કાળ પડવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઢાંક પાસે આવીને વસ્યા. ઢાંકનો રાજા તેમની કન્યા વેરે પરણ્યો અને કાઠી થયો. આવી રીતે થયેલા કાઠી તે સખાયત કહેવાય છે. ખીજા મૂળ કાઠી ઔરનીયા કહેવાય છે.

ગુજરાતના અહમદશાહ બાદશાહે કાઠીઆવાડના તમામ રાજાઓ પાસેથી ખંડણી લીધેલી જણાવ્યું છે. મુલક પણ તેણે ધણો ખાલસા કરેલો છે. સોમનાથનું દહેરું પણ તે વખતમાં તૂટ્યું. જૂનાગઢના રા' પાસેથી પણ ખંડણી લીધી. પાટડીના ઝાલાઓને તેણે હાંકી કહાડ્યા. વાઘેલાઓ પાસેથી વિરમગામની આસપાસનું પરગણું લઈ લીધું અને ગાહેલો પાસેથી પણ તેણે ખંડણી લીધી.

તે પછી મહમદશાહ થયો. તેણે રા' મંડલિકને તાબે કરી મુસલમાન કર્યો; અને ચુડાસમા વંશનો અંત આણ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં જામ રાવણે જામનગર (નવાનગર) બાંધ્યું. તે કચ્છમાંથી આવેલો હતો. તેણે એક બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું. ધણો મુલક તેણે જીતવાઓ પાસેથી જીતી લીધો. કેટલોક આવડા અને બીજા ગિરાસીઆઓ પાસેથી મેળવ્યો. ખંભાળીઆ તેણે વાઘેલા રજપૂતો પાસેથી મેળવ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૫૮૦ સુધી કાઠી લોકો ઢેરો ચારવાનો અને લુટવાનો ધંધો કરતા હતા. કાયમ રાજ્ય સ્થાપી તાલુકદારની પેઠે વર્તવા હજી સુધી તેમનું વલણ થયું ન હતું.

અકબર બાદશાહે ગુજરાત મુજફ્ફરશાહ પાસેથી જીતી લીધું અને ત્યાં પોતાના તરફથી સુબો રાખ્યો. તેના વખતમાં ટાડરમલે જમીન સંબંધી નિયમો કરી ગિરાસીઆ તથા જમીનદારોને સંતોષ આપ્યો.

ઉપસંહાર

વલ્લભી રાજ્ય વગરના બાકીના બધા વખતમાં આ દેશ બહારના જોરાવર રાજ્યના એક ભાગ તરીકે ગણતો આવ્યો છે. એ બહારના મોટા રાજાઓ તરફથી આ દેશમાં એક અમલદાર રાખવામાં આવતો હતો. અશોક રાજાના વખતમાં આ દેશનો ગવર્નર તુશસ્ય કરીને યવન જાતિનો હતો. રૂદ્રદામાના વખતમાં સુવિશાક પહલ્વ અને સ્કંદગુપ્ત રાજાના વખતમાં પરણુદત્ત હતો. વલ્લભીપુરના રાજાઓએ માત્ર સ્વતંત્ર અમલ સોરઠ, સિંધ અને ગુજરાતમાં ખેસાડ્યો

હતો. ગુજરાત તે વખતે સોરઠના તાબામાં ગણાતું હતું. ત્યાર પછીના દરેક રાજ્યમાં સોરઠને એક તાબાના રાજ્ય તરીકે રહેવું પડ્યું છે. ઇ. સ. ની સાતમી સદીમાં વલ્લભી રાજની જ્યારે આખર આવી ત્યારે સોરઠ નીચેનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું.

૧. ઉત્તર સોરઠમાં જોઠવા લોકોએ ધ્રુમલીનો નવો કિલ્લો બાંધી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૨. દક્ષિણ સોરઠમાં ચૈાર લોકોએ દેવપાટણ (પ્રભાસપાટણ) અને તેની આસપાસમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. પછીથી એ લોકોએ પંચાસરમાં પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી અને તેમની જગોએ,

૩. ત્રુડાસમા રજપૂતોએ સિંધમાંથી આવી વંથળીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૪. વલ્લભી ઓલાદના વાળા રજપૂતોએ વળા વસાવી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૫. ઘોઘા બંદર, પંચાળ અને ભાલમાં મૂળવતની કોળી અને બીલ લોકો પોતાની સત્તા ચલાવતા હતા.

આવી રીતે છુટાં છુટાં રાજ્યો થયાં પછી કાઠીઆવાડ કોઇ પણ વખતે સ્વતંત્ર થયો નથી. અંદર અંદર નજીવાં કારણો (સ્ત્રી વગેરે)ને લીધે લડાઇઓ કરેલી છે, પણ બધાએ એકત્ર થઈને કોઈ પરદેશી મોટા રાજ્યને હાંકવવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. જો કે આ દેશમાં ઘણી લડાયક પ્રજાઓ મૂળથી જ જણાઈ આવે છે; પરંતુ જ્યારે જ્યારે પરદેશી રાજ્યની સ્વારી આવેલી છે, ત્યારે ત્યારે તે તે પ્રજાઓએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કરીને પરદેશી રાજાઓનું સંરક્ષણ શોધ્યું છે.

પરચુરણ

જૂનાગઢમાં બાબી વંશની સ્થાપના બ્રહ્મદુરખાનજીના વખતમાં થઈ. શાહજહાં બાદશાહના વખતમાં જ્યારે પ્રિન્સ મુરાદખાન ગુજરાતનો વાઈસરોય હતો, ત્યારે (ઈ. સ. ૧૬૫૪) બાબીઓના જૂનાગઢમાં સારી રીતે અમલ જમ્યો. તે પહેલાં તેઓ ઘોઘામાં

હતા. શેરખાન કરીને બાબી ઘોઘામાં ડેપ્યુટી હતો. ત્યાંથી તેની બદલી વિરમગામમાં ફોજદારની જગાએ થઈ. વિરમગામ મરાઠાના હાથમાં ગયું ત્યારે તેને જૂનાગઢનો ફોજદાર નીમવામાં આવ્યો. આ શેરખાન ઘણો હોશિયાર માણસ હતો. તે મરાઠા સાથે પણ મિત્ર-ભાવથી વર્ત્યો. આથી તે જૂનાગઢમાં પોતાની સત્તા જમાવી શક્યો, અને નવાબ બહાદુરખાનનો ખેતાબ તેણે ધારણ કર્યો. ત્યાર બાદ આંગરેલના રહીશ અમરજી કરીને ત્યાંના દિવાન થયા. તેણે જૂનાગઢનું રાજ્ય સારી રીતે વધાર્યું.

રાજકોટ સંસ્થાનનો સ્થાપનાર કુંવર વીભોજ તે જામ-સત્તાજીના મોટા કુંવર અમ્મજીનો નાનો દીકરો થાય. આ વીભોજને માથા ગિરાસમાં કાળાવડ પરગણું મળ્યું હતું. સરધારના વાઘેલાની દીકરી સાથે તેનાં લગ્ન થયાં હતાં. પ્રિન્સ શાહજહાન જ્યારે અમદાવાદમાં વાઈસરોય હતો, ત્યારે વીભોજ મુસલમાનોને સરધારમાં તેડી લાવ્યો. મુસલમાનોએ તે પછી તે જીતી લીધું. વીભોજના દીકરા મેરામજીએ પછી કેટલાંક ગામો મેળવ્યાં. મુસલમાનો પાસેથી પણ કેટલાંક ગામો લઈ લીધાં, અને છેવટે ઔરંગઝેબ બાદશાહના મરણ પછી મેરામજી બીજાએ રાજકોટ જીતી લીધું. ત્યાર પછી મરેઠાઓને તેમણે ખંડણી આપી, પણ રાજકોટ પરગણું હાલ તેના વંશજો પાસે છે.

વઢવાણ પ્રથમ જૂદી જૂદી જતના ઘણા રજપૂતોના હાથમાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ અલુહિલવાડના તાબામાં હતું. તે પછી મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યું, અને પછી હુજવદના ઝાલાઓના હાથમાં આવ્યું. હાલ તેઓના કબજામાં છે.

જામનગરના જડેજ પ્રથમ કચ્છમાં અમલ ચલાવતા હતા. જામરાવજે હાલારનો કેટલોક ભાગ હાલના નવાનગરની પાસેના જોઠવાઓ પાસેથી મેળવ્યો.

સાર પછી મરેઠાઓનાં પગલાં આ દેશમાં થયેલાં જણાય છે. ખંડેરાવ દાબાડે પેશ્વા સરકાર તરફથી ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડમાં ખંડેણી ઉધરાવવા આવતા. દામાજીરાવ ગાયકવાડ તે ખંડેરાવ દાબાડેના હાથ નીચે ડેપ્યુટી હતા. તેઓ ગુજરાતમાં ચોથ ઉધરાવવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ (ઈ. સ. ૧૭૨૨ માં) કુંતાજી કદમ અને દામાજીનો ભત્રિજો પીલાજી ચોથ ઉધરાવવા લાગ્યા. તેમણે મુસલમાનો પાસેથી પણ ચોથ લીધી. પીલાજીએ વડોદરામાં રાજ્યની સ્થાપના કરી. પણ દામાજીરાવ બીજાના વખત (સ. સ. ૧૭૩૨)થી ગાયકવાડનો મજબુત અમલ બેઠો. આનંદરાવ ગાયકવાડના વખતમાં બાલાજી આપાજીએ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની મુલકગિરી કરી. તેના પહેલાં શિવરામ ગારદીની મુલકગિરી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૨૦ સુધીમાં ગાયકવાડ સરકારની કાઠીઆવાડમાં સર્વોપરિ સત્તા હતી. ઈ. સ. ૧૭૫૨ થી ૧૮૦૦ સુધી પેશ્વા અને ગાયકવાડ મળીને ચોથ ઉધરાવતા. ઈ. સ. ૧૭૯૯ થી ૧૮૧૪ સુધી ગાયકવાડે પેશ્વા પાસેથી કાઠીઆવાડની મુલકગિરીનો ઈન્કારો લીધો. ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં કર્નલ વોકર તથા વીંડલરાવ દેવાજીનું કાઠીઆવાડમાં આવવું થયું. આ વીંડલરાવ દેવાજીએ ૧૮૨૦ સુધી કાઠીઆવાડમાં ગાયકવાડની સર્વોપરિ સત્તા રાખી. ઈ. સ. ૧૮૨૦ પછી બ્રિટિશની સર્વોપરિ સત્તા થઈ. પેશ્વાનું રાજ્ય તે વખતે તેઓએ જીતી લીધું હતું; તેથી મુલકગિરીના પેશ્વાના ભાગનો વારસો બ્રિટિશોને મળ્યો હતો.

ગાયકવાડ સરકારને દ્વારી મહાલ સરશિયાના કાઠી લોક પાસેથી મળ્યો હતો. દામનગર મહાત્ત લાડીના રાજ્ય પાસેથી મળ્યો હતો, અને કોડીનાર મહાત્ત જૂનાગઢના રાજ્યના એક કુટાયાને મદદ કરવાથી મળ્યો હતો.

કુસુમ

(પુ. ૫૨ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૯૦૫)

ખડ ૮ : વિજ્ઞાન

ખગોળ સંબંધી જ્યોત્ષિના યંત્રો

ભરતખંડની જ્યારે ચડતી દશા હતી ત્યારે અનેક વિદ્યાઓના નવા શોધ થતા હતા; શોધ કરનારાઓનું વિદ્વાન અને ગુણુજ્ઞ રાજ્યો સન્માન કરતા હતા. જે રાજ્યનું જે વિદ્યા વિષે અથવા જે કળા વિષે પ્રાવીણ્ય હતું, તે રાજ્ય તે વિદ્યાનો તથા તે કળાનો શોધ અને વધારો કરવાની સહાયતા આપતો હતો. ભરતખંડમાં ભોજરાજ્ય લગી તો ઘણા રાજ્ય એવા પંડિત થયા છે. ભોજ પછી કોઈ કોઈ પંડિત થયા છે. હવણું થોડાં વર્ષથી તો ભરતખંડમાં વિદ્યાનો શોધ કરવો એ વિચાર ઉપર કોઈ જ રાજ્ય તથા પ્રજા ધ્યાન આપતાં નથી, તેથી પ્રાચીનકાળના અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો કમશઃ નષ્ટ થયા જાય છે. હવણું કોઈ કોઈ તુટક ગ્રંથો મળી આવે છે, તો તે ગ્રંથોનો ભણાવનાર ભરતખંડમાં કોઈ વિરલો મળી આવે છે.

મનુના વારાથી આરંભીને જોઈએ તો ઘણા રાજ્યો તથા ઘણા સામ્રાજ્યો ગ્રંથકારો થયા છે. તેમણે જ્યોતિષ વિદ્યાના મોટા સિદ્ધાંત ગ્રંથો બનાવેલા છે. ખગોળ સંબંધી ઘણું જ ગણિત ઉત્પન્ન કરેલું છે. તેમજ ખગોળના સંબંધમાં યંત્રો બનાવવાના પણ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં કેટલાએક યંત્રોના ગ્રંથો જોવામાં આવ્યા છે, તેનાં નામ, પ્રતોદયંત્ર અને કોઈ ચાલુક યંત્ર કહે છે—પલ્લમાયંત્ર ધૃત્વેજીમાં આ યંત્રને સંડાયેલ કહે છે—ધ્રુવબ્રમયંત્ર, મિત્તિયંત્ર, શૃંગાટકયંત્ર,

ફલકયંત્ર, કપાલયંત્ર, શંકુયંત્ર, વલયયંત્ર, તુરીયયંત્ર, વૃત્તષષ્ટાંશયંત્ર, ચાપયંત્ર, ગોલયંત્ર, નાડીયંત્ર, ચક્રયંત્ર, સામ્રાટયંત્ર, જયપ્રકાશયંત્ર, જર-કાદિયંત્ર, યંત્રરાજયંત્ર, એટલા યંત્રના અંથે તો વડોદરાની જ્યોતિષ પાઠશાળાના ગુરૂ જોશી ઉત્તમરામ દુર્લભરામની પાસે છે. અને—ગોલયંત્ર, પલભાયાંત્ર, પ્રતોદયંત્ર, મિત્તિયંત્ર, તુરીયયંત્ર, શૃંગાટકયંત્ર, શંકુયંત્ર, ધ્રુવન્નમયંત્ર, યંત્રરાજયંત્ર; એટલા યંત્રો તો ધાતુના બનાવેલા એ જોશીની પાસે તયાર છે. અને એ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને એ યંત્ર-અંથો ભણાવે છે અને ધાતુના રચેલા યંત્રો લઈ ખગોળદત્તી ઈશ્વરકૃત રચના દેખાડે છે.

એ યંત્રોથી ખગોળનું જ્ઞાન સુગમ પ્રકારે થાય છે. એ યંત્રોમાં યંત્રરાજ નામે યંત્ર છે. તેની ચમત્કૃતિ એ છે કે, જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં ગ્રહલાઘવ નામનો ખગોળ વિદ્યાના ગણિત વિષે જે અંથ છે, એ અંથથી જેટલું જ્ઞાન છે એટલું જ્ઞાન એકલા યંત્રરાજ યંત્રથી થાય છે. ગ્રહણ થયામાં તો ગણિત કરવાનો શ્રમ પડે છે. અને યંત્રરાજમાં તો સુદૃઢ શ્રમ નથી. એક બાબત વિષે ગ્રહલાઘવ અંથમાંથી ગણિત કરવું હોય તો તેને કરતાં ત્રણ દિવસ લાગે છે, ત્યારે તે બાબતનું જ્ઞાન થાય છે. પણ યંત્રરાજ અંથ ઉપરથી તો ત્રણ મિન્યુટમાં તેટલું જ જ્ઞાન થાય છે, એ ચમત્કારિક વાત છે. એ યંત્ર વડે દિવસે સૂર્ય ઉપરથી અને રાત્રિયે તારા ઉપરથી ગ્રહ-નક્ષત્રાદિક સંબંધી સઘળું જ્ઞાન થાય છે. વળી યંત્રરાજ કરતાં વધારે જ્ઞાન જરાકાલીયયંત્ર ઉપરથી થાય છે. પણ એ યંત્ર આ દેશમાં પ્રસિદ્ધ નથી. કહે છે કે એ યંત્ર જયપુરના રાજાને ત્યાં આઠ પુટ વ્યાસનો છે. આ યંત્ર બનાવતા યંત્રરાજ કરતાં ઓછો શ્રમ પડે છે અને યંત્રરાજ કરતાં જ્ઞાન તો વધારે થાય છે.

કહે છે કે આજથી આશરે ચારસો વર્ષ ઉપર જયપુરમાં રાજા શ્રીમાનસિંહજી થયા. તે વિદ્વાન અને વિદ્યાગુણુભણુ થયા. તેમને ખગોળ વિદ્યાનું સાફ જ્ઞાન હતું. અને એ વિદ્યા વધારવાને

પોતે બહુ જ ઉદ્યોગ કરતા હતા, તેમણે ભરતખંડમાંના ઉત્તમોત્તમ જોષિયોને બોલાવીને મોટું સન્માન આપ્યું હતું. તેણે ખગોળ સંબંધી યંત્રના શોધમાં દશ કોડ રૂપૈયાનું ખર્ચ કર્યું હતું. એમણે જ્યપુરમાં મોટું એક યંત્રાલય બંધાવ્યું છે તે હાલ ત્રુટ્યું છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાને રાજ્યએ ત્રણ લાખ રૂપૈયા નિમ્યા છે. પંજાબ-દેશના એક વૈશ્યને બસે રૂપૈયાનો પગાર કરીને એ કામ સોંપ્યું છે.

વળી રાજ્ય શ્રીમાનસિંહજીએ કાશીમાં પોતાના નામથી એક માનમંદિર એ નામનું યંત્રાલય બંધાવેલું છે. તે હાલ છે, પણ તેનો થોડો ભાગ ત્રુટી ગયો છે. ત્યાં યુરોપના મોટા મોટા ખગોળવેત્તા પંડિતો જોવા આવે છે. એ યંત્રાલય એ રાજ્યની વિદ્વતા અને કીર્તિ અઘાપિ સપ્રસિદ્ધ કરે છે.

(પુ. ૨૬ મું, માહે એપ્રિલ, ૧૮૭૬)

કાગળ બનાવવાના કારખાના વિષે

માણસને ઉપયોગી ને સુખમાં વૃદ્ધિ કરનારા હુન્નરોમાં લખત્રા અને છાપવાના કાગળ બનાવવાનું કામ બહુ જ અગત્યનું છે. પૂર્વ-કાળમાં પત્થર, ઈંટો તથા ધાતુનાં પતરાં ઉપર લખીને લોકો પોતાનું કામ ચલાવતા. ત્યાર પછી ઝાડનાં પાંદડાં કે ઘેટાં બકરાનાં ચામડાં વગેરે વળી શકે એવી વસ્તુઓ લખવાના ઉપયોગમાં આવી. ભરતખંડમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં ગ્રામીન પુસ્તક હજી પણ ઘણાં મળે છે ને એવાં પુસ્તકનો યુરોપની પુસ્તકશાળામાં સંગ્રહ કરી રાખ્યો છે.

કાગળ બનાવવાના શોધથી મનુષ્ય જાતિને ઘણો ફાયદો થયો છે; એથી મહેનતનો અને વખતનો ઘણો બચાવ થયો છે; કાગળ

વિના બીજી બધી જાતના શોધ દુનિયાને નકામા થઈ પડત, કેમકે કાગળ નહોત તો વિદ્વાનોને થયેલા જ્ઞાનનો પ્રસાર મનુષ્યોમાં થઈ શકત નહિ. મનુષ્ય જાતિના સુધારાનો મૂળ આધાર જ્ઞાન છે; અને તે જ્ઞાન જેમ વધારે ફેલાય તેમ જગતના લોકને વધારે લાભ થાય છે; પણ કાગળ ન હોત તો આજ સુધી મનુષ્યને થયેલું જ્ઞાન અધું મિથ્યા થઈ જત.

કાગળ બનાવવાનું કામ પ્રથમ ચીનમાં થયું. ચૂરોપમાં એ કામ થવા માંડ્યું ત્યાર પહેલાં સેંકડો વર્ષ પહેલાં વનસ્પતિને ઢીલી કરીને તેના કાગળ બનાવવાની રીત ચીનમાં જાણીતી હતી ને તે કામ સાફ થવા લાગ્યું પણ હતું. વનસ્પતિને ગાળીને પ્રવાહી બનાવી દેવી ને પછી તેને ઠરાવીને સુંવાળી પાતળી પત્તી જેવી કરવાની કળા ચીનના લોકો જ જાણતા હતા. આ યુક્તિમાન લોક ૩, ભીંડી, ડાંગરનું પરાળ, એક જાતનાં શેતુરનાં પાંદડાં, તથા વાંસની છાલના કાગળ બનાવે છે, કાચા નાના વાંસ કાપીને એક કચરાવાળા ખાખોચિયામાં પંદરેક દિવસ સુધી પલાળી રાખે છે તેથી વાંસ નરમ થઈ જાય છે; પછી તેને કાઢી લેઈને કાપીને સૂકાઈને ઊંજળા થવા માટે તડકામાં મૂકે છે. ત્યારબાદ એને દેઘોમાં ઉકાળે છે ને પછી પાસે કુંડીઓ હોય છે તેમાં કચરીને એનું ખીંડું બનાવે છે. એમાં કાંઈક ચીકણો પદાર્થ નાંખીને પાણી છાંટતા જાય છે ને ફૂટે છે. જેમજે તેવો જડો આવો થાય ત્યાંસુધી ફૂટીને પછી તેને મોટા પીપમાં મૂકે છે. એ પીપમાં એક માણસ એક ગલણી મૂકે છે ને પછી પીપને જોડ્યું કરીને હલાવે છે એટલે ગળણીનાં કાણાંમાં ચર્ધને પાણી નીકળી જાય છે, ને પેલો આવો ઉપર આવે છે; એ કાગળનું કામ અર્ધું થયું. પછી એક લઘી પાસે લીસી જમીન ઉપર એ કાગળને ચોડીને દબાવી દે છે એટલે જીનો કાગળ ચોટી જાય છે. ને તાપથી તેમાંનું પાણી ઊઠી જાય છે. તે બરાબર કારો પડે એટલામાં એના ઉપર ચોખાની ખેળ લગાવીને સાફ કરે છે તેથી સૂકાઈ પણ જલદી જાય છે. પછી

તેને ઉખેડી લે છે, એટલે કાગળ તૈયાર બને છે. આવી કેટલીક રીતે હજી ચીનમાં ને ભારતખંડમાં કાગળ બને છે.

યુરોપમાં એ કામ છેક ચૌદમાં સૈકામાં થવા માંડ્યું. ઇંગ્લાંડમાં એક જરમને ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં એ કામનો આરંભ કર્યો હતો. ઇલિઝાબેથ રાણીએ એને એટલા માટે નાંખીને કિતાબ આપ્યો; ને ચીંથરાં વગેરેના ડુગા એકલો એજ દશ વર્ષ સુધી એકઠા કરે એવો પરવાનો પણ એણે આપ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૫ સુધી કાગળ બનાવવાના કામમાં કંઈ સુધારો થયો નહિ. યુરોપમાં તે સમયમાં કાગળ બનતા તેનું વર્ણન સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે

વેનિસનો કાગળ સાફ, સ્વચ્છ, કડકડતો ને રાજદરબારી કામનો; ક્રાન્સનો કાગળ હલકો ફૂલ જેવો ને નાળુક; ડચનો જડો, ભારે, કકરો ને શાહી પી જાય એવો. અઢારમાં સૈકાની આખર સુધી યુરોપમાં કાગળ હાથથી બનાવતા. લાંબા ને લાંબા સળંગ કાગળ બને એવી કારીગરીનો સાંચો એક ફેન્ચે શોધી કહાડ્યો તેને માટે એને બહુ માન મળ્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં ઇંગ્લાંડમાં યંત્રથી કાગળ બનાવવા માંડ્યા. કલોરીન ગ્રાસ કામમાં લીધાથી મેલામાં મેલાં ચીંથરાનો મેલ જતો રહી ધોળાં સફેત થઈ જવા માંડ્યાં ને પછી તે ચીંથરાં કાગળ બનાવવાના કામમાં આવ્યાં. મોગરીયો ને ખાંડણિયાને બદલે એન્જન ને સાંચા કામમાં આવવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં કાગળના ખમીરમાંથી કાંકરી ને બીજી રજ કહાડી લેવાને રેતી કહાડવાની ચાળણીયો કામમાં લીધી, ને વાળાના પતરા ઉપર કાગળ થાય છે તેમાંથી પાણી ચૂસી લેવાના પમ્પ થયા. લાંબામાં લાંબો કાગળ બનાવવાનો યંત્ર સારામાં સારો થાય તેને માટે તે કામમાં એક પેઢીયે છ વરસ સુધી મહેનત કરીને તેમાં ૬૦૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ કર્યો. એટલાં બધાં નાણાં ખર્ચવાથી એ પેઢીને આખરે દેવાળું કહાડવું પડ્યું, કેમકે તેને આપેલો પરવાનો કાયદાની કેટલીક બારીકીના કારણથી ખામજુર થયો. પણ એ પેઢીની મદદથી કાગળ કરવાના

કામમાં એટલો બધો સુધારો થયો કે એક હંદરવેટ કાગળ કરતાં સોળ શીલીંગ (આઠ રૂપિયા) લાગતા તેના ત્રણ શીલીંગ ને નવ પેન્સ (રૂ. ૧-૧૪-૦) પડવા માંડ્યા. ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં વળી યંત્રમાં વધારે સુધારો થયો ને કાગળનું કામ વધતું ચાલ્યું. ખમીર કરવાના કામમાં અનુભવથી સારી સારી યુક્તિઓ ખોળી કહાડી. ઈ. સ. ૧૮૫૨ થી ૧૮૫૭ સુધીમાં ઇંગ્લાંડમાં ૧૪૭ પરવાના લેવાયા; પણ એ બધા પરવાના ખમીરમાં નવા નવા ભેગ કરવા બાબતના હતા. સાંચાથી કાગળ કરવાના કામમાં મુખ્ય સુધારો તો એ કર્યો કે વાળાની જાળી ઉપર કાગળનું ખમીર અનુસથી પથરાતું જાય; એથી કામ એટલું જલદી થાય છે કે કાગળ કરવાના સાંચાને એક છેડે નરમ ખમીર વાળાની જાળી ઉપર આવતું જાય છે ને બે કે ત્રણ મિનિટમાં બીજે છેડે કાગળ તૈયાર થઇને નીકળે છે.

હાથથી લાંબામાં લાંબો કાગળ બનાવ્યો તે ૫૩ ઈંચ લાંબો ને ૩૧ ઈંચ પહોળો થઇ શક્યો. એટલો કાગળ બનાવવાને ખમીરનો ભાર એટલો બધો જોઈએ છીએ કે એટલા કામને વારતે નવ કરતાં આઠાં માણસો હોય તો કામ થાય નહિ. પણ સાંચાથી એટલો લાંબો તો શું પણ જોવડો જોઈએ તેવડો લાંબો ને આઠ ફીટ પહોળો કાગળ નીકળે છે ને પછી તેને ફાળકીયો ઉપર વીંટે છે. એમાં વળી વધારે એ છે કે આગળ જે કામને ત્રણ અઠવાડીયાં થતાં તે કામ હવે તેટલી જ મિનિટમાં થાય છે. આ સાંચાથી કાગળનું પેાત એક ઈંચના હજારમા ભાગ કરતાં પણ ઝીણું થઈ શકે છે, ને એટલો ઝીણો છતાં તેના ઉપર રંગ પણ થઈ શકે છે ને ઘુટો પણ કરી શકાય છે.

કાગળ બનાવવામાં ચીંથરાં ઘણાં કામ આવે છે. એ ચીંથરાં જો આ કામમાં ના આવ્યાં હોત તો પછી બીજા શા કામમાં આવવાનાં હતાં? રૂ ને શણના કાપડનાં ચીંથરાં કાગળના કામમાં

ધણાં જ સારાં છે. ભોડી વગેરેના કાપડના ડૂચા પણ મેળવણીના કામમાં આવે છે. ૩ ને શણના ડૂચાનો કાગળ ધણી સહેલાઈથી બની શકે છે, ને એનો કાગળ ઘોળો થાય છે. જૂનાં દોરડાં, રૂની ઝાંસડી બાંધવાનું જૂનું કાપડ ને રૂના કારખાનાનો કચરો પણ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે ને તેમાંથી પડીકાં બાંધવાના કાગળ થાય છે. સ્પેનનું ઘાસ ને પરાળ પણ એમાં ભેગ કરવાના કામમાં આવે છે. ખમીરમાં લળી શકે એવી પ્રત્યેક વસ્તુતિના તંતુનો કાગળ બની શકે એમ સિદ્ધ થયું છે. પ્રથમથી વિચાર કરવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે કઈ વસ્તુના કાગળ બનાવવાથી ખર્ચમાં નુકશાન નહિ પહોંચે. ઇંગ્લાંડમાં ૧૨૦૦૦૦ ટન લૂગડાંનાં ચીથરાં દર વર્ષે કાગળ બનાવવાના કામમાં બેઠાં જાય છે. ત્યાં ધણાંખરાં ચીથરાં બીજા દેશથી પણ આવે છે.

ઘોડાની લાદના બનાવેલા કાગળ ઉપર કેટલાંક વર્ષથી સ્વીડનમાં એક વર્તમાન પત્ર છપાય છે. એ લાદ સાથે મળેલી કેટલીક વસ્તુ કાગળ બનાવવાના કામમાં નથી આવતી. તે જૂદી કહાડીને ખાતરના કામમાં લે છે.

અમેરિકામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે જો વખતે મોટું યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વખતે ત્યાં સુતરના કાપડનાં ચીથરાં પૂરેપૂરાં મળી શક્યાં નહિ તેથી કાગળ બનાવવાને બીજી વસ્તુ યોગી કહાડવા તરફ કેટલાકનું મન દોડ્યું, ને રાજ્ય તરફથી પરવાના મેળવીને લાકડાના કાગળ બનાવવા માંડ્યા. લાકડામાંથી કાગળ બનાવનારી એક કંપની ત્યાં નીકળી તેના કારખાનામાં દર એક જમીન રોકાઈ. તેનું ઈમારતી તથા સાંચા વગેરેનું કામ ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં પૂરું થયું ને તેમાં તે કંપનીને ૧૦૦૦૦૦૦ ડોલર ખર્ચ થયા.

લાકડાનું ખમીર કરીને કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાંમાં એ મોટામાં મોટું છે. તેમાં હંમેશાં ૩૪૦૦ પાજાંડ ખમીર થાય છે. પહેલાં તો સાંચાથી લાકડાનાં ઝીણાં છોડીયાં કરે છે ને પછી બંધ

કરેલાં બાયકેરોમાં રસાયનની મેળવણીવાળા પાણીમાં ઉકાળે છે તેથી તે નરમ થઈ જાય છે. ખમીરમાં મેળવેલું રસાયનની મેળવણીવાળું પાણી કહાડી નાંખીને નળીયો વડે ભટ્ટીયોમાં લમ્બ જાય છે; ત્યાં એક એવી યુક્તિ કરેલી છે કે તેમાંથી ૮૫ ભાગની મેળવણી પાણીમાંથી પાછી કહાડી શકાય છે ને ફરીથી તેને ઉકાળવાના કામમાં લે છે. એમ કહેવાય છે આ કે મેળવણીઓ પાછી કહાડી લેવાનો રસ્તો ન જડ્યો હોત તો લાકડાના કાગળના વેપારમાં પરવડત નહિ. લાકડાના ખમીરમાં વરાળનું ખમીર પણ આવે છે. આવી રીતે બનેલા કાગળ લખવાના ને વર્તમાનપત્ર છાપવાના કામમાં પણ આવે છે.

અમેરિકામાં ઓછામાં ઓછાં સાડી ચારસો કાગળનાં કારખાનાં છે. એમાં એક કારખાનામાં ચીંથરાંના એક દિવસમાં ચાળીસ માઈલ લાંબા અને પાંચ ફીટ પહોળા કાગળ થાય છે, એ ઉપરથી એ કારખાનાં કેવડાં હશે તેનો વિચાર આવશે. અમેરિકામાં કાગળનો વેપાર ભારે ચાલે છે ને ઘણા માણસોને એથી કામ મળે છે.

કાગળ કાંઈ એકલા અમેરિકામાં નથી થતા; એ પ્રમાણે દર વર્ષે હજારો ટન કાગળ ફ્રાન્સ, આસ્ટ્રિયા, ડેન્માર્ક, ને સ્પેન, યુરોપના બીજા ઘણા દેશમાં થાય છે.

ભરતખંડમાં ને ચીનમાં કાગળ થાય છે, પણ તે હાથથી. આખા એશિયાખંડમાં અત્યારે પૂરાં ત્રીસ પણ કાગળ બનાવવાના સાંચાના કારખાનાં નહિ હોય. વસ્તી પુષ્કળ છે; કાપડ ધણું થાય છે; કાપડ પહેરાય છે પણ પાર વિનાનું, ને તેનાં ચીંથરાં પણ ઘણાં થાય છે, પણ એનો ઉપયોગ કરીને સારા સાંચાથી યુરોપના લોકની પેઠે સારા ને સસ્તા કાગળ બનાવવા રહ્યા છે. એ પ્રમાણે સાંચાથી કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાં થાય તો એથી ખરચ, મહેનત, વખત ને વળી ચીંથરાં કામમાં આવશે.

ગયા શૈકામાં થએલી નવીન શોધો

પ્રિરિત શકની ઓગણીશમી સદી હમણાં જ સમાપ્ત થઈ ગઇ છે ત્યારે એ સદીમાં થએલી નવીન શાસ્ત્રીય શોધો તથા નવીન યુક્તિ-યોગ્યું સિંહાવલોકન કરવું એ વિશેષ ઉપયુક્ત ગણાશે, તેમજ વાચકોને પણ કેટલુંક નવીન જણાઈ આવશે.

ગઈ સદીમાંની વિશેષ મહત્વની બાબત કહીએ તો લોકોમાં અસપરસ ચલણવલણના વ્યવહારની વૃદ્ધિ એ છે. દેશમાં ને દેશમાં અને પરદેશ સાથેનો ચલણવલણનો વ્યવહાર ઓગણીશમી સદીમાં જેટલો સુલભ થયો છે અને વૃદ્ધિ પામ્યો છે તેવો પૂર્વે કાંઈ પણ સમયે થયો નહોતો. આ વ્યવહાર વૃદ્ધિને આગગાડી, આગબોટ, ટેલીફોન અને તારચંત્ર (ટેલીગ્રાફ) એ વગેરે સાધનો કારણભૂત છે. આગગાડીને લીધે આ સમયે દર કલાકે સાઠ સાઠ શીતેર શીતેર મૈલ પ્રવાસ કરી શકાય છે. આગબોટને લીધે હરકોઈ રૂતુમાં પરદેશગમન કરી શકાય છે, અને તારચંત્રને લીધે એક ક્ષણમાં હજારો મૈલ પર સંદેશાઓ મોકલી શકાય છે; ટેલીફોનના યોગે પૂર્વે કેટલાક મૈલ પર માત્ર વાતચીત કરી શકાતી હતી તે હવે હજારો મૈલ સુધી થઈ શકે તેવી શોધો ચાલી રહી છે. અને વળી આ દરેકમાં દિવસાનુદિવસ સુધારણાઓ હજી થયેજ જાય છે.

ગઇ સદીની બીજી મહત્વની બાબત ફોટોગ્રાફની છે. એક પળ-વારમાં સેંકડો ફોટોગ્રાફો લેવાની અને તેજ પ્રમાણે માણસના શરીરનાં હાડકાંનો પણ ફોટોગ્રાફ લેવાની યુક્તિ શોધી કહાડવામાં આવી છે. ફોટોગ્રાફની કળાનો ઉપયોગ જ્યોતિષશાસ્ત્રના સંબંધમાં પણ થયો છે, કેમકે તેને લીધે આપણી આંખથી ન દેખાતા એવા અનેક તારાઓનું જ્ઞાન મેળવી શકાયું છે. પૂર્વે ફોટોગ્રાફમાં રંગો ઉતરી

શક્તિ નહોતા પણ રંગીન ફોટોગ્રાફ લેવાની યુક્તિ હમણાં જ શોધી કહાડવામાં આવી છે.

કોષપણુ પદાર્થના બાહ્ય સ્વરૂપની પ્રતિમા ઉતારી લેવા સારૂ જેમ ફોટોગ્રાફની કળા નીકળી છે તેમજ ધ્વનિ સંગ્રહી રાખવા સારૂ 'ફોનોગ્રાફ' નામનું યંત્ર નીકળ્યું છે. ફોટોગ્રાફથી જેમ ગમે તેટલા દૂરના માણસના સ્વરૂપનું દર્શન ગમે ત્યારે કરી શકાય છે તેમ જ ફોનોગ્રાફ યંત્ર વડે ગમે તે માણસનું બાણણ કે ગાયન સંગ્રહીતે ગમે ત્યારે સાંભળી શકાય છે. એટલે દર્શન અને શ્રવણ એના સંબંધમાં કાળ અને સ્થળનું દૂરત્વ આ યંત્રો વડે ધણે ભાગે નહિ જેવું જ થઇ પડ્યું છે.

ગઈ સદીમાં વીજળી સંબંધની શોધોમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થએલી જેવામાં આવે છે. આમાંની તારક્યંત્રની શોધ વિષે અમે ઉપર જણાવી ચૂકીએ. વીજળીની શોધને લગતી બીજી યુક્તિ વીજળીના દીવાની છે. આ દીવાઓ અતિ તેજઃપુંજ હોઈને હાલની યુક્તિ વડે તે બહુ મોંઘા પણ પડતા નથી. વીજળીના દીવાની શોધ થતાં ગ્યાસના દીવા ઉપ-યોગમાંથી તદ્દન જતા રહેશે એવી શરૂઆતમાં ધારતી રહેતી હતી; પરંતુ તેના સંબંધમાં પણ એક નવીન યુક્તિ નીકળવાથી તે ધારતી રહેવા પામી નથી. આ યુક્તિ એવી શોધી કહાડવામાં આવી છે કે, ગ્યાસના દીવા પર એક નવીન પ્રકારની ટોપી રાખવામાં આવે છે, દીવો સળગાવતાં આ ટોપી તપે છે અને તેમાંથી તેજઃપુંજ અને તદ્દન રિથર એવો પ્રકાશ પડે છે. આ યુક્તિથી ગ્યાસ પણ પ્રથમના કરતાં લગભગ ચોથા ભાગનો બળે છે.

વીજળીના સંબંધની બીજી એક યુક્તિ એ શોધી કહાડવામાં આવી છે કે તેથી સાંધાઓ જેડી શકાય. અને યંત્રો ચલાવવાથી મોટામાં મોટા એક લાભ એ થાય છે કે વીજળીની શક્તિ લાંબાવીને તારથી ગમે ત્યાં લઈ શકાતી હોવાથી કારખાનાની જગાએ

ધૂમાડો બીલકુલ થતો નથી, અને વળી આ શક્તિ નાનાં ઘરોમાં પણ લઈ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. અમેરિકાના સુપ્રદિ નાયગરાના ધોધમાં પાણીની મોટી મોટી ચક્કીઓ ચાલુ કરીને તેના ચોગે વીજળીનો પ્રચંડ પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરેલો છે, તેની શક્તિ ઉપર મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ ચાલુ થયાં છે. આપણા હિંદુસ્તાનમાં પણ મૈસુરની સરકારે કાવેરી નદીના પાણીનો આવાજ પ્રકારનો ઉપયોગ કરવાનું કરાવ્યું છે.

શીવવાનો તથા લખવાનો સંચો (ટાઈપરાઈટર) એ પણ ગઈ સદીમાંની જ શોધ છે. આ સંચાઓથી અનેક પ્રકારના ફાયદાઓ થયા છે. છાપખાનાઓમાં પણ આ સદીમાં એટલો મોટો સુધારો થયો છે કે એક કલાકમાં એક જ પ્રેસ પર પચીસ હજાર સુધી કાગળો છાપી શકાય છે, અને ટાઈપ ગોઠવવાનું કામ પણ હાથને બદલે સંચાથી થવા લાગ્યું છે. તેવી જ બીજી યુક્તિ ખેતર લણવાના (કાપણી કાપવાના) સંચાની છે. આ સંચાનો ઉપયોગ અમેરિકામાં બહુ જ થાય છે, આથી ગંભીર ખેતરોની કાપણી થોડા વખતમાં થોડા પ્રયાસથી કરી શકાય છે.

દીવાસળીને લગતી શોધ પણ ગઈ સદીમાંની જ છે. દીવાસળી પહેલ વહેલી ઇંગ્લાંડમાં સન ૧૮૨૭ ની સાલના અરસામાં નીકળી હતી, પરંતુ તે વખતે તેમાં ફાસફરસ નહોતો. ફાસફરસની દીવાસળીઓ સને ૧૮૩૪ ના અરસામાં નીકળી હતી. લેમ્પો અને તેની ચીમનીઓ વગેરે પણ ગઈ સદીની શરૂઆતની શોધો છે.

શાસ્ત્રીય યુક્તિઓની શોધોમાં એક મહત્વની યુક્તિની શોધ થઈ છે કે, પ્રકાશનું નિરીક્ષણ કરીને તે ઉપરથી તે પ્રકાશ જે પદાર્થથી નીકળતો હોય તેના ઘટકાવયવ ઓળખી કહાડવા. આ ચંત્રી કરોડો મૈલ પરના તારાનું ઘટકાવયવ નિશ્ચિત કરી શકાય છે. તેજ પ્રમાણે જેનાથી પ્રકાશ નીકળતો હોય એવો કરોડો મૈલ પરનો કાર્થ પણ પદાર્થ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જતો હોય તો તેનો

વેગ પણુ આ યંત્ર વડે કઢાડી શકાતો હોવાથી જ્યોતિષશાસ્ત્રના સંબંધમાં આ યંત્રનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. દાખલા તરીકે અલ્ગોળ નામનો એક તારો છે તેનો પ્રકાશ વચ્ચે વચ્ચે કમી થતો હોવાના કારણે તેને રૂપવિકારી તારો કહેતા, પણ તેના આ વિકારનું કારણ કોઈથી સમજી શકાતું નહોતું; પરંતુ આ યંત્ર વડે તેના પ્રકાશનું નિરીક્ષણ કરવાથી એવું દેખાઈ આવ્યું છે કે, આ તારાની આસપાસ ફરનારો એક ગ્રહ છે અને તે દર ૬૯ કલાકે આડે આવતો હોવાથી એ તારાના રૂપમાં આવો ફેર પડતો જણાય છે. આજ પ્રમાણે બીજા અનેક તારાઓનું પણ થયું છે.

રસાયનશાસ્ત્રમાં જૂદા જૂદા પદાર્થના પરમાણુઓ નિયમિત પ્રમાણથી એક એક સાથે કેમ સંયોગ પામે છે તે વિષેની કલ્પના પણ ગઈ સદીમાંની જ શોધ છે. ડામરમાંથી કે લાકડાના વેરમાંથી બનાવેલી ખાંડ અને જૂદા જૂદા પ્રકારના રંગ એ પણ રસાયન-શાસ્ત્રમાં થએલી સુધારણાથી સ્પષ્ટ કરે છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં નેપચ્યુન નામના નવીન ગ્રહની શોધ છે. આ શોધ જ્યોતિષના સંબંધમાં જેટલી મહત્વની છે તેટલી જ પદાર્થ વિજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ છે, કારણ કે તેથી ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમે સર્વજગત ફેવી રીતે વ્યાપ્ત થએલું છે તે સ્પષ્ટ થયું છે.

ન્યાં ન્યાં હવામાં ઉડનારી ધૂળ કે જે આજ સુધી સર્વ પ્રકારે તાપ અને કંટાળો આપનારી આપણને લાગતી હતી, તેનો ખરો ઉપયોગ કેવો છે તે ગઈ સદીમાંની શોધ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું છે. હમણાં એવું સિદ્ધ થયું છે કે જો હવામાં ધૂળ ઉડતી નહોત તો ધરમાં અજવાળું વગેરે બિલકુલ આવત જ નહિ, અને વરસાદ પડવાની પણ મુશ્કેલી થઈ પડત.

હાડાઈમાં તો શસ્ત્રાસ્ત્રની સુધારણામાં તો ગઈ સદીને અગ્રમણ્ય ગણીએ તોપણ હરકત નથી. એક ક્ષણમાં સેંકડો ગોળીઓ છોડનારી બંદુકો, અત્યંત ધાતક એવા પ્રચંડ ગોળા દસ દસ વીસ વીસ મૈલ

જેટલે અંતરે છોડનારી તોપો, અને વગર ધુમાંડાની દારૂ વગેરે લડાયક શસ્ત્રના સંબંધમાં શોધ થતાં તરવાર, બાલા વગેરે નકામાં જોવાં થઈ પડ્યાં છે.

વૈદકશાસ્ત્રના સંબંધમાં થએલી એક શોધ મનુષ્ય જાતને વિશેષ ઉપયોગી છે. તે એ કે, કલોરોફોર્મ વગેરે પદાર્થને લીધે માણસને મૂઝાં આણી શસ્ત્રક્રિયા કરવી. તેજ પ્રમાણે શસ્ત્રક્રિયા કરેલા બાગને કાર્બોલિક એસિડ વગેરે દ્રવ્યો લગાડીને ક્ષત ન પડવા દેવાની શોધ પણ આ સદીની જ છે. પૂર્વે તદ્દન અશક્ય લાગતી એવી શસ્ત્રક્રિયા આ શોધને લીધે કરી શકાય છે: અને તેથી મનુષ્ય જાતનાં ધણાં પ્રકારનાં દરદો મટાડી શકાય છે.

આ ઓગણીસમી સદીમાં જેટલી નવીન યુક્તિઓ નીકળી છે અથવા શોધો થઈ છે તેટલી પૂર્વે કોઈ પણ સદીમાં નીકળી કે થઈ નહોતી. આ બધી યુક્તિ કે શોધના વર્ણનનો ગ્રંથ કોઈ લખવા એસે તો ‘મહાભારત’ જેવડો મોટો થઈ જાય. એટલા માટે તેમાંની અત્યંત ઉપયોગી અને જાણીતી એવી કેટલીકનાં નામો આ નીચે અતાવીએ છીએ:—

૧ તારયંત્ર	૧૧ શિવવાનો સંચો
૨ ટેલિફોન	૧૨ લખવાનો સંચો (ટાઇપરાઈટર)
૩ દીવાસળી	૧૩ ટાઈપ ગોઠવવાનો સંચો
૪ ગ્યાસના દીવા	૧૪ રોગોત્પાદક કીટક
૫ વીજળીના દીવા	૧૫ શક્તિનું અવિનાશિત્વ
૬ ફોટોગ્રાફી	૧૬ ડાર્વીનનો ઉત્ક્રાંતિમત
૭ ફોનોગ્રાફી	૧૭ તારનાંદોરડાં વિના તાર મોકલવાની કળા
૮ એક્સ કિરણ	૧૮ ડામર અને લાકડાનાં વેરમાંથી ખાંડ
૯ પ્રકાશઉપરથી પદાર્થજ્ઞાન	અનાવવાની કળા
૧૦ અચેતન શસ્ત્રક્રિયા	૧૯ પક્ષીની માફક માણસ હવામાં ઉડે તેવો સંચો.

ધન્યાદિ અનેક ઉપયુક્ત યુક્તિયો અને શોધો આ સદીમાં થવાથી માણસ જાતનાં સુખ તથા સગવડતામાં વધારો થયો છે. આમાંની કેટલીક શોધોના સંબંધમાં મોટા મોટા ગ્રન્થો પણ લખાયા છે, જે “ગ્રાનબંડાર” સરખા છે.

પ્રદર્શનો ભરવાની શરૂઆત સન ૧૮૫૧ સાલથી થયેલી છે તે એવા સ્તુત્ય હેતુથી કે શાંતતા વિના કળા કૌશલ્યની વૃદ્ધિ થતી નથી, અને તેટલા માટે લડાઈના પ્રસંગો ઓછા થાય તથા દેશ દેશના રાજ્ય અને પ્રજા કળાકૌશલ્યની વૃદ્ધિ પાછળ પ્રયત્નો કરે. પણ આ હેતુ એક બાબુએ પડ્યો રહ્યો અને પ્રદર્શનોથી તો મત્સર ઉત્પન્ન થઈને એક બીજાની આગળ વધવા સાડે રાજ્યોમાં લશ્કરો વધારવાં અને લડાઈઓ કરવી એ વધી પડ્યું છે. કિમિયાની લડાઈ સને ૧૮૫૪-૫૫ માં થઈ, આસ્ટ્રિયા અને પ્રુશિયાની લડાઈ ૧૮૬૬ માં થઈ, અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનીની લડાઈ ૧૮૭૦-૭૧ માં થઈ. આ તથા બીજી કેટલીક લડાઈઓ પાછળ હજારો બલકે લાખો માણસોનો સંહાર થઈ ગયો અને કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા. આ ઉપરાંત હવે લશ્કરો વધારવાના ખર્ચ માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે. યુરોપનાં ફક્ત છ મુખ્ય રાજ્યોનું કુલ લશ્કર ત્રીસ લાખ માણસનું થાય છે. આ ત્રીસ લાખમાંના ફક્ત દસ લાખ જુવાન માણસો જ જો કળાકૌશલ્યના કામ પાછળ પડ્યા હોત તો તે કેટલો બધો ફાયદો દેશને કરી શકત ? પણ તેમ થવાને બદલે એક ખુણામાં પડી રહીને કરોડો રૂપિયા નકામા ઉડાવે છે. આ બધું દ્રવ્ય-રાજ્ય-લોભની વધતી જતી અતિ લાલસાને લીધે થાય છે. મહુર્મ મિ. ગ્લાડસ્ટન સાહેબ કહેતા હતા કે, “ આ સદીમાં સુધારણાઓ વધતી જાય છે તે સાચું છે; પરંતુ માણસોનો દ્રવ્યલોભ વધતો જાય છે એ એક મોટું અરિષ્ટ છે. ” એ તદ્દન બરાબર છે.

જડમાં જીવ

(મળેલું)

દેશના ગૌરવ રૂપ પ્રોફેસર^૧ જગદીશ ચન્દ્ર વસુ (ડૉ. બોસે) વીજળીક શાસ્ત્રની મદદથી ધાતુ જેવી જડ વસ્તુઓમાં પણ ચેતના-શક્તિ છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આ શક્તિ^૨ માત્ર પ્રાણીમાં જ છે અને વનસ્પતિ કે ધાતુમાં નથી એ વાત તદ્દન ખોટી અને ખીન-પાયાદાર તેમણે બતાવી આપી છે : એમ માનનાર પોતાનું અજ્ઞાન છૂપાવવા કેવળ શબ્દાડંબર જ કરે છે. ખરું જોતાં પ્રાણી, વનસ્પતિ કે ધાતુમાં ખાસ કંઈ ફેર નથી. જીવ તો તે સહુમાં રહેલો છે.

વીજળીક પ્રવાહડોના પ્રયોગ અજમાવેથી જે બધાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે તે બધાં તેમના પ્રમાણમાં વનસ્પતિ તેમજ ધાતુમાં જણાય છે. આ સિદ્ધાન્ત તે ખીજી રીતે આપણા જૂના વેદવાક્ય એકં સત્ત્વિત્રાં બહુધા વદન્તિ । ને વિજ્ઞાનની મદદથી ખરું પાડે છે; તેનું માન વિજ્ઞાનાચાર્ય વસુને છે.

ડૉ. લોએઅચ નામના એક જર્મન વિજ્ઞાની અમેરિકા ચિકાગો યુનિવર્સિટી (વિદ્યાનિકષ સમાજ !) માં પ્રોફેસર છે. ગયા ૧૯૦૨ વર્ષમાં થયેલી શારીર વિજ્ઞાનીની મહાસભામાં તેમણે તથા તેમની સાથેના એક ખીજા પ્રોફેસર મેથ્યુએ બે વિજ્ઞાન વિષયના નિબંધો વાંચી આખી વિજ્ઞાન સૃષ્ટિને ચક્રિત કીધી હતી.

આપણા પ્રો. વસુની શોધ સાથે આ પડિતોની શોધના ધણું ખરાં તત્ત્વો મળતાં આવે છે. જીવ અને જડ જગતમાં એકજ ચેતન-

૧. પાઠશાળાના અધ્યાપક (Professor). ૨. Vital force.

૩. Electric current. ૪. Dr. Jacques Loeb.

શક્તિ પ્રવર્તેલી છે એમ ડૉ. વસુએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે, અને જડમાં જીવ મૂકી શકાય છે એમ ડૉ. લોએએ પોતાના પ્રયંધમાં જણાવ્યું છે. પ્રો. મેથ્યુએ,^૧ ડૉ. લોએમના વીજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તને, સ્નાયુઓના બંધારણ કરવામાં કામે લગાડીને એક નવો જ સિદ્ધાન્ત તારવી કહાડ્યો છે.

આ બધી વાતો ખરી મનાતાં શારીર વિજ્ઞાન^૨ પ્રાણી વિજ્ઞાન^૩ ધર્મ વિજ્ઞાન^૪ની ધણી, ખરી ગણાતી વાતો ખોટી પડશે. એ એ પાંડિતોના પ્રયંધો પ્રસિદ્ધ થયા પછી કોઈ પણ વિજ્ઞાની તરફથી કાંઈ વિરુદ્ધ વાંધો લેવામાં આવતો નથી. તેમાં બતાવેલા પ્રયોગ કરતાં શોધની સાચાઈ તેમને પણ જણાઈ આવી છે. આ એ શોધનો મર્મ હમારા વાચકોને સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશું.

પતંગિયું દીવો દેખતાં તેમાં પડવા ધસે છે, ફુલને દીવા આગળ ધરતાં તેની પાંખડીઓ સંકોચ પામે છે ને કરમાય છે. નૈસર્ગિક બુદ્ધિના પ્રભાવે પતંગિયું ધસીને અંદર પડવા જાય છે; ને ફુલ દીવા પાસે ધરતાં જ સંકોચાય છે. આ બંને વસ્તુમાં આવા ફેરફાર થવાનું કારણ એકંજ છે, અને તે દીવો જ છે એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ; ત્યારે એ દીવામાં કાંઈ એવી શક્તિ રહેલી હોવી જોઈએ કે જેથી આ બંને પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં આવો ફેરફાર થાય છે. દીવાની આ શક્તિને આપણે આકર્ષણ શક્તિ એ નામથી ઓળખીશું.

આ આકર્ષણ શક્તિનું ભાન પતંગિયાને કે ફુલને બેમાંથી કોષ્ટનેય નથી. છતાં પતંગિયું આંધળું બની અંદર અંપલાવે છે અને ફુલ કરમાઈ જાય છે.

ડૉ. લોએએ સિદ્ધ કર્યું છે કે તેજ, તાપ, સ્પર્શ વગેરે રસાયણી કારણો પાણી, વનસ્પતિ કે હરકોઈ વસ્તુ ઉપર જૂદા જૂદા

1 Prof Albert P. Mathews, 2 Physiology. 3 Biology.
4 Theology.

પ્રમાણમાં અસર કરે છે; અને તેજ કારણથી તેની અસરના પ્રમાણમાં જૂદી જૂદી વસ્તુઓના કાર્યધર્મ આપણને જૂદા જૂદા જણાય છે: તેથી આપણે ઉચ્ચ નીચ પ્રાણીમાં, વનસ્પતિ કે શ્વાતુમાં ચેતન-શક્તિ સંબંધો જે બેદ માનિયે છીએ એ તદ્દન ખોટા ભ્રમ ભરેલો છે. એ અધી વસ્તુમાં કુદ્રતી શક્તિ સરખી રીતે જ પ્રવર્તી છે.^૧

ડૉ. લોએએને પ્રાણીમાં સહુથી હલકામાં હલકા જીવની એક માછલી^૨ લેઈને તેની ઉપરનો ભાગ કાપી જેતાં જણાયું હતું કે આપણું હૈયું ધડકતાં સંગીતના તાલ શું નિયમિત રીતે થતું સ્પન્દન^૩ માછલીમાં બંધ પડી ગયું હતું; પછી મીઠાના આર (Solution)ને એ માથા વિનાના શરીર ઉપર લગાડતાં એજ તરેહનું સ્પન્દન અને સંકોચન ચાલુ થયું હતું. એક ટીપું પોટેસિયમ કે કેલસિયમ આ આરમાં બેળવીને ચોપડતાં વળી પાછું તે બંધ પડી જાય છે.

પ્રાણીમાત્રના હૈયામાં આવી રીતનું સ્પન્દન અને સંકોચ અહોનિશ થયાં જ કરે છે. આ આરને વધારે પ્રમાણમાં લગાડતાં મરી ગયેલ હૃત-પિંડને સચેત કરી શકાય છે. વળી તે આરની રસાયણી મેળવણી (Proportion) માં વધતો ઘટતો ફેરફાર કરીને લગાડતાં આપણી મરજી પ્રમાણે ધીરે જરતી વેગ એ સ્પન્દનને આપી શકાય છે; ધારિયે તો અટકાવી પણ શકાય છે ને પાછો ચાલુ પણ કરી શકાય છે. આપણી સ્નાયુમંડળી-માંસપેશી (Muscles) માં આ તરેહનો ફેરફાર કરવો પણ દુર્ઘટ નથી.

આ ઉપરથી ડૉ. લોએએ એમ સિદ્ધાંત લાવે છે કે હરકોઈ

1. ....the working of laws that know no change, acting equally and only throughout the organic and inorganic worlds:-

Dr. Jogodish Chandra Bose.

2. Jelly fish 3. Rythmical Pulsation or contraction.

જાતની જૈવિક ક્રિયાના મૂળમાં વીજળીક શક્તિ રહેલી છે. શારીર વિજ્ઞાનીઓ પહેલાં કહેતા કે હૃત-પિંડનું સ્પંદન, સ્નાયુઓનાં કાર્પ અભ્રમ્યા પ્રભાવથી થાય છે. ડૉ. લોએય જણાવે છે કે આ ધણા સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં હોય કે સમૂળગુણ ન હોય તો આવું સ્પંદન થાય છે. હરકેઈ અભ્યાસી જાણે છે કે પાણીમાં મીઠું (salt) મેળવેલું હોય તો તેમાં વીજળી સારી રીતે ચાલી શકે છે. તાંબાના તારના બે છેડા તેમાં મૂકતાં જ વીજળીક પ્રવાહ શરૂ થાય છે.

રસાયણીઓ (chemists) આનું કારણ ધણો વખત થયા શોધી શક્યા નહોતા. હમણાં જ જણાયું છે કે રસાયણી મીઠા અકલ^૧ ને તેમાં મેળવી દેતાં પરમાણુઓ ધણાજ વેગથી જુદા પડે છે.

અને એ વેગના પ્રભાવથી દરેક પરમાણુમાં પ્રયત્ન વીજળી શક્તિ ઉપજે છે. આ જૂદાં થયેલાં પરમાણુઓને એક ભાગ યોગાત્મક^૨ અને બીજો વિયોગાત્મક^૩ વીજળીક શક્તિવાળો હોય છે. સાદા મીઠા^૪ (common salt)ના sodium (સોડિયમ) ના પરમાણુઓમાં યોગાત્મક વીજળી અને chlorine (ક્લોરીન) ના પરમાણુમાં વિયોગાત્મક વીજળી સમાય છે. આવી રીતની વીજળીવાળા પરમાણુને વિદ્વાન રસાયણી પંડિત Faraday (ફેરાડે)એ ‘આઇયોન’^૫ નામ આપ્યું છે.

1. A Chemical salt and acid.

2. Positive.

3. Negative.

૪. રસાયણી નિયમો પ્રમાણે મીઠું સોડિયમ અને ક્લોરાઇડ નામના પરમાણુઓનું બનેલું છે, એને રસાયણી પરિભાષામાં સોડિયમ ક્લોરાઇડ NaCl કહે છે.

5. Ion=એક વીજળીક પરમાણુ. ‘Ion is one of the elements of an electrolyte or compound body undergoing electro-lysis.’

ડૉ. લોએએ જણાવ્યું છે કે વીજળીના અણુઓથી હૃત્પિંડ અને માંસપેશીમાં એકજ તરેહનું સ્પંદન થાય છે. ચાલુ થાય છે તે વિયોગાત્મક પરમાણુથી અને બંધ પડી જાય છે ચોગાત્મક પરમાણુથી. આથી ચેતનશક્તિના મૂળમાં વીજળીક શક્તિ છે એ સહજ સમજાય છે.

ડૉ. લોએય તો વળી કહે છે કે જન્મવા ખાવાનો ઉદ્દેશ સારા ખોરાકથી શરીર પુષ્ટ કરવાનો નથી. પરંતુ અંદરના યંત્રો-અંગોમાં વીજળીક શક્તિ ઉપજાવવાનો છે.

રસાયણી દ્રવણ (chemical solution) ના તત્ત્વનો નીવેડો અત્યાર સુધી રસાયણીઓને જેમ કંઠણ કોયડા જેવો લાગતો હતો તેમ ગર્ભાશયમાં જીવની ઉત્પત્તિ માટે જીવતત્ત્વવેતાઓ ગભરાતા.

એ લોકો એમ માનતા કે ડિમ્બાધારમાંના ડિમ્બ સાથે પુંખીજમાંથી નીકળતા બીજનો યોગ થતાં જ સક્ષમ કોષ બંધાય છે; જે પુંખીજ સાથે એ સ્ત્રીડિમ્બ નહિ મળતાં કોષ બંધાતો જ નથી. આ કોષ તે જીવનું ધર થાય છે. અને જીવ તેમાં અવતરે છે.

ડૉ. લોએબનો નવો સિદ્ધાન્ત આથી જૂદો છે. તે સમજાવે છે કે પુંખીજ સાથે સ્ત્રીડિમ્બના સંયોગ વિના પણ એ જીવકોષ અને જીવ ઉપજાવી શકાય છે. અને જીવની શક્તિનો વિકાસ સાધી શકાય છે.

અહિંયા કહેવું જોઈએ કે આ સિદ્ધાન્ત સાચો ઠરતાં વંશાનુક્રમિતાનું ખંડન થશે. ‘બાપ તેવા બેટા’ ની કથની સાધારણ રીતે સાચી નહિ મનાય; કેમકે સંયોગ વિના જીવની ઉત્પત્તિ માનતાં અત્યાર સુધી જેમ મનાતું તેમ બાપના ગુણ દિકરામાં આવવા જોઈએ એ હંમેશાં નહિ બને? !

૧. જ્ઞાન અન્દ્ર બેનરજી (સોળમોધ્યાય=પંદરમોધ્યાય) એમ. એ.

પ્રાણીતત્ત્વવેત્તાઓ, દરિઆઈ જંતુ (Sea Urchins) નું આરીકાષ્ઠી અવલોકન કરતાં કેટલાક તત્ત્વ પામી શક્યા છે. આ જંતુ ડિમ્બને પુંખીજ સાથે સંયોગ થવાનો વખત આવે તે પહેલાં જ ડિમ્બાધાર (womb) માંથી તેને બહાર કહાડીને દરિયાના પાણીમાં રાખ્યા હતાં.

ચેતનાગતિ (Rythmatical Pulsation or contraction=સમાનતા સ્પંદન અને સંકોચન) નું અવલોકન કરતાં ડૉ. લોએએને જણાયું હતું કે આરમાં કુખેલા જીવકોષ (Protoplasm પ્રોટોપ્લેઝમ) તેની આસપાસ આવેલા જૂદા જૂદા ત્રીજાણીક અણુની અસરથી તેનાં હલન ચલનમાં ફેરફાર થતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે યોગાત્મક અને વિયોગાત્મક વીજળીક અણુના પ્રમાણમાં ફેરફાર કરી, જીવકોષની સાધારણ પ્રકૃતિ બદલી, તેમાં કોઈ અસાધારણ ગુણ મૂકવો એ કાંઈ નહિ બનવા જેવું નથી.

પાણીમાં નાખેલાં ડિમ્બમાં ડૉ. લોએએ જૂદી જૂદી જાતના રસાયણી પદાર્થ મેળવીને છેવટ Magnesium chloride (મેગ્નેસિયમ ક્લોરાઇડ) તેમાં મેળવ્યું; આથી તે સહુ વિકાસ પામવા લાગ્યાં અને આખરે જીવ શરીરમાં આવ્યા. આવીજ રીતે જૂદી જૂદી જાતના રસાયણી ક્ષારથી જૂદા જૂદા પ્રાણીના અણુવિકસ્યા ડિમ્બમાં જીવ ઉપજાવવા ડૉ. લોએએ સફળ થયા છે.

પહેલ વહેલાં તો આ શોધને હસી કહાડવામાં આવી હતી; પણ હવે ખીજ કેટલાક વિજ્ઞાની તેનો પ્રયોગ કરી જોતાં એ શોધની સમ્યાધ પામી શક્યા છે. અને હવે તેની સત્યતા બધા કણુલ રાખે છે. આવી રીતે કૃત્રિમ ઉપાયથી ડિમ્બમાં પ્રાણ ઉપજાવવાની રીતને ડૉ. લોએએ Artificial parthenogenesis (આર્ટીશીસ્યલ પાર્થેનોજેનેસિસ) કહે છે.

પુંખીજથી સ્ત્રીઆયા વિનાના સ્ત્રીડિમ્બને સજીવ પદાર્થ ગણવામાં

આવતો નથી; કેમકે સંચેત પદાર્થનું મુખ્ય ગિદ્ધ વિકાસવૃત્તિ તે તેમાં જાણાતી નથી.

બાર્થેલોટ (Barthelot) ક્લોડ બર્નાર્ડ (Claude Bernard) વગેરે મોટા રસાયણીઓ કૃત્રિમ રીતે જીવ ઉત્પન્ન કરવાનું જે શમાણું ભેદિત ગયા હતા તે હવે આટલે બધે દિવસે ખરું પડ્યું છે.

શારીરવિજ્ઞાન (Physiology) ના ઇતિહાસમાં પણ આ એક મહોટામાં મહોટી શોધ છે.

રસાયણ શાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાન્ત છે કે જ્યારે એક જાતના પરમાણુ બીજી જાતના પરમાણુ સાથે મેળવવામાં આવે ત્યારે તે જૂદા જૂદા પરમાણુઓ એક, બે કે તેથી વધારે અંશમાં પણ હોઈ શકે. દાખલા તરીકે હાઈડ્રોજન (Hydrogen=અમ્લજન) ઓક્સીજન (oxygen=અલજન) સાથે મળીને પાણી થાય છે ત્યારે તેમાં બે અંશમાં હાઈડ્રોજન પરમાણુ સાથે એક અંશ ઓક્સીજન પરમાણુ મળેલ હોય છે. રસાયણીઓ આ સિદ્ધાન્તને એટોમીસીટી (atomicity=પરમાણુધર્મ) કહે છે.

ડૉ. કેરોડે એ બતાવ્યું છે કે દરેક પરમાણુમાં^૧ વીજળીક શક્તિ તેના અંશરના પ્રમાણમાં હોય છે. આથી વીજળીના અણુ બધી વસ્તુઓમાં સરખી શક્તિવાળા હોતા નથી. કાષ્ઠમાં એ શક્તિ એક ભાગમાં તો કાષ્ઠમાં બે ભાગમાં, એમ જૂદા જૂદા, પરમાણુના અંશના પ્રમાણમાં હોય છે.

ડૉ. લોએબ કહે છે કે પાણીમાં એકલું મીઠું મેળવેલું હોય તો માછલીના હૃત્પિંડમાં રૂપંદન જણાશે નહિ; તેમાં થોડું Calcium (કેલ્સિયમ) મેળવવું પડશે. વધારે પ્રમાણમાં જે કેલ્સિયમ પડી જાય તો તે ઝેરની અસર કરે છે; અને તેથી એ રૂપંદન સમૂળગું જ બંધ થઈ જાય છે. આવી રીતે કેટલાક વીજળીક અણુઓ ઝેરની અસર કરે છે તો કેટલાંક અમૃતસંજીવનીની અસર કરે છે.

ગ્રા. વસુએ પણ ખતાવી આપ્યું છે કે સજીવ શરીર ઉપર ઝેરની જેવી અસર થાય છે તેવી જ અસર વનસ્પતિ ઉપર પણ થાય છે. ઝેર ઉતારી નાંખવાને જે પ્રયોગ પ્રાણીને માટે કરવામાં આવે છે તેવા જ પ્રયોગથી વનસ્પતિને પણ ઝેર ઉતારી જાય છે.^૧

વિજ્ઞાનશોધકોએ આયુષ્ય વધારવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયાસ કર્યા છે. ડૉ. લોએબ પણ તે બધાની માફક કરવા ચૂકતા નથી. દીર્ઘાયુષ્યની ઇચ્છા કોને ન થાય? અને જે માણસ કૃત્રિમ રીતે જીવ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયોગમાં ફોલ્ડ મેળવે તેવાને તો આ વૃત્તિ સૂઝે એમાં જરાપણ નવાઈ કે અચંબા જેવું નથી.

પુ'બીજના સિંચન વિના કે આ નવી રસાયણી ક્રિયાના પ્રયોગ વિના અણવિકસ્યું સ્ત્રીડિમ્બ મરી જાય અને ઉપર જોયેલ રીત પ્રમાણે વિકાસ આપતાં તે બચે છે તો આપણે કહી શકીએ કે જીવન અને મૃત્યુ એ એકથી વિરુદ્ધ છતાં આપણે તેમને રોકી કે આણી શકીએ છીએ.

થોડાક Potassium Cyanide (પોટાસિયમ સ્યાનાઇડ)ના આર (Solution) માં મળીને થયેલા જડ સ્ત્રીડિમ્બને રાખી મૂકીએ તો આઠ દિવસ સુધી તેને બચાવી શકીએ છીએ. ત્યાર પછી સ્યાનાઇડને સેવાળરૂપે ઉરાડી દેતાં ડિમ્બ એની મેળે જ વિકસવા માંડે છે.

આવી રીતે રસાયણી પ્રયોગથી મરણ એક અડવાડીઆ સુધી રોકી શક્યા છે તો વિજ્ઞાનીઓ ભવિષ્યમાં આ મુદ્દતનો વધારો કરતા જશે એ બનવા જોગ છે.

આ શોધથી જરા ખારીકાઈથી વિચાર કરીશું તો આપણી મૃતસંજીવની-કે અમૃતથી અમર થયાનાં વરદાનો વગેરેની પૌરાણિક કથા પાછી યાદ નહિ આવે ?

અમરત્વને દૂર મૂકી આપણે આ શોધને ચિરંજીવી થવાની કે દીર્ઘાયુની સાધના કહીશું તો નહિ ચાલે ?

1. See 'Response of life and non-life' by Dr. J. C. Bore.

પ્રો. મેથ્યુ, ડૉ. લોએબના વીજળીક સિદ્ધાંતોને શારીર વિજ્ઞાન સંબંધી ઉપયોગમાં લઈ જે નવીન તત્ત્વ પામી શક્યા છે તે હાલ તો અહિં ટુંકામાં કહીશું. આથી એ છે કે હમારા વાંચકોને તે કંટાળો તો નહિ જ આવે.

અત્યાર સુધી શરીરવિજ્ઞાનીઓ સ્નાયુના બંધારણ^૧ને બહુ જ રહસ્યવાળું માનતા. પ્રો. મેથ્યુ કહે છે કે જીવકોષ (pretoplasm)-માં બે સાધારણ ગુણો માન્યા પછી જ આપણી વિજ્ઞાનની શોધમાં આગળ ચાલી શકીશું. આ બે ગુણોમાંનો એક એ કે સ્નાયુઓ મગજને ઉત્તેજ શકે છે. અને બીજું એ કે તે ઉત્તેજનથી થતી ક્રિયાની વિરુદ્ધ ક્રિયા પણ કરી શકે છે.

સ્નાયુમાં ૧૦૦ એ ૮૦ થી ૮૫ ભાગ પાણી અને બાકીનો ભાગ જેલીર હોય છે. આ જેલીના દરેક અણુમાં યોગાત્મક વીજળી હોય છે તેથી તે વિયોગાત્મક વીજળીના અણુથી આકર્ષાય છે.

Chloroform (ક્લોરોફોર્મ) ના પ્રયોગથી માણસ બેભાન થઈ જાય છે એ હરકોઈને જાણીતું જ છે. ડૉ. મેથ્યુ એમ થવાનું કારણ એવું બતાવે છે કે ક્લોરોફોર્મના યોગાત્મક વીજળીના અણુઓ સ્નાયુના યોગાત્મક વીજળીક અણુને એક એકથી જૂદો કરી નાંખે છે. તેથી તે સ્નાયુ, વીજળીક પ્રવાહ ચાલુ રાખી શકતા નથી.

સ્નાયુના વીજળીક અણુઓ કોઈ વિયોગાત્મક અણુના સંયોગમાં આવતાં તે એક એકમાં સમાઈ પાસે પાસે આવી ઘણા જ કંકણ થઈ જેલી જેવા થઈ જાય છે; અને મગજમાં વીજળીક પ્રવાહ ચાલુ રાખી શકે છે.

આ નવો સિદ્ધાન્ત પણ વિજ્ઞાનીઓને પ્રયોગ કરી બેતાં ખરો લાગ્યો છે. વીજળીક યંત્ર (Electric battery) ના વિયોગાત્મક ધ્રુવ (Negative Pole) ના વીજળીક પ્રવાહથી સ્નાયુમાં ચેતના ગતિ વેગે આવે છે.

માણસ જીવ ઉપજવી શકે કે નહિ તે સંબંધી વિલાયતના cosmopolitan (કોસ્મોપોલિટન) નામના ચોપાનીયામાં સ્ટ્રોંગ સાહેબે એક વાર્તા લખી છે અને એ શોધ કરનારાઓની હાંસી કીધી છે.

એ વાર્તામાં એણે જીવને એવો ચીતર્યો છે કે સાક્ષાત્ રાક્ષસનો અવતાર જ કદાચ કહી શકિયે. બધી જાતના નીચ ગુણો તેમાં લેખકે ઉતાર્યા છે. એ જીવનાં રાક્ષસી સંતાનો આખી દુનિયાને રંજાડવાને તૈયાર કરવાને તૈયાર થાય છે. જીવ ઉત્પન્ન કરનાર વિજ્ઞાની જાણે તેનાથી બીજે છે અને વિજ્ઞાનની મદદથી પાછો તેને મારી નાંખે છે; અને દુનિયા દટાતી બચાવે છે.

Review of Reviews (રિવ્યુ ઓફ રિવ્યુઝ) નામના ચોપાનીયામાં તંત્રી મી. W. T. Stead (સ્ટેડ સાહેબ) એ વાતને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હવે કોઈ વિજ્ઞાની જીવની ઉત્પત્તિ માટે કોશીષ નહિ કરે. પણ સત્યની શોધ માટે વિજ્ઞાનીઓ એથી પણ મ્હોટાં વિધ્નો નિવારી શક્યા છે.

આવી માત્ર કાલ્પનિક વાર્તા વાંચીને કોઈ વિજ્ઞાની પોતાની શોધના પ્રયત્નો મૂકી દે એ અનુમાન કહાડવું નકામું છે.^૧

ડૉ. વસુની શોધ ઉપરથી થયેલી નવી શોધો ટુંકામાં તમારા વાંચકોને જણાવી છે. આવી વિજ્ઞાનની શોધોમાં વાંચકોને રસ પડશે તો આના કરતાં પણ વધારે ઉપયોગી અને રસભરી, આપણા દેશી-ઓના ક્ષણભૂષણ વિજ્ઞાનાચાર્ય વસુની શોધ, વિસ્તારથી ભવિષ્યમાં વર્ણવીશું. હાલ તો છે તેને જ બરોબર સમજી લઈએ.

અભિનવ

(પુ. ૫૧ મું, માહે જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૪)

આરિદ્ર્યા તથા ઇટલીની વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં ઇટલીના પક્ષકાર ફ્રેંચ લોકોમાંથી એક જણ બલૂનમાં બેસીને આરિદ્ર્યાના લશ્કરની ચરચા જોઈ પોતાનાં માણસોને માહિત કરતો તે ક્યાંથી બન્યું હોત ?

આ લખવા ઊપરથી નવા શોધ કરવાના વિચારમાં ગુંથાવાને હાથમાં તમને અમે બલામણુ કરીએ છીએ એમ નહિ સમજવું; આ તો અમે ચાર લીટીઓ લખીને વિવક્ષાનો લાભ લીધો. આવા બારિક શોધના વિચાર કરવાનું કામ, શોધક પુરૂષોને સોંપીને આપણે આપણી કડાકુટ કરીએ.

અમે નીચે, નાગરોને થોડી સૂચના આપીએ છીએ તે ઊપર જો તેઓ ધ્યાન પોંહોંચાડશે તો તેમાં મોટા મોટા બારિક વિચાર કરવાને તેમના મગજને તરફી પડે એવું નથી.

ભાઈઓ તમારી સ્ત્રીઓ બીજી કેટલી એક જાતિની સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે કામળ, સમજી અને થોડીધણી બણેલી હોય છે તેથી તમે કાંઈ તેમના ફાયદાને વારતે ફેરફાર કરો તો તેથી તેઓનો મિજાજ ખશી જાય, ને તમારા ઊપર ગુસ્સે થાય એવું નથી. ત્યારે તમે અધેણીની ક્રિયા કરવાને દાહાડે ખરેખર તેમને શું કરવાને કાયર કરો છો ? તમે સારી પેઠે જાણો છો કે અવળા જાત ધણી નાબુક હોય છે તેથી તેમનાથી કાંઈ અડચણ વેઠાતી નથી તેમાં વિશેષે કરીને ઊપર લખવા પ્રમાણે તમારી સ્ત્રીઓ તો વધારે કાયર થાય એમાં નવાઇ જેવું નથી. જેને મહિના રહે છે તેને ચેન પડતું નથી, કશા ઊપર ભાવ રહેતો નથી, આજ આ વસ્તુના ઊપર અભાવ થાય છે, ને કાલે બીજી ઊપર, અને જો ટુંકામાં દહીએ તો જેમ જેમ મહિના થતા જાય છે તેમ તેમ, બેચેની અને ફાયરપણામાં વધારો થાય છે. અવતરવાની પાસેના દિવસોમાં તો તેઓ છેક બેહાલ થઈ જાય છે; અને તે વખતે તમારે તેમની ધણી બરદાશી લેવી જોઈએ તેને બદલે કેટલું બધું દુઃખ આપો છો ! તમે જ્યારે અધેણી-